

Ольвія

Валентин Чемерис

Валентин Чемерис

Ольвія

Частина перша

Розділ перший

Я берегтиму тебе дужче, аніж свого коня!..

Цей молодий скіфський вождь – зухвалий і хвацький – так і сказав їй, загадково посміхаючись:

– Дочка грецького архонта хай не хвилюється. Клянусь бородою Папая: в степах за Борисфеном я берегтиму тебе дужче, аніж свого коня!..

Ольвія з подивом глянула на нього, стрілася віч-на-віч із ним, людоловом із диких степів. І побачила у його насмішкуватих зіницях якесь дівча – злякане, розгублене і геть беззахисне, побачила і з жахом збагнула, що то ж вона...

– Ні... ні... – квапно виставила наперед руку, наче хотіла нею захиститись від його недоброї, як їй здалося, посмішки. Та чорні хтиві очі вождя, повні блиску і ще чогось незбагненного, їй не знаного досі, нескліпливо дивились на неї. І вона опустила руку. І – дивно! – на якусь мить їй навіть здалося, що він добрий. Чи просто вона хотіла, щоб цей степовик був добрим... Але та хижувата посмішка на сухих устах! Та спружинена свавільна сила, що так і біла з нього! Той відвертий і нахабний погляд неприборканого і невтримного кочовика!

– Ти... хто?.. – для чогось запитала вона. – Людина чи...

– Ні, я – скіф! – Грався він трихвостим нагаєм, від удару якого репалась шкіра і на людині, і на тварині. – А скіфи дужчі за всіх людей. Першими це відчули на своїх шиях кіммерійці, які колись жили у цих краях. Скіфи прийшли, збороли їх і зробили їхні степи своїми. А край цей кіммерійський назвали Скіфією.

– Не хвалися, – сказала вона мружачись. – Я чула, що скіфів із Азії витіснили племена массагетів. Відходячи, скіфи перейшли ріку Аракс, довго тікали... ну, відходили, аж доки потрапили в землю кіммерійську.

– Хто кого тіснив, нас массагети чи ми массагетів, хай про те не турбується дочка грецького архонта, – стримано відказав він, а їй стало трохи легше, що вона таки шпигнула його гординю. – Бо звідтоді, як ми прийшли сюди, у степах на схід і на захід від Борисфену, на південь і на північ, немає люду, сильнішого за нас. І доки в небі сяє Колаксай[1], а на землі тече Арпоксай[2], ми – скіфи! – володарі усіх тутешніх родів і племен[3]. І дочка грецького архонта хай не боїться, їдучи до нас. У саїв[4] її життя буде в повній безпеці.

А їй стало лячно.

Ой мамочко, до кого ж вона потрапила!

І від того ляку в грудях наче грудка закрижаніла. Пропало її життя! І ніхто не

порятує ні силою, ні словом.

Та зусиллям волі вона зборола в собі той ляк і відверто розглядала його, так відверто, як не подобає дівчині безсоромно дивитися на чоловіка, але хай... Все одно вже... А так він хоч не буде тішитись, що вона злякалась, що душу її тіпає дрож від одного його погляду...

Він зовсім не був схожим на тихого і сором'язливого Ясона. Нестримний і гарячий, очевидно, жорстокий, свавільний, хитрий і підступний, він наскрізь пронизував, пропікав її чорними очима. На ньому блакитна куртка, оторочена хутром соболя, гостроверхий башлик із золотим шишаком, з-під якого вибивається чорне волосся. Його кінь гризе золоті вудила. Скіфи так і називають свого всемогутнього і багатого вождя: Той, у кого золоті вудила. Або просто – Золоті Вудила.

– Спасибі, що ти хоч цінуєш мене вище за свого коня, – намагалася говорити глузливо, аби замаскувати тривожне сум'яття в своїм серці.

– Не кепкуй, гречанко, – застеріг невдоволено. – Кінь для скіфа – що крила для птаха.

– То й лети на своїх крилах! – І у відчаї запитала: – Чому ти так дивишся на мене?

А він шкірив білі міцні зуби.

– Коли я вперше побачив тебе в місті греків – а це було повесні – то сказав собі: скіфе, не лови ґав! Дочка грецького архонта дуже гарна, а тому мусить належати тільки тобі!

– По якому праву?

– По праву сильного, – все ще шкірив він свої білі міцні зуби. – Тому я прийшов і взяв тебе, пташечко грецька.

– Ви, кочовики, завжди берете те, що...

– ...що нам подобається, – перебив він її насмішкливо. – А вродливих жінок ми завжди любимо. Швидких коней, ясну зброю і гарних жінок. От що ми, скіфи, любимо.

Хвальковитість його почала її дратувати.

– Ви, кочовики, не люди, а вершники на конях, – намагалась шпигнути його, але він на знак згоди з її словами схвально і задоволено кивав головою, і шишак на його башлику спалахував проти сонця білим сяйвом. – Дикуни з околиці цивілізованого світу! – вигукувала вона не так із злості, як із відчаю, що його нічим не проймеш. – Ви чините свавілля і грабуєте всі племена у цих краях!

Він схвально кивав головою, шишак на башлику спалахував, і це її злило ще дужче.

– Вас ненавидять!..

– Дарма! Аби боялися та платили данину. Аби наша зброя була зверху. А любити нас... ну, хоча б мене, будуть інші. Наприклад, ти, пташечко грецька... Чого тіпаєшся, злючко? Твій батько віддав тебе по добрій волі, а дари мої прийняв із подякою.

– А моєї згоди ти питався?

– Ха! – Він хизувався в сідлі коня, який гриз золоті вудила. – Звикнеш! Жінка іде не за того, за кого вона хоче, а за того, за кого її віддають. Так було, і так буде. І не тільки у нас, а й у вас, греків, теж...

І то була правда.

Грецьку дівчину, яку батьки віддавали заміж, везли у нову сім'ю в гарно вбраному, завітчаному повозі. Та тільки молода переступала поріг чужого дому, як його спалювали за дверима. Спалювали на знак, що назад їй уже немає вороття, немає і не буде до скону її літ. Віднині вона переставала існувати для своїх батьків, для рідні, для всього світу білого. Бо повозка спалена за дверима, а попіл розвіяний вітром, бо у них, греків, жінка ділила із своїм чоловіком тільки постіль (щоб він мав законних дітей!), але не стіл, бо їла окремо і до гостей чоловіка ніколи не виходила. Самій же приймати гостей – зась! Будинок чужий, чоловіків, а чоловіка свого вона, як і велить звичай, називала не по імені, а паном. Бо, власне, була йому не стільки жінкою, як покірною хазяйкою і вірною служницею водночас... Навіть у покоях не вільна ходити, де хотіла: мала для життя своє, жіноче, помешкання – гінекей. У тім гінекеї і спливали її самотні дні. А чоловік мешкав у просторім і світлім андроні. Тут приймав гостей, гучно бенкетував. Сюди вона, законна, не могла й носа поткнути. Туди, вільно і не криючись, ходила чужа, щасливіша за неї, дружину свого пана. Ходила гетера. А який чоловік не мав гетери? Що ж то за любов і утіха із законною?.. Тому для кохання й утіх чоловік знаходив собі гетеру, котра шлюб називала рабством, а перевагу віддавала вільній любові, винам та філософським розмовам...

Подумала так гірко, а вголос уперто вигукнула:

– Як би там не велося у вас і у нас, а твоєю я ніколи не буду! Чуєш, кочовику?

– Чую, не глухий. Дочка грецького архонта ще гарнішою стає, коли гнівається. А я люблю диких, необ'їжджених коней і непокірних жінок.

І тут його було зверху!

– Щоб мої очі тебе більше не бачили!

І рвучко опускає завісу в кибитці, бо не хоче бачити усміхнене смагляве обличчя молодого вождя кочовиків. Воно – обличчя того степовика – вабить її, і це злить ще дужче.

– Людолов!!! – кричить вона у кибитці. – Хижак!!! Дикун!!!

А він, скачучи конем за кибиткою, вдоволено посміхається.

"Моя... Але ще брикається. Та – дарма. Коли молодого коня арканом вихоплюють з табуна, він брикається. Та як не хвищає задки, як не стає цапки, як не кусається, а таки його вкоськують, і вузду надівають, і вудила у зуби сунуть. Ха!.."

І засмагле вилицювате обличчя Тапура з чорною цупкою борідкою стає різким і свавільним.

Кінь під Тапуром грає копитом, золоті вудила гризучи. Вождь поляскує його по гарячій шиї шорсткою, загрубілою від повіддя та руків'я меча долонею. Відколи себе пам'ятає, він завжди в сідлі доброго і вірного коня, бо все життя він не просто людина, скіф, а вершник. Кінний стрілець із лука, як їх, скіфів, називають інші народи. Що ж, чоловіку, якщо він, звичайно, справжній чоловік, якщо він воїн, так і подобає бути. То жінки – ліниві й тлусті сколотки[5] – з кибиток не вилазять, а по землі ходять тільки на своїх двох, а місце чоловіка – сідло надійного коня. І так він за життя звикається з

конем, що іноді йому здається, що кінь і він – то одне ціле, що він і народився конем та людиною водночас, що чотири сильні й невтомні ноги коня – то його сильні й невтомні ноги.

Предки Тапура походили із прадавнього і войовничого скіфського роду гіппемологів[6], котрі мали коні, найкращі у цих степах, і літали на них у битви, зливаючись в одне ціле, – кінь і гіппемолог. Бойовий клич у них був "арара"[7]. Тому кожний гіппемолог при народженні сина збирав увесь рід і хвалився:

– Народився ще один крикун нашого кличу!

І вождь Ор, коли народився син його Тапур, теж зібрав увесь рід гіппемологів і теж хвалився, що в нього народився ще один крикун бойового родового кличу. І всі гіппемологи, п'ючи хмільний бузат, кричали "арара!", вітаючи народження Тапура.

Вправніше за чоловіків із роду гіппемологів ніхто не міг доїти кобилиць і готувати кумис чи бузат, та ще любити жінок. А вже чорну стрілу із зміїним свистом найвлучніше посилав у землі сусідів теж гіппемолог. Від них і успадкував Тапур свій гарячий і свавільний норов. Ар-ра-ра!!!

У Тапура 25 золотих чаш, а що вже мечів у золотих піхвах, та акінаків, та повних скринь золотих бляшок! У Тапура 70 чотириколісних возів із кибитками, 45 – шестиколісних. У Тапура сім великих табунів коней, п'ять стад худоби, сім отар овець. У Тапура тисячі пастухів, рабів, слуг. Тапур збирає найбільше після владики Іданфірса військо на прудких конях. То чому ж Тапуру не бути щасливим?

Сильний Тапур, багатий і знатний у степах!

Тепер у нього і жона буде гречанка. Гарна ж, молода чужинка! Ніхто із скіфських вождів не має такої.

Кому щастить, той усе може.

– Людолов! – кричить дочка архонта в кибитці.

– Ха!... – сміється вождь до голубого неба, до сонця. – Кричи не кричи, а все одно будеш моєю. Кричи не кричи, а поміч у цих степах нізвідки не прийде. Сказав, що берегтиму тебе дужче, аніж свого коня, то й берегтиму. І від мене, грецька пташечко, ти не втечеш – ні на коні, ні на крилах!..

Розділ другий

А про моє щастя ти подумав?..

...І хто вона нині?

Полонянка?

Рабиня?

Чи, зрештою, військова здобич віроломного скіфського вождя? Либонь, усе разом.

І ким вона стане, як скінчиться тяжке ув'язнення в задущливій повстяній кибитці – цій звичній для кожної скіф'янки хаті на колесах, а для неї гірш темниці темної? Коханкою вождя? Чи його жоною, безправною, підневільною, котра мусить щодня боятися гніву свого владики? Чи стане забавкою для утіхи? Чи, може, подарує він її своєму старому владиці, котрого у світ предків, за скіфськими жорстокими звичаями, мусить супроводжувати молода і вродлива рабиня?

Чула вона, як скіфських вождів пишно ховають, як золото та інше добро на той світ накладають. Хай кладуть те золото, але ж і слуг, рабів чи рабинь, а часом і вільних своїх родичів душать чи вбивають, щоб кинути теплі закривавлені трупи в яму до старого знатного владики! Бррр!!! Дикуни!!! Вона завжди жахалася скіфської жорстокості, про яку в місті стільки ходило чуток, і ось має зіткнутися з нею віч-на-віч. Думок безліч, а втішливої – жодної. Мріялось, закінчить Ясон навчання, повернеться з Афін, і поїдуть вони удвох на прабатьківщину, у сонячну Грецію... А там... Які міста, яке життя, які люди... І ось все пішло прахом.

Думки, думки, думки...

Чого тільки не передумала Ольвія за довгу-предовгу дорогу. Подумки тікала... Відчувала, як у неї ростуть-виростають крила за плечима, крила легкі, замашні, невидимі для скіфів. І вона пташкою, перепілкою степовою, хурчала з кибитки і линула, линула понад степом, ніким з поневолювачів не помічена. Линула туди, до голубого лиману, до рідного міста... І несли її надійні крильця так легко, що плакати з радощів хотілося, і в якусь мить – була, була така мить! – їй вірилось, їй марилося, що вона врятувалася, вона вільна...

Опам'ятовувалась в невимовній гіркоті. То лежала, обхопивши голову руками, бо душили сльози та відчай, то металася, не знаходячи собі місця, бо теж душили сльози та відчай, кудись поривалась, кусала руки від безсилля, ладна була волосся на собі рвати, аби це зарадило її горю. Полонянка... Рабиня...

О боги!.. Вона, вільна, горда дочка знатного й шанованого архонта, котра не відала за своє життя приневолення, кривди чи наруги, а зростала в батьковім домі, раптом бранка... Силоміць вихоплена з рідного гнізда. Було від чого збожеволіти, втратити віру, надію... Впадала в апатію, лежала безвольна, бездумна, тільки похитувалась у такт рухові кибитки...

То зводила голову, спершись на лікоть, думала. Хай грецькі жінки по заміжжі не мають волі, обмежені сім'єю та житлом, і чоловіки з ними не рахуються і тримають їх заледве чи не в заперті, але ж то вдома, а не в чужих степах, не в жорстоких скіфів, яким вірити – враз без голови лишишся.

У такі хвилини їй все ставало байдуже... Почуття тупіли, думки мерли. З ранку й до вечора рівномірно похитується осоружна кибитка, навіваючи сонливість, байдужість, зневіру в свої сили. Чи не все одно?

Чути хльоскання батогів, іржання коней, скрип коліс.

Одноманітний, тягучий... Вмерти б і не жити.

Усе вперед і вперед рухається валка, все далі і далі, в глиб загадкових степів. Де тепер її місто? Кричи – не докричишся, гукай – не догукаєшся.

То раптом апатія зникала, й натомість її охоплювала збуджена гарячковість. Сама себе ганила: чому покорилося? Чому не діяла, не рятувала себе? Здавалось... зроби вона бодай один крок, і все скінчиться, і вона знову стане вільною, і ця кибитка зникне, як жахливий сон. Але то лише здавалось... Розуміла, виходу немає, і знову – відчай, відчай, відчай... Чи думала, чи гадала, що доведеться міняти вільне місто на оце

повстане житло на скрипучих дерев'яних колесах? Наче сон, жахливий, неймовірний... О боги, чим я перед вами завинила, що ви так жорстоко покарали мене?

Уночі їй приснився Ясон.

Він підходив до неї високий, гарний, сяючий. З його променистих очей хлюпала на дівчину небесна блакить. Простягав до неї руки, посміхався ніжно, радісно. І голос у нього був м'який, добрий, рідний...

- Ольвіє!.. Я так спішив до тебе, так спішив! Віднині ніхто нас не розлучить, ми будемо довіку разом.

Затремтівши, вона кинулась йому навстріч, жмурячись від його ласкавих блакитних очей. Кинулась і... завмерла з ляку, вчувши глухий підземний гул. Щось тріснуло, земля під ногами захиталася і розкололася.

- Ясо-о-он?!!

Але було вже пізно: із тріщини висунулась потвора - кам'яна баба - і загородила Ольвії шлях. Жахлива була та баба, тлуста. Вся у тріщинах... Важко гупаючи, баба посунула на Ольвію, простягаючи товсті й короткі кам'яні руки... Ще мить - і вона задушить її в своїх кам'яних обіймах.

- А-а-а!.. - крикнула Ольвія і прокинулася.

Схопилася, притискуючи руки до грудей, бо серце як не вискочить. Що за жахливий сон? І до чого він? Кам'яних баб вона колись бачила на скіфських могилах. Давно, а бач, приснилися...

За вікном білів день.

"Але ж і довго я спала, - подумала вона. - Тому й сниться казна-що..."

У спочивальню вскочила перелякана покоївка.

- Господине, біда! Кажуть, прийшли скіфи... видимо-невидимо...

- Ну й що? - здивувалась дівчина. - Скіфи й раніше приходили у наше місто.

- То хлібні каравани, а це - орда, - як у лихоманці тряслась покоївка. - А кочовики ордою ходять тільки нападати. У місті таке говорять, таке говорять...

Хапком натягнувши на себе червоні шовкові шаровари, а на плечі, на білу безрукавку, накинувши скіфську куртку, Ольвія вибігла на вулицю. Пучок бронзових шпильок затисла губами і, закручуючи на потилиці волосся у вузол, на ходу підколювала його шпильками.

Ранок був прохолодним, свіжим і чистим. Мовби нічого й не трапилось, у Нижньому голосисто співали півні та в гавані перегукувались перекупники риби, але гвалт, що спалахнув у Верхньому, вже починав долимати і до гавані.

Вулиці у Верхньому були переповнені чоловіками, котрі, позбиравшись у купки, збуджено жестикулюючи, щось кричали один одному. Ніхто нічого не міг збагнути, але чийсь слова, що скіфів "видимо-невидимо", чинили велике сум'яття. Коли дівчина, захекана й розчервоніла, вибігла на околицю, сонце вже піднялося над степом, і ген за містом у його промінні спалахували наконечники скіфських списів. Спершу їй здалося, що кочовиків і справді "видимо-невидимо", як про те поповзла чутка, та, придивившись, трохи заспокоїлась. Степовиків було не так і багато, як згодом виявилось, лише тисяча

вершників, але й тисячі досить, щоб навалю нападати на незахищене місто. Хоч деякі вершники й носились сюди-туди, але більшість спішилась на рівнині, і де-не-де вже почали диміти багаття.

- І чого кочовиків принесло зрання? - збуджено гомоніли між собою ольвіюполіти. - У гості ж ми їх не кликали, а зерна вони нам не привезли, як то було раніше.

- Може, куди рухаються та спинилися напроти міста перепочити? - висловлював хтось припущення. - То хай собі пасуть коней, хіба нам трави шкода?

- Кочовику не можна довіряти й на мить, - запевняли треті. - Не встигнеш оглянутись, як обернуть тебе до нитки. То такі... Літа не мине, щоб когось не шарпали у степах.

- Але ж Ольвію поки що не чіпав жоден скіф. Більше того, у нас з Іданфірсом мир.

- Що той Іданфірс зробить, як вождів у нього багато і кожен може легко зібрати орду.

Але невдовзі городяни заспокоїлись. Скіфи стали табором і ніяких ворожих дій не виказували. Коли б думали нападати на місто, то хіба б велися так?.. Але ні-ні, та й билася думка: чого вони прийшли? Від озброєного кочовика добра не жди. Кочовик - не скіф-землероб, що мирно собі пшеницю вирощує, кочовик вовком у степах шастає... Тому й спокою не було. Та і який може бути спокій, коли напроти міста на прудких конях стоїть тисяча озброєних кочовиків. А кожен із них важить за десятьох у бою, от і стримай таку силу.

На теменосі - священному місці - вже зібралися архонти, тривожно радилися: як бути? З миром чи війною прийшли кочовики? І чому стали табором? Чекають підкріплення?

І всі сходились на тому, що войовничі степовики чекають підкріплення, щоб ордою навалитися на місто.

Родон, хмурачись, крокував сюди й туди: калліпідські вивідники доповіли йому ще вчора, що йде зі сходу Тапур - молодий, багатий і сильний вождь кочовиків. З ним його сотня і тисяча вершників. Тапура Родон трохи знає, він уже бував у місті, але тоді без тисячі, з караваном приходив... А що принесе цей прихід? Скіфи до цього не чіпали греків, адже вони самі зацікавлені, щоб був мир і торгівля. Особливо частими гостями греків були скіфи-землероби, хліб привозили, золотий скіфський хліб, якого так потребували Ольвія і - щонайбільше - метрополія, Греція. Як тільки землероби скошували й обмолочували пшеницю, їхні поселення об'їжджали вожді із слугами і повозками - зерно збирали. Спорядивши караван - відряджали його в Ольвію. Неквапливо скрипіли повозки на високих дерев'яних колесах, запряжені низькорослими комолими биками. Для Ольвії, коли з'являвся зерновий караван, наставало ніби свято. Скіфи міняли зерно на вина, посуд, олію, золоті прикраси, одяг тощо.

Кочові ж племена скіфів припроваджували у місто скот, везли шерсть, хутра, мед, іноді приганяли валки рабів, яких вони захоплювали під час своїх численних набігів на сусідні племена. Найчастіше кочовики приводили полонених гетів та трибалів з

фракійського краю. Рабів перевозили у Грецію разом із хлібом. В Афінах, кажуть, із скіфських рабів набирали міську поліцію. Але цього разу з'явився не мирний торговий караван, а тисяча вершників.

Архонти схилились до думки, що треба негайно скликати народні збори. Родон був проти.

- Зібравши народ, що ми йому скажемо? - запитує він архонтів, і ті вмовкають. - Громадяни нас запитають: чого прибули скіфи? Що ми відповімо народу? Що самі нічого не знаємо?

- Кочовики для прогулянок не збираються, - гнули своє архонти. - Доки ми будемо гадати, вони увірвуться в незахищене місто. Різанина буде жахлива.

- Полемарх із стратегами готує оборону, - одказував глава колегії архонтів похмурий Родон. - А громадян зберемо тоді, коли дізнаємось про справжню мету степовиків. Зрештою, вони просто стали табором напроти міста і нам поки що не загрожують. Будьмо і ми витриманими, щоб зопалу не скоїти лиха.

По обіді в місто прибули скіфські послы.

Троє. Один із них лишився біля коней на околиці, а двоє, спішившись, підійшли до загону міської залоги, яку на всяк випадок було виставлено з наказу Родона. Обидва послы були натоптуваті, кремезні, чорнобороді, з довгим, як у всіх скіфів, волоссям.

Перший (певно, старший) у бронзовому шоломі й шкіряному панцирі, на якому рівними рядами були нашиті залізні пластинки. Підперезаний широким поясом із бичачої шкіри, на ньому висів акінак, а зліва - горит із стрілами й луком. У руках тримав нагая із двома хвостами й поляскував ним себе по халявах м'яких сап'янців.

Другий вбраний у жовту куртку, рукава і груди якої розшиті орнаментом з квітів. На голові мав звичайний похідний скіфський башлик. На поясі теж акінак.

Першим до Родона підійшов скіф у бронзовому шоломі.

- Ватаг кінноти Анахаріс, - сказав він чистою грецькою мовою, і це не здивувало архонта: адже багато скіфів, особливо їхня знать, вільно володіло мовою колоністів.

- Що хоче скіф, який говорить по-грецькому? - запитав Родон.

Ватаг Анахаріс поклав руки на пояс.

- Великий вождь царських скіфів, син вождя Ора, внук вождя Ліка, правнук вождя Спіра, родич самого царя Спаргапіфа непереможний Тапур велів передати грецькому архонту своє вітання. Дружне, - уточнив посол. - Тапур прохав ще передати, щоб ви, греки, не переполошувались марно, він прибуде у гості до вас, і прибуде з миром. А чого прибуде - сам скаже.

Така дивна ввічливість кочовика ще дужче насторожила греків. Раніше вони не попереджали про свій прихід і не були такими поштивими, хоч до рани їх прикладай. Але Родон велів не виказувати тривоги, а послів пригостив вином. Вони випили із великих срібних кубків, чемно подякували і рушили до своїх.

Усю ніч місто не залишала тривога, магістрати про всяк випадок виставили озброєні дозори в засадах.

А другого дня вранці на горбі з'явилося біле шатро, і городяни зрозуміли, що до них

у гості приїхав сам Тапур – син вождя Ора, внук вождя Ліка, правнук вождя Спіра, родич самого царя Спаргапіфа. Городяни ніби трохи заспокоїлись, і деякі – найцікавіші – бігали за місто дивитися на скіфський табір. Бігала – от дурна! – і вона. Бігала Ольвія, не підозрюючи, чого прийшов той знатний скіф.

Її чомусь манило дивитися на скіфів, на пишне багате шатро із білої повсті. Віддалеки спостерігаючи за шатром, намагалася уявити, який він, Тапур?

На гострих сяючих наконечниках списів мають бунчуки Тапуrowого роду. Біля входу в шатро завмерли здоровані у шкіряних панцирах і шоломах, з сокирами у руках – відбірні воїни із особистого загону вождя. Є на що подивитися! Ну й скіфи, хоч і дикуни, а бач, як вождя свого виставляють... Цікаво, який він, їхній молодий вождь?

А далі трапилось те, від чого й досі не може оговтатися Ольвія. Скіфський вождь негадано прислав їй батькові, архонту міста, багаті і щедрі дари. Двоє цибатих конюхів ледве втримували за вуздечку коня. Ні, не скіфської породи коня, хоч і непоказного на вид, але витривалого у степах, а дорогого чистокровного скакуна, придбаного скіфами десь в Азії. Вуздечка коня прикрашена золотими бляшками, спина покрита золотисто-жовтим шовковим покривалом, яке по краях теж було вцяцьковане золотими бляшками. За конем ішов старий чорнобородий з сивиною скіф у башлику і тримав у руках золоту чашу, що так і спалахувала на сонці жовтим полум'ям. А за ним цибав дебелий воїн у бронзовому шоломі й панцирі і на витягнених руках ніс дорогий меч у золотих піхвах, замикали цю незвичайну процесію два юнаки, котрі несли кожен по добрій в'язці хутра.

Замалим не все місто висипало дивитися на скіфські дари, городяни ахкали та охкали, цмокали в захопленні язиками, збуджено між собою перемовлялися.

- Слава богам, біда відійшла від міста!..
- Авжеж, коли б скіфи думали напасти на нас, то для чого б несли такі дари?
- Виявляється, кочовики не такі вже й злі люди.
- Але що вони забажають взамін своїх дарів?..

Скіфські послы забажали дочку грецького архонта.

Ще й заявили врочисто, що син вождя Ора, внук вождя Ліка, правнук вождя Спіра, родич самого царя Спаргапіфа непереможний і славний Тапур хоче взяти собі в жони дочку грецького архонта, що він, Тапур, обіцяє їй берегти і що буде вона повелителькою кочових племен, а кочовики віднині підтримуватимуть із греками мир, дружбу і торгівлю. Коли ж грекам знадобиться воєнна сила, Тапур завжди пришле на поміч свої загоны...

Родон, полегшено зітхнувши, що біда таки обминула місто, ожив, звеселів у душі, хоч виду й не подавав, що в нього гора з пліч звалилась і місто врятоване. Він чинно прийняв дари, поляскав коня по шиї і сам власноручно повів його містом за вуздечку. Сватів вдома прийняв як дорогих гостей, велів з льоху дістати найкращі вина, сам їм наливав у чаші вино, хвалив Тапура – який-бо він славний вождь, хвалив свою дочку – яка вона гарна, скромна, цнотлива і вихована, а захмелівши (він пив із тими степовиками, як рівний з рівними!), сам провів їх за околицю, і довго з ними прощався

та обіймався, і запевняв їх у своїй дружбі, а скіфи запевняли архонта у своїй та клялися довіку жити братами...

А повернувшись, батько намагався обняти за плечі дочку і, дихаючи на неї вином, все щось бурмотів про те негадане щастя, котре "нарешті завітало й до них".

- А про моє щастя ти подумав? - тільки й спромоглася запитати отетеріла дочка.

Родон вмить протверезів і сказав, що служити своєму народу, громадянам і полісу - то і є щастя, і вона, Ольвія, мусить гордитися, що саме їй випало таке щастя...

Плакала Ольвія всю ніч.

А вранці батько вже був таким, яким вона завше звикла його бачити: суворим, насупленим, неговірким, аж колючим на вид, із сухим, жорстоким лицем, на якому годі було шукати бодай сліди співчуття...

Як не просила, як не молила його Ольвія не віддавати її тим дикунам із чужих степів - не зважив на її сльози, на її моління, на її крик і відчай. Віддав її скіфу! Жорстокому кочовику в дикі степи, куди жоден грек, крім купців-відчай-духів, не ризикує і носа потикати. Віддав, ще й сказав:

"Нам треба зміцнювати стосунки із кочовими скіфами. Вони - варвари, не зовсім надійні, але - треба... Розумієш, треба. Для благополуччя міста".

Жорстокий! Родичатися із степовиками надумав, а хіба до цього греки ворогували із ними? Ну, ненадійні вони, підступні, але ж і не нападали досі на місто. Так ні, батькові забаглося ще й породичатися з кочовиками, мати їхнього вождя за свого зятя. От і родичається з кочовиками, а як їй тепер бути? Як життя своє врятувати? Доведеться їй випити до дна свою гірку-прегірку чашу, бо батько із її поневолювачами пив хмільне вино.

Ох, батьку, батьку!... Єдина я в тебе, єдина... Як ти міг мене віддати бозна-куди і бозна-кому?

А кибитка, осоружна її повстяна темниця, все далі і далі котиться в глиб степів, і з кожним обертом високих скрипучих коліс завмирає надія повернутися до рідної домівки. Немає їй назад вороття. Що скіфи беруть, те тримають міцно і ніколи його не повертають.

Ось так, батьку! Зміцнюй свої стосунки із кочовиками, зміцнюй на горі рідної дочки.

Розділ третій

Де ти, мій вірний Геракле?..

У хвилини туги з'являвся він.

Бачила Ясона сяючого, з ніжною блакиттю в гарних очах. Так і не зійшлися їхні дороги... Ясон, Ясон, ясне сонечко...

Батько мене, по суті, продав, рідне місто й пальцем не ворухнуло, щоб мене порятувати, навпаки, раділи городяни, що відкупилися од кочовиків мною... Один ти в мене лишився, Ясоне, лишився далеко звідси, за Гостинним морем, в незнаних Афінах. Але жоден скіф, навіть уся їхня орда, не заборонить мені думати про тебе, хлопчику. Хоч ти й далеко, але ти поруч, не за морями, не за горами, не за степами, а поруч...

Бачу твої блакитні очі, думаю про тебе, згадую... А згадувати минуле – то єдине, що застається мені робити у цій кибитці...

Пригадувала, крізь сльози пригадувала...

У дитячі роки Ясон був великим фантазером і мрійником. Все любив вигадувати страшні й чудернацькі історії та різні неймовірні пригоди, що буцімто з ним траплялися.

Починав завжди так:

– Потемніло одного разу сонце, з'явилося у наших краях страшне-престрашне страховисько... Ще зліше, як Горгона[8]. На Горгону глянеш – у каменюку перетворишся, а на нього зиркнеш – дим піде з тебе!

– А що воно таке... страховисько?.. – вдаючи, що їй лячно, пошепки запитувала дівчина. – Та ще й страшне-престрашне?

– Будь ласка, сиди і слухай уважно, – супився маленький оповідач і весь аж переповнювався значимістю того, що розказував. – Хіба ж невтямки? Замість волосся у нього змії, як у старій Мегери[9]. Страхо-овисько-о... З одним оком, як циклоп. Крила в нього отакезні. Як махне ними – буря гуде, сонце меркне, дерева лягають по землі, а на морі аж до неба хвилі здіймаються. От яке страховисько з'явилося одного разу в наших краях!

Ольвії і весело, і ніби трішки аж страшно.

– Ну й вигадник ти! І де таке страховисько взялося?

Ясон думає мить, а тоді рішуче вигукує:

– Коли ти дізнаєшся, що воно тебе викраде і на край світу в пазурах понесе, тоді буде не до сміху!

– Ой, страшно! – сміється дівчина. – І хто ж мене порятує?

– Н-ну... – мнеться Ясон і невиразно додає: – Один із славетних наших героїв.

– Може, Геракл? Більше мене рятувати нікому.

– Ну, Геракл уже всі свої подвиги здійснив.

Дівчина весело дивиться на нього і сплескує руками.

– Чи ж не ти, бува, хлопче? – А в самої очі так і сяють, так і сяють. – Більше нікому мене, нещасною, рятувати.

Пом'явшись-повагавшись, Ясон скромно признається:

– Ну... хоч би і я. А що? Он Ахіллу було тільки шість років, а він уже левів та вепрів убивав!

– Так то ж Ахілл! – І дівчина стрибає на одній нозі перед розгубленим хлопцем. – То ж герой, а ти... Ой, не можу, ой, не можу... Ясон – герой! Ха-ха!..

– А ти не смійся!..

– Так смішно ж...

Фантазії Ясона починалися однаковісінько (яке-небудь найжахливіше страховисько, котре і уявити важко, негадано викрадає Ольвію) і так само закінчувались (Ясон після запеклої битви героїчно перемагає те всесильне страховисько і щасливо звільняє дівчину. Живу-живісіньку, тільки злякану трохи).

- І не страшно тобі, - насмішкувато доскіпувалась вона, - із страховиськами на герць ставати?

- Я не відаю, що таке ляк! - вперто вигукує хлопець.

- Може, скажеш, що ти й самої Ламії[10] не боїшся?

Ясон на мить задумується: Ламія? Це страховисько тим живе, що пожирає дітей, і батько, тільки, бувало, почне пустувати Ясон, застерігав: "Ой, гляди, щоб тебе Ламія не схопила та не згламала!"

Та заради Ольвії Ясон готовий на все:

- І Ламії не боюсь!

Ольвія тоді кепкувала, а самій радісно й утішно було, що заради неї маленький Ясон ладен битися з усіма потворами світу.

...О, то було незабутнє дитинство!

Похитуючись у кибитці, Ольвія, забувши про сльози, що течуть і течуть по її щоках, все згадує і згадує, бо тільки у спогади можна втекти від жахливої дійсності, а згадуючи, забуває про все і посміхається сама до себе, посміхається крізь сльози.

Спливли роки. Ольвія одного разу, ніби між іншим, нагадала:

- А страховисько ще й досі не летить. Оте страшне-престрашне, котре мене крало й на край світу несло, а ти, відважний герою, безстрашно мене звільняв із пазурів.

Юнак густо почервонів.

Від маленького фантазера Ясона з її дитинства у ньому хіба що лишилися блакитні очі та білявий чубчик, що стирчав так же смішно й задерикувато, як і раніше. Перед нею стояв стрункий юнак з ніжними, як у дівчини, рисами обличчя, сором'язливий, мовчазний. Він ніяково переступав з ноги на ногу, червонів, губився... А їй було приємно дивитися на нього, зніяковілого, із задерикуватим чубчиком і... гарного.

- Чи, може, ти вже не хочеш мене визволяти із пазурів того страховиська? - перепитала вона і чомусь зашарілась.

Вони стояли одне проти одного, стояли схвильовані, розгублені.

- Ні!.. - раптом палко вигукнув він.

Вона засміялась, аби не показувати своє розгублення.

- Невже мій Геракл наситився подвигами?

Він дивився їй прямо у вічі.

- Страшне-престрашне страховисько більше ніколи не посміє тебе навіть чіпати!

- Цікаво. Чому? - Ольвія почервоніла, бо спіймала себе на тому, що з хвилюванням чекає його відповіді.

І тоді Ясон зважився.

Хитнувся до неї невловимим рухом і несміливо ткнувся губами в її губи... Вона тихо скрикнула. Ніби злякавшись свого вчинку, Ясон притьмом кинувся навтьоки... Ольвія, сама не розуміючи від чого, засміялась. Він утікав, а вона сміялась...

І тепер вона крізь сльози посміхається, пригадуючи, як він ткнувся губами в її губи...

Невдовзі після того випадку Ясон на трієрі поплив до Афін - за наукою до

тамтешніх мудреців.

Попрощалися вони стримано і соромливо. Ольвія все ще відчувала той несміливий дотик його губ на своїх губах, тому не підводила голови, щоки її пашіли, а на губах блукала якась дивна посмішка. Ясон теж губився, щось намагався їй сказати наостанку, але так і не зважився...

- Як приїду, - крикнув уже з трієри, - то все, все тобі скажу. Чекай мене, Ольвіє!..

Ждала його Ольвія, ждала, виглядала.

Батьки - і його, і її - давно вже натякали про Гіменея, бога шлюбу, між ними вже давно досягнено згоди про майбутнє своїх дітей. У батьків і долі однакові: обидва втратили дружин, рано ставши удівцями, і вдруге не одружувались, а виховували своїх дітей. Вони мріють, щоб їхні діти стали щасливіші за них... А щасливі вони будуть, коли поберуться, коли надінуть на себе солодкі пута Гіменея...

Не в змозі дівчина ані заперечити, ані схвалити угоду батьків. Чи любить вона Ясона? Далебі, про те ще не думала. Але хлопець їй подобається. Навіть дуже. Він не лише на лиці гарний, він і душею такий: ласкавий, тихий, соромливо-цнотливий... Неначе дівчина. Він чистий, як чисті його блакитні очі. І є щось таке, чим він приваблював її, манив...

Ясон мав ось-ось повернутися.

Мріяла... Припливе Ясон, осідлають вони коней і помчать у степ, аж до самого Борисфену. Коней відпустять пастися, а самі зійдуть на високу скіфську могилу, сядуть на вершечку, і буде вона слухати його розповіді: про інші моря, про чужі країни, про тамтешні народи.... А найперше, звичайно, про сонячну Елладу, про славетні Афіни... Слухатиме, захоплюватиметься і дивитиметься у його ніжні і такі віддані блакитні очі... Чи підуть вони у гавань зустрічати, як колись у дитинстві, кораблі із чужих морів...

Не повернувся Ясон, а натомість із далеких степів, з-за Борисфену, примчав цей хижий скіф і вихопив її з гнізда, вихопив гострими пазурами, як орел хапає беззахисну перепілку...

Ох, Ясон, Ясон...

Ти вигадував колись різні химерні страховиська, а воно - страховисько - таки й прилетіло. Схопило Ольвію. І він, її юний і вірний Геракл, виявився безсилим...

Тяжко, душно.

Здавалось, ще мить, і вона не витримає.

Шарпнула запону кибитки, відкинула її, спрагло, як потопаюча, вхопила свіжого повітря...

- Прощай, Ясоне, - тільки й прошепотіла. - Не судилось...

Розділ четвертий

Хай буде дочка Ольвією

Степ!..

Товаришу ти мій, друже мрій моїх і прогулянок, як я тебе любила, як тобі вірила - то чому ж ти мене зрадив?

Я знаю, ти завжди буваєш різним - чарівним і неповторним, але завжди, завжди

був незрадливим.

То чому ж ти мене зрадив?

Я знаю, ти змінюєшся не лише протягом року – весною, влітку, восени чи взимку, – ай протягом дня. Бо вранці ти легкий, свіжий, як щойно вміте гарненьке дитинча, прохолодно-вологий, росяний і м'який, а вдень – спекотний, важкий, стомлений, як припорошений пилом далеких доріг мандрівник, а увечері ти знову умиротворений, спокійний, наче мудрий і гречний дід.

У сонячний день ти один, у хмарний – зовсім інший.

Таким же різним ти буваєш у вітровії і тишу, у спеку і в дощ чи в громкотливу чорно-сизу грозу. Ти неоднаковий буваєш і залежно від того, з якого місця на тебе дивитися. Бо з пагорба чи кряжа ти зовсім не такий, коли на тебе дивишся з долини. І, напевне ж, іншим ти буваєш для птахів, котрі дивляться на тебе із блакитного чи грозового піднебесся...

Многоликий і незбагнений степ!

Різний ти, але не вірила, не відала, що станеш ти ще й зрадником зрадливим, що заманиш мене у свої глибини, звідки, як із дна морського, вже немає вороття.

Ганялися колись за мною фракійські волоцюги, яких чимало переходить Істр і тиняється тут з надією пожитися, ганялися, але ти, степ, порятував мене тоді. Не віддав людоловам, захистив, заховав мене у глибокій балці. Я тоді навіть батькові не сказала, інакше б і за місто не велів виходити. То чому ж ти тепер зрадив, чому тепер віддав мене людоловам?

Ніщо так не любила Ольвія, як степ.

З ранньої весни і до пізньої осені бувала вона у степу.

Тільки зникне біла зимова ковдра, як вона вже мчала батьковим конем за місто. І хай ще по балках і яругах ховається сніг, ще на горбах парує земля і всюди жебонять струмки, а степ уже дихає свіжістю, і вітри його – манливі й тривожні. І на душі тоді неспокій, і кудись тебе тягне, а куди – і сама не збагнеш. Повесні степ жовтуватобурий від торішнього стоколосу безостого. Він наче пробуджується зі сну, розплющує свої вологі очі.

А вже з кінця квітня рівнини стають барвистими, і на бурому тлі степу то там, то тут темніють фіолетові озерця. Підїдеш ближче – тисячі квіток, як ніжні дзвоники, схиляють голівки, і здається, війне вітер – і ось-ось задзвенять безмежні рівнини.

А виберешся з міста ще через день-два, і він уже інший – золотисто-жовтий. То буває першоцвіт весняний.

А ще через день заблакитніє фіалка, неначе шматки весняного неба впадуть на рівнини.

А в тиху і сонячну днину відкриє свої квіти горицвіт весняний, і степ наче в золото вбирається.

– Гори, гори, цвіт!.. – сміється дівчина, і здається, що степ і справді горить, палахкотить жовтим вогнем.

А вже на початку травня степ вбирається в зелені шати. І тоді від краю і до краю –

смарагдове море, у якому то тут, то там квітне жовтозілля, синьо спалахує волошка... Пішов у рист тонконіг, та так дружно, так рясно, що кінь бредє немов зеленим шумовинням...

Мимо кибитки проскакують вершники, пістрявою гадюкою звивається в долині валка... В піднебесі ширяють орли... Та сиве марєво на обрії, та далина, та відчай...

Вже цвіла шовкова трава – ковила, і степ вкотре змінював своє вбрання. Нині він зовсім невпізнаний. Остюки в ковилі шовковисті, срібні. Глянеш – наче плюскотливі озера розлилися по степу, а ген, біля обрію, злилися у ріку.

Зацвіте ковила – шовкова трава – кінець весні.

Кінець...

І її весні теж кінець.

І безсила вона врятувати себе – тисяча вершників скаче за її кибиткою-темницею. Є в неї, правда, скіфський акінак – на поясі висить, та хіба зборе вона ним тисячу вершників, та ще одного – молодого хижого вождя? Тільки і може, що руки на себе накласти. Гострий скіфський акінак, дуже гострий.

– Чому дочка архонта печалиться?

Здригнулась Ольвія від несподіванки, рвучко звєла голову. За кибиткою скаче він – її поневолювач. Його кінь гризе золоті вудила, і сам він – вождь – весь у золоті... Бляшки, піхви акінака, щит горять – все горить жовтим сяйвом, і вуздечка в золотих бляшках. Хизується... Ач, який хват і зух!

– А чому дочка архонта мусить радіти? – на його запитання і в тон йому запитала Ольвія.

– О, дочці архонта буде гарно в степах.

– Ні, – одказала, дивлячись мимо нього у степ, – дочці архонта буде гарно тільки у місті.

Його кінь махнув головою, наче кивав на знак згоди.

– Бачиш, навіть кінь твій розуміє мене.

– А чому тебе так звати – Ольвія? – запитав він зненацька. – Адже ж твоє місто теж називається – Ольвія.

– Чому та чому... – Помовчала. – За заслуги мого батька, ось чому. Хіба скіфському вождю не все одно, яке ймення носить його... полонянка?..

– У тебе гарне ім'я... Ольвія, – сказав він замислено. – Повідай мені, хто тобі дав таке ім'я.

Ольвія народилася і виросла у найбільшій і найзначнішій грецькій колонії Північно-Західного Причорномор'я, котра славилась як великий ремісничий, торговий і землеробський центр усього Понтусу Еуксіносу.[11]

– Тісно стало грекам у Греції...

Так казав їй батько.

Ольвія не могла збагнути: як це грекам та раптом стало тісно у Греції? Але батько на запитання, як та чому їхні предки з'явилися на берегах Понтусу Еуксіносу, незмінно відповідав:

- Тісно стало грекам у Греції, от і перебралися аж сюди.

- В чужі краї?

- Колись вони були чужими, а потім стали своїми.

- Тісно... Чому на своїй землі було тісно?

- Навіщо воно тобі?

- Все хочу знати, - відповідає дочка замислено. - Може, колись пощастить побувати у Греції, на своїй прабатьківщині, то все мушу знати.

- Давно те було, - неохоче одказував Родон, - я від батька свого чув, а він - від свого... Ох, давно було. Тісно тоді грекам стало у Греції. Не так тісно, як кривдно. Знатні роди, в руках яких була вся влада, почали все більше і більше притісняти селян, захоплювали їхні землі, а самих господарів перетворювали на рабів. Селяни не корилися, боролися, але що вони могли вдіяти? Та й з багатіями-землевласниками їм не позмагатися. У тих господарства були міцніші. Втративши землю, йшли у міста, але там своїх бідарів було повно. Особливо ремісників, які не знали, кому збути свої вироби... Куди подітися? Селяни об'єднувалися з міською біднотою, котра теж не знала, куди прикласти руки. Разом боролися із родовитою знаттю. Безземельних бідарів більшало у містах, вони ставали небезпечні для влади. Їх треба було кудись діти, аби пожежі не охопили міста... Ось тут і допомогла колонізація. Всі, хто не знаходив на батьківщині собі місця й шматка хліба, всі, хто мріяв про власну землю, - всі ринули в чужі краї...

Колоністам торували шляхи торгові каравани. Вони всюди плавали, знали дороги й в чужі краї, вони засновували свої факторії, вони й підказували, де краще поселитися. Міста, аби якось спекатись бунтівної голоти, ладнали каравани, згукували добровольців...

У колоністи йшли і представники родовитої знаті, які потерпіли поразку в боротьбі за владу, купці, ремісники, але основну масу складала сільська і міська біднота, котра відправлялася в чужі краї з надією мати землю. Із собою перевозили в колонії жерців, зв'язаних з культами полісних богів метрополії, а також із вогнища міста брали священний вогонь. Між метрополією і колоніями існували міцні зв'язки, колоністи брали участь в релігійних святкуваннях, посилаючи в метрополію своїх послів, в колонії устанавлювався такий, як і в метрополії, політичний устрій, ті ж закони, ті ж культу богів, і горів той же вогонь, що і в метрополії. Та невдовзі колонії почали ставати незалежними од метрополії, тільки підтримували з нею тісну торгівлю, перш за все направляючи на прабатьківщину хліб, якого так не вистачало Греції.

Так і виникло поселення греків на острові Березані. Але життя на острові виявилось не зовсім зручним (брак питної води, хвилі розмивали береги тощо), і згодом, у першій половині VI ст. до н. е., колоністи перенесли своє поселення з острова на материк. Ось тоді на правому березі Бузького лиману, неподалік від місця його впадіння в Дніпровський лиман, і виникла Ольвія.

А виникла вона із землянок.

Для синів сонячної Еллади клімат Північного Причорномор'я був надто суворим,

зими холодними, тому заривалися в землю.

У цих краях камінь був не всюди, під ногами ж була земля – тверда, надійна. Для бідняків – то єдине багатство.

Кайлами довбали тверду землю, рили на свій ріст чотирикутні ями, на стовпах ставили двосхилі чи односхилі дахи. Зверху клали паліччя, обмазували його глиною із соломою – ось і увесь дах.

Яка сім'я – така й землянка.

Хто білив стіни глиною, хто обставляв їх плетеним тинном з лози, а хто просто так жив, лишень пригладивши земляні стіни водою.

Долівку вимазували глиною, застеляли її камкою.

У землянках вздовж стін – лежанки з материкового ґрунту, в одну із стін врізали склепінчасту піч. В інших і печей не було – просто ямка в долівці для вогнища. Для опалення взимку та приготування їжі – глиняні жаровні, в яких жевріло деревне вугілля.

У стінах видовбували ніші, де ставили світильники, кіліки для пиття, чаші, посуд. В долівку часом вкопували амфори для вина, води чи маслинової олії.

За кожною землянкою – льох, зернові комори, цистерни для води, літні печі, всі вони були землянками. Ще далі – ями для сміття та попелу. Все місто було земляним. Так жили перші поселенці, їхні діти і внуки. І лише згодом почали з'являтися перші наземні будинки, храми, господарські будівлі, і вже в часи Ольвії місто потроху набувало вигляд... міста.

А навколо нього слалися родючі землі, багаті на трави пастівники, ріки й лимани були повні риби, і – безмежна степова далечінь.

Та ще небо.

Небо, небо, небо.

Високе, дзвінке, бездонне.

А могутній Дніпро-Борисфен так полонив греків своєю красою і величчю, що ольвіополіти іноді називали себе ще й борисфенітами.

Спливали роки, розширювалось, забудовувалось місто. Оборонних стін ще не було – вони з'являться через сотню літ, і вже полководець Александра Македонського Зопіріон у 331 році до н. е., який прийде брати штурмом Ольвію, зупиниться, вражений, перед її могутніми стінами і вежами. Після довгої осади він піде назад із своїм 30-тисячним військом, так і не здолавши греків. Але стіни з'являться згодом, а поки що беззахисне місто торгувало й дружило із сусідніми племенами, і дружба та торгівля захищали місто не гірше мурів, і в Грецію йшов і йшов скіфський хліб.

Місто було названо Ольвією, що в перекладі зі старогрецької означає "щаслива", "щасливе місто".

І попливли звідтоді роки та роки.

У ті часи, про які йде мова, найбільшу владу в місті мав архонт. Він не тільки керував колегіями, а й міг скликати в разі потреби народні збори. Одним із крутих владик міста був тоді Родон – батько Ольвії, немолодий, скупий на слово, з важким

характером. Син і онук гончарів, він так зумів утвердитись, що народні збори його єдиного переобирали щороку, і він десятки літ лишався архонтом. Його вицвілі сталисті очі ніколи не знали співчуття чи жалю і визирали з-під насуплених кущуватих брів, мов наконечники смертельних стріл.

Нелегко було з ним городянам. "Не архонт, а камінь", – говорили про нього. Але за справедливість, якою він незмінно відзначався на посту архонта, за піклування про поліс, за чесність і ненависть до зради й підлоти його поважали, йому вірили. Таким і мусить бути архонт: чесним, справедливим, але рішучим і безжалісним, як того вимагатимуть обставини дикого Причорномор'я.

Хоча Родон і досяг влади, поваги й багатства – мав один з найкращих будинків у місті, кілька майстерень, слуг і рабів і чимало золотих речей, але не гордував, не виставляв себе і був завжди витриманий, рівний з усіма вільними городянами – хай то бідняк, чи купець, чи знатний ольвіополіт. Бо завжди пам'ятав, з якого він роду вийшов. Його предки – безземельні бідарі з Мілета – приїхали колись до берегів Понту без монети в капшуку, а з самими лише руками – працюватими і мозолистими. І жили вони тоді, як і всі, у звичайній землянці з непобіленими стінами, а спали на камені, часом не маючи шматка хліба, але трудилися день у день, вірили, що доля таки змилостивиться і над ними. Дід його був гончарем, мав сяку-таку майстерню, ліпив посуд, і в архонта й досі зберігається в будинку тріснута амфора для вина, виготовлена руками діда. З неї він п'є вино тільки в урочистих випадках, не забуваючи при цьому пом'янути діда-гончаря. А батько вже не лише виготовляв посуд, а потроху й торгував ним, спершу в Ольвії, а потім рихтував каравани й далі. Під кінець життя він став купцем, небагатим, правда, середняком, але – купцем. Купив собі раба, мав слугу. Якось поїхав він у степ за Борисфен продавати свої вироби, поїхав і не повернувся. Ні він, ні раб його, ні слуга... Людина іноді зникала в безмежних чужих і загадкових степах безслідно, зник і батько безслідно. Де урвалось його життя – того ніхто не знав. Чи розбійники в степу підстерегли, чи власний раб вночі прикінчив, а сам, захопивши добро господаря, втік (бувало й таке), чи до злих племен батько потрапив, а ті зробили його рабом та продали скіфам, чи савроматам, або ж і гетам на той бік Істру, чи хижі звірі десь розтерзали, чи з дороги збився та в степу заблудився... Дізнайся тепер!.. Степи таємниць не відкривають.

Але сина свого, Родона, він устиг вивчити, дав йому не лише освіту, а й статки – людиною незалежною zostавив. Правда, зітхав іноді, що син його єдиний не йде по батьковій лінії, не виявляє кмети до купецьких справ чи хоча б до гончарства – до політики його тягло. На всіх народних зборах він прохав слово і вмів красно говорити. І красно, і по ділу. Його запримітили магістрати, почали давати різні доручення, а згодом, як він уже мав чималий досвід, здобув повагу, архонтом його вибрали.

Сімнадцять літ тому, коли в Родона народилась дочка, народні збори постановили: за великі заслуги батька перед полісом і народом хай буде дочка архонта зватися ім'ям рідного міста!

Хан буде вона Ольвією! Хай буде вона щасливою!

Хай буде...

Над Ольвією – щасливим містом грецьких колоністів – голубіло небо, і теплий весняний вітер гудів у вітрилах трієр, що стояли у гавані, гудів над священним місцем – теменосом, над агорою, над лиманом, над далеким звідси Гостинним морем.

Родон був щасливий, як ніколи. О, такої весни у нього ще не було. Він любив юну свою дружину, мав дочку, і здавалося, щастя ніколи не покине його. Хоч і довго воно шукало архонта, а таки знайшло і пригріло його.

Але й тут він залишився вірним собі: стримав, здавив у собі ту радість. Розімкнув важкі щелепи з владним, різко окресленим ротом, ворухнув сухими губами:

– Я – архонт, син і онук гончарів, клянусь богами – не зганьбить моя Ольвія честі й великого довір'я народу! Клянусь богами, що я – син і онук гончарів – і далі служитиму полісу і народу чесно та справедливо! Клянусь богами, що я – архонт, син і онук гончарів, – заради благополуччя рідного міста і народу не пошкодую свого життя і життя своєї дочки!..

І він не пошкодував, архонт виконав свою клятву.

Прийшли скіфи, і він віддав її скіфам, віддав в ім'я вищих інтересів поліса. А їй нагадав:

– Ти пам'ятаєш, яку шану виявили тобі ольвіополіти, назвавши тебе ім'ям рідного міста?

– Пам'ятаю, батьку.

– Ти в боргу перед містом, – нагадував він їй. – А борг треба повертати. І ось цей час настав, дочко.

Це були високі слова, слова, з пафосом мовлені, і Ольвія теж з пафосом вигукнула:

– Я готова віддати життя за вітчизну, тільки... – І вже тихіше закінчила: – Тільки не йти до того скіфа у кибитку чи шатро.

– Коли служать рідному місту чесно, то не вибирають, що легше сплатити, не вибирають легшу службу.

– Батьку!.. – зойкнула вона. – Я розумію, але...

Та батько був невмолимий.

– От якраз вітчизні ти й послужиш, дочко, якщо підеш за скіфа. Якщо станеш дружиною повелителя кочовиків, одного з претендентів на верховну владу в Скіфії. Ти допоможеш ще більше зміцнити мир і торгівлю між нами і степовиками. Це навіть добре. Ми, греки, при твоїй допомозі будемо мати вплив на скіфів. Для нашого міста і поліса це просто щастя.

– А про моє щастя ти подумав? – визивно кинула дочка.

І здалось їй, що батько у ту мить ще дужче постарів, ще різкіші зморшки залягли на його крутому, дубленому обличчі.

– Ти думаєш... думаєш, я з радістю віддаю тебе у чужі степи? – і голос на мить зрадливо забринів. – Але – треба. Треба, Ольвіє, треба... Ось ти говориш... щастя... А я його так розумію: найбільше щастя – це боротьба за щастя свого народу. Ось як я розумію щастя, дочко. А тому йди до скіфів, іди!

І вона пішла.

Розділ п'ятий

Я такої вовчиці ще не зустрічав!..

Кочують степовики, пасуть худобу, колишні набіги згадують, багату здобич... А тоді хтось когось зустрівши (на перехресті доріг, біля води чи ще десь), переповість всі новини, зітхне: щось ми, мовляв, давно не гуляли... Пора б уже...

І полетить степом від кочовища до кочовища: а чи не пора нам погуляти в чужих краях, силу свою показати, здобич велику взяти, сусідів пристрахати?.. Щоб пам'ятали нас.

Зберуться кочовики на раду в якомусь там урочищі, сядуть на прадавній могилі – найзнатніші – і, п'ючи бузат, гадають: а на кого б напасти, у який край повернути прудких коней, куди стріли летючі та цілкі пустить!

Ось і Тапур.

Взявши дочку грецького архонта, він ніяк не міг повернути в свої степи, не поживившись по дорозі. Піднявшись на північ од Ольвії, він повернув тисячу своїх вершників (а кожен з них десятиох вартій!) у землі калліпідів.

Зібравши ватагів загонів та знатних воїв, сказав їм:

– Я привів вас у край, де живуть калліпіди. Віднедавна вони перестали визнавати нас, кочовиків, за своїх владик і не хочуть нам платити данину, як платять інші племена. Вони до греків горнутья, з ними торгують, мають зиск, забагатіли, набили добром свої кибитки і думають, що ми, кочовики, їх уже й не дістанемо. Як гадають мої ватаги: чи не час нам провчити тих, хто почав задирати носа?..

І вигукнули ватаги в один голос, зуби вишкіривши:

– Твої слова, вождь, схвально слухають наші вуха. Пора поколошкати калліпідські повозки, добро їхнє переполовинити. Та так, щоб добре затямили, хто їхні владики і кому вони мусять данину давати.

– Тож провчіть! – сказав Тапур і потряс мечем. – Бог наш Арес з вами! Гостюйте у калліпідів три дні, щоб кожен скіф повернувся із добром, рабами і кіньми. Ара-ра, скіфи!!

– Ара-ра!.. – вигукнули ватаги і помчали до своїх загонів.

Загледівши кочовиків, що невідь-де з'явилися у їхніх краях, калліпіди спробували було нашвидкуруч зібрати військо для відсічі, але з того нічого не вийшло. Нападники налетіли так навально, що не було коли й оглянутись, не те що зібрати сили.

Вершники, озброєні луками, списами й акінаками, з повними сагайдаками стріл, зненацька вигулькували, наче з-під землі вихоплювались, з гиком і свистом, тупотом копит налітали на кочовища калліпідів, налітали навально, раптово, що ніхто й опам'ятатись не встигав... Старих клали на землю стрілами, давили кіньми – кому старі діди потрібні? – молодих в'язали, спустошували кожну кибитку, вантажили повозки свої калліпідським добром і, женучи поперед себе жінок, молодь, гурти худоби і табуни коней, зникали так же миттєво, як налітали. Труп забитих навіть охолонути не встигали, як убивць уже й слід розвіявся... А над зруйнованими кочовищами, над

теплими ще трупами вже кружляє степова галич... Галич завжди злітається туди, де лютує скіфський бог-меч Арес!

Три дні "гостювала" у калліпідському краї тисяча Тапура, а калліпіди те гостювання вік не забудуть. Ще й майбутні покоління дітей своїх жахатимуть: "Дивися, примчить кочовик, схопить тебе!" А втім, якщо та дитина встигне вирости, перш ніж її схопить кочовик.

...То вигинаючись, то вирівнюючись, повзе валка. Скриплять степом повозки з добром калліпідським, сунуть гурти худоби та коней, бредуть валки полонених, скачуть обіч вершники, нагаями підганяючи калліпідів. Задоволене Тапурове воїнство! Ач як нагаями поляскують! Ач з яким гиком і свистом носяться сюди й туди! Ще б пак! Сьогодні навіть найбільш бідні повернуться до кочовищ із добрим збіжжям. Частіше б вождь водив у такі набіги. Собі жону дістав і нас не зобидив. Правда, добра калліпідського йому перепаде чимало, але ж і воїнам щось лишиться. Ар-ра!..

Відкине Ольвія запону кибитки, дивиться на загони, які женуть поперед себе гурти чужої худоби, валки полонених... Тяжко дивитися на те видовисько. Кого розоряє Тапур? Чиїм добром понав'ючували вершники своїх коней? Чиїм добром понабивано кибитки вождя? Адже він і без чужого добра багатий. Чи ж мало йому? Невже очі у скіфів завидючі, а руки загребучі, як про те говориться у степах? Чула, хвалилися скіфи, що набіг був вдалий, добушливий.

"Орлами налетіли, - хизувалися між собою вершники. - Калліпідські зайці й поховатися не встигли, як у наші пазурі потрапили".

А он з повозки з-під брудної, закривавленої повсті стирчать ноги, босі, посинілі... То скіфи убитих везуть, щоб поховати їх у землі своїх предків. Виходить, не всі калліпіди зайцями були, заголосять у степах скіфські жінки, заголосять, обліплені дітлашнею та бідністю. Одна була сподіванка: чоловік награбує чужого добра, заживуть вони тоді... Тим, чиї босі, посинілі ноги стирчать з-під брудної, закривавленої повсті, не повезло. Вони вже на тім світі, у бога Папая. Ніхто не має смутку, що свої загинули. Така їхня доля. Живі добром чужим хвалилися, поживі багатій радіють. Їм пощастило, здорово поталанило... Ляскають батоги, бредуть чужі племена у скіфську неволю. Жінки, діти, підлітки. Віднині вже раби. До скону літ своїх невольники. Худоба!

У деяких кочовиків з мішків біля сідел визирають злякані, заплакані личка... Виростуть діти у скіфському краї, забудуть матір свою, і край свій, і мову свою - слугами поневолювачів стануть. Звірами виростуть, жалю не матимуть, і колись, разом із своїми жорстокими господарями, нападатимуть на калліпідів, нищитимуть своїх, край свій спустошать і вогнем спопелять.

Розоривши калліпідів, Тапур звернув з північного напрямку і пішов за Борисфен. Там, на схід од Борисфену, і починається край кочовиків, його, Тапурів, край.

Ще цілих десять днів рухалось Тапурове військо із здобиччю, заповзаючи все далі і далі в глиб степів, аж доки не посунуло цілиною. Хоч і лишали позад себе сліди, але вони швидко заростуть, загубляться у травах, зникнуть, як на дні зеленого моря.

Степ, степ, степ...

Безмежний, неосяжний, для чужих – небезпечний, для своїх – рідний. І Тапур наче змінився, наче пробудився після сну. Аж розквітло його засмагле лице, зробилося привітним, мовби добрим. Випроставшись у сідлі, він вдихав на повні груди сухе степове повітря, мружив очі... Чи нахилившись з сідла, зривав кущик полину, розтирав його між пальцями, вдихав гіркий і терпкий присмак. Сте-еп... Його, Тапурів, степ озивався до нього полином, тим полином, дух якого не можна забути доти, доки живеш на білому світі. Нема для степовика бентежнішого запаху, аніж запах полину. Коли скіф вирушає в далеку дорогу, то бере із собою пучечки сухого полину і там, в чужих краях, вдихне степове зілля і ніби вдома побуває. А воїну, котрий помирає від ран, дають наостанку понюхати полин. "Щоб і на тім світі, – кажуть йому, – степ свій не забував".

Мружачись до сонця, Тапур із посмішкою на губах мчить до білої кибитки, що везе його великий скарб, і яку пильно охороняє відбірна сотня.

"Людоловом мене обізвала, – думає він про свою полонянку і тішиться подумки. – Ха! Я і є людолов, бо я – володар степу. Умію коней ловити і людей умію ловити. Бо тільки сильний стає людоловом, а слабак – рабом. А таких гарних, як дочка архонта, я ладен ловити все життя".

За білою кибиткою іде на поводі сауран[12], чудовий і витривалий скіфський кінь, хоч і непоказний із себе. Тапур, милуючись конем, підморгує йому.

– Погуляти хочеш, коню, степами із вітром наввипередки побігати?..

Кінь шкірить жовті зуби, киває головою.

– Як там дочка архонта? – весело кричить Тапур до сотника. – Все ще галасує, що я – людолов?

– Виходить із кибитки тільки вночі, на привалах, – одказує той. – А зла, як вовчиця. Так і кидається на всіх. Мої люди навіть побоюються гречанки.

– Ха!.. – задоволений вождь. – Вона така... Люблю жінок, які показують пазурі і навіть трохи шкрябаються ними. Кров тоді нуртує у жилах, чоловік тоді відчуває свою силу.

Він зіскакує з коня на задок кибитки і пірнає під запону. Кінь його біжить поруч із саураном, за кибиткою. Сотник підморгує вершникам, і ті, скалячи зуби, починають потроху відставати од кибитки. Зненацька запона шарпнулась, і вождь, простоволосий, без башлика, скочивши із кибитки, наче хто за ним гнався, стрибає у сідло свого коня. За ним із акінаком у руці висунулась гнівна і розпатлана Ольвія, блиснула очима.

– Ну... хто ще бажає простягати до мене руки? – і кидає башлик вождю. – Забери своє позолочене добро!..

Воїни жахнулися: ще ніхто і ніколи так не повадився з їхнім всемогутнім вождем. І не повадився, і не говорив йому таких слів. А до башлика його так і доторкнутися ніхто не смів – священна то річ у вождя! Знак його зверхності над усіма людьми. Ой, що то буде тепер! Вождь у гніві не знає спину. Сотнику лячно стало, нерозумна гречанка, що тебе тепер чекає! І він на мить аж очі заплющив, і його люди теж позаплющували очі, вдаючи, що вони не бачили, як нешанобливо повелася гречанка із чоловічим

башликом... Але нічого не сталося. Тапур навіть не вибухнув гнівом. Він зловив на льоту башлик (сотник та його люди аж роти пороззявляли з подиву), натягнув його на голову і захоплено крикнув сотнику:

- Бачив?! От вовчиця, га?.. - і показує руку, на якій розпливається червона пляма. - Бачив? Полосонула акінаком. О, акінак вона уміє тримати в руках. Клянусь бородою Папая, такої жінки я ще не зустрічав. Щоб на мене кинутись з акінаком?.. Щоб швиргонуть мій башлик... О-о!.. - Він наче був трохи аж розгубленим. - Такі жінки є, кажуть, тільки в савроматів. О, недарма я ходив до греків. Така вовчиця народить мені сина-вовка! О!..

Припавши губами до ранки, висмоктував кров, зализував рану.

- У скількох бійках бував, а своєї крові ще не бачив, - бурмотів сам до себе. - І ось... побачив. І де? У кибитці. Ха!.. От вовчиця, га? І все одно ти будеш моєю! Коли Тапур чого захоче, то хай хоч і степ репає, а по його буде!

Ольвія відкинула запону, показала акінак.

- Бачив?.. Спробуй лише поткнутися, людолове! Він любові забаг! Утіх! Я до тебе не напрошувалась, силою мене захопив, тож терпи. І не забувай, акінак у мене завжди напихваті.

- О-о-о!! - Тапур захоплено дивився на неї. - Я навіть і не думав, що ти... ти така.

- Яка це... така? - насторожено обізвалася Ольвія і поправила волосся, що вибилося у неї з-під башлика, застібнула на дерев'яні палички куртку. - Яка?..

- А така... гарна, - одним духом випалив вождь. - Я люблю таких, необ'їжджених. Бо тихі та покірні мені вже набридли. Від їхньої покірності спати хочеться, а ти кров нуртуєш мою. Ти будеш моєю, клянусь бородою Папая!

- Твоєю?! А ти спробуй, візьми! - вигукувала у відчаї Ольвія, а десь у серці крижаніло: візьме він її... Вже взяв. І не відпустить ніколи. - Думаєш, боюсь тебе, людолове? Я згодилась піти у твоє шатро. Згодилась. Як батько казав: зміцнити стосунки між греками і скіфами. Згодилась піти у твоє шатро, але любити тебе вся твоя орда мене не примусить.

- Навіщо орда? Ти й без орди мене полюбиш.

- Скіфи усі такі самовпевнені, чи тільки Тапур один такий?

А він ніби між іншим:

- А не захочеш мене любити, станеш рабинею.

І шкірив зуби, посміхався хижо.

- Я-я??! - вражено видихнула Ольвія, і лице її враз зблідло. - Ра-абинею?! - повторила вона шепотом і рвучко висмикнула з-за пояса акінак. - Ні, я вільна і скіфською рабинею ніколи не буду. Ліпше смерть!

- Ей, ей, ти що? - поспішно вигукнув Тапур. - Скажена! Ану, опусти акінак! То я так просто бовкнув. Ти будеш моєю жоною. Повелителькою всіх моїх людей.

- Тоді чому ж ти мене тримаєш, як полонянку, в кибитці?

- Тому, що місце чоловіка у сідлі, а місце жінки у кибитці. Так у нас заведено, і в кибитках завжди їздять скіфські жінки.

- Але ж я не скіф'янка. - Ольвія відв'язала од задка кибитки повід і скочила в сідло саурана. - Я не скіф'янка! - крикнула вона і погнала коня у степ. Сотня охорони повернула було за нею коней, але Тапур помахом руки спинив вершників, коротко кинувши:

- Сам!

Розділ шостий

Донька гостинного моря

Вихопившись на узвишшя, сауран розкотисто заіржав, радіючи молодій своїй силі, і застиг на скаку як укопаний. Гризучи бронзові позеленілі вудила, він нетерпляче косував на вершника карим вологим оком, у якому плив вранішній степ... Десь іржали коні. Сауран бив копитом і поривався вперед.

- Почекай-но, - спинила його Ольвія, - мені спішити нікуди, не додому їду...

Закидаючи голову, сауран ловив чутливими ніздрями бентежний вітер рідних степів, у яких він народився і виріс, збуджено тремтів, б'ючи копитом. Там, за обрієм, водив він на соковитих травах косяк молодих лошиць. І сауран поривався до них, бо там, за обрієм, клично іржали скіфські коні, і гупотіла земля під незліченними табунами, під прудкими ногами степових коней.

Сауран поривався, та Ольвія стримувала його. Перебираючи в руках повіддя, прикрашене золотими бляшками, вона все оглядалась і оглядалась назад, де за кряжами, далеко-далеко звідси, залишився її край... Була вона зодягнена в коротку куртку без комірця, вишиту на грудях візерунком із квіток, вузькі шкіряні штани, що звужувалися донизу, взута у м'які сап'янці, халяви яких були трохи зібрані й перев'язані малиновими стрічками із золотими китицями. М'яке волосся хвилями спадало на округлі плечі з-під гостроверхого башлика.

Ольвія пустила саурана в долину. За нею мчав Тапур і посміхався сам до себе. Невдовзі сауран Ольвії наздогнав вовчицю, що, забарившись того ранку на полюванні, квапно поспішала до свого лігва. Пирхнув кінь, вчувши хижачку, дрож пробігла по його тілу і передалася вершниці.

Тапур наздогнав Ольвію і на скаку ткнув їй у руки гнучку плетеницю, скручену із сталок волячої шкіри, з важкою свинцевою кулею на кінці.

- Візьми! - крикнув у запалі, бо полювання над усе любив. - Цією кулею здорово можна розтрошити череп вовчиці. Ми так за вовками ганяємось. Догнати сірого і вбити його кулею - це більше вміння, аніж з лука. Спробуй!

Очі його збуджено горіли, увесь він аж тремтів в передчутті погоні за вовчицею, і Ольвія, посміхнувшись, перший раз йому посміхнувшись, вихопила з його рук плетеницю.

- Ара-ра!.. - крикнув Тапур. - Здоганяй, бо втече!

- Ара-ра!.. - вигукнула й собі дівчина скіфський клич і пустила саурана вчвал. Під копитами коня задвигтів степ, і у вухах вершниці тонко засвистів вітер.

Відстань між конем і звіром хутко зменшувалась.

Звівшись в сідлі, Ольвія занесла для удару плетеницю. Ще мить, і важка свинцева

куля, описавши в повітрі півколо, із страшним тріском розчавить вовчий череп.

І тут дівчина вгледіла рожеві соски.

- Мати!..

Слово зірвалось з уст мимовільно, і напружена рука дівчини обм'якла, тіло ослабло. Мисливського запалу як не було, натомість защеміло серце... Мати... Бодай і вовчиця, але ж мати. І десь її голодними очима виглядають малята.

Кінь, відчувши раптову перемену в поведінці вершника, почав непомітно збавляти хід. Вовчиця хутко віддалялась, аж доки й не зникла десь у балці.

- Ти чому?! - кричав Тапур і збуджено блискав очима. - Таку вовчицю відпустила!.. Ех, здобула б її, і всі б про тебе у степах говорили, а ти...

Ольвія мовчки віддала йому плетеницю і пустила саурана вперед.

Мати...

Ольвія не знала своєї матері. Густі тумани минулих років, наче сторожові мури, стали між ними, і стали, як здавалось, навечно. І марно намагалась вона поговорити з батьком, аби вивідати бодай крихту тієї таємниці. Де поділася мати? Що за лихо скоїлося з нею? І чому про неї навіть згадувати не велено? Бо досить було натякнути про матір, як відразу ж тінь невдоволення пробігала по сухому, аскетичному обличчі батька, а в його сталистих, безжальних очах спалахував гнів...

Коли Ольвія була ще маленькою і батько садовив її до себе на коліна, то іноді ласкаво (що взагалі з ним траплялося рідко) казав, погладжуючи її по голівці важкою, дубленою рукою:

- Ти, моя щебетушечко, найкраща у світі, адже тебе народило синє море, наше славне Гостинне море.

- Як богиню Афродіту? - дивувалася дівчинка. - Із морської піни?

- Може, так, а може, й не так, - ухилився батько від прямої відповіді. - Мені дуже хотілося, аби в мене була донька. От пішов я до лиману і кажу: "Славний лимане, подаруй мені доньку". А лиман зашумів голубими хвилями і каже: "Йди, чоловіче, до самого синього моря, воно подарує тобі доньку". І пішов я тоді до Гостинного моря, довго-довго йшов, не один день, але нарешті прийшов. Став на березі і кажу:

"Славне синє море наше! Подаруй мені, будь ласка, маленьку донечку".

"А яку тобі доньку?" - питає море.

"А таку, - одказую, - щоб була найкращою у світі".

"Почекай, - шумить море, - буде тобі донька, найкраща у всьому світі білому".

От зашуміло синє море, і впливає дельфін на берег, а на спині в нього сидить маленька-маленька дівчинка.

"Добрий чоловіче, - каже дельфін. - Гостинне море дарує тобі доньку, найкращу у світі".

Подякував я Гостинному морю і забрав тебе додому, - закінчував Родон, усміхаючись...

Та з роками батько ставав похмуріший, непривітний. Іскорки пестоців, що спалахували у ньому, коли Ольвія була маленькою, згасли... А звідтоді, як дочка почала

настирливо доскіпуватись про свою матір, Родон і зовсім не тямився із себе...

Невже вона так ніколи і не вивідає правду про ту жінку, котра народила її й невідомо де зникла?..

Іноді їй снилася мати: ніч, пустельна вулиця, ні душі навколо. Наче вимерло все живе, лише вітер виє-завиває та ухкає сич. І раптом, наче з-під землі, виростає на вулиці жінка, вся у чорному... Мовчки простягає руки і йде до неї, і чути, як вітер моторошно лопотить її чорним плащем...

"Це ти, Ольвіє?.. – питає жінка в чорному. – Йди-но сюди, донечко. Я твоя мати".

Охоплена жахом, дівчина кричала, й сон миттю утікав од неї, забираючи з собою жінку в чорному...

– Облиш своє наполягання! – жорстоко вигукнув одного разу батько, коли Ольвія сказала, що її мати жива, бо інакше б чого вона приходила у сни. – Вона недостойна твоєї згадки. У тебе є батько! У тебе є місто, котре дало тобі своє ім'я. І цього досить!

Коли виросла, ще раз запитала про матір:

– Що б там у вас не скоїлось, але ти мусиш... я благаю... Мусиш повідати про неї. Хто вона? Яке лихо її спіткало? – наважилась одного разу дівчина.

Батько мовчав, і було те мовчання похмурим, важким, але Ольвія вигукнула широко:

– Вона ж мені мати!

– Мати?.. – глухо перепитав Родон, уникаючи дивитися в допитливі й тривожні очі дочки. – Я не думаю, що вона була б тобі доброю матір'ю, коли зважилась на підлість.

– Батьку!.. – сама дивуючись своїй сміливості, вигукнула дочка. – Але ж ти її й досі... кохаєш.

– Що?.. – здригнувся Родон, і йому нараз забракло повітря. – Що ти сказала?..

– Ти кохаєш її і... мучишся. Хіба ж я не бачу?

– Ти занадто багато бачиш! – різко крикнув він, і його дублене обличчя почало чорніти. – Тоді теж була весна, – нарешті заворушив він сухими губами, що на людях завше складалися зневажливо і гордо. – І так само степ цвів довкола міста. І була вона дуже гарна. Ох, яка вона була гарна! І треба ж було такому трапитись!.. – Він хотів було ще щось додати, може, найважливіше, але схаменувся і заговорив далі якимось чужим голосом: – Я тобі нічого не казав, і ти нічого не чула. Матері у тебе немає. І ніколи не було. Просто одна жінка тебе колись народила. Тільки й того. Але вона недостойна твоєї згадки. – Повагавшись, видавив з себе: – Вона була рабинею своєї хіті. Вона була... Її не було, зятя! Ніколи не було! – І невесело посміхнувся: – Було Гостинне море, і був дельфін, котрий виніс тебе з моря на своїй спині. Оце і все. І не муч мене.

Так і не дізналась вона тоді про свою матір та про те, де вона і що з нею скоїлось. Не дізналась і вже й не дізнається...

Глянула на степ і подумала: як з'явиться щось живе у цю мить, хай буде правда, що вона донька Гостинного моря і що дельфін колись виніс її з дна моря на своїй спині.

І тільки вона подумала, тільки загадала на степ, як зненацька засвистів вітер у дужих крилах, щось велике і біле, мигнувши з гори вниз, каменем упало у вибалок, і тієї ж миті пронизливе передсмертне виття навпіл полоснуло сонну степову тишу.

Ольвія здригнулась.

Звіріне виття, чимось схоже на розпачливий людський крик, було переповнене таким відчаєм і такою смертною тугою, що дівчина не роздумуючи пустила саурана навскач. Влетівши у вибалок, вгледіла величезного орла, який терзав вовчицю. Мертвою хваткою вчепившись могутніми пазурами у спину вовчиці, він бив дзьобом їй у загривок і розмахував широкими крилами, намагаючись підняти свою жертву в повітря. Закидаючи голову, вовчиця безсило клацала зубами і жахно вила, відчуючи свій неминучий і швидкий кінець.

Коли Ольвія під'їхала ближче, орел, настовбурчивши пір'я, повів у її бік закривавленим дзьобом, повним вовчої шерсті, і, відпустивши жертву, неохоче відстрибнув убік. Розмахуючи крилами, люто клекотів і поривався відігнати людину від здобичі, яка за правом степу належала у ту мить тільки йому.

Відчувши, що її відпустили залізні пазури, вовчиця засилкувалася звестися, але в неї вже був переламаний хребет, і задня частина тіла з ногами більше їй не корилася. Жалібно виючи, вовчиця спробувала було хоч поповзти, волочачи за собою неслухняний паралізований зад, та сили уже залишали її.

Доповзти до своєї нори, що була неподалік, вона уже не могла, а тільки шкребла передніми лапами землю, в безсиллі вирываючи траву з корінням. Із сосків її набухлого вимені текло криваве молоко на зелену траву.

– І як же ти не вбереглася?.. – з жалем мовила Ольвія.

Вчувши голос, вовчиця повернула до Ольвії вирячені очі, які вже затягувала холодна мла смерті, і по-вовчому заскімлила: не то скаржилася на свою долю, не то прохала в людини порятунку...

– Моя допомога тебе вже не порятує, – сказала дівчина.

Вовчиця відчула по її голосу, що все, і завилала – розпачливо і жалісливо.

Ольвія відвела свій погляд від її помертвілих очей.

– Я помилувала тебе, але... Степ є степ, і закони для нього не писані. Хто дужчий, той і трощить кості іншому.

І ледве повернула коня, як орел, змахнувши крилами, знову впав жертві на спину, загнав пазури в хребет і, вигинаючи, ламаючи його, наніс кілька ударів дзьобом у загривок...

Тріснули кості.

Востаннє, вже не сподіваючись на рятунок, завилала вовчиця.

Орел заклекотів на ній, відчувши свою перемогу.

Тремтячи, сауран вилетів з балки, й Ольвія спрагло вхопила свіжого повітря. Ще якусь мить позад неї чулося конаюче виття, що переходило у хрипіння, а тоді й воно стихло... Наче захлебнулося.

І знову в степу млява, сонна тиша.

Деся, осмілівши, свиснув бабак, йому озвався інший, налетів вітер, зашелестів тирсою, наче замітав сліди, розвіював жахне виття вовчиці, щоб і звуку з нього не залишилося у степу...

А в безодняві неба пливли легенькі білі хмаринки.

- Степ є степ... - зітхнула Ольвія і пустила коня вчвал.

Розділ сьомий

А мати не хотіла іти в могилу

Тапур наздогнав її, і далі вони їхали поряд - кінь у кінь. Валка з полоненими, гуртами худоби й коней відстала і тепер сунула позад них на відстані польоту однієї стріли.

Був тихий та ясний день, і Ольвія, замислившись, на мить забула про своє горе, і від того стало легше на душі. Дивилася в далечінь, і здавалось їй, що вона вдома, виїхала за місто - розвіятись у степу. Але він - Тапур - зненацька нагадав про себе:

- Ти народиш мені сина!

Він так і сказав - негадано і без будь-якої зачіпки: ти народиш мені сина... Він, очевидно, думав про щось своє, потаємне, тому й вихопилися в нього оті слова: ти народиш мені сина.

Ольвія наче зі сну пробудилася і враз повернулася до жахливої дійсності. Насторожено перепитала:

- Тапур щось сказав?

- Тапур сказав, що дочка грецького архонта народить йому сина.

Це було так просто мовлено й щиро водночас, що Ольвія хмикнула і засміялась. Чомусь їй навіть весело стало.

- Забрав мене силою і ще й вимагає сина, - глузливо сказала вона і подивилась на нього карими, вологими од сміху очима. - А ще які бажання в Тапура?

Але він був серйозним, надто серйозним і дивився на неї трохи аж зажурено (О люди, невже цей жорстокий, дикий скіф може чогось там журитися?).

- Чоловік без сина - що лук без тятиви, що птах без крил, - замислено мовив він, і таким вона його бачила вперше. - Лук не пустить стрілу, птах не злетить. Мені потрібен син. Мені потрібен продовжувач мого роду. Пішовши у світ предків, я все одно житиму у цих степах. Житиму в моєму синові, адже у ньому нуртуватиме моя кров.

Овва! Він таки й справді може замислюватись і говорити так, як говорять грецькі мудреці. Це щось нове в ньому відкрила вона. Несподіване.

І запитала вже без тіні насмішки:

- Ти хочеш мати щасливого сина?

- Найвідважнішого! - гаряче заперечив він. - Один скіф вимолив для свого сина щастя. Багато-багато щастя. А відваги попрохати й забув. І боязливий син зрадив своє щастя. Тому в нас кажуть: хто хоче бути щасливим, той мусить відвагу з великої чаші пити. Бо щастя як змія: не кожен його може утримати в руках.

Дивно, але він чомусь уже не здавався їй чужим та ворожим. Мала таке відчуття, ніби знала його давно-давно.

їхали ковилою навпрошки, і коні пливли у зеленім морі по самі черева, і об ноги її все билась і билась ковила. А вона думала стривожено:

"Але ж він... людолов. Калліпідів розорив, мене забрав... А я... я вже не відчуваю до

нього зла. Невже мене скіфи чимось напоїли?.."

І вона починала вірити, що так, що скіфи й справді її напоїли якимось трунком, і вона вже по-іншому тепер думає про їхнього вождя. А він, не дивлячись на неї, замислено говорив, наче сам із собою радився чи бесідував із степом:

– Мені потрібен син. У мене все є: багатство, слава, влада. А табуни які маю! Яких коней викохав я у степах! Все маю. Все. У мене, зрештою, є і ти – найкраща жона, якої немає в жодного скіфського вождя. Але в мене немає сина. І на мені обірветься мій рід, і коней сидлатимуть у цих степах інші роди. Ось чому ти мусиш народити мені сина! Бо дочок досить. Їх у мене аж чотири. Гарні дівчатка, такі щебетухи, але... Але потрібен син. Дві мої дружини народили мені дівчат, і я хотів було їх продати у рабство, та старійшини відраяли.

– Але... за віщо?

– Як – за віщо? – аж здивувався він. – Та за те, що вони не захотіли народити мені синів. Або хоча б одного.

Ольвія вражено подивилася на Тапура.

– А хіба ж вони... винні?

– Так, винні!.. – упевнено вигукнув він. – Мій батько, вождь Ор, дуже хотів, щоб у нього був син. І моя мати народила йому сина, себто мене. Бачиш, як просто. А мої жінки не захотіли народити мені синів. Я відіслав їх у далекі кочовища. Але якщо ті дві ліниві й жирні жінки ще хоч раз потраплять мені на очі, я таки продам їх савроматам!

"Так ось він який, цей... людолов?! – подумала вона вражено і відчула якийсь страх, адже він і з нею може так само вчинити, як із двома першими дружинами. – О боги, які дивні ці скіфи! Хіба можна збагнути цього Тапура?"

І привілля степу чомусь уже не вабило її так, як хвилю тому. Аби відволіктися від похмурих думок, запитала:

– А куди ми їдемо?

– У моє весняне кочовище, – махнув рукою на схід. – Там воно за кряжем, у долині Трьох Колодязів. Там будемо стояти доти, доки вистачить табунам трави, а потім покочуємо далі на схід. Ми не греки, живемо вільно: сьогодні – тут, а завтра – ген там!

– А там що? – махнула вона рукою на північ. – За синіми кряжами, де небо зливається із землею. Що там?

– Степ і степ.

– А крім степу, що-небудь є? – доскіпувалась вона.

Він здивовано на неї подивився.

– А що може бути у степу, крім... степу? Нам, скіфам, потрібен тільки степ. Степ, і більше нічого. Бо ми – степовики. Сини степів, а степ – то наш батько. Великий степ, широкий степ! У степу ми добрі.

Ольвія глянула на валку, на його вершників, котрі гнали калліпідів, зітхнула й промовчала. І знову бачила перед собою не скіфа-любомудра, котрий карається, що в нього немає сина, а бачила, як і раніше, хижого людолова. То хто ж він, цей Тапур? Хто вони, скіфи? Чи справді добрі сини степів, а чи дикі племена, що живуть набігами на

землі своїх сусідів?

Коли піднялися на взгірок, Ольвія побачила в далині високу могилу.

- Там лежить мій батько, вождь Ор, - помітивши її погляд, сказав Тапур. - Він якраз кочував у цих краях, коли його наздогнала смерть. Це сталося десять весен тому.

- Він помер?

- Так, але не своєю смертю. Ор ніколи не скаржився на відсутність сили і здоров'я мав нівроку. Як кажуть, на трьох! Міцний був, як дуби біля Борисфену. І досі б жив у цьому світі, коли б не Скіл.

- А хто такий Скіл?

- Пастух мого батька, харпак! - зневажливо вигукнув Тапур. - Навіть башлика свого, як подобає кожному чоловікові, не мав. Ганчіркою голову обмотував. Ніхто він був у наших степах, злидень із злиднів. Але на чуже добро очі витріщав, все бурчав, що у степах несправедливість. У нього був маленький табунець, але він пропав у холодну зиму, коли трави обмерзли і коні не могли діставати собі корм. От Скіл і найнявся пастухом до Ора. У степах біля табуна і жив. Спершу він старався, бо мріяв відродити свій табун. І вже випас було в Ора кобилу і хотів її злучити, щоб вона привела йому лоша. А те лоша, вирішив, привело б ще одне... Так і мріяв Скіл відродити свій табунець. Але за тими мріями не доглянув батьків табун, і вовки вкрали лошака. От вождь Ор і забрав у Скіла півкобили за того лошака. І лишилося у Скіла тільки півкобили. Тієї весни вождь Ор захопив багато рабів і продавав їх савроматам. Купляли рабів у нього і свої. От Скіл привів до нього кобилу і каже: половина цієї кобили твоя, а за другу половину дай мені рабиню. Я одружуся з нею, і вона народить мені сина, бо вільна скіф'янка за мене не піде, адже я бідний і не маю повозки. Вождь Ор дав йому за півкобили рабиню, але велів їй виколоти очі.

- Для... чого?.. - жахнулася Ольвія. - Господи, яке варварство!

- Так то ж рабиня, - здивувався Тапур. - А раб не людина, з ним можна що завгодно робити.

- Але для чого... очі?

- Зрячий може втекти при першій же нагоді, а сліпий вірно служитиме хазяїну. Такий звичай наших дідів і прадідів.

- І що?.. Нещасній викололи очі?

- Звичайно. Кажу тобі, ми так завжди робимо, і тут немає нічого дивного. Ми ж не вільним виколємо очі, а рабам. У мене, наприклад, теж є сліпі раби, та ти їх сама побачиш. От і Ор велів тій рабині виколоти очі. Але щось там не так сталося, і рабиня згоріла у гарячці. До ранку й померла. Мабуть, вона дуже слаба була. От у Скіла й пропало півкобили. Скіл за ті півкобили і впав духом. Він уже не міг завести свій табун, і йому нічого не залишалося робити, як до скону своїх літ пасти табуни мого батька. І тоді Скіл узяв лук, стрілу, прийшов до шатра мого батька і крикнув: "Вождь Ор, вийди, я приніс тобі гостинця". Батько вийшов із шатра і каже насмішкливо: "Якого ж ти мені гостинця приніс, як у тебе було півкобили і ту ти втратив?.." - "А ось якого гостинця!.." - вигукнув Скіл, натягнув тятину лука і пустив своєму батькові стрілу в груди. А сам

кинувся тікати. А батько мій крикнув йому вслід: "Не тікай, Скіле, я вождь, і мені не пристало ганятися за якимось там пастухом". Тоді Скіл зупинився і каже: "Викликай мене на герць!.." Батько мій зареготав: "Забагато честі, щоб вождь викликав на герць останнього пастуха! Такого ще ніколи не було в наших степах". Скіл аж розгубився, бо ждав від мого батька чого завгодно, тільки не таких слів. "Але ж я тобі, – сказав він, – пустив стрілу в груди". – "Тобі це приснилося, нікчемний пастуше", – сказав батько і повернувся в своє шатро. Звідтоді Скілові так і здавалося, що то йому все приснилося... Ну що він пустив стрілу вождю Ору в груди. Він уже й сам вірив, що то був всього лише сон... І після того він ще дужче боявся вождя Ора. Ось яким гордим був мій батько. Для нього ліпше смерть, аніж неслава, що якийсь там пастух пустив йому стрілу в груди. Стріла була із двома шипами і глибоко застрягла у грудях батька. Він не зміг її вийняти, а кого-небудь попросити це зробити не зважився. Щоб по стрілі не дізналися, чия вона... От який він був гордий. Так і носив у собі ту стрілу. Дужий він був і міцний, як дуб біля Борисфену. І стріла та заросла в його могутніх грудях, і все б закінчилося добре, аби стріла та не була мідною. Мідний наконечник у грудях позеленів, і батько невдовзі помер... Я став гадати: від чого помер такий здоровий і сильний чоловік, як мій батько? Оглянув його тіло і знайшов слід від наконечника у грудях. Я вирізав його акінаком, то був наконечник Скіла. Адже кожного скіфа можна взнати по наконечниках його стріл. Взагалі у Скіла, крім ремінного наконечника, більше не було нічого, але один наконечник він виміняв мідний. Ще й хвастав: півкобили, каже, є, мідний наконечник є, лук є, скоро, мовляв, забагатію. Матиму свій табун, і наконечники моїх стріл будуть тільки мідні. Його так іноді й дражнили: Той, у кого аж один мідний наконечник!

Ось так я дізнався, що той мідний наконечник – то Скілів. Я велів схопити того злидня, він і зізнався у всьому, як було. Я велів прив'язати його до хвоста дикого коня тарпана і пустити коня у степ, поштрикавши його перед цим списом. Тарпан як шалений кинувся геть і поволік за собою того харпака... А вождя Ора я поховав он у тій могилі.

І показав нагаєм на могилу, над якою кружляв орел. Тінь його носилася по зеленій ковилі. Тапур, прикусивши губу, сторожко спостерігав за орлом.

– Батько й досі не полишає надії повернутися у цей світ, – зітхнув він, і в його голосі відчулося невдоволення. – Певно, у нас краще, аніж у світі предків.

– Звідки ти знаєш, чого він хоче? – здивувалась Ольвія.

– Над його пристанищем літає орел, – пояснив Тапур. – То його Ор підманює, щоб він приніс йому Борисфенової води у дзьобі.

– Ну й що?

– Хіба ти не знаєш, що вожді завжди повертаються із того світу, якщо ковтнуть хоч краплину Борисфенової води? От і вождь Ор хоче повернутися сюди.

– Це добре?

Тапур якось дивно глянув на неї.

– Повернувшись у білий світ, Ор відбере у мене владу і знову стане владикою над

кочовиками. Але я влади нікому не віддам. Навіть рідному батькові. Тому хай Ор краще не повертається, його дні у цьому світі вичерпані, і він свою чашу випив до дна.

Чим ближче під'їздили вони до могили, тим більшою і грізнішою вона ставала, наче виростала із землі. Ольвія знала, що у скіфів по висоті і величі могильного кургану можна визначити, хто лежить під ним у гробниці та яке становище займав небіжчик за життя. Жінок, дітей, наложниць та рабів скіфи ховали просто, у простих ямах, і курганів над ними не насипали, якщо ті жінки та діти були незначних родів. Загортали яму, і все. І ті могильні горбики швидко зрівнювалися з поверхнею степу, заростали ковилою і назавжди зникали. Дрібним був небіжчик за життя, не виділявся ні багатством, ні військовою кметою, то для чого його виділяти курганом після смерті? А ось воїнам вже насипали кургани, невеликі, скромні, але нагортали. В яму клали лук, стріли, акінак, глиняну чашу – от і все. А вже над старійшинами родів і племен, над прадами знатних мужів з'являлися високі кургани, ще вищі – над вождями та їхніми синами й родичами, а ще вищі – над царями. Їм нагортали такі високі кургани, що коли під'їдеш до його підніжжя та глянеш на вершину, то треба так голову задирати, що й башлик на спину впаде... І стоять ті кургани віки та віки, й стоятимуть ще віки та віки... Тисячі літ стоятимуть.

– Вищої могили за могилу мого батька немає у цих краях! – гордовито вигукнув Тапур. – Вищі кургани є тільки у краю Герр[13], де ховають самих царів.

І Тапур почав розповідати Ольвії, що, за прадавніми звичаями його народу, тіло померлого вождя бальзамували, одягали в найкраще вбрання, клали на візок і сорок днів возили по родичах покійного, по підвладних родах і племенах. Чому сорок днів? Цього Тапур не знає, але возити треба сорок днів. Так велить звичай предків, а звичай треба дотримуватись. Коли з'являлась жалобна процесія в кочовищі, всі виходили їй назустріч, на знак скорботи скіфи обрізали собі волосся, дряпали обличчя, часто калічили себе, щоб показати, як вони горюють за померлим, щоб цар чи вождь і на тім світі пам'ятав про їхню вірність.

Об'їхавши всіх родичів, всі роди й підвладні племена, процесія поверталася до землі Герр. Де земля Герр? Там, махав Тапур нагаєм кудись у степ, далеко звідси, аж на самім краю скіфської землі. Там протікає річка Герр, і там живе народ, який так і називається – герри. Вони визнають скіфів за своїх владик, у їхньому краї скіфи й ховають своїх царів, вождів та дуже знатних мужів і прославлених воїнів... А вже за життя Ора возити знатних небіжчиків у землю Герр перестали, а почали ховати їх там, де вони кочували і де їх наздогнала смерть. От і Ора Тапур не повіз у землю Герр, а поховав у цих краях. Тут кочував тоді Ор із своїми племенами, тут він зустрів свій останній день, тут його й велів поховати Тапур.

– О, ставши вождем, я відрадив Ора у світ предків з усіма почестями, на які він заслуговував. Рідко кого з вождів так ховали у цих краях! Яму викопали у сім людських зростів, а збоку вирили підкоп довжиною у п'ять людських зростів. Обіклали його камінням. Там у саркофазі й поклали Ора, його каптан так і сяяв од золотих бляшок, ще я поклав йому меч у золотих піхвах. Пояс його теж у золотих прикрасах, горить і

сагайдак, обкладений золотом. На шию небіжчику наділи золоту гривну. Рядом поклали ще один одяг у золоті, поставили бронзовий посуд і великі казани, щоб Ор на тім світі варив м'ясо, поклали амфори з винами, чаші поставили золоті й срібні. І це ще не все! – гордовито вигукнув Тапур. – Сорок відбірних коней велів я закопати в боковій ямі, щоб вождь Ор мав на чому їздити у світі предків. П'ятеро конюхів лягло, десять рабинь пішло в могилу Ора! Ще й у ноги йому семеро задушених слуг кинув. От! І збруя у коней теж вся у золоті. От як я відрядив свого батька у той світ! Далеко в степу видно його могилу! Довго скіфи возили землю, доки насипали такий високий курган. Коли курган насипали, на кургані провели тризну, пили і їли у славу Ора, а потім вбили п'ятдесят слуг і стільки ж коней. Вбитих насадили на кілки, щоб слуги були на конях, і розставили їх навколо кургану, а потім навозили землі ще... О, далеко видно у степу могилу Ора! їдуть скіфи, питають: чия ж то могила? Вождя Ора, одказують, то син його, Тапур, так поховав батька. Все літо мої люди возили землю до могили Ора, а я казав ще і ще. Тепер могила найвища у цих степах. Кращих каменотесів я знайшов, і вони вправно вирубали Ора із каменю. Он він стоїть на могилі, кам'яний Ор. Хто йому все те поставив? Тапур. І про Тапура всі в степах говорять. І ще довго-довго розповідатимуть. От! Бачиш, з кургану дивиться на нас кам'яний Ор. Нас зустрічає. Ара-ра, батьку! – крикнув Тапур на все горло. – Ара-ра-а!!!

– ...ара-ра-ра-а... – понеслося степом.

– То голосом луни озивається із того світу мій батько. Він ще пам'ятає клич свого роду!

Ольвія відчула, що їй стає не по собі, коли під'їхали до могили. Яка ж вона страшна! Скільки людей велів задушити Тапур для Ора! О боги, які жорстокі ці скіфи! Вона ще ніколи не чула, щоб у греків щось подібне траплялося.

– Так треба, – мовив Тапур, – повелитель мусить бути і на тім світі повелителем. Та й чи не все одно рабам, де їм слугувати вождю: на цім світі чи на тім?

Під'їхали ближче.

Могила здіймалася високо і широко. На її вершині вросла у траву кам'яна статуя Ора, неоковирна, грубо витесана із каменю. Ор сутулий, в гостроверхому башлику, руки на животі складені, на світ білий спідлоба дивиться... За поясом стирчить нагай, висить акінак. Грубезний камінь лише підкреслював могутність померлого вождя, навівав страх, адже навіть у світі пращурів Ор все одно могутній і знаний!

– Батьку мій, великий вождь Ор! – крикнув Тапур, зупинившись біля підніжжя могили. – Це я, твій син, Тапур, приїхав до тебе у гості. Подивись у білий світ, тебе вітає твій син Тапур. Як тобі живеться у тім світі? Ти всім задоволений, великий вождь?

І вмовк, прислухаючись. Він мовчав якусь хвилю і хмурнів. Але виду не подав.

– Ти незадоволений тим світом? – запитав Тапур. – Але ж я відрядив тебе туди з усіма почестями, і могила твоя найвища у наших краях. Чому ж тобі бути невдоволеним?.. Поглянь краще на твого сина і на його нову жону, котру він роздобув собі у греків. Сам грецький архонт віддав мені свою дочку!

Толочачи ковилу, коні легко винесли їх на могилу, аж до почорнілої грубезної

статуї вождя.

Лице Ора надуте, губи відкопилені, і на білий світ він дивиться пихато.

- Таким гордим Ор був і за життя, - сказав Тапур. - Його погляду всі боялися. Один лише голяк Скіл не злякався.

Ольвії здалося, що грубезна каменюка ворухнула надутими губами: чи плямкнула, чи хотіла щось сказати. І їй стало страшно, і вона поспішно опустила очі.

- Подивися, Ор, на мою грецьку жону! - весело вигукнув Тапур. - Вона дорожча мені за найдорожчого коня! Вона народить мені сина-орла, і я залишу для нього ці степи і табуни свої! Ти мене чуєш, Ор? Твої губи надуті. Чому вони надуті? Ти чим незадоволений? Подай же голос, чи подобається тобі моя жона?

І вмовк прислухаючись, ніби чогось чекаючи.

Зненацька по той бік могили свиснув бабак.

- Чую!.. - стрепенувся Тапур. - Чую посвист бабака. Ор подає знак, що йому сподобалась моя грецька жона. Він схвалює мої задумки.

- А де твоя мати? - запитала Ольвія, коли вони, спустившись з могили, помчали рівниною до війська.

- Не знаю, - неохоче відповів він. - Напевне, десь блукає у світі предків. Коли помер вождь, мати, а вона тоді була молодою та гарною, мусила іти за ним у світ предків. А їй дуже хотілося жити тут, у білому світі.

- І... що?

- Утекла. Вона виявилась боягузкою. Злякалася, що їй залізним цвяхом проб'ють лоба і покладуть у могилі поруч з Ором. Щезла вночі. Куди вона хотіла тікати - не знаю. Знайшли її через три дні. Точніше, знайшли те, що лишилося од неї. Її пошматували вовки. За те, що не захотіла іти з вождем у той світ. Вона й пішла у той світ, але без почестей. Кістки її й досі десь валяються у степу.

- Як ти смієш так... про свою матір? - вражено вигукнула Ольвія. - Невже ти такий... жорстокий? Байдужий до чужого горя?..

- Мати порушила закон предків, - відмахнувся він від її слів. - Вона не захотіла йти за своїм чоловіком у той світ. От за це її вовки й покарали. Тільки й того.

Ольвії здалося, що в ту мить над степом пролетіла шквиря - і все тіло її взялося наче кригою.

"Я теж... стану дружиною скіфського вождя, - мигнула розпачлива думка. - Що як раптом з Тапуром... Або у сутичці загине... Невже й мені проб'ють цвяхом чоло і кинуть мене у яму?.."

Яким підступним, страшним і жорстоким видався їй у ту мить скіфський степ!..

Розділ восьмий

Правнуки Тала

Кожний вільний скіф спершу навчиться їздити на коні, а вже потім - ходити. Так було споконвіку, звідтоді, як хитрий Тал здобув скіфам Владу над дикими кінями. І так буде завжди, допоки скіфи житимуть у цих степах.

Про це, їдучи верхи у голові свого війська, співав Тапур.

Скіф не чекає готової пісні, він сам її, залежно від настрою, творить і співає. А співає про все, що побачить у степу. Їде собі, похитується в сідлі, дорога довга, рівнини одноманітні, тож вершник і співає... Пролетів орел над степом, скіф співає про орла, який пролетів степом, шмигнула зеленою травою руда, аж вогниста, лисиця, скіф і про лисицю вогнисту у зеленій траві заспіває. Про що думає – те й співає. Що на серці має – про те й співає. Радість – співає, гнів – співає, удача – співає, невдача – теж співає... А Тапур про коней любить співати, бо коні для скіфа – то все. Бо скіф без коня, що степ без сонця, земля без дощів. Пішки далеко не підеш у степу, на сусідні племена за здобиччю і рабами без коня не нападеш, і битися пішому – не те, що верхи... А колись у скіфів не було коней. Гай-гай, як давно то було, тільки-но білий світ народжувався, а перші скіфи з'явилися у цих степах. І було тоді у степах повно-повнісінько диких коней. Куди оком не кинь – всюди табуни, та тільки не підступишся до них – дикі коні, як звірі, близько до себе не підпускають!

Як же вкоськати, як приборкати диких коней? Зле у степах без коней. Як без рук чи без ніг!

От один скіф, його звали Талом, почув, що буцімто у степу є цариця-кобилиця, повелителька степових коней. Слухаються її коні, і має вона Владу над кіньми. І забаг Тал роздобути оту Владу над кіньми і рід свій у сідла посадити. Тож гайнув він на пошуки тієї цариці-кобилиці. Довго-довго блукав степами, з сил уже вибився, але вперто йде і йде. Бо сказав своєму роду: без Влади над кіньми я не повернуся! А був він упертим і коли чого хотів, то не шкодував і себе. От дійшов він до Глибокої балки, на дні якої біг струмок. Там і жила цариця-кобилиця. Глянув на неї Тал – волосся йому на голові сторч стало. Голова у білої кобилиці – жіноча, а все решта – як у коня. Коли мчала степами цариця білих коней, то земля двигтіла і гул такий ішов, що птиці з неба од того гулу мертвими на землю падали. Балки та яри у степах – то сліди тієї цариці-кобилиці, то вона під копитами своїми їх полишила.

– Чого тобі, скіфе? – сердито питає та цариця. – Як ти смів на мої очі з'являтися?

Тал поборов страх, вклонився і каже смиренно:

– О велика і грізна царице степових коней! Славна мати-кобилице роду конячого, прохаю тебе і увесь наш скіфський рід прохає: дай нам Владу над кіньми, бо не хочуть нас слухатися коні, а пішому у степах кепсько жити!

Тупнула цариця одним копитом – дрож по землі пішла!

Ледве Тал на ногах утримався.

Тупнула цариця другим копитом – земля загойдалася...

Заіржала цариця – трохи було не оглух Тал.

І все ж він не відступив, вистояв перед царицею-кобилицею, а та блиснула вогняними очима і питає:

– А нащо тобі і твоєму роду скіфському Влада над кіньми?

– Хочемо коней приручити і мати їх за вірних помічників, – одказує Тал. – Тяжко скіфам без коней у степу жити. Ніг не вистачить степами бігати.

Як заірже враз цариця усіх коней, аж вогонь із ніздрів пішов, аж трава полягла й

обгоріла.

- То ви хочете вільних коней у роботу запрягти? Вудила їм у роти повставляти? Не дам я вам Влади над кіньми! Йди геть, нерозумний скіфе, доки ще живий!

Позадкував Тал і кинувся тікати, радий, що цариця-кобилиця хоч живим його відпустила. І на тому спасибі.

От пішов він куди очі дивляться, бо не можна йому до свого кочовища вертати, слово дав, що повернеться тільки із Владою над кіньми. Тому й пішов степами блукати. Йшов, йшов, стомився, ніг уже ніби й немає, присів... Коли чує, хтось пищить... Оглянувся Тал - нікого не видно. Звісив голову - думу думає, що ж йому, бідолашному, тепер діяти і куди податися?.. Коли чує - хтось пищить-дзижчить йому у вухо.

- Ти хто? - схопився Тал.

- Комарик, - чується у відповідь.

- А чого тобі треба?

- Я з голоду помираю, - пищить комарик, - дай мені краплину своєї крові, і я знову житиму.

- Пий! - махнув Тал рукою. - Навіщо мені моя кров, коли я не можу тепер до свого роду повернутися.

От комарик напився з його шиї крові, а тоді й питає:

- А чому ти, добрий чоловіче, такий сумний і чому ти не можеш до свого роду повертатися?..

Тал і розповів йому про все.

- Не горюй, - пищить комарик. - Ти мене з біди виручив, і я тобі пособлю. Знай же, Влада над кіньми захищена у ніздрях цариці-кобилиці. Я допоможу тобі здобути Владу над кіньми.

- Тю!.. - здивувався Тал. - Чи знаєш ти, що цариця-кобилиця така завбільшки, як п'ять коней разом? Як же ти у неї Владу відбереш?

- Іди за мною і ти сам побачиш.

Знизав Тал плечима, мені, мовляв, все одно, і пішов, а комарик за ним назирці летить. От дісталися вони до Глибокої балки, вздріла Тала цариця-кобилиця, гнівом спалахнула, аж іскри із очей її посипались, аж трава навколо зашкварчала.

- Ти знову, скіфе?! - кричить так, що Тал аж захитався і ледве-ледве на ногах устояв. - Ну так бережися, втретє ти сюди не прийдеш. Мене двічі бачити одній людині не можна.

"Пропав... - злякався Тал. - Треба ж було послухати того комарика... Тепер хоч проси, хоч моли, не відпустить коняча повелителька".

А комарик тим часом до цариці підлетів, у ніздрю їй заліз і лоскоче там... Цариця-кобилиця не стрималась і я-ак чхне! Аж трави у степу вилягли! А з її ніздрі і викотилось яйце, впало до ніг Тала і розколося... Вискочив із яйця срібний ховрах і хутчій навтьоки!

Але Тал не дрімав, лук вихопив, прицілювався і пустив стрілу. Недалеко й відбіг ховрах, як стріла наздогнала його. Він і розпався. Підбіг Тал і тремтячими руками

схопив Владу над кіньми – Золоту Вуздечку. Як уздріла ту Золоту Вуздечку цариця-кобилиця в руках у Тала, так і закам'яніла...

Кажуть, на скелю перетворилася.

І понині стоїть біля Глибокої балки страшна скеля з головою жінки, а з тулубом коня. Ото і є цариця-кобилиця диких коней.

А Тал щасливо повернувся до свого роду із Владою над кіньми і з Золотою Вуздечкою. Маючи Владу над кіньми, скіфи половили диких коней і приручили їх. Ось звідтоді вони й не мислять себе без коней. Тільки не у всіх, звісно, коні є, а тільки у сильних цього степу. Таких, як Тапур!

Останній день путі Ольвія їхала в голові валки, поруч з Тапуром. Їхала, намагаючись ні про що не думати. Що буде – те й буде. Чи змирилась із своєю долею, чи на серці все перекипіло – не доскіпувалася, не дошукувалася причин. Що буде – те й буде, а назад і справді вже немає вороття. Така, мабуть, її доля-доленька гірка...

А поперед них, на відстані польоту двох стріл, то розсипаючись по рівнині, то знову збираючись у гурт, мчала сотня розвідки.

Невдовзі загін із сотниками на чолі піднявся на узвишшя, на якому виднілася вишка, вершники замахали руками, підкидаючи вгору свої башлики і ловлячи їх на древка списів, і враз зникли з обрію.

– Розвідка вже в долині. – Тапур повернув до Ольвії засмагле, аж чорне од степового вітру, обличчя, на якому сховалися у щілини променисті очі. – Там, за сигнальною вишкою, – моє кочовище. Ми – вдома!..

І вершники почали підкидати вгору свої башлики й ловити їх древками списів.

– Який дім, як... усюди степ, – зітхнула Ольвія і відчула нараз спалах пекучої туги за своєю домівкою, за рідним краєм.

– О, степ для скіфа – то і є домівка! – шкірив Тапур сліпучо-білі зуби. Він був без панцира, у легкій повстяній куртці, у чорному похідному башлику. – Ого-го, яка домівка для скіфа оцей степ! – Його чутливі ніздрі принюхувались до вітру. – Мої ніздрі відчують дим кочовища! Де б не носили нас, скіфів, швидкі коні, а вдихнеш дим домашніх вогнищ, і наче нова сила вливається в наші тіла.

Невдовзі вони вже піднімалися на узвишшя, де стояла стара, почорніла сторожова вишка із сухим хмизом і кістками тварин на верху. До вишки була притулена довга тичина з намотаним пуклом соломи, котрим на випадок тривоги і підпалять хмиз на вищі. У тіні вишки, розкидавши руки і ноги, підклавши під голову сагайдак із стрілами, голічерева хропів простоволосий скіф. Неподалік пасся його кінь.

Один з вершників, вихопивши лук, прицілився і пустив стрілу, котра із свистом вп'ялася у траву біля самісінького вуха сонного дозорця. Він відразу ж схопився, наче хто його підкинув, і хрипло закричав:

– О-о!.. Я чую спів скіфської стріли біля свого вуха. Ара-ра, скіфи! Із здобиччю!

– Хто у тебе десятник? – сердито запитав Тапур.

– Сколот, найзнатніший вождь, хай дарує тобі Папай тисячу літ! – вже без особливої бадьорості одказав дозорець.

- Передай десятнику Сколоту, щоб він тебе добряче відшмагав трихвостим нагаєм! А як вдруге спатимеш, стріла може вп'ястися у твоє вухо, і ти ризикуєш оглухнути навіки!

І оперішив нагаєм свого коня.

Ольвія ледве встигала за своїм вождем.

Спинилася на краю узвишшя.

Глянула Ольвія і на мить аж зажмурилась: вся долина була забита повстаними кибитками, і лише на взгірку, де було трохи вільніше, виднілися білі та чорні шатра. Звідусіль у долину спускалася безліч стежок, пробитих людьми і кіньми, добігши до крайніх кибиток, вони зникали, наче щезали на дні морському. Здавалося, що те застигле море кибиток ось-ось заворушиться, завертиться в безладній круговерті, й кибитки почнуть давити й трощити одна одну. А ще Ольвії здалось, що ніхто – ні звір, ні людина, – пірнувши у той табір, уже не зуміють виплутатись на волю і назавжди лишаться його бранцями. Така ж сумна доля чекає і на неї – віднині бранку скіфського табору.

І на мить їй стало страшно і захотілося хутчій, доки вони ще не пірнули в те море кибиток, повернути коня назад і гнати його, гнати геть подалі, туди, де простір і воля...

Та, глянувши ще раз, Ольвія трохи заспокоїлась: кожна кибитка стояла на своєму місці, між ними були стежки, на яких гралися діти, ходили кози та вівці, там і тут миготіли вершники. Ось вже й розвідувальна сотня увірвалася у кочовище, збудоражила всіх, і навстріч війську біжать жінки в яскравих убраннях і голі, загорілі до чорноти діти.

Спустившись з узвишшя, військо витяглося і, звиваючись, як велетенська змія, підходило до кочовища. Поминули Три Колодязі на перехресті, зруби яких були викладені з каміння, й під'їхали до околиці кочовища, де жили найбільшні скіфи у драних шатрах чи й просто в благовісних куренях. Тут, на околиці, почали ставати таборами вершники інших родів, у кочовище ж, в оточенні жінок і дітей, увійшли тільки свої.

Тапур з Ольвією, в супроводі воїнів та слуг, попетлявши між кибитками, піднялися на взгірок, де в оточенні багатих юрт старійшин і знатних мужів стояли великим півколом десять білих шатрів вождя.

Неподалік найбільшого і найпишнішого шатра, над яким маяли на списках кінські хвости, на землі було викладено білим камінням коло. Всередині того кола на старім потрісканім камені лежала бронзова сокира з нагаєм – символи родової влади Тапура.

Спішилися, слуги миттю забрали коней і, понакривавши їх попонами, повели у долину прохолонуту після довгої їзди, а Тапур і Ольвія спинилися перед колом.

Скіфи щільно оточили взгірок з десятьма білими шатрами. Між ногами в дорослих нишпорили діти і тикали на Ольвію пальцями.

- Оно-но... чужачка.

Загадкову чужоземку роздивлялися і скіф'янки.

Нова жона їхнього вождя у скіфському вбранні: в гостроверхій шапочці, отороченій

хутром видри, на спину, на малинову куртку, спадає покривало із золотими бляшками, у шароварах, в м'яких сап'янцях. Обличчя її ледь видовжене, чисте, ніжне, трохи смагляве, з тонкими бровами, що здіймаються над лобом, як два крила, із живими очима, гарним ротом, з губами, що наче намальовані... Вродлива, випещена, не спалена степовим сонцем, не пошерхла од гарячого вітру... Що їй казати, заздрісно зітхали скіф'янки, вміють гречанки слідкувати за своїм обличчям. А ось як поживе з їхнє у степу – де їй дінеться її врода, злиняє, вигорить на сонці та вітрі...

З-за жінок виглядають дівчатка в маленьких шапочках, з-під яких на плечі й спину спадає безліч кісок з різнобарвними кісничками. Блискучі їхні оченята повні цікавості й захвату: гарна чужоземна жінка, гарна! От якби їй нам такими стати!

Та ось Тапур ступив у біле коло, взяв у руки бойову сокиру свого батька, потряс нею над головою, крикнув:

– Я повернувся, сини бойового кличу "арара"!

– Арара! – озвався рід.

Тапур поклав сокиру, узяв родовий нагай, що передавався з покоління в покоління, цьвохнув ним.

– Я повернувся, скіфи!!!

І родичі покірно схилили голови перед вождем із нагаєм у руках.

Тапур поклав нагай у коло, випростався гордовито і хизувався перед родом своїм, що схилив покірно голови.

Потім до вождя підійшли сивобороді старійшини, вклонилися йому і щось говорили, але Ольвія не прислухалась. Її зацікавило четверо дівчаток десяти-чотирнадцяти років у яскравих платтячках, у гостроверхих шапочках, з безліччю кісок. Вони не зводили із вождя захоплених очей. Та ось ритуал зустрічі закінчився, і дівчатка, підбігши до вождя, засоромились і, штовхаючись, намагалися сховатися одна за одну.

– Що, сороки? – посміхався до них вождь ласкаво і тепло.

– Чи здоровий ти, батьку? – задзвеніли дівчачі голоси. – Хай бог Папай дасть тобі силу!

– Я – здоровий, а ви, сороки, чи здорові?

– Здорові, здорові, батьку, – заусміхались дівчатка. – І дуже, дуже тебе з походу виглядали. Тебе так довго не було.

– Ростете ж ви... – лагідно казав вождь. – Наче ті кізки...

Дівчатка затуляли рукавами личка, соромилися, пальцями босих ніг щось малювали на землі.

– От і добре, що ви здорові, сороки мої.

Ольвія з подивом відзначила, що голос у цього людолова дуже вже ніжний. Вона навіть повірити не могла, що в нього може бути такий лагідний і добрий голос батька.

Тим часом вождь розв'язав шкіряну торбину, дістав із неї жменю золотих бляшок.

– Це вам, сороки, щоб і ви отак сяяли на сонці, як ці бляшки!

– Спасибі тобі, батечку!.. – Дівчатка розхапали золоті бляшки і з радісними вигуками побігли у крайнє шатро, щоправда, зиркнувши на білолицю чужачку. І навіть

встигли показати їй язички: ага, мовляв, нам батько золоті бляшки подарував, ага!..

Розділ дев'ятий

Сліпа рабиня

І лише тоді завів Тапур Ольвію до білого шатра, над яким маяли кінські хвости.

Усередині шатро було затягнене блакитним шовком з вишитими звірами і рослинами, згори, через дірку для диму, лилося сонячне проміння.

- Тут живе Табіті - богиня домашнього вогнища, - показав Тапур на попіл вогнища.

- Вона й оберігатиме тебе у шатрі. Але ти не печалься, ми, кочовики, довго не засиджуємося на одному місці. Як тільки не стане трави, я дам знак, слуги розберуть шатра, складуть їх на повозки, і ми покочуємо в глиб степів, до незайманих трав. Під час перекочовок ти житимеш у кибитці, теж найкращій. І будемо кочувати від кряжа до кряжа, від колодязя до колодязя, від ріки до ріки, і тобі завжди буде весело. Ми не греки, - закінчив він, - котрі як сіли на одному місці, так і сидять віками.

- А до моря повернемося? - зітхнула Ольвія.

- Тільки на зиму, адже взимку біля моря тепліше і снігу менше випадає. Або й зовсім не буває.

Присіли на килим, Тапур ляснув у долоні, нечутно з'явився слуга і наточив із шкури барана, що висіла біля входу, дві чашки кумису.

Вручивши їх вождю, слуга кланяючись позадкував із шатра.

Тапур подав одну чашку Ольвії.

- Випий нашого кумису, і ти відчуєш себе справжньою сколоткою.

Кумис був прохолодний, він пінився і приємно тамував спрагу.

- Кожен скіф уміє доїти кобил і готувати хмільний кумис, але так готувати кумис, як готує його мій рід, ніхто не вміє! - з гордістю вигукнув вождь. - Кумис у гіппемологів найкращий у всьому степу!

До шатра заглянув старий білобородий скіф із гострим гачковидним носом і висохлим, зморшкуватим лицем.

- Що скаже мій вірний доглядач кочовища? - уважно поглянувши на старого, запитав вождь. - Чи цілі мої табуни? Чи доєні кобили, чи ростуть лошата і лошаки? Чи не пасли чужі племена свої табуни на наших травах? Чи все гаразд у кочовищі?

- Твої табуни, о великий вождь, хай дарує тобі Папай довгі літа, множаться, - з поклоном відповів сивий скіф. - Кобилиці доєні, лошата і лошаки нагулюють тіло. А чужі племена пасли своїх коней на твоїх травах. Це були савро-матські пастухи, котрі переганяли табуни з-за Танаїсу і пасли на травах твого степу.

- Савроматських пастухів класти стрілами, а їхні табуни забирати! - різко сказав вождь. - Щоб ні один чужак більше не посмів потикатися у мій степ!

- Слухаю, великий вождь. А в кочовищі все гаразд, тільки одна пожежа була. Горіли кибитки Олума і Тавлура.

- Гм...

- Олум і Тавлур рятували один одного на пожежі і від того зріднилися. Вони хочуть пити кров побратимства.

- Це - добре. Сьогодні ж увечері вони стануть побратимами.

Старий вклонився і вийшов.

Тапур допив кумис і звівся.

- Мені треба подякувати богу Аресу за вдалий похід і принести йому жертву. Ольвія ж хай лясне в долоні, і до неї прийде рабиня. І виконає будь-яку забаганку.

І вийшов із шатра.

Залишившись одна, Ольвія - їй чомусь стало сумно-сумно - ляснула в долоні, і по хвилі до шатра нечутно зайшла стара жінка у чорному платті і чорній шапці і застигла, безпомічно опустивши довгі тонкі руки, що звисали вздовж її тіла, як перебиті. Але голову вона тримала високо піднятою, аж занадто піднятою.

"Рабиня, а така горда, - подумала Ольвія. - Ач, як голову задерла. І від чого б то?.."

Тут вона придивилася до її жовтого, зморшкуватого личка й жахнулась: замість очей у жінки рожевіли дві ямки, наче там запеклася кров... А по лицю видно було, що рабиня, як і Ольвія, - чужачка. В крайньому разі, не скіф'янка.

- Ти... ти хто така? - чомусь розгублено запитала Ольвія.

- Рабиня... - глухо відповіла жінка і навіть не ворухнулась, а голову тримала все так же високо, як її завжди тримають сліпці.

- Ти не скіф'янка?

- Так, моя господине, не сколотка.

- То хто ж ти?

- Рабиня...

- А звати тебе як?

Жінка подумала і байдуже відповіла:

- Рабиня...

- Але колись же було у тебе ім'я, - наполягала Ольвія. - Не родилася ж ти рабинею?

- Ні.

- То як тебе тоді звали?

- Міленою, велика господине.

- А що в Мілени з очима?

- Викололи...

- Хто?... - крикнула Ольвія.

- Скіфи.

- Вони такі жорстокі?

- Не знаю... Люди як люди.

- Але ж чому вони з тобою так вчинили... страшно?

- А хто я така, щоб зі мною панькатись? - байдуже перепитала сліпа і сама собі відповіла: - Рабиня... А рабиня - не людина. І навіть не собака. Гірше.

- Але за віщо?

- Не знаю... Я їм зла не чинила.

- О боги!.. І тобі було дуже боляче?

- Раби болю не відчують, - зітхнула Мілена. - Вони і є самий біль. Аж до смерті. А

смерть добра, милостива.

- Що ти говориш, Мілено?

- Смерть позбавить нас, рабів, болю і мук. Тому вона добра, і я чекаю її з радістю.

- Невже ти не боїшся смерті?

- Смерть - то є плата за життя, - одказала рабиня, і Ольвії здалося, що за сліпою стоїть якась інша Мілена, зряча. - Хто народився і жив, той мусить розплатитися за це смертю.

- Дорого, - зітхнула Ольвія.

- А життя, господине, ще дорожче, - спокійно одказала сліпа. - От і плата за нього велика.

- Воно й так... - згодилася Ольвія. - Але ж і на тім світі люди, кажуть, живуть.

Мілена помовчала, все так же дивлячись ямками очей поверх голови Ольвії, зітхнула.

- Чи там живуть - не знаю, а на цім... живуть. Але не всі. Пани. А такі, як я... - Помовчала. - Для чого говорити, господине?

- А звідки Мілена знає грецьку мову?

- Була колись гречанкою.

- Гречанка? - аж зойкнула Ольвія. - То як же ти потрапила у рабство? Адже наші закони забороняють вільних греків робити рабами.

- Одні забороняють, а інші продають.

- Який жах! І хто ж тебе продав?

- Чоловік...

- О боги! Хай впаде спопеляюча кара на голову такого нелюда, як твій чоловік! І за віщо ж?

- Було, мабуть, за що... - зітхнула Мілена. - Молоду жону скіфського вождя не повинно дивувати, що її рабиня сліпа. Скіфи тих рабів, котрих лишають для себе, для домашнього господарства, осліплюють. Щоб вони не розбіглися у степу. Хай не турбується про те молода жона скіфського вождя. Я й без очей усе можу робити.

І Мілена заметушилася у шатрі, так легко і так швидко віднаходила потрібні речі, що Ольвія невдовзі й перестала звертати увагу на її сліпоту. Тільки з сумом подумала:

"Невже і я стану отут рабинею? Не сліпою, а зрячою, але все одно... рабинею... Як це страшно - рабиня..."

- Мілено?..

- Я слухаю, моя господине.

- Тобі тяжко, що ти... рабиня?

Мілена мовчала, ворущачи сухими, безкровними губами, зрештою запитала:

- А що таке тяжко?

- Ну... - затнулась Ольвія. - Це коли нелегко...

- Нелегко... - замислено повторила Мілена. - А що таке легко? Я не пам'ятаю, щоб мені коли було... легко. Тому не відаю, що таке тяжко, що таке погано чи добре. Я - рабиня.

- І давно тебе продали?

- Давно... - Мілена ворушила пальцями, наче лічила. - Може, двадцять весен, може, більше чи менше... Я вже з ліку збилася.

- Мені вісімнадцять... - задумливо мовила Ольвія. - То, виходить, ти увесь мій вік у неволі?

- Атож... увесь твій вік.

- І дітей у тебе не було?

- Ой... - зойкнула враз Мілена і, аби стримати стогін, прикусила губу. По хвилі, зборовши хвилину слабість, глухо додала: - Для чого... згадувати те, що було? Багато чого в мене було, ой багато... І все навіки кануло у Лету.

- Який же варвар і тиран твій чоловік! - вихопилось в Ольвії.

Але Мілена байдуже відповіла:

- Чоловік як чоловік... Правда, гарячкуватим трохи був. А втім, я вже й забула про нього... Давно то було.

- Невже у твоїм серці немає до нього вічного гніву? - у відчаї вигукнула Ольвія. - Люті? Помсти?

Мілена журно похитала головою.

- У моєму серці вже немає нічого. Воно давно закам'яніло і... І тільки давить мені груди. Коли б його не було зовсім, то, може, краще б я себе почувала. А так... камінь у грудях ношу і сама не знаю, для чого і кому потрібний той камінь.

В пориві жалю Ольвія погладила рабину по гострому плечу, що випирало кісткою.

- Не відчаюйся, Мілено... Очей я тобі не поверну, та й життя заново не можна прожити, але... Але я ніколи тебе не скривджу. Мені боляче, що такі муки терпить моя співвітчизниця. Тому все зроблю, аби твоя старість хоч трохи прояснилася... Аби ти хоч під кінець свого важкого життя відчула, що таке легко. І твоє кам'яне серце знову стане людським...

Мілена раптом впала на коліна, обняла Ольвію за ноги й притулилась до них щокочу.

- Спасибі тобі, моя добра і чула господине, - тремтіла рабину. - За всі роки неволі з Міленою ще ніхто не говорив по-людськи. Мілена буде відданою тобі до кінця своїх днів і берегтиме тебе, як добрий пес...

Розділ десятий

Пий, Арес, солодку кров ворогів!..

Коли скіфський юнак, ставши воїном, вбиває першого у своєму житті ворога, він неодмінно п'є його кров. Прокусивши жили на шиї у поверженого ворога, він висмоктує гарячу, ще паруючу кров, аби стати відважним і хоробрим, аби воєнне щастя ніколи його не зраджувало, аби ворожа кров дала йому силу і звагу.

І немає у Скіфії чоловіка, котрий би не попробував ворожої крові. А якщо і знайдеться такий, хто ніколи не вбивав ворогів, то його і за чоловіка не мають.

"Йди до жінок, у кибитку, - зневажливо скажуть йому. - Тобі нічого робити серед справжніх чоловіків Скіфії!"

І тому всі чоловіки Скіфії п'ють солодку кров повержених ворогів. П'є кров і бувалий воїн, коли здолає особливо грізного і відважного воїна, щоб самому стати ще хоробрішим. Недарма ж у скіфських воєнних піснях з давніх-давен співається про "солодку кров ворогів".

П'є ворожу кров і скіфський воєнний бог Арес.

Пантеон скіфських богів та богинь з предковічних віків незмінно очолює Папай – бог грому і блискавки, покровитель скіфського гнізда. Скіфи шанують Папая, вітаючись, завжди кажуть: "Хай бог Папай пошле тобі здоров'я!" Хоча в руках Папая і грізний грім, але це мирний і добрий бог.

Інша річ – Арес, бог війни.

Війни не затихають роками, і в Ареса завжди вистачає роботи. Безжалісний бог війни! Марно молити у нього милосердя, рятунку. Він не знає ні жалю, ні співчуття. Його збуджує лише кров. Гаряча пролита кров. Він багне крові, і його щедро напувають кров'ю. І своєю, і чужою.

Жодному богові, навіть самому Папаю, не ставлять скіфи кумирів, не зводять храмів та вівтарів. Обійдуться мирні боги і без зайвого клопоту із святилищами.

Інша річ Арес – бог війни.

Йому, єдиному серед усіх богів, споруджують величезні святилища у всіх краях і землях Скіфії. Смерть чекає кожного, хто забуде принести Аресу щедрі дари – жертви!

Є святилище Ареса і в краї Тапура. Хоча воно далеко в степу, але видно його здалеку. Тисячі в'язанок хмизу, щільно складені одна на одну і добре втоптані, утворюють чималу споруду кроків двісті довжиною, а висотою у зріст вершника. З трьох боків стіни прямовисні, лише з четвертого пологий спуск. За зиму хмиз осідає, і тому щовесни привозять по п'ятдесят повозок нового хмизу й оновлюють святилище.

На вершині святилища – трикутний майданчик, а на нім стоїть прадавній залізний меч, для багатиря кутий, із широким лезом...

Той меч і є бог війни Арес.

Немає у бога обличчя. Зайве обличчя богові війни.

Меч – то його обличчя.

А меч оновлюється кров'ю.

На широке плато вихопились вершники і закричали, розмахуючи короткими мечами:

– Арес! Долиною сини твої ідуть! Ти чуєш, як іржуть їхні прудкі коні? Ти чуєш, як дзвенять мечі їхні і співають в польоті стріли?.. Сини твої ведуть ворогів, щоб напоїти тебе кров'ю! Солодка кров ворогів!.. Ара-ра!!!

На заході над далеким кряжем застигло червоне сонце. У степу було сухо і вітряно, і обрії від кривавого сонця багряніли.

– Сини йдуть, Арес!.. Вони ведуть ворогів!..

Першим піднявся на плато Тапур в оточенні ватагів, старійшин та знатних воїнів. За ними гнали трьох полонених – вбраних у біле. Два літні бранці, високі, сивуваті, ступали рівно і твердо, а третій – юнак – спотикався, його очі бігали гарячковито сюди-

туди, наче шукали порятунку. Коли він відставав, його підганяли списками і кричали:

- Іди, іди, калліпід!.. Радій, що твою кров питиме сам Арес!

Юнак беззвучно плакав, рукавом витираючи бліде, вже помертвіле обличчя. А в голові билася одна-єдина думка: за віщо? За віщо скіфський аркан вихопив його із рідного гнізда?.. Його життя тільки-но починалося, він ще нікого не вбив і навіть нікого не зобидив, і ось за це його хочуть убити, а кров'ю його молодого напоїти свого бога... За віщо?.. За віщо?.. Він все ще озирався з надією, але рятунку уже не було.

Позад нього стіною сунули страшні бородаті вершники у чорних башликах і кричали, щоб він радів, бо кров його питиме сам Арес, а попереду, затуляючи білий світ, здіймалося чорною горою святилище жорстокого бога, де мала обірватися його така коротка дорога життя! У пошуках рятунку він звів очі до неба й жахнувся: над ним, над святилищем чужого бога вже кружляло гайвороння.

- Іди, іди, калліпід! Радій, що твою кров питиме сам Арес!

Але йти вже не було куди. Вершники кількома рядами оточили святилище свого бога і підняли вгору мечі, на яких заграли червоні відблиски кривавого сонця.

- Арес, ми прийшли!!

Наперед виїхав вождь і крикнув до святилища:

- Великий і всемогутній Арес! Ти чуєш нас?

- Чую вас, сини бойового кличу "арара"! - в один голос за бога війни відповіли скіфи.

- Я прийшов із своїм військом, щоб напоїти тебе солодкою кров'ю, могутній і славний наш Арес, покровитель наших непереможних мечів! - звертаючись до святилища, голосно крикнув вождь. - Ти завжди милостивий до мого війська, всемогутній Арес! А цього разу ти був особливо прихильним. Ти вклав у наші руки гострі мечі і цілкі стріли. Ти послав нам перемогу. Зрадники калліпіді, які відвертаються од нас, покарані. Я захопив багато здобичі і рабів. Грецький архонт відкупився од мене власною дочкою. Ми дякуємо тобі, наш славний і всемогутній боже! Ми напоїмо тебе кров'ю, щоб ти завжди вкладав у наші руки силу, а в зброю нашу ясну - міць. Пий кров, Арес, ти її заслужив!!

В одне горло крикнули вершники:

- Арес хоче пити кров! Арес багне крові! Напувайте Ареса!

Троє скіфів схопили першого полоненого, побризкали йому голову вином, нагнули голову над глиняною чашею, котру тримав четвертий. Підбіг п'ятий скіф, змахнув мечем, і в чашу бризнула кров, а голова покотилася до підніжжя святилища.

- Пий, Арес, пий!!! - в екстазі кричало військо. - Пий, щоб ясна наша зброя перемагала усі народи і племена!

- Пий, Арес, солодка кров у ворогів!

- Ара-ра!!!

Старий дід з довгою білою бородою, взявши чашу, з якої через вінця лилася паруюча червона кров, врочисто піднявся нагору. Біля меча, що стирчав у хмизі, він прочитав молитву і, вмочивши пальці у крові, провів по лезу меча.

- Пий, Арес, кров наших ворогів! - кричало внизу військо.

Шепочучи заклинання, дід хлюпав кров'ю на меч. А внизу два скіфи мечами відрубали у безголового трупа руки і ноги і розкидали їх у різні боки. І там, де падали обрубки, вже з галасом опускалось сите гайвороння, а решта кружляла, чекаючи нової поживи.

Спорожнивши чашу, спустився білобородий вниз і жестом велів, щоб брали другого полоненого.

Тоді вивели наперед високого сивого калліпіда з густо зарослим обличчям. Він глянув на криваве сонце на заході і відвернувся. І раптом благально крикнув юнак:

- Помилуйте...

- Цить, слабкодухий! - зневажливо кинув йому високий і сивий калліпід. - Будь мужчиною хоч в останню мить свого життя. Ти ж воїн! А втім, який ти воїн! Не доріс ще до воїна.

Його схопили за руки два скіфи і розтягли руки, намагаючись нагнути йому голову над закривавленою чашею.

- Напувайте... Напувайте свого мерзенного бога моєю кров'ю, може, подавиться! - повертаючи голову до скіфа з мечем, кричав сивий калліпід. - Чого стоїш?.. Рубай!.. Щоб подавився ваш бог моєю кров'ю!..

- О, хоробрий! - схвально загуділи вершники.

Скіф змахнув мечем, і голова калліпіда з глухим стукотом впала на суху, закам'янілу землю і покотилася, цвіркаючи кров'ю... Два скіфи тримали безголовий труп над чашею, аби в чашу побільше налилося крові.

- А-а-а... - здавлено закричав юнак і впав на землю, забився в корчах. - Помилуйте!.. Помилуйте!.. Я нікого не чіпав... За віщо?.. За віщо?..

Скіфи вже схопили його за руки і поставили на ноги.

- Стривайте! - крикнув їм Тапур. - Чи подо бає напувати Ареса кров'ю боягуза?

- Ні, - відповіли вершники. - Арес п'є тільки кров хоробрих!

- Геть звідси, миршавий калліпід! - зневажливо сказав юнакові Тапур. - Твоя кров ляклива, її не буде пити Арес! Йди у степ, хай тебе там загризуть вовки. На більше ти не заслуговуєш!

Розділ одинадцятий

Червоний башлик

Повернувшись з походу, скіф мусить очиститись[14] від злих духів чужих країв, від недобрих поглядів та чорних заклять і наврочень чужинських чаклунів, від пилу далеких доріг. Пішов у юрту очищення і Тапур. Вона була така низька, що роздягатися доводилося сидячи. У низькій та тісній юрті жар не втече вгору, як у великій, а буде приємно обволікати тіло.

Біля юрти слуги заздалегідь розвели вогонь і наклали у нього каміння. Як тільки те каміння стало червоним, слуги поскладали його у дві великі глиняні чаші, трохи піднявши запону, посунули чаші в юрту і відразу ж щільно опустили запону. Сухий, гарячий жар наповнив юрту, в пітьмі яскраво жевріло каміння.

Тапур брав у жменю з торбини конопляне сім'я і посипав ним каміння, сім'я плавилось, ішгло, наповнюючи юрту густим запашним димком, таким запашним, таким гарячим, що в Тапура по всьому тілу потекли струмки поту. Він з насолодою вдихав пахучий димок, неквапно проказуючи:

- Сім'я родюче, сім'я плодюче, очисти мене від походу й далеких доріг, вижени з мене злих духів і чужі наговори, поверни моєму тілу чистоту і легкість.

Пара, змішана з димом, все наповнювала і наповнювала юрту, а Тапур кидав і кидав сім'я на червоне каміння. Сидів непорушно, розслабивши тіло, ні про що не думав, насолоджуючись приємною втомою. Почував себе легко, дим і пара змили з нього гріхи, а натомість повернули йому чистоту і легкість.

Незчувся, як і задрімав сидячи. Прокинувся, розімлілий од спеки, витерся насухо, одягнувся і вийшов з юрти, вдихаючи свіже повітря. Слуга підніс йому чашу з холодним кумисом, вождь перекинув її одним духом і відчув себе, як ніколи, бадьорим.

Йому підвели коня, він скочив у сідло і помчав у степ.

Як степи огорнули сині вечорові сутінки, й на небі - ще світлому - вигулькнули перші зорі, в кочовищі загукали огласники:

- Гей, люде скіфський!! Воїни з бойовим кличем "ара-ра"! Сходьтеся всі до Великого шатра вождя. Олум і Тавлур будуть пити кров побратимства.

За час відсутності Тапура в кочовищі сталася пожежа: загорілися кибитки двох зброярів: Олума і Тавлура.

Від чого вони загорілися - одні боги відають, але Олум, замість того щоб гасити свою кибитку, побіг на поміч до свого сусіда Тавлура, допомагав його дружині виносити дітей та збіжжя. І не заспокоївся, аж доки не виніс останньої ганчірки.

Олумових дітей і майно тим часом рятував... Тавлур. І також не покинув у біді сім'ю сусіда, доки не виніс і дітей, і майно.

І ось Олум і Тавлур на очах у свого племені будуть пити кров побратимства.

Яскравими червоними квітками палахкотять вогнища. Чорне небо нависає над кочовищем, щільним колом оточують скіфи багаття, і на їхніх обличчях грають червоні полиски.

Вождю піднесли золоту чашу, і він, піднявши її, врочисто сказав:

- Олум і Тавлур, підійдіть до мене і витягніть свої вірні акінаки!..

Олум і Тавлур, обидва низькорослі, трохи сутулі чоловіки з обсмаленими бородами, у старих витертих башликах і таких же куртках, підійшли до вождя, витягли акінаки й покірно схилили сиві голови.

- Повідай мені, Олуме, - звернувся до першого вождь, - чи горіла твоя кибитка?

- Палахкотіла, - зітхнув скіф.

- А чому ж ти кинувся рятувати Тавлура?

- Як чому? - здивувався Олум. - Але ж у Тавлура діти...

- Гаразд... Хай підійде Тавлур. Чи горіла твоя кибитка?

- Горіла, вождь, - зітхнув Тавлур. - Вогонь жер її з усіх боків.

- А чому ж ти побіг рятувати Олума?

- Та тому, що в Олума діти.

- Але ж і в тебе є діти? - доскіпувався вождь. - І вони теж могли згоріти?

- А хіба Олумові діти не бояться вогню? - здивувався Тавлур.

- Олум і Тавлур, повідайте правду перед народом скіфським, чи об'єднає ваша кров ваші руки і серця?

- Об'єднає, вождь.

- Тож лийте свою кров у чашу з вином.

Олум і Тавлур надрізали один одному акінаками пальця, видавили кров у чашу з вином, котру тримав перед ними Тапур.

- А тепер пийте до дна, як брат з братом!

Обнявшись, Олум і Тавлур одночасно вдвох торкаючись губами країв чаші, випили вино, змішане з краплинами своєї крові, і підняли чашу високо над головами.

- Слава!.. - загуділо кочовище. - Ара-ра!!!

- Благословляю вас іменем богів Скіфії! - врочисто сказав Тапур. - Осине гніздо Скіфії збагатилося ще двома братами! Віднині і аж до самої смерті ви - побратими. Найщасливіші люди на землі. Адже брати по крові - це просто брати. А названі брати - це славетні брати. Хай завжди вас міцно тримають пута братерства. Стійте і надалі горою один за одного. Точіть акінаки свої на чорному камінні, захищайте ними один одного. А захищаючи себе, захищатимете скіфську землю. Щоб завжди лунали і ніколи не вмовкали у цих степах бойові кличі наших родів.

Він прийшов до неї у біле шатро пізно увечері, як кочовище нарешті вгамувалося і вляглося спати. Ольвія сиділа біля вогнища, що червоними відблисками освітлювало шатро, і, коли він зайшов, схопилась, від її руху хитнулися язички вогню, і вгору, у дірку для диму, сполошено шугнули золотисті іскорки...

- Це... ти?.. - І їй нараз стало важко дихати.

- Я...

Він стояв посеред шатра, розставивши міцні ноги й поклавши руки на широкий пояс, оздоблений золотими бляшками.

- Це я, Ольвіє...

На голові в нього був м'який червоний башлик, поверх куртки накинутий білий грецький плащ, скріплений на грудях золотою фібулою. Примружені його очі були повні гарячого блиску і ще чогось такого, від чого Ольвія мимовільно зіщулилась, наче птаха, котра вгледіла хижака, але погляду свого не відвела, бентежно дивилась у його гарячі очі, тільки руки приклала до грудей, аби стримати серце...

Вона стояла перед ним у білому шовковому платті, на голові мала високий клобук, викладений золотом, з-під якого на спину спадало золотисто-жовте покривало, взута була у м'які гостроносі сап'янці. Довге каштанове волосся вибивалося на груди і піднімалося та опускалося в такт її диханню. Вбрання їй принесла під вечір стара скіф'янка. А ще вона принесла їй золоту діадему грецької роботи, золоті серги і скроневі підвіски, браслети на обидві руки, намисто, сама вона й прикрасила Ольвію.

Ольвія увесь вечір була в напрузі чекання, кожен крок за шатром чи голос

здавалися їй його кроком і його голосом, і вона злякано кидалась подалі від входу, намагаючись знайти у шатрі найглухіший кут, де б можна було заховатися. Але кутків у шатрі не було. Збуджено тремтіла і нічого не могла із собою зробити, і від того тремтіння золоті бляшки на платті та підвіски на скронях тоненько і тривожно дзвеніли...

– Яка ти... гарна... – блиснув він зубами і зробив до неї крок.

– Ні, ні... – прошепотіла вона, задкуючи подалі од вогнища, в глиб шатра, де було темніше. – Ні! – крикнула вона злякано, як він зробив до неї ще один крок. – Ні, ні!..

– Коршун завжди схопить перепілку, як би вона не таїлась!..

І з цими словами, зірвавши з голови червоний башлик, він кинув його до її ніг, і вона, не відаючи, що робить, зненацька хитнулась вперед і наступила на той башлик ногою...

– Віддай башлик!.. – І Тапур зробив до неї ще один крок.

– Не віддам!.. Він мій!

– Я заберу його в тебе.

– Спробуй!..

– Ха!.. Ось зараз і заберу.

– А ось і не віддам!

Він ступав до неї м'яко, нечутно, наче підкрадався до здобичі, і на губах його блукала хижувата, хтива усмішка...

А вона непорушно застигла на його червоному башлику – і злякана, і тремтяча, і радісна водночас, – і червоний башлик, що полум'янів у неї під ногою, здавалось, пропікав її всю гарячим, незаним – і від того страшним – вогнем.

Він зробив ще один скрадливий крок і став біля неї так близько, що від його присутності вона відчула легке тремтіння у всьому гарячому тілі.

– Не підходь!.. – кволо попрохала.

– А я вже підійшов. Віддай башлик!

– Не віддам!.. Не віддам!

А відступати вже не було куди, спиною вона торкнулася білої повсті.

– Тоді я заберу тебе.

Він уже простягнув руки і торкнувся її грудей, і той дотик зовсім затуманив їй голову.

– Не візьмеш... – прошепотіла вона. – Спробуй... спробуй...

А в самої млосно тенькало серце: забере, забере, забере...

Частина друга

Розділ перший

Керікл – полемарх Ольвії

Головною вулицею Ольвії легкою і пружною ногою йшов полемарх – високий, худорлявий і завше мовчазний Керікл. Був він у короткій лляній безрукавці, що спускалася йому до колін, підперезаний широким шкіряним поясом із металевою пряжкою. На поясі висів короткий широкий меч з руків'ям із слонової кістки в простих

шкіряних піхвах, добре вже, щоправда, витертих. "Не зброя красить воїна, а воїн зброю", – любив говорити полемарх і все життя дотримувався цього правила.

Лише білий пишний султан на шоломі вказував, що Керікл не просто воїн, а міський начальник. Про це говорив і знак сонця у нього на грудях, на шкіряній нашивці безрукавки. Голі руки і ноги Керікла були засмаглі до чорноти.

В Ольвії добре знали відважного Керікла і щороку його незмінно переобирали полемархом, як Родона – архонтом. Керікл був вірним Ахатом[15] Родона ще з юнацьких літ, з часів їхньої спільної мандрівки світами, коли вони, молоді обидва і легкі на підйом, забавившись чужих доріг та чужих вітрів, гайнули у мандри по світах широких. Сівши на торгову трієру, перепливали Понт і, зійшовши на тім березі в Халкедоні, подалися аж у Месопотамію. Де тільки не носило двох молодих еллінів! Скільки чужих доріг вони пройшли, скільки башмаків збили, скількома чужими вітрами були овіяні – не злічити того! Доходили аж до стін Вавилону – набачились див, пригодами наситились та уму-розуму набралися в чужих краях. А скільки тамтешнього люду надивилися, а скільки небезпек на них чигало! Юність свою в походах загартували, небезпеці в лице привчилися дивитись. Добре то вчення для юнака – в чужих краях побувати, гарт здобути і додому вже іншим повернутися – дужим, бувалим й упевненим у собі. Такі мандрівки, та ще здійснені в юності, – не забуваються.

Обличчя Керікл мав жахливе, і городяни так і не звикли до його вражаючих шрамів. Десь під час мандрівок по Месопотамії Керікла збив з ніг поранений лев, що зненацька вискочив на дорогу. Хижак ударив лапою по обличчю Керікла: кігтями вирвав ніздрю, праве око, пошматував щоку. Він би й голову одірвав Керіклу, якби не підоспів Родон... Ось звідтоді між Керіклом і Родоном зав'язалась чоловіча дружба, яка з року в рік міцніла й гартувалась. Керікл вірою і правдою служив Ольвії багато літ і мав за велике щастя, що разом з ним місту служить і його рятівник, друг юності і зрілості архонт Родон.

Полемарх любив Ольвію.

– Хай спопелить того Зевс вогнем священним і небесним, хто скаже, що є у світі місто, краще за нашу Ольвію! – часто говорив полемарх і незмінно додавав: – Я скільки світу обійшов, а щасливим став тільки тут, вдома. Бо немає кращого краю за свій, за рідний, адже всі дороги світу завжди ведуть до отчого порога.

У зміцненні міста, в поліпшенні його життя і вбачав Керікл основну мету свого життя.

– Нам батьки наші передали Ольвію ще кращою, як вона була до них, – говорив він городянам. – Тож мусимо й ми передати її своїм синам і онукам ще кращою за ту, яку ми одержали.

Йшов Керікл собі та йшов, бо радість була, і тому хотілося йти і йти, насолоджуючись радістю, – нечасто вона в нього гостює, то чому й не дати душі полегкість. Раз-бо на світі живе людина, мусить вона все сповна спізнати – і смуток, і веселощі, біду і щастя, любов і ненависть, доброту і підлість, розпач і втіху.

Йшов полемарх, містом милувався.

Все йому тут подобалося – і виднокраї, і саме місто.

Переселенці, колоністи з Мілета, збудували Ольвію наче з двох міст: із Верхнього, яке розташувалося на узвишші, над лиманом, і Нижнього, яке вибрало собі місце в прилиманній частині. Кордонами міста на сході був берег Бузького лиману і глибокі балки – Заяча та Північна на заході й півночі. У ті часи, про які йдеться мова, Ольвія ще не мала оборонних стін – вони з'являться значно пізніше, як пізніше з'явиться небезпека. А тоді – у VI ст. до н. е., місто захищали лише природні перепони – балки та берег лиману, за що цю місцину і було в давнину вибрано для поселення, та ще захищала щасливе місто нечисленна залога на чолі з полемархом.

Ольвія

Керікл посміхнувся до лелек, до ясного неба над містом і повернув до свого будинку.

– Торгівля і мир з усіма тутешніми племенами і народами – ось що нас надійно захищає і буде захищати, покиль стоятиме Ольвія, – не раз і не двічі говорив магістратам Родон. Тож, виходячи з цього, місто і вело свою політику так, щоб торгівля та мир захищали місто надійніше оборонних стін.

Керікл крокував головною вулицею, що вела через Верхнє місто з півночі на південь. Паралельно головній у північній частині міста тяглися ще дві вулиці, вони перехрещувалися (із заходу на схід) поперечними. На вулицях то там, то тут снували заклопотані городяни, пробігали раби та слуги, галасували діти. Місто жило своїм звичайним життям, і це радувало полемарха.

Потяглися квартали житлових будинків, ті будинки тісно тулилися один до одного. Центром кожного грецького будинку був двір. З вулиці в нього потрапляли через невеликі сіни. Фасад будинку, вікна помешкань були звернені не на вулицю, а в двір. Зовнішня стіна була глухою, і що робилося у дворах – з вулиці не видно.

За кварталами житлових помешкань тяглися громадські будови, виробничі, господарські, крамниці. З узвишшя було видно південну частину міста і Нижнє, некрополь за містом, широчінь Бузького лиману.

Киваючи стрічним, Керікл поминув теменос, згодом – агору – адміністративну площу, і, повернувши на південь, підійшов до свого будинку, що був поруч з будинком архонта Родона. Вони не лише дружили, вони й мешкали поряд, сусідами були.

А над містом і над лиманом в безодняві голубого неба ширяють і ширяють лелеки без жодного помаху крил; інші на дахах закидають голови на спини і лунко клацають червоними дзьобами, аж пританцьовуючи на довгих цівках ніг. І так затишно та легко стає на душі від того мирного червонодзьобого і червононогого білого птаства, що хочеться думати про щось хороше і добре – про рідний край, про голубий Борисфен, який, як упевнені греки, найбільший серед усіх рік, про вічність, про щастя, яке так рідко приходить до нас. І рідко, і на коротку мить. А куди воно потім дівається і де його треба шукати – піди дізнайся!

У місті оберігають лелек, і того безумця, котрий ризикне підняти на них руку, чекає смертна кара. "Допоки клебчуть лелеки на дахах наших будинків, – кажуть

ольвіополіти, – доти мир витатиме над нами". І це, мабуть, так. Ольвія – щасливе місто, тож і бути йому щасливим віками й віками.

Керікл посміхнувся до лелек, до ясного неба над містом і повернув до свого будинку.

А позад нього стрічні спиняються, проводжають його здивованими поглядами: і від чого б це їхній полемарх посміхався? Диво яке! Ніколи не бачили його усміхненим, завше мовчазний, похмурий, неговіркий. А це, бач, у єдиному оці радісні вогники спалахують. Що ж таке добре має статися в місті, що полемарх радіє? А як він іде, як він іде? Наче юнак, котрий вперше побачив, що життя прекрасне і що того прекрасного життя у нього попереду ще багато й багато.

Штовхнувши двері в глухій стіні, Керікл зайшов у свій затишний і охайний двір.

– Ну ось я й дома, – сам до себе сказав і оглянувся, ніби вперше сюди завітав.

З двох боків двору були портики – неширокі галереї, що відділялися від двору колонами, – криті черепицею. Керікл зайшов у двір, де завжди любив спочивати у спеку чи й просто так посидіти в надвечір'я, думаючи про справи. Знявши шолом з пишним султаном, присів на лавку й полегшено зітхнув, наче після довгої мандрівки дістався до рідних місць. А таке відчуття він справді мав, а все тому, що радість завітала до нього.

У дворі займалися своїми справами слуги, ні-ні, та й позиркували на свого господаря. Якийсь не такий сьогодні полемарх.

Керікл довго всидіти не міг, схопився, заходив сюди й туди, тримаючи в руках шолом з пишним султаном. Радість яка! Сьогодні в гавань прилетіли легкокрилі вітрильники з приємною звісткою: трієра, що пливе з Афін, вже біля гирла лиману. Не сьогодні-завтра пришвартується у гавані.

Розділ другий

Прилетіла ластівочка

Слуги сполошено зиркали на свого завше похмурого, неговірного господаря, котрого позаочі мовчуном дражнили. Тож між собою дивувалися:

– Ти диви, мовчун заговорив!..

– Ясон вже в Гостинному морі!.. З Афін пливе, – не втримавшись, гукнув Керікл. – Гей, слуги! Ану, метушіться жвавіше! Біжіть на торжок, скупляйтеся! Діставайте вина, страви найкращі готуйте. На все місто банкет буде. Ха! Мусить же Керікл хоч раз повеселитись, га? Щоб усі почули, як полемарх гулятиме. Та не забудьте Лію на банкет запросити.

Слуги здивовано позиркують на свого господаря: Лію на банкет гукати? П'ятнадцять літ уже, як господиня у "царстві тіней". Що це сьогодні коїться з їхнім господарем? Раніше, коли Лію згадував, то сумував тяжко, а це – веселиться.

– Чого стовбичите?! – весело гримає полемарх. – Хіба не відаєте, де ваша господиня? Невдячне плем'я! Спішіть за місто, у "царство тіней" спішіть. Пам'ятаєте, де її могила? Скажіть: господине, Керікл запрошує тебе на банкет. Не забудьте додати: з нагоди повернення сина Ясона... Стривайте!.. Так уже й розігналися з порожніми

руками? От невдячне плем'я! Візьміть срібну чашу з вином і поставте на могилі господині. Хай добрі люди вип'ють за спокійний сон моєї жони!

Лія...

Блакитноока радість, блакитнооке горе Керікла.

Крокує полемарх перистилем, пригадує... Та що згадувати, не забув він нічого і не забуде ніколи. Бо таке не забувається, таке з пам'яті не стирається... Ніби вчора то було... Так, так, учора. Лія... Але ні, стривай... Жінки жахалися, глянувши хоч раз на його понівечене обличчя. От дивні! Хіба чоловік, та ще воїн, славний лицем, а не ділами? Не ратними подвигами? А з лица хіба воду п'ють?..

Але про свої думки, про свої образи і словом ніколи вголос не прохопився. Носив у собі образу і взагалі вдавав, що жінки йому байдужі. А на самоті тяжко мучився. Коли зачинявся в покоях, то вдивлявся в люстерко, наче сподівався на диво. Ось гляне він у люстерко і побачить себе... Та бачив спотворене обличчя. І від тих оглядин ставав ще похмурішим. Клятий лев. Отак розмалював! От і подобайся після цього жінкам, коли сам свого лица терпіти не можеш. Щоправда, можна було невільницю яку присилувати, але... Але що то за любов, що то за щастя присилуване, вкрадене серед білого дня?

Минали роки, і Керікл потроху змирився з своєю долею. А так хотілося мати сім'ю, сина... Особливо сина. Продовжувача його роду на чорній землі, у білому світі. Часто, лежачи вночі без сну, уявляв Керікл свого сина – вдатного із себе, славетного, всі тільки й говорять: "О, то Керіклів син такий!.." Від тих мрій трохи легшало у самотній роз'ятреній душі. А в години відчаю кляв Родона, чого той поспішив на поміч. Хто його кликав? Хай би вже лев придушив Керікла, аніж отак поглумився над його обличчям. А був же Керікл вродливий до тієї зустрічі з левом, був! Та що тепер згадувати! Минулого не повернеш, роки як у безвість пливуть – ні згадки, ні відчуття, що ти жив і ще живеш.

Та доля змилостивилась над Керіклом.

– Викупи мене з неволі, і я подарую тобі сина, – просто сказала йому молода рабиня. Сказала, коли не раз і не двічі бачила, як полемарх потай на неї задивляється, зітхає... А що полемарх самотній, що ольвіополітки за нього не йдуть, то вона добре знала.

Він отетерів.

Рабиня тяжко зітхнула.

– Тільки ж дорого я коштую...

– За тебе я ладен віддати всі скарби світу! – вигукнув він.

– Але їх у тебе немає, – сумно одказала вона.

– Ти... Ти хочеш стати моєю дружиною? – не йняв віри Керікл. – Яка ти мужня. І відважна, коли згодна такою ціною купити собі волю!..

– Побудь з моє у рабстві, – сумовито відповіла рабиня, з жалем дивлячись на його непривабливе, однооке обличчя. – Ти скривджений, але ти – вільний. Ти – людина. А я... я безправна худоба. До скону своїх літ. Як той мул, що не бачить просвітку.

– Так тобі випало...

– Не випало, а в рабство продали, щоб на моїм горі збагатитись. – Вона зібралася з

духом, прохала: – Викупи мене, Керікле. Я поживу з тобою два роки і народжу тобі сина. Чуєш, сина.

– А потім?.. – швидко запитав Керікл. – Що потім?

– Я... – Рабиня зітхнула і прямо глянула на Керікла. – Я не хочу нікого обманювати. І тебе також. Потім я покину тебе. Але покину, коли наш син почне ходити... Але що я... що я кажу... – обхопила голову руками, і плечі її затремтіли. – Сама себе продаю. Вдруге... Перший раз мене продали чужі, тепер – сама... О горе, горе мені!..

І вона з плачем кинулась од нього тікати.

А як вдруге він її зустрів, то запитав, ніби й не було перерваної розмови:

– Я матиму сина, а ти?.. Що ти матимеш?

– Я не хочу з тобою торгуватися.

– Ні, ти скажи, що ти матимеш?

– Волю! – наче зойкнула вона. – Розумієш, полемарх, волю! Матиму те, що в людини найдорожче. І повернуся на батьківщину. У рідну Аттику. Там у мене... коханий. Він бідний, він не має за що мене викупити, але він чекає... мене чекає... І все життя буде мене чекати. Я знаю, я вірю. Я відчуваю...

І Керікл відчув гіркоту на душі.

– Ти хочеш такою ціною купити собі волю? Але ж це надто дорого. Дуже дорого.

– А хто сказав, що воля коштує дешево? – сумно глянула рабиня на Керікла. – Інші життя віддають за один лише подих волі. Життя. А я віддам лише два роки. І залишу для тебе радість. Ти матимеш сина. Може, іноді й мене згадаєш. Ось так... Іншого шляху здобути волю я не бачу. Я не лукавлю перед тобою, все кажу, як є. І... і не торгуюся. О ні. Я просто купляю собі волю.

Керікл дивився на неї як на щось неждане, негадане, несподіване, як на диво, послане йому богами. Вона й раніше йому подобалась, і він потай за нею зітхав, а тепер, після всього почутого, він відчув до неї любов... І в душі молився на неї, благав богів, аби вона не передумала, аби вона...

Та рабиня прагнула волі, як птах неба.

І за волю не торгувалась, платила щедро, надто щедро.

– Ти добрий, ти не обдуриш мене, я відчуваю. Присягнись, що даси мені волю, як тільки я народжу тобі сина.

І він поклявся.

– Ти будеш вільною громадянкою. Боги – свідки моєї клятви. Якщо ж її порушу, то хай впаде на мене страшна кара!

– Я вірю тобі, – і зажурено подивилась на нього, зажурено і ласкаво. – Ти хороший, дарма тебе бояться жінки.

"Я щасливий, що лев колись не відірвав мені голови, – радісно подумав полемарх. – Я такий щасливий".

Вони ще двічі зустрічалися і гомоніли про своє майбутнє. І обом здавалося, що вони знають одне одного давно, що спільне життя у них буде гарне і справедливе.

Полемарх викупив рабину, витративши на неї всі свої кошти, ще й заборгував у

Родона. Рабиня була молодою, здоровою і гарною. Тому й коштувала дорого, надто дорого. Вона мала блакитні, як весняне небо, очі і біляве, як льон, волосся. А що дорого за неї правила, то дарма. За її очі, за її волосся, за її добре серце Керікл ладен був дати будь-яку ціну, і все одно вона здавалася йому дарунком долі.

Звали її Лія.

Через рік народився у них син.

Хлопчик видався-удався міцним і гарним. Від матері успадкував білявий чубчик і блакитні очі. Ймення йому дали Ясон – для батьків він і справді був наче ясне сонечко. Керікл ходив хмільний від щастя. Бо – не вірилось...

А ось Лія для городян все ж залишалась рабинею. Тільки Керікловою. Раз полемарх її викупив, то тепер вона його власна рабиня. Наложниця. Це Лію дуже гнітило, адже ж в полемарха вона не відчувала себе рабинею. У полемарха вона ніби вдруге на світ народилась... А ось на вулиці хоч і не виходь, ольвіополітки сторонились її і на привітання не відповідали. Та Лія терпіла, головне, що вона відчувала себе вільною. І навіть... навіть щасливою... Збулась її мрія про волю. І Керіклова мрія збулась. У нього сім'я, син, добра і ласкава дружина. Лія була тиха, покірна, бо не встигла ще огрубіти у рабстві, не розхлюпала ніжність свого серця... І тепер щедро дарувала Керіклу своє тепло...

І Керікл у відповідь подарував їй волю. Звідтоді Лію стали звати вільновідпущеною. Не повноправною, звичайно, громадянкою, а вільновідпущеною, але й на тім спасибі. Не рабиня вона більше. Тому й була рада. А що їй ті гордовиті погляди ольвіополіток, як вона – вільна!

І на радощах Лія наспівувала простеньку родоську пісеньку про ластівку:

Прилетіла ластівочка

З ясною погодою,

З ясною весною.

Грудки в неї білі,

Спинонька чорнесенька.

Що ж їй ягід не даєш

Із дому багатого?

Чи даси вина їй в чашечці,

Ще й сиру на блюдечці,

І пшениченьки?..

Її ніжний голос дзвенів для Керікла найдавнішою у світі музикою, вона сама здавалася йому чарівною ластівкою, що прилетіла до нього з ясною погодою, принесла на своїх крилах весноньку...

– Ластівочка моя... – говорив він їй в пориві ніжності.

А вона іноді задумувалась, нишком сльози утирала, а то збуджено говорила, аж ковтаючи слова:

– Я – вільна... Боже мій, я – вільна. Чи сниться, чи ні?.. Вільна. Не рабиня, не товар, не худоба. Я людина. Вільновідпущена. Слово яке: вільна-а... У мене чоловік, син... Я не

відаю, що таке лімос[16]... Боже мій, я вільна!

Іноді гірко зітхала, задумувалась.

- Але ж скільки людей ще у рабстві. Без надії, без сподівання, без волі... Доблос[17]... Чи зникне коли прокляте рабство? Коли вже людина перестане бути товаром, бидлом? Коли, Керікле, коли?

Її голубі очі ставали темними, а погляд робився гострим, ненавидячим. Керікл внутрішньо здригався, бо відчував у ній силу більшу, ніж у собі. Хоч він і чоловік, і воїн...

- Годі, кохана, годі. У тебе сім'я, син. Чого ж тобі ще не вистачає? Скажи, і я все зроблю для тебе, все, аби моя пташечка, моя ластівочка знову щебетала. А за всіх не переболієш.

- Але ж інші у ланцюгах, Керікле, у кайданах.

- Так заведено, - відповідав він, але голос його не був переконливим. - Не нами заведено. Богами. Так було і так буде. На цьому стоїть світ. Раби необхідні.

- Щоб ви на рабах будували своє вільне життя? Щастя? - вигукнула вона знетямлено. - Але ж раби такі люди, як і ви. Не можна своє щастя будувати на сльозах і горі інших.

- Так заведено, - бурмотів він.

- Ви, рабовласники, завжди так говорите. Ви кидаєте людей у рабство, а вину свою перекладаєте на богів. Не треба так, Керікле, не треба.

- Я воїн, - уточнював він.

- А я ненавиджу війни! Вони роблять людей рабами.

І знесилено замовкала, і він після таких розмов по кілька днів не чув від неї і слова.

Іноді вона стиха жалілась - у простір жалілась, ні до кого:

- А мій братик і досі у рабстві. Доблос... Нас разом продали за борги батька. Мені пощастило, мене в Ольвію привезли, хоч сонце вгорі бачила, а братик... Братик на підземні рудники потрапив... А звідти виходу немає... Хіба на той світ. Та й то викинуть тіло на смітник... Як собаку.

І птицею кидалась цілувати свого сина, молячи богів, аби хоч він був щасливий...

Маленький Ясон ріс швидко і вже на одинадцятому місяці зіп'явся на ноги. Як радів Керікл! Навіть на вулицю його виносив, на землю ставив і, щоб усі бачили, водив його за ручку... Ясон дибуляв смішно, падав, вставав і знову вперто намагався йти. Аж сопів од упертості... А коли Ясон побіг - вперше у своєму житті побіг, Керікл холонучи згадав умову: тільки син піде - Лія вільна. Вільна від Керікла, від Ольвії. Вільна і може повертатися додому... І в хмільну Керіклову радість повільно й невблаганно вповзала печаль... Страх втратити Лію не давав йому спокою. І швидше хотілося діждатися тієї миті, як син піде, і, коли це сталося, злякався Керікл. З синовими самотійними кроками втратить він своє блакитнооке щастя. Адже клявся він богами, клявся, що відпустить її. Вона умову свою виконала чесно, а він... Він її теж не обдурить.

А син уже бігав по двору, ба, й на вулицю сам вибирався.

Як він смішно дріботів товстенькими ніжками! Як він радо сміявся, як він гордо

вигукував:

- Ага, а я вже вмію сам ходити, ага!..

І все в батька питався:

- Правда, я вмію найкраще ходити, правда?

- Правда, сину, - зітхав батько, - ти вмієш ходити найкраще.

І хоч було важко, та все ж він переміг себе і перший заговорив про свою обіцянку:

- Ти давно не рабиня у місті, а тепер ти вільна зовсім. Куди захочеш, туди й полетиш.

- А ти? - питалася вона.

- А я... Я буду з сином згадувати тебе.

- Як згадувати? - доскіпувалась Лія.

- А так, як згадують про своє щастя.

Лія вмовкла і мовчала день.

Всю ніч вона проплакала. Керікл не заважав їй плакати, її сльози - то сльози радощів. Воля вже стукає у її двері. Завтра вранці він посадить її на трієру, і прощайте, Керікле з Ясоном. Тільки у сні наші будеш прилітати, ластівко моя...

Вранці Лія сказала:

- Я довго думала і... - Він трепетно чекав її слів. - І ніколи я тебе не покину, і нікуди я від тебе не поїду. Бо любов - то і є воля. Я люблю тебе, доброго і гарного душею, ще дужче сина люблю, а більше мені нічого й не треба.

Він цілував її руки та все благав і благав, аби вона повторила свої слова. Вона казала ще і ще... І, як ніколи, радісно наспівувала свою улюблену пісеньку:

Прилетіла ластівочка

З ясною погодою,

З ясною весною.

Грудки в неї білі,

Спинонька чорнесенька...

І мали вони ще двоє щасливих літ.

Неймовірно щасливих для Керікла літ, коли він говорив привселюдно про Лію:

- Моя дорога і єдина дружинонька...

Розділ третій

У "царстві тіней"

Відразу ж за містом живих починалося "царство тіней" - некрополь. Останній і вічний притулок невгамовних, веселих ольвіополітів. Ох і багато ж зібралося їх тут, у місті мертвих. У десять разів більше, аніж у місті живих!

І зростає некрополь щодень, бо кожного білого дня надходить комусь чорна черга: збирайся, прощайся, пора!..

І нічого не вдієш, така вже доля людей: із царства живих переселятися у царство мертвих, до рідних, до батьків, до прадідів, до пращурів, до вічності. Так було, так є і так буде завжди, покіль сонце в небі сяє. Бо така воля богів, а тому - що вдієш? - ольвіополіти проводжали своїх громадян у царство мертвих із філософським спокоєм:

усі там будемо! Рано чи пізно, а кожному доведеться ковтнути води із підземної річки забуття і навіки забути білий світ.

А місця на тім світі вистачить усім, тож і зростає некрополь щодень, бо кожного білого дня надходить комусь чорна черга, і невмолима Ананке[18] постукає на порозі своїм страшним посохом: ей, живий! Збирайся, прощайся, пора! Місце твоє під сонцем уже потрібне іншому, тому, хто з першим криком народження вже вирушає у дорогу життя!

Що ж, пора - то й пора!

І ольвіополіти збиралися, прощалися (як мали час) і вирушали у вічність.

До "царства тіней" вела Остання путь - широка дорога, по якій віками в останню путь проводжали живі мертвих.

До життя одна дорога вела, але як їх багато веде до смерті!

І в "царстві тіней" мов земляні хвилі спинилися і застигли назавжди. А то ж все безіменні горбики, горбики, горбики... Горбики над перетлілими прахами перших ольвіополітів, тих, у кого вже і рідні не лишилося у світі білому. Бо всі, хто з ними жив - і друзі, і вороги, - всі вже помирали. А сьогоднішнє покоління ольвіополітів пам'ятає лише близьких та рідних. Але некрополь оберігають як священне і вічне місце громадян щасливого міста.

Не знали тільки ольвіополіти, що мине якась тисяча літ, і на їхніх могилах, на їхньому місті мертвих, з'явиться село[19] живих. І будуть живі - вже слов'яни, а не греки - над мертвими зводити хати, засівати хлібом поля і садити сади. І вишні на землі некрополя, на прахові ольвіополітів, буйно квітнутимуть веснами, і живі сміятимуться і плакатимуть на мертвій землі, і хлопці будуть зустрічати дівчат у вишнях і гаряче їх цілуватимуть, і будуть тут зачинати і народжувати дітей, будуть тут і вмирати, лягаючи в землю поруч із прахами ольвіополітів.

А сади цвітуть на прадавнім некрополі, а ниви золотим хлібом колосяться, а життя іде - з radoщами і печалями, з щастям і бідом, - йде життя, і в цьому, мабуть, і є вічність, і безсмертя роду людського, і життя у білому світі...

Неподалік Останньої дороги поховав Керікл свою Лію.

Вона заступилася за раба - геть сивого вже діда, котрого на вулиці бив палицею господар, приказуючи:

- Будеш швидко повертатися, стара черепахо?! Будеш?! Чи ти тільки до їжі прудкий, а як до роботи, так відразу ноги тягнеш? Ось тобі!.. Ось!..

І лупив палицею старого по голові, і від того біла борода раба почала червоніти.

- Не смійте! - крикнула Лія, котра саме проходила мимо. - Він же людина, а не худобина. І до того ж старий.

- Не розпускай язика, - скрива озвався господар того раба. - Ти така ж рабиня, як і мій ледар. Хоч з тобою і спить полемарх. Геть звідси!..

І вдарив її палицею по голові.

І від того удару на очах у всіх людей у неї наче обірвалася в грудях якась ниточка...

Лія повернулася до полемархового будинку бліда, тільки губи тремтіли. Вона не

промовила жодного слова, лягла, відмовилась їсти і на третій день померла, так і не розтуливши покусані до крові уста.

День видався погідний, сонячний, як ховали Лію. Керікл востаннє надивлявся на свою дружину і думав про те велике щастя, яке вона подарувала йому.

"Але щастя завжди ходить у парі з нещастям, – гірко думав він, утішаючи себе, і не міг утішити. – Хто був щасливий, той неодмінно мусить побути і нещасливим. Бо добро іде слідом за злом і навпаки. Як правда ходить із кривдою. Але я був щасливий, тому й горе прийму як належне".

Йому було викопано глибоку, простору. Дно застелили циновкою – вічною постіллю тих, хто йшов у "царство тіней".

Біля небіжчиці поставили, як і годиться, посуд з їжею, поклали люстерко та глиняний кухлик для пиття.

Кулаки в Лії були стиснені, вона й померла із стисненими кулаками, і так її і в яму поклали. І вже у ямі Керікл просунув їй між заляклі стиснені пальці монетку.

– Це плата Харону, – сказав тихо, – плата за те, що старий перевезе тебе на човні через підземну річку забуття у "царство тіней".

І накрив її своїм плащем.

Йому подали руку, він вибрався з ями, постояв із схиленою головою, а потім кинув на груди Лії і жменю землі.

І яму швидко загорнули, і в некрополі з'явилася ще одна могила...

П'ятнадцять літ минуло звідтоді.

Сидить Керікл у затишному дворикі й тихо радіє: син приїздить. Його стрункий білявий хлопчик з блакитними очима. Навчався в Афінах різних наук.

Коли б то Лія була жива...

Із некрополя повертаються слуги.

– Господарю, – вклоняються, – срібну чашу з вином ми поставили на могилі господині.

– А що ви сказали господині?

– Ми сказали: господине, твій муж Керікл ласкаво запрошує тебе у дім на банкет з нагоди повернення сина Ясона. І тільки мовили, як з-за могили знялася чайка.

– І куди вона полетіла? – швидко запитує Керікл.

– Кигичучи, вона полетіла до лиману і зникла в небі.

– Добрий знак, – зрадів Керікл. – Лія полетіла у море зустрічати свого сина. Щасливого тобі лету, ластівко моя!

І збуджено додає:

– А таки гарно у світі жити!

Та нараз зупиняється посеред двору й обхоплює голову руками.

– Але що я скажу йому? Що я скажу своєму синові, як він, переступивши поріг, запитає про Ольвію? – майже кричить Керікл, і слуги злякано ховаються в будинку. – Що Родон віддав дочку скіфському вождю, щоб зміцнити стосунки греків із скіфами? Ясону що до того зміцнення тих стосунків? Він же без Ольвії життя свого не уявляє...

Чи знайдеться у нього сила волі, щоб збороти біль і відчай збороти? Чи зрозуміє він, що Родон вчинив так не з власної забаганки, а з вищих інтересів?.. І що до тих вищих інтересів міста моєму синові, моєму хлопчику?

Вигукував і не знаходив відповіді, і ясний день став меркнути йому, а радість згасати...

Розділ четвертий

Краще б я зовсім не повертався!

В Афінах йому було знамення.

Довгих два роки, допоки він навчався, туга за далекою коханою не полишала його й на мить. І навіть славетна, знана на увесь світ чарівна столиця сонячної Еллади не могла розвіяти його сум, що терзав серце чимдалі, тим пекучіше. Не мав друзів, бо любив самотність, і часто після навчання одиноко блукав безлюдним берегом моря чи сидів на камені і линув думкою туди, де на околиці цивілізованого світу, на березі іншого, Гостинного, моря є місто, і дівчина, що носять одне, найдорожче йому ім'я: Ольвія. Коли йшов за місто, до моря, то в шумі прибою, у посвисті далеких вітрів йому вчувався тихий і ніжний голос коханої, і він схоплювався, і здіймав руки до неба, дякуючи богам, що дарували йому голос Ольвії.

Одного надвечір'я, коли в посвисті вітру вчувся йому дорогий голос коханої, Ясон сів у рибальський човен, який знайшов на березі, і поплив у відкрите море.

"Хоч трохи, а все ж таки побуду ближче до Ольвії", – подумав він, налягаючи на весла.

Тихе і ласкаве море – ані хлюпне, ані зітхне... Наче заснуло, зацімло, тільки десь там, на обрії, гудуть далекі вітри, приносячи йому голос коханої. Втомлене сонце поволі котилося до обрію, готуючись пірнути на спочивок у зелену глибину.

Із берега йому кричали рибалки і махали руками, щоб він негайно повертався, ще й показували на червоні смуги призахідного неба, та Ясон, думаючи про кохану, не чув їх і не бачив. І рибалки, махнувши руками, заходилися витягувати свої човни подалі на берег, куди не міг дістати прибій.

Ясон так замріявся, що незчувся, як і заплив далеко.

Зненацька тихе і ласкаве море потемніло, запінилось, загоготів-завив вітер, і навіженими звірами пішли хвилі...

Не встиг Ясон й опам'ятатись, як закрутився вихор, вирвав з його рук весла...

Новий, ще дужчий, рвучкіший порив вітру перекинув човен, і Ясон опинився у воді. Коли він випірнув, випльовуючи солону воду, човна не було... Всюди море, море і море... Ясон злітав на хвилях і з кожним злетом з тугою і відчаєм дивився на далекий, недосяжний берег... І – жодного вітрильника на обрії!

Ошаліле море бушувало недовго і стихло раптово. Погудів кудись вітер, вгамувалися хвилі, море знову зробилося тихим та мирним. Шквал зник, як його й не було, і поніс із собою човен.

А берег утікав, берег залишався далеким і наче танув, зменшувався на очах. Ясон відчув, що вибивається з сил. Напружуючись, гріб руками щодуху, надто гарячкував, не

беріг сил...

І невдовзі відчув, що холодна невидима сила владно почала тягти його вниз, у морську глибину. Розпачливо хапав ротом повітря.

"Все... – безнадійно подумав хлопець, – не дістануся до берега. Море заманило мене, щоб втопити. Видно, така моя доля. А свою долю і на швидкому коні не обскачеш..."

Він облишив боротьбу з морем, віддався на поталу хвилям. Що буде – те й буде... А буде – кінець...

І тоді, мовби з туману, виринула перед ним Ольвія.

Зовсім поруч, майже біля себе, побачив юнак її ніжне обличчя із стрілками брів, побачив очі, що світилися для нього, як дві теплі, дві найрідніші зорі...

– Ольвіє! – крикнув він, все ще не вірячи побаченому. – Радість моя... Я не здамся. Я здолаю море, щоб повернутися до тебе. Я повернуся, вір мені... чекай... чекай...

Серце знову забилося, кров гаряче завирувала у жилах, несучи захололому тілу нову силу і віру в перемогу. Образ коханої, що виник перед ним, надихнув, збудив жагу життя.

Ясон дістався берега. Як він здолав море, як плив – не пам'ятає. Перед ним невідлучно маячила Ольвія, манила, звала на берег. Вибравшись на прибережний пісок, лежав безсилий, з сльозами на очах шепочучи дороге ім'я коханої.

І відчув Ясон серцем, що то було йому знамення, що Ольвія на далеких берегах Понту кличе його, не докличеться, і якщо він зараз, негайно, не повернеться додому, то втратить кохану назавжди.

Вранці, нікому не сказавши й слова, він побіг у Пірейську гавань, і – о щастя! – в гавані лаштувалась до далекого плавання торгова трієра, котра мала везти в Ольвію амфори з оливковою олією і вином, посуд та інші товари.

До науки Ясон не повернувся, його взяли моряком на трієру.

У полудень, діждавшись попутного вітру, тріпочучи вітрилами, трієра вже виходила з гавані. Востаннє глянув Ясон на Афіни, де він провів цілих два роки. Ось вже залишився позаду мис Суніон з мармуровими колонами храму морського бога Посейдона, й місто наче відпливало, зливалось з морем, аж доки й не зникло з обрію назавжди.

І прощай,

О блискуче, вінком фіалковим увінчане,

Піснями оспіване, славне місто Афіни,

Твердиня Еллади могутня...

Попереду були тижні і тижні далекого і небезпечного плавання, попереду була Ольвія – місто й кохана.

Суму прощання із сонячною Елладою не було, була радість зустрічі з Ольвією...

Коли вранці трієра з попутним вітром входила у гавань рідного йому міста, Ясон ладен був кинутись у воду, щоб плавом, швидше дістатися берега. Надто повільно впливала трієра у гавань, її вітрила то обвисали безпомічно, то знову тріпотіли. Гребці

налягали на весла, та швидкість від того не дуже збільшувалась.

Ясон прикипів до борту, подумки підганяючи трієру, і до болю в очах вдивлявся в знайомі обриси гавані і міста... Погляд його метався берегом, шукаючи дівчину в білому платті, – мусить його Ольвія зустрічати, мусить. Вітрильники раніше примчали у місто, сповістили про прихід трієри. Вона забарилася, чекаючи потрібного вітру, а вітрильники легкі, їхнім вітрилам вистачило й малого подиху.

Тож Ольвія знає про прибуття трієри, а знаючи, вийде зустрічати, неодмінно вийде.

І він вдивлявся й вдивлявся в знайомі обриси гавані, але дівчини у білому платті поки що не бачив.

"Зараз вона прибіжить, зараз..." – думав він, і радісна усмішка блукала на його засмаглому, обвітреному обличчі.

Дивився на гавань, що повільно наближалася до нього, й пригадував: дітьми вони любили приходити сюди, щоб зустрічати далекі заморські судна. І було так хвилююче, незвично, коли в гавань, тріпочучи білими вітрилами, входила трієра. Побравшись за руки, Ясон та Ольвія годинами простоювали мовчки у гавані, дивилися на різні дива, і здавалося їм, що вони самі потрапили у загадкові заморські краї...

Раби, наче мурашва, ланцюгом, що не мав кінця і початку, снували з берега на судно і з судна на берег з мішками за плечима, носили корзини, амфори...

Скрипіло дерево, ревіла худоба, кричали люди, а над усім цим гамором безпечно кружляли білі чайки. І Ольвії здавалось, що то линуць над морем її мрії...

Любили вони дивитися, як вивантажують товари. І чого там тільки не було: чорнофігурний посуд із Аттики, вино з островів Родосу, Самосу, фрукти з Єгипту, з островів Егейського моря...

Якось Ясон признався їй:

– Виросту – буду мореплавцем. У далекі країни світу поведу трієри.

– А я? – здивовано озивається Ольвія. – Мене кинеш?

– А ти... ти будеш мене чекати із заморських країв! – палко вигукував він. – Я див тобі знаєш скільки привезу. То будеш мене чекати? Будеш?..

Він трепетно чекав її відповіді і не мигаючи дивився на неї блакитними чистими очима. І вона, ніяковіючи й гублячись, відповіла йому пошепки:

– Буду...

І Ясону завжди вчувався її голос, завжди, всі ці роки бриніло в душі оте коротке клятвене слово: "Буду".

Вчувається воно йому й зараз, вчувається у шумі хвиль, в чаїному кигиканні, у посвисті вітру, в тріпотінні вітрил...

Трієра нарешті пришвартувалася в гавані.

Дівчина у білому платті так і не прийшла його зустрічати.

Стрів Ясона батько, полемарх Керікл.

– Але ж і витягнувся ти за два роки афінського життя! – вигукнув він і обіймав сина та стискував його плечі, поляскував по плечах. – Ач, який красень! Аж замилуєшся тобою. Зовсім уже дорослим став, зовсім.

І, не даючи йому й слова мовити і слова запитати, квапно говорив, говорив:

- Ну, розкажуй, розкажуй, як там в Афінах? Чому ти навчився за два роки? Чим збагатився? Що бачив у далеких краях?..

У єдиному оці батька спалахувала радість зустрічі з сином, але десь за тією радістю стояли тривога, і біль, і відчай... І син вловив ту тривогу в батьковім оці, і тривога стисла його серце. Що сталося? Чому це батько - взагалі неговіркий - так багато говорить, говорить... Наче боїться, що син його щось запитає...

- Батьку... - насторожено сказав Ясон. - Ти щось таїш від мене, бо надто багато говориш. Я відчуваю тривогу й біду... О, тепер ти й зовсім замовк... Говори, батьку, говори...

Керікл ураз наче зів'яв, згасло його єдине око, і Ясон побачив, що батько за ці два роки дуже постарів, жахливі шрами на його обличчі проступають тепер ще різкіше, більш впадають в око, і на них боляче дивитися.

- Ну чого ж ти, батьку мій? - І син обняв батька за плечі й намагався зазірнути в його око. - Я повернувся, все буде добре. Тільки скажи мені... зараз же скажи, негайно скажи... що сталося? Чому в тебе сум на серці? Чому ти з жалем на мене дивишся? Говори!..

- Ольвія... - видихнув батько і похилив голову. - Її вже немає, сину. Ольвії немає. Чуєш?..

- Чую. - Але до нього ще не дійшов зміст тих страшних слів, і він поволі оговтувався. - Як - немає?.. Що ти кажеш?..

- Немає! - крикнув батько.

- Померла?.. - зойкнув син. - Загинула? Коли? Як? Від чого? Чому?.. Та не мовчи, не мовчи... Померла?

- Гірше, сину, зовсім гірше. Померлу ми б оплакали і... Та що казати. Гірше... Але так треба було. Розумієш, так треба було. Треба.

І щось почав бурмотіти про інтереси міста й ольвійського поліса, а ті інтереси, мовляв, вище людини, і на них треба зважати. От Родон і зважив, і вирішив, що так буде краще для поліса і народу.

- Я нічого не збагну, - потемнів на лиці син. - Про які ти інтереси міста і поліса говориш? До чого мені ті інтереси? Я питаю тебе за Ольвію, що з нею і де вона?

- Синку, будь мужнім. Немає вже Ольвії, дочки Родона, а є жона скіфського вождя.

І вигукнув у розпачі:

- Вона пішла, щоб зміцнити стосунки греків із скіфами! Отак, сину... Негадано все це сталося, несподівано. Така, видно, твоя доля. А свою долю не поміняєш на іншу, на кращу.

- На кращу, на кращу... - бурмотів Ясон. - А краще було б, аби я зовсім сюди не повертався!

Керікл знову щось почав мимрити про вищі інтереси міста і поліса, про дружбу греків та скіфів... Та що було сину до тих вищих інтересів? Йшов з батьком вулицею, що вела з Нижнього у Верхнє місто, йшов, а міста не бачив. Вітався із стрічними, щось їм

відповідав, навіть на запитання, а як там Афіни, хвалив Афіни ("О, Афіни!..." – багатозначно вигукував), до когось посміхався, комусь тиснув руку, з кимось розкланювався, комусь казав, що місто змінилося в кращий бік, що небо ще голубіше над ним, а лелеки ще завзятіше клекотять, але все те механічно робив і балакав, а сам нічого не бачив і не чув. Бо йшов наче вві сні, і все йому здавалося, що ось-ось вибіжить навстріч Ольвія, посміхнеться, простягне йому руки, і все справді виявиться сном – жахливим, страшним, але сном. І батько посміхаючись термоситиме його за плечі:

– Та проснись же, сину!.. Ольвія прийшла тебе зустрічати.

Але те пробудження чомусь так і не наставало.

Вже вдома Ясон ніби отямився, заусміхався до батька, забігав по кімнатах, дивувався, що нічого тут не змінилося за час його відсутності, а потім зненацька вигукнув:

– Як я його ненавиджу!!

І батько не питає, кого, бо знає, кого тепер ненавидить син. А тому знову (вкотре!) завів свою стару пісеньку про вищі інтереси міста, поліса і народу...

Розділ п'ятий

А де моя Ольвія?..

...І Родон відчув, що він боїться.

Він, Родон, який ніколи не знав, що таке страх, раптом став боятися. І кого? Чого?

Зустрічі з полемарховим сином, котрий повернувся з Афін і в кожную мить може прийти до нього і запитати: а де моя Ольвія?

І Родон лякався тієї зустрічі, бо сам не знав, де його Ольвія. Вірніше, боявся не зустрічі, а першого погляду Ясона, перших його слів. Потім буде легше, але перших слів він боявся. А може, навіть і не боявся, боявся – не те слово. Просто Ясон роз'ятрить рану в душі архонта, і він, архонт, втратить спокій... Хоча... Хоча спокій він уже втратив, і рана в душі його ятриться і не заживає. Не хотів він віддавати єдину дочку в чужі, незнані степи, але так треба було. Обставини вищі за його, батьківські, почуття. І він підкорився їм. Бо він не просто батько, він ще й архонт і мусить перш за все дбати про поліс, про місто, про городян, їхнє теперішнє і майбутнє, а вже потім думати про себе.

Чи зрозуміє це полемархів син? Не просто полемархів син, а син його побратима, котрого він любив як свого рідного і почувався б щасливим, аби він побрався з Ольвією, аби Ольвія жила в полемарховім будинку, а не в шатрі скіфа. Але так сталося... Обставини...

Скільки минуло часу звідтоді, як скіфи забрали Ольвію, він не знав. Час для нього зупинив свій плін. Чи, навпаки, надто швидко плинув... А мабуть, таки швидко, бо здавалося, що Ольвії вже немає цілу вічність. Ніколи не думав архонт, що так тяжко доведеться йому без дочки. Доки вона була поруч, в будинку, він якось і не думав про неї, бо вона – була. А тільки її не стало... Ох, як йому стало важко. А ще тяжче буде полемарховому сину.

Керікл розуміє, що він, архонт, не міг інакше вчинити, а хіба збагне його Ясон? Він

прийде і неодмінно запитає: а де моя Ольвія?..

І полемархів син прийшов, став перед ним, стиснув кулаки і, дивлячись потемнілими очима в очі архонта, гнівно запитав:

- Де моя Ольвія?..

- Твоя?.. - вчепився за слово архонт, і від того стало трохи легше при перших митях зустрічі. - Чому це вона твоя? Хіба я тобі віддавав свою дочку? Чи дарував? Чи брав з тебе викуп за неї, а тоді обманув тебе? У вас було спільне дитинство, юність, і тільки. Вона моя дочка, і я...

- Вона - моя!!! - крикнув Ясон, не тямлячи себе. - Самою долею судилась мені!

І архонт незчувся, як у нього вихопилось:

- Так, вона судилась тобі, але... але обставини часом бувають сильніші за нас. Обставинами керують боги, а не ми - люди.

- Тільки не говори мені, архонте, про вищі інтереси міста і поліса, про зміцнення стосунків між греками і скіфами. Мені про це батько гудів і гудів. Але то все дарма, серце моє не хоче слухати цих слів. Серце питає: де Ольвія?

Архонт похмуро мовчав.

І тоді Ясон викрикнув йому в лице, викрикнув з ненавистю, із гнівом, що сліпив його в ту мить:

- За золоті дари віддав дочку скіфам, архонте?! За породистого коня?! Ну, золото, розумію... А навіщо архонту кінь? Чи, може, архонт вже й до народу буде з'являтися тільки на коні? Ах, яка врочиста мить: архонт на скіфському коні в'їжджає на агору, ольвіополіти вітають свого архонта!..

Родон дивився на полемархового сина вражено, з подивом, наче вперше його бачив.

- Твій гнів засліплює твій розум, тому ти й верзеш несусвітне. Але я не гніваюсь на тебе, я розумію тебе. На твоєму місці я теж так би кричав. - Архонт замовк. - А де Ольвія тепер? Якби я знав, де вона тепер, де моя дочка, - глянув на Ясона важким, колючим поглядом. - Що тобі ще говорити? Словами тут нічого не зарадиш. А того, що сталося, не повернеш назад і не переграєш. Немає вже твоєї Ольвії, полемархів сину. Немає і не буде ніколи. А був сон, і вона тобі снилася. От і все.

- Це схоже на сон. - В Ясона безпомічно опустилися руки, і він тяжко-тяжко зітхнув.

Архонт ніби з жалем глянув на нього.

- Чим тебе пригостити в моєму домі, полемархів сину?

- Дякую!.. - різко вигукнув Ясон. - Архонт мене вже пригостив. Ситий ось так, - провів ребром долоні по горлу. - До кінця своїх днів не забуду.

- А ти думаєш, те, що сталося, я забуду? - глухо запитав архонт. - І старість моя буде тяжкою. А ти... ти тільки починаєш жити. У тебе попереду життя та життя. А час, як відомо, все лікує.

- Аби твої поради, архонт, та лікували рани.

- Не будь злим. Зло ще нікого не прикрашало.

- А від чого мені бути добрим?
- У місті багато дівчат. Вродливих.
- Але немає серед них Ольвії!
- Так, немає, - згодився архонт.
- Я ненавиджу тебе, архонт, - вигукнув Ясон.

Родон навіть не ворухнувся.

- Я заслужив твою ненависть, тому сприймаю її як належне.

Ясон повернувся і вийшов з покоїв ще з важчим серцем, аніж раніше. Він не сподівався на розмову з архонтом, билася навіть думка: поговорить з архонтом, і, може, що зміниться? Була така думка, хоч і розумів, що вона - наївна. Нічого вже не зміниться, та й не може змінитися.

Архонт ішов слідом за ним. Вже в дворі Ясон запитав:

- У якому краї Ольвія? У яких скіфів?
- Тапур - вождь кочових скіфів.
- Де вони? Кочовики?

Архонт розвів руками.

- Степи безмежні, а скіфи кочують, на місці не стоять. Хіба я знаю, де вони тепер?

Ясон ступив крок до архонта і, дивлячись йому у вічі, твердо мовив:

- Не ховай від мене Ольвії, архонте! Я все одно знайду тих проклятих скіфів і того Тапура, який її захопив. І Ольвію знайду. Чуєш, архонте, знайду!

В ті дні Ясон шукав собі коня.

Що б він не робив, чим не займався, а все думав про коня. Дістати б прудкого коня, кинутись у степи, і - вірилось! - він би знайшов скіфів, він би виручив із біди Ольвію. Навіть коли з батьком ходив у некрополь відвідати матір, навіть коли стояв біля її могилки, все думав і думав про коня і вірив: знайди він коня - знайде й Ольвію.

Йому навіть снівся кінь - баский, крилатий. Сідав на нього юнак і летів над степами, і крилатий кінь мчав його, мчав його попід хмарами, і вже бачив він унизу скіфів... Але в ту мить прокидався...

І розумів, що все те - задумки з конем - дитяча задумка. Питав у батька про той день, про той останній день, коли скіфи забрали Ольвію. Як вона до них пішла? Із сльозами чи з радістю?..

Батько не хотів того казати, аби не пекти синове серце, але син наполягав, і батько змушений був йому розказувати:

- Скіфи тоді стали табором за містом. Примчали і стали зненацька. Всі переполошилися - тисяча-бо скіфів! На прудких конях. А вони нап'яли для свого вождя шатро, запалили багаття. Їхні вершники сюди й туди носилися на рівнині, залітали в місто. А потім їхній вождь прислав до архонта сватів із багатими дарами, й архонт...

- Не треба далі, - прохав син. - Я й так знаю, що архонт продав дочку за багаті дари, а тепер посилається на якісь обставини...

- Але справді обставини, - почав було батько, та син знову його спинив:

- Кажу, не треба про це... - Помовчав. - Ти розкажи мені, як Ольвія ішла до скіфів...

Була вона у скіфському вбранні: у червоних шароварах, малиновій куртці, на голові – башлик, з-під якого розсипалося по плечах каштанове волосся...

На поясі – акінак.

У руках – нагай.

В очах – сльози.

У серці – відчай.

А скіфи підійшли ближче до міста, щоб належно зустріти дочку архонта. Тисяча вершників стала перед містом стіною і чекала її.

Чим ближче підходила Ольвія до стіни вершників у чорних башликах, тим повільнішими ставали її кроки. А скіфи ніби самі пливли їй навстріч – бородаті, чубаті, смагляві, білозубі...

Страшні, незнані, незбагненні.

Хижі.

– Ой мамочко... – вихопилося в неї, і дівчина в розпачі спинилася і навіть було зробила крок назад.

І тоді від ольвіополітів, котрі її проводжали, хтось підбадьорливо гукнув:

– Не забудь, дочко, прислати нам гінця, що в тебе усе гаразд. Ми будемо чекати від тебе вістей!

– І сама в гості навідуйся!

– Щасливої тобі дороги, славна дочко архонта!

Їй махали городяни руками і посміхалися, бажаючи щастя.

Ольвія оглянулась, кивнула городянам, спасибі, мовляв, за добрі поради, витерла рукавом куртки сльози і швидко пішла вперед.

Вершники розступилися перед нею (в кінці довгого проходу, утвореного кіньми, вона з жахом побачила на горбі біле шатро вождя), і ледве вона ступила у той прохід і зробила кілька кроків, як вершники ворухнулися і зімкнули ряди. І не стало більше Ольвії.

І питає тепер Ясон, а де моя Ольвія, і ніхто йому не може сказати, а де ж його Ольвія.

"Коня, – шепоче в розпачі юнак, – крилатого коня, і я дожену скіфів і порятую своє щастя".

Та ніхто не знає, де у світі є крилаті коні, у яких краях, у яких степах вони пасуться на зелених травах...

Розділ шостий

Остання чаша полемарха

Ніхто в місті не відав, що той сонячний і лагідний день, коли так мирно ширяли над Ольвією лелеки, стане останнім днем для Керікла.

Не знав того і сам полемарх.

А втім, хто може знати свою долю наперед та де й коли скінчиться його дорога? З раннього рана полемарх був у клопотах і собі не належав. Слуги вже закінчували приготування, і десь в обід полемарх збирався запросити знатних городян на банкет з

нагоди повернення сина. Тому був збуджений, не в міру метушливий, сам особисто пробував на смак вина і страви, ганяв слуг, котрі й без того все робили підбігом, і єдине його око світилося гарячковитою збудженістю і радістю: сина буде показувати людям. "Ну, синку, виріс ти, змужнів, – скаже він Ясону при людях. – Тепер служи місту, та служи так, щоб не соромно мені було за тебе".

Банкетувати мали в андроні, і там уже все було приготовлене і прибране, і слуги вносили останні амфори та посуд.

– Гей, швидше! Гей, жвавіше метушіться! – весело покрикував на них господар. – Скоро гості прийдуть, ох і гульнем! Все місто знатиме – полемарх сина зустрічає!..

Ось тоді до полемарха прибіг посланець з магістратури, прибіг із вісткою, що буцімто в Заячій балці бачили підозрілих чужих людей. Хто вони і чого там ховаються вдень од стороннього ока – ніхто не знав, але залишати їх там не можна було. Ще займуться, як споночіє, грабунками! А чого б вони вдень у балці ховалися? Ясно, чекають ночі. Правда, їх всього троє, принаймні бачили трьох, та лиха і троє можуть накоїти.

– Якись волоцюги, – буркнув полемарх, а око його нишпорило по стравах, чи все гаразд. – Їх нині достоту тиняється степами.

І повернувся до посланця, весело на нього глянувши:

– Передай магістрам, що полемарх хутко приведе тих волоцюг у місто і подарує їх казні. І більше вони не тинятимуться степами, а трудитимуться на благо міста. Іншим добре застереження буде: не колобродьте світом, бо рабами станете.

Слугам наостанку велів:

– Глядіть мені, щоб усе було як треба! Чого повітрішалися? Ану, подайте мені шолом та пояс з мечем!..

Захопивши з собою чотирьох гоплітів, полемарх подався за місто до Заячої балки, подумки втішаючись дорогою, який у нього славний банкет сьогодні буде!..

Назад його принесли непритомного, із закривавленими грудьми.

Двоє гоплітів теж були поранені, але легко. Самі дійшли. Ще й принесли полемархів шолом і пояс із мечем.

Керікла занесли в андрон, де все було приготовлено для банкету. Він хрипів, кудись поривався, щось безтямно вигукував...

Коли ж прислухались, збагнули: полемарх гукав свою покійну дружину Лію на банкет...

Коли прийшов Родон, біля полемархового будинку товпились стурбовані городяни. Були серед них і ті, що вже прийшли на банкет, і ті, що прибігли на лиху вістку. Перемовлялися стиха, як при покійнику на похоронах. По місту вже поповзли чутки, що в Заячій балці ховалися грабіжники, чужі зайди, які збиралися вночі проникнути в місто і зайнятися грабунками, говорили, що їх багато, а тому на ніч треба виставити добре озброєну варту.

В полемарховім дворі з винуватим виглядом стояли два гопліти (два інші, поранені, вже пішли).

- З якимись зайдами без роду-племені не могли впоратись! - зайшовши у двір, дорікнув архонт. - А ще воїни, при зброї!

- Винуваті, архонт.

Наперед ступив старий сивий гопліт із задавненим шрамом через ліву щоку. Був він у короткій безрукавці із плямами свіжої крові - певно, чужої, - підперезаний поясом, на якому з одного боку висів короткий меч у піхвах, а з другого - приторочено круглий щит. Щит сповзав гопліту на живіт, і він раз у раз поправляв його і, тупцяючись, гупав обліпленими глиною башмаками. Голі ноги його теж були в глині - ясно, що в Заячій балці лазив.

- Ну?! - сердито буркнув архонт, бо гопліт надто довго мовчав. - Розкажуй, як ти міський хліб їси та як охороняєш нас!

- Ми думали, що їх троє.

- Кого?

- Ну, тих... волоцюг. - Гопліт помовчав і додав неохоче: - По мові вони фракійці. З-за Істру.

- Ну?.. З тебе кожне слово треба витягувати?

- Вони ховалися в балці, в кущах на днівку залягли, - заговорив гопліт. - Спали. Ми оточили їх, підняли на ноги. Полемарх став допитувати їх: хто вони, звідки, куди йдуть та що роблять у балці. Одказали досить спокійно, що вони - вільні люди з-за Істру. А йдуть у Скіфію... На запитання полемарха, чого у Скіфію йдуть, один одказав: у гості... Ще й зуби вишкірив. Та посмішка нам не сподобалась... Ясно, хвостом крутить, що їм у Скіфії робити?.. "А чого ви тут лежите?" - пита їх далі полемарх. Одказують: од своїх відбилися, вирішили в балці перележати спеку, а як сонце піде на захід, мандрувати далі, своїх доганяти...

- Співали ті волоцюги вам не зовсім до ладу, - буркнув архонт і кивнув на полемархів будинок: як, мовляв, там?

- Погано йому, - виглянув із-за спини гопліта маленький гостроносий слуга. - Лію свою на банкет гукає.

- Та-ак... - зітхнув архонт. - Жаль Керікла... - До гопліта повернувся: - А чи не збиралися ті зайди розкопувати у степах скіфські могили та грабувати небіжчиків?

- Не знаю... - розвів руками гопліт. - Може, й розкопувати могили йшли. Кажуть, волоцюг у степах багато, і вони справді грабують скіфських вождів у могилах. Буцімто золота в могилах чимало.

- Скіфське золото мене не цікавить. І тобі не раджу ним цікавитись!.. Говори!

- Полемарх сказав їм: "Я не вірю вам. Ніхто вас у Скіфії не чекає. Ви зайди, хочете вночі проникнути в місто, аби пограбувати наших людей", - розказував далі гопліт. - "Я, - каже він, - міг би вас знищити, але сьогодні у мене гарний день і я не хочу проливати кров. Я сьогодні буду пити вино з нагоди повернення мого сина, а тому дарую вам життя..." Ті зайди зраділи і хотіли йти, але полемарх їх спинив: "Я, - каже, - дарую вам життя, але не волю. Ви, волоцюги, нічийі люди, а тому будете віднині нашими. Годі вам по світах тинятися, будете в місті трудитися..." Почувши таке, ті

зайди схопилися за ножі... "Рабами нас хочете поробити?! – кричав один із них. – Не вийде. Ми люди вільні і за волю свою вміємо постояти". Полемарх кивнув, і ми накинулись на них. Одного зразу ж зарубали, а решта поранила наших двох... Ми вже їх хотіли в'язати, як тут негадано з-за куща вискочило ще троє... Таких же волоцюг... Вони кинулись на полемарха зненацька, і він не встиг вихопити меч, як упав з раною в грудях. Ми підбігли до полемарха, підхопили його на руки, а тим часом волоцюги втекли... Зарубаного ми покинули в балці, взяли полемарха і швидко рушили до міста, щоб полемарх дорогою не сконав...

– Жаль... – зітхнув архонт. – Тільки сина полемарх зустрів, жити б та жити... Жаль... Полемарх опритомнів опівдні.

Важко й надсадно хрипів, у грудях його щось булькало, а в горлі клекотіло. Його вже перев'язали, та перев'язка не зарадила. Затуманеним поглядом обводив Керікл стіни андрону, дивився на яства і вина, що були приготовлені для бенкету, і, зрештою, зустрівся поглядом з архонтом, котрий схилювався над ним.

– Погуляв... – прошепотів Керікл. – Ох і погуляв на бенкеті!..

Засилкувався звестися, але не зміг.

– Лежи, лежи, – застеріг Родон.

Полемарх якусь мить лежав тихо, а тоді заворушив губами, і в куточках його уст з'явилися пузирі рожевої піни.

– Погуляв... – хрипів полемарх. – Ох і погуляв...

Родон мовчав, і сухе його лице наче закам'яніло. Тільки в очах були біль і гіркота – полемарха він любив.

– Ну, а там як... у балці, як скінчилося?

– Одного зарубали, а решта втекла, – одказав архонт. – Двох гоплітів поранено.

– А я... я убитий, – і лице Керікла почало наливатися синявою, – убитий...

– Ну що ти, що ти, друже мій...

– Я вбитий, хоч ще і живий, – хрипів Керікл, і в горлі його клекотіло, у грудях при диханні булькало. – Чую, урвалася ниточка мого життя під чужим ножем... Все, архонт, все, мій друже. Закінчив я свої дні у білому світі, пора збиратися в "царство тіней". Не знав я, що у Заячій балці чекає на мене погибель. Де не був, а Заячої балки не минув. Така моя доля...

Довго віддихувався, збираючись з силами.

Життя згасало в його єдиному оці, і архонту здавалось, що він уже чує запах смерті – холодний, затхлий, тлінний...

– Будемо прощатися, архонт, – раптом сказав Керікл.

– Будемо прощатися, полемарх.

І вмовкни, дивлячись один на одного.

В тиші чути було, як важко дихав Керікл та десь із перевернутої (чи, може, переповненої) чаші лунко крапало на долівку вино: лясь, лясь, лясь...

– Ясона шкода-а... – хрипів Керікл, – залишати шко-да-а...

– Ти будеш жити в своєму синові, – суворо сказав архонт, маскуючи тією суворістю

свій біль. – Ти будеш дивитися на світ його очима, і твоя кров грітиме його серце...

– Шкода-а... – вів Керікл. – Самотній він, ні матері, ні батька вже немає... Ні... – Вмовк, аби не згадувати Ольвії, бо, навіть помираючи, не хотів завдавати Родону біль.

– Не кажи, що твій син самотній! – вигукнув архонт. – Я ще живий. А доки я буду живим – Ясон не буде самотнім. Я зроблю все, аби замінити йому батька.

– Спасибі, друже. Тепер мені й померати легше. – З куточка уст полемарха вже тік рожевий струмок. – Все, архонт. Відчуваю в собі порожнечу... Холодну й пустельну. Наче лечу в ту порожнечу. Маю до тебе ще одне прохання: поховайте мене біля Лії. Поруч. Чуєш, Родоне?..

– Чую, Керікле. Твоя остання воля буде виконана.

– Бережи мого сина і – прощай! Спасибі тобі за дружбу, Родоне.

– І тобі спасибі за дружбу, Керікле. І за вірну службу полісу і народу.

– Дай руку, друже...

Родон подав свою руку, але полемарх уже не міг її потиснути. Тоді Родон сам потис її – рука друга була холодна, і він грів її своїм теплом.

– А тепер – вийди, – попрохав Керікл. – Хай зайде син. Хочу йому на прощання слово мовити...

Архонт випростався, на мить схилив голову перед Керіклом і швидко вийшов.

До андрону із сльозами на очах вбіг Ясон.

– Батьку!.. Не вмирай!..

– Смерть не питає, хочеш ти померати чи ні, – захрипів батько. – А вона вже стоїть у мене за плечима, і сил її відігнати не маю. Така вже моя доля, сину. Пожив своє, і досить. Тобі заповідаю жити.

Ясон плакав, утираючи сльози рукавом, та все шепотів:

– Батьку, батьку...

– Я до матері твоєї іду, тому й легше мені померати. З Лією зустрінусь на тім світі. І про тебе розкажу, який ти виріс... А тобі хай щастить у світі білому!

– Що ж я робитиму без тебе, як житиму?

– Тримайся Родона, з ним буде тобі легше. І тепер... останнє, що хочу сказати. – Помовчав, збираючись із силами: – Ти знаєш, чому я гину?

– Тебе вдарив ножем у груди фракійський волоцюга! – крізь сльози вигукнув син. – Я відомщу за твою загибель!..

– Стривай, не горячкуй. І – вислухай мене. Фракієць мене і справді поцілів. А чому?.. – Ясон мовчав, і батько знову заговорив: – Тому що я... я забаг вільну людину зробити рабом. Була в мене думка: захопити тих зайд і зробити їх громадськими рабами. Для міста. От і поплатився. Забув, що Лія моя... рабинею була. Забув, як вона ненавиділа рабство... На вулиці її рабинею обізвали, ще й палицею вдарили... Не знесла... Померла з горя і відчаю, що в світі така несправедливість... Ох, як вона хотіла хоч один ланцюг рабства розрубати! А я... я хотів ще одним ланцюгом зміцнити рабство. От і поплатився. Що мені скаже за це Лія на тім світі? Тяжко мені... Чи простить Лія?..

- Батьку, ти невинний, ти загинув від рук волоцюги!

- Ат... Того, що сталося, не повернеш. Будь людиною, сину, і людей шануй. Пам'ятай свою матір, вона людську гідність над усе ставила. Тож ніколи не зазіхай на чужу волю. Не повтори моєї помилки. Оце і вся моя порада тобі, сину. Живи і радуйся. Тебе архонт не залишить у біді. Він тобі буде за батька.

Вмовк, ворущачи губами беззвучно і німо.

А може, що намагався сказати, та сил уже не було?

- Ясоне... - нарешті почувся його кволий голос, - коли архонт ще тут... поклич його. Архонт був поруч, в сусідній кімнаті, бо відразу ж зайшов.

- Гостей не будемо чекати, - сказав Керікл. - Немає вже в мене часу... Сину, подай архонту чашу з вином. (Ясон подав). - Тепер допоможи мені трохи звестися.

Ясон заклав руки за спину батька, трохи підняв його, батько сперся на лікоть.

- Ось так, дякую... А тепер дай і мені чашу з вином... Оту, маленьку, бо велику вже не вдержу в руках... Збиравсь я сьогодні бенкетувати, тож - почнемо... Підними мене вище, сину... То... вип'ємо, - сказав полемарх і ледь-ледь підняв свою чашу. - За що вип'ємо?

- За сина твого, - сказав архонт. - Гарного сина маєш. Таким сином тільки пишатися.

- Спасибі тобі, друже. А ще вип'ємо за життя, - сказав Керікл. - Добра штука життя. Хто жив, той не кається. І я не каюся... За життя, мій друже! За життя, сину!..

І тільки він доніс до губ чашу, як вона випала з його рук, вдарилась об долівку і розлетілася на черепки, бризнувши навсібіч вином.

- Все, відпив своє...

Керікл відкинувся на подушку, захрипів, пересмикнувся, судорога пробігла по його тілу, і він затих... Лежав витягнений, спокійний...

- За життя, сину! За твого батька, - сказав архонт. - Він умів жити, зумів і померти достойно, як подобає чоловікові.

І випив свою чашу до дна, і брязнув нею об долівку.

Розділ сьомий

Посланці з того світу

Раннього ранку, ні світ ні зоря, в кочовище примчали дозорці й здійняли крик про старого вождя Ора, котрий щойно виліз із своєї могили. Варта заткнула дозорцям роти, аби не переполошили кочовища, і притягла їх до вождя в шатро.

Дозорців було троє, і всі бліді, перелякані, на воїнів не схожі. І галасують, наче скіфські баби на торжку.

- Там... з могили... Ор... Старий вождь Ор виліз із своєї могили...

Тапур пополотнів. Не тямлячи себе, хапав то одного дозорця за плечі, то іншого, тряс і кричав:

- Бузату пообпивалися? Блекоти пооб'їдалися??! Чи спросоння? Як це Ор міг... із могили вилізти?

- Па-пастухи казали, - тряслися дозорці мов у лихоманці.

Зрештою Тапур видавив із них.

Дозорці чатували дальні підходи до кочовища (а такі дозори, після того як Тапур заворогував із Іданфірсом, пильно стерегли і вдень і вночі всі підходи до кочовища), десь під ранок стріли переляканих пастухів, котрі, покидавши свої табуни, втікали із степу чимдуж... Пастухи крикнули їм, що у могилі Ора з'явилася дірка і хтось із неї буцімто виліз... Дозорці не стали гаяти часу, а повернули коней у табір...

Дозорці були такі перелякані, що Тапур зрозумів: трапилось щось незвичайне...

Гарячково гадав: що чинити з Ором, якщо старий і справді повертається?.. Врочисто зустріти і передати йому владу, чи... Чи загнати назад, а могилу на всяк випадок завалити камінням? Щоб вдруге не посмів вилазити на світ білий. Мабуть, запізно розігнав він орлів на могилі Ора. Встигли напоїти старого вождя. Ось тепер і крутись. Хоч, як розібратися... Тапур живий, а Ор – мертвяк. Хоч і воскреслий. І владу він втратив разом із своєю смертю. То хай сидить у світі предків і не заважає своєму синові. Бо це як кожен забagne то помирати, то воскресати, що тоді буде? Та й не збирається Тапур нікому віддавати свою владу. Навіть рідному батькові!!

– Анахаріс!.. – спокійно сказав Тапур. – Візьми загін і мчи до могили Ора. Чого ти зблід?.. Ай-ай!.. Мертвяка злякався. Гайда! Стривай!.. Якщо там справді він... ну, Ор... голови не втрачай. Ліпше було б, якби Ор поліз назад у свою могилу. Добровільно. Скажи: місце його на білому світі уже зайняте. Він своє віджив... Сповна. І досить... Стривай!.. Передай, що Тапур його любить, шанує, але... хай не утруднює себе мандрівками з того світу у цей. Біжи! Стривай!... Скажи воїнам, щоб не полохались, як ті дурні дозорці. Мертвяки безсилі супроти озброєних воїнів. Бо білий світ належить нам, живим... Стривай!.. Кого б із чужих не здибали... біля могили чи... взагалі у степу... хапайте! І – до мене. Мчи!.. Стривай!.. Скажи... Ні – досить! Гайда!..

І ось Анахаріс стоїть сам не свій. І це той ватаг кінноти, котрий ніколи не відав страху в битвах. Бо там рубався із живими людьми, а тут...

– Хто вони такі?! – грізно кричить Тапур. – Чи мій хоробрий ватаг так злякався, що й мову йому відібрало?

– О, мені легше повести кінноту у бій, аніж мати справу із ними, – стримує дрож ватаг. – Їх троє...

– Кого – троє?

– Посланців старого вождя Ора.

– То, виходить, Ор полінився вилізти, а прислав своїх посланців? – задумливо мовив Тапур. – А вони вимагатимуть золотих бляшок... Звичайно, для Ора... Гм... Розкажи, як ви здибали тих... ну, посланців Ора.

– Оточили могилу Ора, – розповідав схвильований ватаг, і голос його все ще тремтів. – Вже почало розвиднятися. Бачимо – дірка. У могилі... Воїни сполошилися, але я заспокоїв їх... Зараз буде вилазити вождь, – кажу воїнам, – і не подобає, щоб ви були такі перелякані... Стоїмо. Чекаємо. А Ор не вилазить... Коли це чую, хтось у дірці шамрає... Ніби лізе. Сюди. У білий світ... А потім у дірці чхнуло. Я підійшов ближче і – щоб заспокоїти своїх воїнів – кажу чемно: "Будь здоров, великий Ор!.." У дірці –

мовчання. Я знову озиваюся: "Ор, не гнівайся, а вислухай мене спокійно. Чого тобі треба у нашому світі? Невже тобі зле у світі прашурів?.."

- І-і... що?.. - весело спитав Тапур, чим дуже здивував ватага. - Побажав ти здоров'я Ору... Що далі?

- А далі ніби зашаруділо щось у могилі і... стихло. Потупцялись ми ще трохи, а далі я й кричу: "Слухай, Ор! Для чого ти затіяв цю справу? Тапур тобою незадоволений. Ти заважаєш йому спокійно жити. Він хоч і син твій, але - стережися. Або сиди у могилі, як сидять усі мертві, або скажи, чого тобі треба? Якщо сам не можеш вилізти, пришли своїх слуг".

Анахаріс вмовк, витираючи мокрого лоба. Тапур весело подивився на нього, гмикнув:

- Гм... Далі...

- А далі з могили вилізло троє... У землю всі, як марюки. На людей не схожі. Воїни відсахнулися, та й мені не по собі стало. Але тримаюся... Питаю тих трьох, що з могили вилізли: "Ви хто такі?" Один з них і відповідає, що вони - слуги великого вождя Ора... Я... я привів їх у табір...

Тапур якусь мить мовчав, мнучи в кулаці бороду.

- Гаразд, - зрештою озвався, - приведи їх до мене...

- Слухаю, мій вождь!..

Анахаріс вийшов і за хвилину повернувся з десятком воїнів і трьома незнайомцями. Тапур вп'явся у них гострим поглядом. Всі троє справді, наче марюки, вимазані у землі, вовкуваті обличчя закіптявлені сажею... Тримуються обережно, сторожко. І - ніби дуже налякані... І вбрані якось не по - скіфському...

- Мабуть, нелегко вилазити з могили?

Всі троє кивнули бородами, із борід їхніх посипалась земля.

- Хоч би землю повитрушували! - сердито дорікнув їм Тапур. - Теж мені слуги вождя Ора! І як вас Ор терпить у тому світі? Так, чого доброго, ви й свого пана занехаєте.

Один з трьох, високий, чорний, з блискучими нахабними очима, невдоволено буркнув:

- Дорога з того світу не близька. Крім того, ми дуже поспішали, бо Ор нам велів не баритися.

- Гм... Ви, здається, і так не забарилися.

Вони закивали головами.

- Ми квапились!

- Хто ви? - Тапур уважно прислухався до їхньої вимови, і вона видалась йому підозрілою.

- Ми вже казали...

- Хто?! - загрозово крикнув Тапур. - Я не люблю із слугами довго теревені правити.

- Ми ж казали... Слуги великого вождя Ора у світі предків, - поспішно відповів

високий.

- Чому ви так погано розмовляєте по-скіфському? У вас що - язики не наші? Чи ви, може, всі не наші?

Батаг Анахаріс тільки тепер збагнув, чому вони спершу видались йому чужаками. Мова... Хоч і розмовляють по-скіфському, але справді у них язики не скіфські.

- Відповідайте вождю! - крикнув батаг.

Двоє переглянулись між собою, а третій, той, що з блискучими очима, ступив трохи наперед, поспішно відповів:

- У світі пращурів своя мова. А ми там давно, тож і розучилися говорити по-вашому... тобто, - швидко поправився він, - по-скіфському.

Його супутники закивали бородами: так, мовляв, так.

- Негоже забувати мову своїх батьків.

- У світі тому все забудеш.

- Як Ор поживає у світі предків? - запитав Тапур. - Задоволений чи у гніві?

- Ору зовсім кепсько у предків.

- Овва! Чому це? - Тапур ніби здивувався.

- У вождя скінчилося золото, а без нього там хоч вовком вий. А Ор все ж таки вождь, а не якийсь там пастух!

- Бідний Ор... - зітхнув Тапур. - То він вас, певно, прислав по золото? Невже йому ліньки було самому з'явитися?

- Чому він битиме ноги, коли у нього є слуги? - відповів той, з блискучими очима. - Ор гнівається на свого сина. "Що це за син, - кричить, - котрий забув свого рідного батька? Сам живе у достатку, а батько мусить злидарювати, як останній бідняк!.."

- І як же це я забув про батька? - похитав Тапур головою. - Ай-ай!.. Не годиться!..

- Одного разу Ор сказав нам: "Слуги мої найкращі! Вилізьте з могили, йдіть до мого сина, хай він не скупиться, а передасть мені побільше золота".

- Так і велів?.. - швидко запитав вождь.

- Так і велів, - спокійно повторив той, із блискучими очима. - Ще й пригрозив нам не повертатися до нього без золота. Тож мусимо слухатись його.

- О боги, як змінився мій батько у світі предків! - вигукнув Тапур. - Бо коли жив на землі, то нікому не довіряв золота. Ні синові своєму, ні жоні. А це раптом вирядив по золото слуг... Та ще таких, як ви... ненадійних.

- У світі пращурів всі довіряють один одному, - повчально мовив той, з блискучими очима.

Тапур швидко запитав:

- А чим ви доведете, що передасте золото у руки Ора?

- Але ж ми повертаємося на той світ.

- Гаразд... - погасив Тапур посмішку й зловісно додав: - Я вам охоче допоможу потрапити на той світ. - І зненацька швидко запитав: - А як поживає у світі предків мій брат, вождь Сак? Не гнівається, що я поховав його не в окремій могилі, а разом із Ором?

"Який вождь Сак у могилі Ора? – здивовано подумав ватаг. – У Тапура не було братів..."

Але той, з блискучими очима, впевнено відповів:

– Твій брат вождь Сак велів передати, що йому дуже тісно в одній могилі з Ором. Та й золотих прикрас у нього мало.

– Гм... – похитав головою Тапур, – доведеться й для брата передати золото. А більше Ор нічого не просив?

Троє презирнулися між собою, а той, з блискучими очима, ляснув себе по лобі.

– Згадав... Ор прохав коней. Ті, що були у нього, геть постаріли і негодящими стали.

– Бідний Ор... – зітхнув Тапур. – Навіть коней позбувся... Ай-ай!

– Ми поспішаємо, – сказав той, з блискучими очима.

– А де взялася дірка? – раптом швидко запитав Тапур. – У могилі.

– Ми прокопали...

– А для чого?

– Але ж мусили ми якось вилізти з того світу? – сказав той, із блискучими очима. – Звідти прямих доріг немає.

– А може, навпаки? – хижо вишкірив зуби Тапур. – З цього світу ви хотіли пролізти у той? Наприклад, рилися по гробниці Ора, адже в Ора стільки золота. Але не встигли, тоді задумали мене обдурити. І видали себе за посланців Ора. Подумайте, не поспішайте, бо вам все одно доведеться повертатися у могилу... Ви ніби злякалися?.. Чого це? Хто виходить із могили, той і повертається назад у могилу. Чи не так?

Посланці Ора здригнулися, вовкуватими очима забігали сюди й туди, але тікати вже не було куди. Та й хіба втечеш від скіфів, як вони, наче птиці, літають на конях?

– Ми той... квапимось... – бліднучи, забурмотів посланець із блискучими очима. – Нам би золото і коней... – Він ще вірив, що виплутається. – Щоб швидше повернутися до Ора. Ор буде гніватись, що його слуги такі неповороткі.

– Потерпіть! – зловтішно протягнув Тапур. – А заодно і торби на золото приготуйте, та побільші. А ось коні вам ні до чого, у могилу і без коней полізете.

І він кивнув воїнам, ті враз оточили посланців Ора і наставили їм під ребра короткі мечі.

– Це зухвальство!.. – заверещав високий, та враз осікся, як тільки воїн підніс йому до рота жало меча.

– Заціпило? – насмішкувато запитав він.

Високий тільки кліпав очима.

– Ну, пройдисвіти, догралися?.. – процідив крізь зуби Тапур. – Поморочили голову – і досить! Ви кмітливі й хитрі злодюги, але перестаралися. Вам не вдалося пограбувати мого батька у могилі, а мене обхитрити.

– Мій вождь, – поштиво звернувся ватаг до Тапура. – Я не розумію тебе... Ор буде і справді гніватися, а мертві, кажуть, мстиві.

Тапур гнівно бликнув на нього.

– При чім тут Ор?.. – ледве стримуючи роздратування, вигукнув він. – Хіба ти не

здогадуєшся, хто ці харпаки?

- Але ж вони просто забули на тім світі свою мову... - невпевнено протягнув ватаг.

- Ай, ватаг, не сподівався, що тебе так легко можна обдурити. Вбив собі в голову про якихось там посланців Ора. Хіба не бачиш, що перед тобою звичайнісінькі злодії, котрі розкопують могили наших батьків та прадідів. Вони й не відають, що в мене ніколи не було брата Сака і ніякого Сака я не ховав разом з Ором в одній могилі. Вони хотіли докопатися до гробниці Ора, щоб пожитися його золотом.

Ватаг схопився за голову.

- Ганьба мені, що повірив пройдисвітам!

- Ось чому з'явилася та дірка у могилі, через яку ти розмовляв з Ором і навіть здоровив його, коли він... ніби чхнув, - Тапур посміхнувся. - Тоді злодії принишкли в могилі. Вчувши, що ти звертаєшся до Ора, надумали удати із себе його посланців, аби якось урятуватися і заодно нас обдурити і втекти із золотом. Нічого не скажеш, хитрі лисиці. Одного не втямили: я споряджав Ора у світ предків і знаю тих слуг, котрих велів задушити і покласти у могилу. А ці навіть не скіфи, хоч сьак-так і вміють балакати по-нашому. Їм невтямки, що орли можуть напувати померлих, але тільки вождів, а не їх слуг. І вожді можуть оживати і повертатися, а слуги лишаються на тім світі навічно!

Посланці Ора затремтіли й попадали на коліна, навперебій заторохтіли чужою, незрозумілою мовою.

- Хто ви і звідки? - запитав їх Тапур. - Якого роду-племені?

- Ми з-за І-істру... - скіфською мовою відповів той, із блискучими очима. - Змилуйся, великий вождь.

- Я питаю, хто ви такі? Якого роду-племені?

- Фракійці...

- Прийшли у Скіфію обкрадати могили її вождів?

- Змилуйся, великий вождь. Ми ладні бути твоїми рабами.

- У мене досить рабів і без вас, - відповів Тапур. - Ви хотіли стати слугами вождя Ора. Так тому й бути. Я не хочу ображати свого батька. Віднині і довіку віків ви - раби Ора. Затямте: хто вилазить із могили, той у могилу і повертається!

І ось до могили Ора потяглася дивна процесія. Двома рядами при повному озброєнні рухалися вершники, у середині пара волів тягла двоколісну повозку без шатра. У повозці, похнюпивши голови, сиділи пов'язані злодії. Потім верхи їхав вождь, а вже за ним щільною юрбою сунув люд. Такого видовиська ніхто не хотів проґавити.

Ось процесія дісталася до могили Ора й спинилася. Нора, яку прорили злодії минулої ночі, вже була засипана землею. А поруч чорніла глибока яма, до якої і підвели стратеників. Юрма щільніше обступила місце страти, гуділа, натискувала, і вершники ледве стримували натовп.

Коли приготування були закінчені, засуджених поставили на коліна, і Тапур крикнув до них:

- Зараз ви підете у світ пращурів. Я обіцяв вам допомогти знайти туди дорогу. Дорога на той світ веде через цю яму. А вже на тім світі підійдете до вождя Ора і,

впавши на коліна, розкажете йому, за віщо я вас покарав. Але одного з вас я все ж милую.

Вчувши про те, стратеники враз ожили, затремтіли... У їхніх очах мигнули іскорки надії. Кожний з них, ще не вірячи у чудо, благав вождя: "Мене... мене..."

Тапур кивнув на крайнього, низькорослого, найбільш зляканого.

- Ти!.. Встань! Дивись і запам'ятовуй, що зараз буде!

Тапур махнув рукою. До двох стратеників підбігли скіфи, ударами в голову прикінчили їх. Фракійці й зойкнути не встигли. Трупки поскидали у яму, а яму швидко загорнули, зрівняли і затоптали...

- Бачив?.. - запитав Тапур помилюваного фракійця. - Запам'ятав?

- За-запам'ятав, - все ще не міг отямитись помилюваний.

- Коня!.. - крикнув вождь.

Миттю підвели коня.

- Сідай!..

Охнув здивовижений натовп. Що це з вождем коїться? Мало того, що помилював злодія, котрий осквернив могилу Ора, так ще й коня йому дарує... Де це бачено, де це чувано?

- Сідай! - втративши терпіння, закричав вождь.

Але фракієць чи з радощів, що вцілів, чи з ляку, а ніяк не міг видряпатися на коня. Зрештою його посадили на круп коня, ткнули у руки повіддя.

- Все бачив? - ще раз запитав його вождь. - Все запам'ятав?

- Все бачив, - перелякався фракієць... - Все запам'ятав...

- А тепер - гайда!

- Куди? - витріщився помилюваний.

- У свою Фракію! - крикнув Тапур. - І розкажи там усім, що ти щойно бачив. І додай: так буде вчинено з кожним, хто посміє хоч пальцем доторкнутися до скіфських могил. А тепер забирайся геть, щоб і духу твого тут не було!

Кінь зірвався з місця і поніс степом переляканого фракійця...

Розділ восьмий

Вогник у пільмі

Летіло степами "велике вухо"; стооке - все бачить, стоязике - все передає, стокриле - всі відстані долає. Летіло "велике вухо"[20] від долини до кряжа, від дороги до стежки, від колодязя до табуна, від табуна до кочовища... Летіло, ясу несло...

Зустрічаються в степу двоє кочовиків.

Після звичайних привітань:

- Чи здоровий ти?..

- Здоровий, а ти? Хай Папай дарує тобі здоров'я!

Відразу ж:

- Що чувати у степу? Які новини?

- О, багато новин у степу. А найперша така: Тапур з тисячею вершників ходив до греків і взяв собі дочку їхнього архонта. Така гарна!.. Ні в кого з вождів немає такої

гречанки.

- Бувай!

- Бувай!.. Спішу передати новину.

І летить далі "велике вухо":

- О, новин багато, а найперша така: Тапур зібрав усіх своїх людей і напав на греків. Захопив багато рабів, цілі валки добра нахапав.

- І везе ж тим хапунам!

- Еге, збагатилися. А тут сидимо на однім місці, і кибитки наші геть порожні...
Бувай!

- Бувай!..

І знову летить "велике вухо" степами, розносячи вість про вдалий похід Тапура до греків, про багатства, які він у них захопив... Долетіло "велике вухо" й до владики Іданфірса: Тапур на греків біля лиману напав, греків розорив, багатства набрав, нахапав, нагріб...

Спалахнув гнівом владики.

- Ми з греками у мирі, а Тапур посмів на них нападати! Гінця!

Гінці з гнівом владики Скіфії ще ніколи не барилися. Швидкі коні несуть їх, як на крилах, і вони прибувають завжди негадано, невчасно...

Ось і до Тапура негадано примчав гонець. І прилетів у жовтім плащі, а жовтий плащ – то ознака гніву владики. Але, як велить звичай, Тапур гінця прийняв як гостя, запросив його до білого шатра.

З цікавістю розглядав молоде обличчя гінця з м'якими жіночими рисами, з ріденькою борідкою, що тільки-но почала прокльовуватись. Певно, знатного роду, коли такого молодого поставлено гінцем. А що гонець не простий, свідчив знак на його куртці: сонце, на якому схрещені три стріли.

Сонце – символ владики, отже, гінця треба приймати поштиво, а схрещені три стріли означають, що Іданфірс – владики неба, землі і людей Скіфії.

- Я слухаю тебе, гонець самого владики, – зовні ліниво цідив Тапур, напівлежачи на кошмі, а сам гадав: чому це гінця принесло, з якими вістями? Узнявши з рук слуги чашу з кумисом, сперся ліктем на подушки, тягнув кумис. – Які вісті?.. – Кивнув слугі, щоб той пригостив гінця. – Як поживає владики? Боги, як завше, не обходять його милістю?

- О, так, – відповів гонець, беручи з рук слуги чашу з кумисом. – Владика Скіфського царства запрошує вождя Тапура прибути до нього і випити біля шатра золоту чашу вина.

"Біля шатра?.. – подумки зауважив Тапур. – Так запрошують винних. Але чаша золота. Виходить, владики ще шанує мене. Хоча щось затіває..."

Гонець передихнув, допив кумис і закінчив:

- Владика у гніві великому!

- Чим же Тапур прогнівив самого владику?

- "Велике вухо" принесло погані вісті: Тапур напав на греків біля лиману, розорив їх, набрав собі добра чимало.

- "Велике вухо" не завжди правду несе, - сказав Тапур спокійно.

- Владика у гніві великому за похід Тапура до греків!

Тапур промовчав, бо негоже йому, вождю, виправдовуватись перед гінцем.

- Іданфірс запрошує Тапура випити чашу із зав'язаними очима!

Он воно що! Владика вже виніс йому смертний вирок. Тільки благородний. Дасть на вибір три чаші з вином. В одній буде отрута... Гм... Тапур виправдовуватись не буде.

- Владика Скіфії своїми устами сказав: якщо Тапур має серце лева, то хай прибуде до нього. Якщо ж Тапур має заяче серце...

Тапур жбурнув чашу з кумисом, рвонувся вперед, вп'явся в кошму.

- Що-о??? Я - боягуз??? Твій владика гадає, що Тапур останній боягуз і що він не прийде до шатра владики? І тоді з нього будуть потішатися степи?

Гонець мовчав, він своє завдання виконав, все, що велено, передав, а решта його не цікавить.

- Мені пора... - зводиться він.

- Де зараз кочує владика? - прохрипів Тапур.

- Владика біля річки Тірасу, - відповів гонець, зводячись. - Він поїхав прикластися до сліду Геракла.

- Передай владичі, що Тапур... Тапур негайно примчить до нього у гості, і владика ще переконається, у кого яке серце!

Гонець вклонився і швидко вийшов із шатра, і відразу ж почувся тупіт копит його коня. Тапур закружляв по шатру, як поранений звір. Хрипів, щось вигукував, хапався за руків'я акінака... Але гнів пік його вогнем і не давав спокою. Зрештою Тапур вибіг із шатра, скочив на свого коня і помчав у степ.

А коли повернувся, кінь його був у піні і дрібно тремтів. До коня кинулися було слуги, але Ольвія жестом веліла їм відійти, вирвала пучок ковили і сама заходилася витирати мокрі боки коня, зганяючи вниз білу піну... Тапур потушився біля неї, а тоді вирвав і собі ковили і заходився витирати коня з другого боку. Так вони мовчки робили своє, аж доки не зустрілися біля голови коня.

- Владика забаг посміятися з мене, - поскаржився їй Тапур. - Та так посміятися, щоб потім мене зневажала уся Скіфія. А степ ніколи не прощає боягузтва!

- Ти поїдеш до нього? - запитала вона з тривогою.

- Неодмінно. Я доведу йому, що в Тапура серце не зайця. Тапур вип'є чашу із зав'язаними очима!

- Не їдь... - вихопилося в неї.

Він люто блиснув очима.

- На такі запросини не поїде тільки останній нікчема! Після такої ганьби мені доведеться тікати із скіфських степів і навіки покрити своє ім'я ганьбою! Краще випити чашу із зав'язаними очима і заснути вічним сном, аніж жити із серцем зайця!

- А я?.. - тремтячим голосом запитала вона.

Він помовчав, а тоді сказав злим голосом:

- Якщо доля зі мною зіграє зле, ти теж підеш зі мною у світ предків!

...Повість гасить звуки, тиша в шатрі така, що хоч кричи про поміч. І – душно. Гнітюче... Сон утікав од неї, сиділа на кошмі, обхопивши коліна руками і поклавши на них голову.

Тапур поїхав до владики.

По життя своє поїхав чи по смерть?

Свою честь він збереже, а життя?

І їй починає бачитися то чорна повозка, у якій його везуть од владики, то глибока яма, яку вже копають йому біля могили Ора, то волосяна петля, якою її будуть душити, щоб покласти у могилу вождя. Але ні страху, ні відчаю не відчувала. Було тільки душно, гнітюче, та ще хотілося, щоб поруч була хоч одна жива душа... Ще ніколи не гнітила її так самотність, як тієї ночі.

Застогнала крізь стиснені зуби.

Ще тяжче стало на серці.

– Та чи є хто живий у цій Скіфії?.. – вихопилося у неї. – Чи закінчиться коли-небудь ця чорна ніч?!

Щось ніби війнуло на неї, мигнула десь скалка світла, і вона рвучко звела голову. В шатро нечутно зайшла сліпа рабиня, несучи поперед себе глиняний світильник. Вогонь непотрібний сліпій, тож несла його для своєї господині.

– Мілено?! – радо вигукнула Ольвія і відчула, що їй трохи легше стало. – А я про тебе й забула. Як добре, що ти є... Збожеволіти можна у цій Скіфії!

– Хай спокій осяє тебе, моя добра господине, як ласкаве весняне сонце степ, – тихо озвалася рабиня м'яким, заспокійливим голосом. – Спи, господине, Мілена чатуватиме твій сон.

Ольвія дивилася згори вниз на свою слухняну й покірну рабину. Звикла вже до її сліпоти, порожні очі рабині більше не лякають її. Мілена завжди поралась вправно, хутко виконувала повеління своєї господині, наче була зрячою, бо ніколи не збивалася з дороги й не натрапляла на перешкоди. Та хіба їй – жорстоко осліпленій – легше від того?

– Мілено...

– Спасибі тобі, господине.

– За віщо ти дякуєш? – здивувалась Ольвія.

– За те, що звеш мене, як людину, по імені, а не рабинею. Не худобою і не собакою, як звуть мене скіфи.

Ольвія зітхнула.

– Мілено, тобі кортить побувати у Греції?

– Ні, господине, не хочеться.

– Гм... Але ж ти гречанка, і тебе мусить тягти на батьківщину. Навіть журавлів повесні тягне у рідний край.

– У журавлів є місце на батьківщині, а в мене... Та і яка я тепер гречанка?

– Була гречанкою.

– Колись була... – згодилась Мілена. – А що було, те загуло.

- Не відчаюйся.

- А від чого мені радіти? - запитала Мілена. - Я рабиня. А яка батьківщина у рабині? Та що там... Я вже й тут звикла. У Греції в мене нікого немає, і нікого я вже там не побачу. То для чого мучити душу? Як дозволиш, господине, я доживу свій вік при тобі. Його в мене лишилося, що в зайця хвоста. Куди на старості зриватися? У скіфів я рабиня і дома, зрозуміло, господинею не стану. То чи не все одно, де свій вік проклятий доживати?

- А жити хочеш?

- Якщо вже народилася, то треба жити. Доки пан мій бажає, доти й житиму. А скаже: здохни! Здохну!

Помовчала, та ось якась квола усмішка мигнула на її зморшкуватім, змученім личку.

- Питаєш, господине, чи хочу я жити?.. Жити, звісно, хочеться. Чого там... Хоч і сліпа, хоч і рабиня, а жити хочу. Бо життя - воно одне, яке б не було горьоване, а іншого не буде. А що зло... Так мусить же десь бути і добро. Бо для чого тоді боги засвітили білий світ? Для добра ж... Бо для зла й темрява годиться. Ось тільки не знаю, де воно, добро? А вірю: є добро, господине моя хороша, є. От і ти добра, виходить, таки є добро у світі. Є! - Повела порожніми ямками очей на Ольвію. - А бажання моє... Хочеться подивитися на тебе, господине моя. У тебе такий гарний голос. Коли слухаю його, щось бентежить мене, щось далеке вчувається. Сама не своя роблюся. Ніби юність свою чую... Ой, що ж це я... Не слухай, господине, що бурмотить стара рабиня. Рабам не велено виливати душу перед панами.

Вмовкла, ворущачи губами.

- Що ти шепчеш? - поспитала Ольвія.

- Твоє ім'я, господине, - по хвилі відповіла рабиня. - Тебе так дивно звати... Ольвія... Ольвія... У юності я знала одне місто на березі лиману з таким ім'ям.

- Воно і досі є, - відповіла Ольвія. - Я звідти. Чому ти так здригнулася, Мілено?

- Ти хороша, добра, моя господине, а місто твоє страшне. - Мілена обхопила руками сиву голову свою. - Ой, зле, господине, ліпше б його ніколи не знати!

Ольвія з жалем дивилася на нещасну жінку.

- Тобі завдали горя у моєму місті?

- Не згадуй, господине, про те місто. Воно й так вкоротило мені віку... - Помовчала. - Ой, не так місто, як тее кохання...

- Ти... - здивовано вигукнула Ольвія, - любила?

- Господиня гадає, що я народилася старою, сліпою рабинею?

Ольвія підсіла до Мілени, легенько обняла її за худі, кістляві плечі.

- Розкажи мені про своє кохання...

- О боги... - прошепотіла рабиня, дрож пробігла по її тілу, і на руку Ольвії щось капнуло.

- Ти... плачеш?

- Плачу... Бо ж дивно. Сліпа рабиня - і раптом - кохання... - Мілена і плакала, і

посміхалася сама до себе. – А кохала ж... Ой, кохала ж... Невже б я могла перенести рабство, якби не любила, якби не було його... Розумієш, господине, його... єдиного... Чи вижила б...

Розворушивши спогади, Мілена заговорила збуджено, гаряче:

– Без кохання свого, як торішній сніг, загинула б! А то згадаю свою любов і його... рабства ніби й не було. На душі легшає. І не сліпою себе почуваю, а зрячою, молодою... От, господине, коли заблудишся в степу. Ніч, вітрисько виє голодним вовком, відчай тебе, як комашня, обсяде... З путі зіб'єшся, кидаєшся сюди-туди, не відаючи, де твоя єдина путь... Сил уже немає. Все, думаєш, кінець. І ось негадано – блись на обрії... В пільмі ночі вогонь палає... Та не вогонь, а вогник тремтливий. Цяточка мерехтлива. Але для тебе вона рятівна. Де в тебе і сили візьмуться. Ноги самі несуть на той вогник... Падаєш, встаєш і знову ідеш... Так і моє кохання. Я все життя іду до того крихітного тремтливого вогника мого сліпого життя... І сліпа – бачу той вогник... Далеко-далеко, а бачу... І гріє те кохання стару і сліпу скіфську рабину...

Ольвія мовчала, вражена почутим.

– Трохи легшає від сліз, – плакала Мілена. – О, якби ти знала, господине, як я дорого заплатила за своє кохання.

Мабуть, ніхто такої ціни не давав. І не дасть більше. – Мілена застогнала і довго мовчала, похитуючись усім тілом. – А була ж я щасливою... І його любила... Ой, як любила, сонечко моє! А потім... Потім мене віддали за іншого. Силоміць. Він був старіший, нелюдимий. Я не могла його полюбити. А мені кажуть: живи, звикнеш. І я жила. І народила йому дитину. Але не звикла, не полюбила його. Більше того, я ненавиділа його. Ховала у серці свою ненависть... А тоді прийшов коханий. Бо не міг мене забути. І я його... Гори все вогнем! Втекла до коханого. Три дні була щаслива. О, ті три дні!

Вмовкла, важко дихаючи.

– А потім?.. – швидко запитала Ольвія. – Що було потім?

– А потім... потім... – застогнала рабinya. – Потім чоловік мене спіймав. Він був ревнивий. І жорстокий. О, як він знущався... Спершу хотів мене кинджалом заколоти. Передумав. Надто легка смерть. Йому хотілося, щоб я мучилася все життя. Як Тантал. Щоб каралась день і ніч... І придумав... Скіфам у рабство продав... А бач – помилився. Зі мною кохання. І легше терпіти невольницькі муки. Хоч очі в мене забрали, так серце зі мною...

– Так ось ти яка?.. – вражено прошепотіла Ольвія. – Я тебе після цього ще більше шануватиму. І берегтиму.

Розділ дев'ятий

Біля стопи бога Геракла

Щовесни, як після зимової сплячки оживають степи і все пробуджується і з новою силою йде у ріст, як скіфи з південних степів перекочують у північні, владики великого Скіфського царства Іданфірс незмінно приїздить на берег річки Тірасу[21], щоб прикластися до стопи бога Геракла, родоначальника і батька усієї Скіфії.

Одна з давніх легенд розповідає, що колись, у сиву минувшину, ці степи були пустельними, і в них ніхто не кочував. І жила у степу дочка Борисфена – напівдіва, напівзмія. І жила вона у великій печері, біля батька свого Борисфена. І от якось у ці степи забрів Геракл із кіньми. І застукала його тут зима. Почалася хурделиця, світу білого не видно. Геракл замотався у лев'ячу шкуру і заснув у затишному місці. А коли прокинувся, глядь, а коней немає. Пішов він на пошуки, всю засніжену рівнину виходив – немає коней. Скільки не шукав коней, та жодної живої душі не зустрів у степу. Ні диму від багаття, ні сліду...

На якийсь там день Геракл дійшов до Борисфену і наткнувся на печеру, у якій жила дочка Борисфена – напівдіва, напівзмія. Геракл дуже здивувався, побачивши її, але подиву свого не видав, а запитав її, чи не бачила його коней. Діва-змія і каже, що коні у неї, а віддасть вона йому лише тоді, як він поживе з нею... І Геракл став жити з нею, і народила діва-змія трьох синів: Агафірса, Гелона і Скіфа. І лише тоді віддала Гераклу його коней. Я зберегла твоїх коней, сказала вона, а ти відплатив мені за це, я маю трьох синів. І зібрався Геракл додому, а діва-змія і питає його: що їй робити із синами? Чи поселити їх у цих степах, а чи послати до нього? От Геракл дав їй свій великий лук та пояс з акінаком і чашею на пряжці і каже: як виростуть сини, дай їм лук і пояс, хто зуміє натягнути тятиву цього лука і підпережеться поясом, той і буде жити у цих степах... Коли вирости сини, першим узяв батьків лук Агафірс, але не здужав натягнути тятиву. І Гелон не впорався з тятивою того здоровенного лука. І тільки третій, найменший, Скіф, натягнув тятиву і підперезався батьковим поясом з акінаком. Мати вигнала Агафірса й Гелона, а жити у степах лишився Скіф. Від нього й пішли усі скіфи з поясами, з чашами на пряжках і луками.

А Геракл, повертаючись у свій край, лишив на скелі біля Тірасу слід своєї стопи довжиною у два лікті, щоб скіфи ніколи не забували свого прабатька і теж лишали на землі свої сліди. Той слід прабатькової ноги зберігся й понині, і кажуть: всім, хто до нього доторкнеться, Геракл дає силу свою богатирську.

За силою і їздив щовесни старий Гданфірс на захід скіфських земель, до сірих скель Тірасу, де зберігся слід прабатька. Все у нього є: велике царство з войовничим народом, табуни коней і зброя ясна, ось тільки сили вже не ті, що були колись... Як-не-як восьмий десяток розміняв, пожив чимало. Джерело його життя, мабуть, замулилось, бо не б'є цілющою водою, як колись, у добрі молоді літа.

Отож за молодого силою і приїждить владика щовесни на західний край скіфських земель до неспокійного, гнівного Тірасу. Численний почет з вождів, знатних мужів, воїнів та старійшин стає табором у долині, неподалік ріки.

Владика, віддавши слугам коня, сам простує до сірого громаддя скель... Незважаючи на похилий вік, перший цар Скіфії йде легкою, пружною ходою, і вітер має його білою бородою. Літа трохи зсутулили колись рівну поставу, обважнили душу спогадами...

Хоча він і сідлає ще сам коня і мовби ж по-молодечому сідає в сідло, але не гнеться під ним уже кінь, як то було колись, – легкий став Іданфірс, висохлий.

Владика Скіфії зодягнений просто й буденно: шкіряна куртка без комірця, вишита на грудях і по краях рослинним орнаментом, шкіряні штани, холоші яких зібрані й перев'язані стрічками на халях сап'янців... На голові – гостроверхий повстаний башлик, з-під якого вибивається довге сиве волосся, рідке й м'яке. Тонкий сухий стан перехоплений шкіряним поясом з чашею на пряжці й акінаком у піхвах.

І – жодної золотої прикраси.

Так просто зодягалися скіфи, коли вперше з'явилися у цих степах, так зодягнений і владика, бо йде він прикладатися до стопи прабатька свого. Глянеш збоку – звичайний собі скіф, воїн чи пастух. Чи просто собі мудрий дід із сухим, зморшкуватим лицем, на якому викарбувалися його довгі, нелегкі роки... Лише зіркі очі, швидкі та гострі. Гляне – мов акінаком полосне. Гострий ніс і кістляве підборіддя роблять його лице видовженим, завше суворим і владним. А звідтоді, як владика Скіфії втратив у численних битвах одного за одним сімох своїх синів, усмішка більше ніколи не з'являлася на його захмареному лиці. Біля рота залягли тверді складки, очі завжди прикриті повіками, дивляться на світ крізь вузькі щілини, і що в очах владики, того ніхто не бачив.

Дарма, що він без царського одягу і золотих прикрас, його впізнає кожен скіф і з трепетом замре у низькому поклоні. Його поважають, адже владика не гребує простим вбранням воїна чи пастуха і завжди підкреслює, що він такий же, як і всі... Такий, та не такий, – думають скіфи, – якщо боги вибрали його владикою, то виходить, що не такий, як усі. Мудріший, славетніший, знатніший!

Владика простує травною навпрошки, і від зеленої соковитої розмай-трави у нього піднімається настрій. Чим Скіфія багата, так це травами. Та ще ріками – чистими і світлими...

Далиною і ясним небом... Любо іти рідною землею, були б лише сила та молодість. Що ж, молодість уже не повернеш, як не повернули її його батько, і дід, і прадід – всі у землю лягли, на той світ пішли. Піде і він, як вичерпає свої дні у цім світі, такий закон життя. Але доки він тут, силу від себе ще не відпустить. І силу йому дасть прабатько Скіфії – славетний Геракл.

Іданфірс виходить на кручу, ґрунт тут твердий, жорсткий, всюди виглядає каміння, і чимдалі, тим більше його і більше. Тягнеться воно табунами, наче визирають із землі спини коней, що навічно тут загрузли.

Піднявшись на вершину кручі, спинився прислухаючись. Вітер завивав голодним вовком, нишпорив у скелях, тоскно скімлив: у-у-у, у-у-у...

Там, внизу, невидима звідси ріка глухо билася, наче велетенський звір, що потрапив у западню і не міг вибратися на волю. Вона то важко, надсадно гарчала, з шумом борсаючись у кам'яній тіснязі, і зозла вергала камінням, то в знеможі схлипувала, затихала, збираючись з новими силами... І знову шалено клекотіла й бісилася у безвиході...

"Духи Тірасу нуртують, – подумав Іданфірс, переступаючи з однієї скелі на іншу... Вони були слизькі, зарослі темно-зеленим мохом, і по них ступати було важко.

Та ось із-за гострої ребристої скелі вийшли два діди з рідкими білими бородами, які колошматив вітрисько. Спираючись на патериці, вони спинилися і низько вклонилися.

- Раді вітати тебе, владико землі скіфської.

- Я радий вас бачити, мудрі діди, - одказав Іданфірс і теж злегка кивнув головою. - Чи бережете ви слід ступні прабатька нашого?

- Оберігаємо, владико.

І старі повели владика на широку й плоску скелю, на якій, вдавлена у твердь, навечно застигла велика, схожа на людську ногу... Видно п'яту, пальці... Це і є слід від ноги прабатька Геракла, котрий він лишив, покидаючи землю скіфську.

Діди з патерицями стають по обидва боки стопи.

- Великий прабатьку наш! До стопи твоєї божественної прибув владика Скіфії, мудрий і славний Іданфірс.

Діди зводять руки до неба, піднімають голови, шепчуть молитви. Потім опускаються на коліна, розводять руками над стопою, шепчуть заклинання... То враз схоплюються і пускаються в танок навколо стопи, підстрибують, трясуть руками й головами, стукають патерицями у скелю й вигукують щось нечленороздільне.

А вітер гуде, а вітер завиває у кам'яній тісняві, і десь унизу глухо і тяжко вергає каміння ріка.

Діди знеможено падають на коліна, простягають руки над слідом стопи, кладуть на них голови і завмирають, іноді здригаючись, як у конвульсіях...

Так вони лежать довго, й Іданфірс, покірно схиливши голову, чекає знаку...

Та ось діди зводять голови.

- Владико!.. Чуємо гул у тверді кам'яній!

- Прабатько йде!!!

- Прабатько йде!!! - вигукують вони вдруге і втретє. - Іде! - кричать вони і схоплюються, здіймаючи руки вгору. - Іде прабатько наш. Скіфською землею йде, вітаючи люд скіфський!

Іданфірс опускається на коліна біля сліду стопи, схиляє голову.

- Прабатьку наш! Ти лишив слід своєї стопи на віки вічні у землі скіфській, лишив на знак своєї милості до нас, дітей твоїх. Ти грізно і владно йдеш землею нашою, несучи нам благодатну весну. Молю тебе, прабатьку, не полишай Скіфії,шли її землі силу родючу, трави високі, а рікам ясні води, а зброї нашій - всеперемагаючу міць. А буде сильною Скіфія, буду і я, будемо всі ми. А трохи сили дай і мені. А синам моїм, котрі у битвах полягли і всі у світ пращурів пішли, - дай тугу нев'янучу за білим світом, щоб і там, у світі предків, не забували вони нас, пам'ятали той край, де народилися, сиділи коней, де любили і гнівались.

Владика розпростер руки над стопою, і ледве торкнувся пальцями сліду, вкарбованого у скелі, як відчув легкий трепет у тілі. То сила Геракла вливалася у його старе висохле тіло. Владика впав грудьми на слід і усім еством відчував ті живлющі сили, котрі вливалися у нього...

У таборі, що розкинувся в долині неподалік Тірасу, панує веселе пожвавлення.

Стеляться дими над рівниною від численних багать, іржуть коні, котрих ведуть для жертви Гераклу.

Радісний сьогодні день! Владика Скіфії збагатився новою силою Геракла, повернувся від кам'яної стопи прабатька свіжим та здоровим, мовби й не давив його тягар прожитих літ. І всі запевняють, що владика помолодів!

Владика задоволений.

Аби щедро віддячити Гераклу, велів принести йому в жертву аж сто найкращих коней!

Царські слуги вже відбирають коней, на арканах приводять їх до жертвовного місця, де в центрі знаходиться сам владика. По ліву руку сидить вождь Скопасіс, по праву – Таксакіс, найближчі, найзнатніші вожді Скіфії. А далі сидять знатні мужі, старійшини, воїни. Сто коней жертвує владика Гераклу! Всім сьогодні вистачить м'яса та хмільного бузату.

Сто великих бронзових казанів уже стоять на рівнині.

В очікуванні банкету всі нетерпеливляться.

Слуги накидають на шиї коням важкі петлі, вправно валять їх на спини і, вставивши в петлі палиці, крутять їх, душачи жертви.

Іржання і хрип коней, радісні вигуки людей сповняють рівнину.

Задушивши коней, здирають шкури, нутрощі розкидають по степу, а м'ясо розносять по казанах. Хмизу було обмаль у безліснім степу, тому під казан у вогонь попідкладали жирні кістки. Вогонь жадібно пожирає жир, кістки горять яскраво та жарко.

Час молитися і дякувати Гераклу за щедрість, за ту силу і молодість, котрою він наділив їхнього владика, а отже, – і всіх їх. Молиться і владика, дякує прабатькові за силу і твердість духу, за те, що і цього літа не обминув своєю милістю скіфську землю.

"Щоб кістки наших ворогів горіли так, як горять кістки жертвовних коней, – подумки прохає прабатька владика. – А скіфи щоб завжди бенкетували на рідній землі".

Застигає владика, втуплює погляд у вогонь, бачить там своє життя... Коли дивишся у вогонь довго і невідривно, то побачиш там жовті, білі, криваві постаті, що товпляться, пожирають одна одну, знову з'являються... То духи вогню танцюють свій пекельний танок, викликаючи для владики його прожите життя.

Бачить Іданфірс своїх синів-соколів. Бачить себе, бачить молодого, сильного, повного зваги і снаги. Ось він примчав із степів на чолі свого війська, зістрибує з гарячого коня, йде, пропахлий полином, димом і кінським потом... Мружить проти сонця очі, а навстріч йому біжать сини...

Один, два, три... Семеро синів біжать йому навстріч.

Давно вже немає синів, давно пішли вони у світ пращурів – пішли ще молодими, і бачить їх владика як живих.

Та й у сні вони часто приходять.

Приходять живі, здорові, гарні, і владичі трохи легшає на душі: не забувають його сини, із того світу навідуються у гості. У сні приходять, батька радують...

Ось і зараз з'явилися вони до нього у полум'ї жертвних багать, і здається владиці, що бачить він і ту далеку та довгу дорогу із того світу у цей, по якій і приходять до нього сини. Спасибі, що відвідують батька! Скоро вже, зовсім скоро і він піде по тій дорозі до них, і будуть вони разом. А поки що він буде бачити їх у снах і полум'ях багать, знатиме, що вони є і пам'ятають про нього...

Голову першого жертвного коня було вчистю піднесено владиці.

Всі з благоговінням дивляться, як Гданфірс, діставши акінак, короткими вправними рухами зрізав із щік смужечки м'яса й неквапливо жував.

Другу голову – для бога Геракла – було настромлено на списа, а списа ткнули у землю.

– Просимо, прабатьку наш, у гості до нас! – хором вигукнули вожді та старійшини, і лише після того, позасукувавши рукава, заходилися трапезувати. Слуги забігали сюди-туди, розносячи жирні, паруючі шматки м'яса, з яких бив густий дух конини і стікав краплями жир, застигаючи на зеленій траві білими восковими кружальцями. У всіх залисніли від жиру руки і бороди, їх не було коли витирати, бо кожен, впоравшись з одним шматком, хапав інший.

Розділ десятий

Смертний герць на очах у царя

Так уже з давніх-давен повелося, що рідко яка жертвна трапеза у скіфського царя обходиться без видовиська. Іноді це просто боротьба заради розваги чи змагання лучників – хто цілкіше пустить стрілу, але здебільшого то смертельні поединки двох непримирених ворогів.

Бо коли два скіфи заворогують, і ворогують довго і вперто, коли вже до миру відрізані всі шляхи і ненависть хлюпає через край, недруги хапаються за акінаки... Але не нападають один на одного зненацька, по-вовчому, а виходять на свій останній герць на очі царя чи вождя. А там уже кому поталанить, той і буде ще сідлати коня і зустрічати уранці ясноликого Колакся...

Ось і цього разу... Коли вже всі наситилися м'ясом і почали відригувати, Іданфірс запитав вождів:

– А чи не подивитися нам герць? Сак і Лат багнуть акінаками вирішити свою давню суперечку.

– Хочемо!.. – гукнули вожді. – Хай б'ються!

Іданфірс ляснув у долоні, і в коло, не дивлячись один на одного, ступили Сак і Лат. Похмурі і злі, втомлені до краю своєю багаторічною ворожнечею, вийшли вони на свій останній герць. Сак і Лат не просто скіфи, вони ще й близькі родичі. А гризуться між собою багато літ, і коли вперше заворогували, і за що саме – либонь, уже й не пам'ятають... Тепер Сак хоче крові Лата, а Лат – крові Сака. Бо вдвох вони вже не можуть ужитися на білому світі, навіть у таких широких степах, як скіфські. Один з них мусить загинути, а другий до кінця своїх днів торжествуватиме перемогу. І це вони вчинять привселюдно, на очах у самого царя і його вождів. Переможець буде гордитися, переможений у чеснім бою – ганьби не матиме. На очах-бо царя поліг.

- Сак і Лат! - звертається до них Іданфірс. - Битися ви прийшли чи миритися на мої очі?

- Битися прийшли ми на твої очі, владико! - вигукнув Сак.

- Тільки гострий акінак в змозі вирішити нашу ворожнечу! - підтвердив понурий Лат.

- Бути по-вашому! - сказав Іданфірс. - Бийтеся, покажіть нам своє вміння володіти акінаками. Того, хто загине, - ганьбити не будемо.

- Ар-р-р-а-а!!! - захрипів Сак.

- Ар-р-р-а-а-а!!! - захрипів Лат.

Іданфірс махнув рукою.

Сак і Лат, вихопивши акінаки і пригнувшись та пожираючи один одного ненавидячими очима, розпочали свій смертний герць. Родичі-вороги хрипіли, скреготали зубами, ходили один біля одного, вибираючи слушну мить, щоб загородити акінак по саме руків'я в свого суперника. Кружляли, сходились, розходились, знову кидались один на одного і знову кружляли. А тоді, зненацька крикнувши, ринулись груди на груди...

Мигнули в повітрі два акінаки...

Іданфірс спостерігав за поединком, склепивши повіки, серед вождів чулися викрики, поради... Одні підбадьорювали Сака, інші - Лата... Хтось в азарті кричав:

- Бий його!.. Бий!..

А хто кого мусив бити - невідомо, та й не мало це якогось значення: Сак переможе чи Лат. Захоплювала сама бійка, шал поединку.

Переміг Сак...

Захрипівши, Лат упав закривавлений, а Сак, вигукнувши бойовий клич, одним ударом прикінчив свого родича.

- О владико, хай дарує тобі Папай тьму літ, я здолав свого ворога! - важко дихаючи, вигукнув Сак і став на груди поверженому родичу. - Я стою на його грудях, і радість розпирає мої груди. Я переміг у чесному поединку. Мій акінак наніс Лату смертельний удар! Хай усі знають: із черепа Лата, свого запеклого ворога і родича, я зроблю чашу і питиму з неї хмільний бузат!

І одним вправним ударом акінака відтяв голову своєму родичу.

Почулося голосіння, то побивалася жінка Лата. Але всі були байдужі до того голосіння. Не Сак, то Лат переміг би. Яка різниця? Хтось із них мусив виграти, а хтось програти життя, якщо вже вони вхопилися за акінаки і стали на очі владики...

Сак узяв відрубану голову за довгу чуприну і, випроставши подалі руку од себе, аби кров, що цебеніла із шиї, не закаляла його шароварів, задоволено розглядав свій трофей.

- Гарна голова, велика, - задоволено мовив і, стукнувши по черепу руків'ям акінака, додав: - Добра буде чаша...

Відпиляє Сак череп Лата по брови, вичистить його всередині і зверху, вишкребе череп і зовні обтягне сирою волячою шкірою чи й золотом, якщо має його. І буде пити

із чаші вино чи бузат, і буде показувати гостям чашу та розповідати у захваті, як то він на очах у самого царя переміг свого родича і зробив з його черепа ось цю чашу... І буде та чаша найдорожчою в Сака, бо не з якого-небудь там ворога зроблена, а з черепа близького родича.

Голосила, побивалася вдова Лата.

- Хай забере безголове тіло свого чоловіка, - милостиво дозволив Сак. - Хай зариває його у степу. Бідний Лат, як він житиме у світі предків без голови? Отже не повезло чоловіку!

І, посміхаючись, задоволено вертів закривавлену голову свого родича.

- Випийте за Сака, - велів владика. - Він переміг свого ворога у чесному герці. Випийте також і за Лата. Він поліг у чесному двобої, як і подобає справжньому чоловіку.

Випили за Сака, який чесно виграв герць, потім випили за Лата, який поліг у чеснім герці, а тоді знову взялися за перервану трапезу. Та не встигли слуги рознести всім нові шматки м'яса, як Іданфірсу доповіли, що до його табору прибув вождь Тапур і хоче бачити владика.

Іданфірс насупився, мовчки кивнув головою.

З Тапуром було лише десять вершників (лучники з простими шкіряними щитами). І це говорило: хай не думає владика, що він, Тапур, боягуз і не ризикне без своєї орди з'явитися на царські очі. Він з'явився, і владика тепер зовсім по-іншому думає про нього. Але... але почекаємо, як поведе себе бунтівний вождь далі, чи вистачить у нього сили духу випити піднесену чашу?

Зістрибнувши з коней, низькорослі, розкарячкуваті і довгочубі вершники взяли коней за повіддя, стали в ряд і завмерли.

Тапур стрімкою ходою рушив до багаття владики. Голову тримав рівно, гордо виставивши вперед клинець чорної, цупкої бороди. Всі затихли, повернувши до нього масні від жиру обличчя та бороди, застигли з напівобгризеними маслаками в руках. Прибув-таки Тапур, виходить, не з полохливих...

Тапур підійшов до владики і чемно привітався:

- Хай бог Папай дасть тобі здоров'я, владико!

- А ти - здоровий? - як і годиться після привітання, запитав Гданфірс, примруженими очима пильно обмацуючи вождя.

- Здоровий, як вода Борисфену, багатий, як наша земля!

Помовчали, і мовчання те було напруженим.

- Я прибув, владико, на твоє запрошення, - нагадав про себе Тапур. - Ти прислав до мене гінця.

- А без гінця ти вже й не хочеш відвідати свого владика?

Тапур мовчав.

- Як твій похід до берегів Понту? - тихо питав владика, зрізаючи акінаком шматочки м'яса з конячої голови. - Чи благополучно він закінчився?

- Благополучно, владико, - зовні спокійно одказав Тапур. - Я ходив до греків не

війною, а миром.

- Але з тобою було військо. І ти став табором біля грецького міста.

- Було військо, табором теж ставав, - одказав Тапур. - Та греків я не чіпав. Грецький архонт прийняв мої золоті дари і пив зі мною вино.

- Скількох греків ти захопив? - швидко запитав Гданфірс.

- Одного. - Тапур помовчав, і на губах його з'явилася посмішка. - Точніше, одну. Дочку грецького архонта. Але архонт віддав її мені по добрій волі.

- Гм... "Велике вухо" зовсім не такі вісті розносить у степах.

- Якщо владика слухає не мене, а "велике вухо", то мені тут нічого говорити, - різко вигукнув Тапур.

Вожді та старійшини гнівно зашуміли, зашумукались: як говорить цей вождь із владикою? Напав на греків, полонив їх, а тепер ще й хизується біля багаття владики? "Велике вухо" не обманеш, воно все знає і правду розносить по степах.

- Я не буду перед тобою виправдовуватись, владику! - вигукнув Тапур. - "Велике вухо" не ті вісті розносить!

Та Іданфірс його ніби й не слухав, казав повчально:

- Із греками я підтримую мир і торгівлю. Кому ми будемо продавати худобу і хліб? І тому мій меч оберігає греків. І ти мусиш бути покараним за похід до моря. Але я не витягну меч із піхов. Я покараю тебе трутизною. Ти мусиш випити вино з однієї із трьох чаш. Побачимо, чи й тут тобі повезе, чи доля прихильна до тебе.

І ляснув у долоні.

- Пригостіть вождя Тапура вином!

Слуги принесли й поставили три чаші з вином.

І Тапур зрозумів, що тепер виправдовуватись зовсім недоречно. Ще подумують, що він злякався, і тому почав вигадувати про сватання.

- Сідай, вождь, - кивнув Іданфірс. І продовжував, як Тапур сів і схрестив під собою ноги. - Одна з трьох чаш, що стоять перед тобою, з трутизною. Якщо боїшся - можеш не пити, - владика ледь посміхнувся кутиками уст. - Я дозволяю тобі живим і здоровим повернутися у свій край. Рішай, вождь, тільки не говори, що "велике вухо" не ті вісті розносить.

"Щоб потішалася з мене уся Скіфія? - подумав Тапур. - Щоб про мене говорили, як про останнього боягуза?" - хитнув головою.

- Ні, владику, бойовий клич мого роду "арара" ніколи ще не вигукував боягуз!

- Тобі, вождь, видніше. - Іданфірс ляснув у долоні, підбіг слуга і довгою смужкою м'якої шкіри зав'язав Тапуру очі. Другий слуга переставив чаші з місця на місце.

- Вибирай будь-яку з цих трьох чаш, - сказав владика. - Випробуй свою долю. Коли вибереш вино без тунку - так і бути, прощаю твій набіг на греків... Коли ж не пощастить... Що ж... Так тому й бути. Така твоя доля.

- Я дуже люблю вино з трутизною, - процідив крізь зуби Тапур і, навпомацки взявши одну з чаш, одним духом спорожнив її.

- Зніміть з вождя пов'язку, - велів Іданфірс і, коли її було знято, пильно подивився в

обличчя Тапуру. – Ти сміливий, вождь. Тільки такі можуть не коритися мені. Але... але мені шкода тебе, вождь відважний. Ти випив чашу з отрутою. Тепер чекай свою смерть. Вона вже стоїть у тебе за плечима.

– Я зустріну смерть, як належить, – сказав Тапур.

– Не сумніваюсь. Віднині степ про тебе говоритиме, як про найхоробрішого з усіх вождів.

Іданфірсу піднесли новий шмат м'яса, і перервана трапеза продовжувалась, мовби нічого й не сталося.

Стиснувши зуби, Тапур спостерігав, як вожді обгризали маслаки, облизували пальці і плямкали з туго набитими ротами, і відчував, як важка, нудна хвиля почала обгортати його з ніг до голови, сковувала тіло, склеплювала повіки... Невже почала діяти отрута?.. Але страху не відчував. Краще смерть, аніж тавро боягуза! Віднині ніхто не скаже, що Тапур має заяче серце. І тому він піде із цього світу з гордо піднятою головою, як і подобає воїну.

Величезним зусиллям волі Тапур зборов слабість, що сковувала тіло, але повністю звільнитися з її лабетів не міг. Якась невидима, гнітюча сила почала навалюватися йому на плечі, голову, сковувала руки і ноги, туманом заповзала ув очі... Серце м'якло і ніби кудись провалювалось, зависало над прірвою, зліплювались повіки.

Думати було важко, але він над силу подумав, що це його душить смерть. Подумав і навіть побачив, як вона шкірить до нього зуби, відчув дотик її кістлявих рук...

І на якусь мить його пронизав страх.

Смерть!..

Як це він більше не буде жити?.. Всі будуть жити, а він – не буде. І не побачить більше ні степу, ні коней, ні сонця... Але страх був тільки на одну мить, а потім він зборов той мерзенний страх. Ні, запротестувало серце, як жити боягузом, знеславленим на увесь степ, то краще смерть.

А ще він подумав, що буде жити на тім світі, що Ольвія піде за ним, і зовсім заспокоївся.

– Зі смертю борешся, вождь?.. – владика примружив гострі очі.

– Та-а... – прохрипів Тапур, бо дихати стало тяжко. – Але твоя смерть, владико, не дуже сильна. Я її збору.

– Поспішив випити, – десь здалеку донісся до нього голос Іданфірса. – Міг би й жити.

– Ні... – Тапур спробував було мотнути головою і не зміг. – Лякливим зайцем жити не хочу. Життя потрібне тільки сильному, а не боягузу.

З трудом звівся.

– Якщо помирати, то піду краще у степ, – пробурмотів, зробив крок-другий і впав...

Розділ одинадцятий

Або на коні, або у чорній повозці...

...Яскрава і сліпуча куля зненацька наблизилась до її обличчя. Ольвія закричала, зажмурилась, та куля все одно сліпила її крізь повіки, і вона, застогнавши, завертіла

головою...

Але відвернутися від кулі не змогла, щось гнітило й душило її, очі сліпило крізь повіки... Тільки дивно: вогонь той був зовсім не гарячим, а навіть холодним. Він сліпив, і в неї почали боліти очі.

Ольвія здавлено крикнула і прокинулась. Розплющила очі й відразу ж злякано їх заплющила, бо й справді щось – сліпучо-біле – насувалося їй в обличчя.

Вона схопилася, сіла, важко дихала.

Серце билосся сполошено.

- Тапур... Тапур... – покликала злякано, але вождя поруч не було. Ольвія розплющила очі й зажмурилась від яскравого місячного світла. Вона спала горілиць, і повний місяць, піднявшись у небі, світив їй прямо в обличчя. От і примарилось казна-що!..

Роздивившись, що то місяць, полегшено перевела дух.

Звечора було душно, дні стояли спекотні, дощів давно не було, і степ дихав гарячою піччю. Навіть ночами не приходила бажана прохолода, і до самого ранку трималась важка задуха. Лише перед світанком повівав вітерець, приносячи з далеких країв ковток свіжого повітря. В такі дні у гарячому степу ніде було дітися, і все кочовище вкладалося спати побіля кибиток і шатер, просто неба, з надією, що хоч під ранок обвіє трохи свіжим вітром.

Тому й лягла Ольвія біля шатра на оленячій шкурі, відразу ж заснула, бо перед цим кілька ночей майже не спала.

Кочовище було залите тремтливим місячним сяйвом, звідусіль чулося хропіння, десь пирхали коні. Місяць був уповні, з ледь видимою щербинкою, і заливав усе навколо таким сяйвом, що в степу було видно як удень.

Ольвія звелась і, сівши, обхопила руками коліна. Задумалась... Спати не хотілося, а Тапура не було. І вона ніяк не могла спросонку пригадати, де ж він.

На обрії чорною тінню мигнув вершник, і Ольвії чомусь стало не по собі. Що за вершник скаче опівночі у степу? І чому під місячним сяйвом він видається їй чорним? Прислухалась, в кочовищі було тихо, десь далеко заіржав кінь, і знову все завмерло... Потривожені думки знову почали збиратися до купи, вертілися навколо Тапура... Де він подівся?.. І тут вона зовсім прокинулась і згадала, що Тапура вже немає п'ятий день... Поїхав до Іданфірса пити чашу вина... І в ту ж мить їй стало зовсім страшно, а що як Тапур уже випив чашу, і потрапила йому чаша з отрутою?.. Може, його немає живого? Може, завтра його привезуть на чорній повозці, і скінчаться її дні у білому світі...

Знову мигнув на обрії чорний вершник, Ольвія схопилась і пригнувшись шмигнула в шатро. Посередині шатра лежало біле кружальце – через дірку для диму згори падало застигле місячне сяйво. А за кружальцем попід стінами стояла лячна густа пітьма, ще густіша від того кружальця світла. Ольвія лягла на світлі, скрутилась калачиком у тім бляклім кружальці, заплющила очі й притихла, намагаючись заснути. Та сну не було в жодному оці, і вона, полежавши так довго, зітхнула, випросталась і перевернулася з боку на бік... Розплющила очі... Попід стінами шатра навколо світлого кружальця

пільма стала ще густішою, і їй почало здаватися, що звідусіль за нею спостерігають – пильно і хижо. Тоді вона, пересилиючи страх, на колінах і руках пролізла по колу шатра, обмацуючи пільму, і, переконавшись, що нікого немає, знову повернулася на освітлене кружальце і лягла на бік. Лягла, напружено, сторожко прислухаючись до тиші, готова в будь-яку мить схопитися і кинутися із шатра. Десь за повстю загарчав собака, зашкрібся, Ольвія завмерла не дихаючи, але невдовзі те шамрання стихло, і вона трохи заспокоїлась...

"І що це зі мною діється? – подумала здивовано. – Чому це я стала так боятися пільми?.."

І нараз збагнула, що боїться не пільми, вона боїться тому, що немає Тапура. А його немає уже п'ятий день, і поїхав він до скіфського царя пити чашу... бузату чи... отрути... А що коли йому трапиться чаша з отрутою і його вже нема живого? І везуть його в кочів'я у чорній повозці. І вона навіть скрип коліс відчула.

Схопилася, важко дихала, притискуючи руки до грудей... Нараз пригадалася Тапурова мати... Їй хотіли цвяхом пробити чоло і покласти в могилу до Ора... Невже і її чекає така ж доля?

Намацала пояс з акінаком, квапно підперезалася.

Ні, доки акінак при ній, вона нікому не дасться... Краще сама, аніж цвяхом будуть пробивати чоло.

Але яка недобра пільма стоїть попід стінами шатра! І їй здалося, що з пільми звідусіль тягнуться руки, щоб схопити її...

– Ні... ні!.. – крикнула вона і прожогом вискочила із шатра під яскраве місячне світло. І їй стало трохи легше.

Місяць уже опустився нижче, трохи зблякнув, стало прохолодніше. Напевне, скоро буде ранок. Не відаючи, що робить, Ольвія пішла кочовищем навмання, поміж шатрами і кибитками, переступаючи через сонних, що всюди лежали покотом. Кілька разів до неї гарчали собаки, але вона озивалася до них тихо та ласкаво, і вони заспокоювалися. Куди вона йшла – не знала, але кудись її вело, манило, і вона наддала ходи. Коли виплутала із кочовища, то попереду, на рівнині, побачила темні силуети коней. Подумала, що десь там її сауран, і пішла до коней.

Вже випала роса, і вона лишала за собою стежку в росяній ковилі. Чи від ранкової свіжості, чи нервового збудження її почала тіпати дрож, і вона ніяк не могла її збороти.

Підійшла до коней, і ті повернули до неї голови. Ольвія тихенько посвистувала, як робила це завжди, коли кликала свого саурана. Ось один кінь відірвався від гурту і поволі пішов росяною ковилою їй навстріч. То і справді був її сауран. Він підійшов, ткнувся губами їй у груди, й Ольвія притиснулася щокую до його теплої шиї. І від того живого тепла їй стало легше.

– Іди пасися, мій друже, – тихо мовила, погладжуючи його по шиї. – Нікуди я не буду тікати. Хочу ще раз на Тапура подивитися. На живого чи на мертвого подивитися... А там... там що буде.

До неї підійшов мокрий від роси бородатий чередник.

- Господиня?... - здивувався він, придивившись до Ольвії. - Господині потрібний кінь так рано?

- Ні, вже не потрібний, - зітхнула вона. - Покажи мені краще, з якого краю повертатиметься од Гданфірса вождь.

Чередник повернувся лицем до півночі і махнув туди рукою.

- Звідти покажеться його кінь. О-он бовваніє могила, ото ж з-за неї і виїде вождь, як буде повертатися. - І додав, як Ольвія вже рушила: - Сьогодні вождь має повернутися.

"На коні чи у чорній повозці?.." - захотілося запитати їй, та вона промовчала і, вбравши голову в плечі, пішла на ту далеку могилу, що ледь бовваніла у степу.

- Господине! - кричав їй услід скіф. - У степу сіроманці бігають!..

"А мені все одно, - подумала вона. - Як Тапур мертвий, то хай і сіроманці..."

Чимдалі у степ, тим густішою була роса, і вона скоро забрюхалась по коліна, але не звертала на те уваги, спішила до могили, ніби там був її порятунок. Швидко дніло, місяць уже зблід і завис на посірілому небі розмитим, бляклим колом. Ранкові сутінки втікали все далі і далі у степ, аж до обріїв, і на сході, за невидимим звідси Танаїсом, спершу зарожевіло, а далі густіше і яскравіше загорілася смужка неба, і звідти, ніби з іншого світу, вже віялом розходилася червона заграва.

Коли Ольвія, хапаючись руками за мокру ковилу, піднялася на вершок могили, на сході з-за кряжів уже били сторч у небо сонячні промені, хоч внизу ще й було все оповите сірою млою. Десь у ковилі кричали птахи, якийсь рудий звір мигнув обрієм, і зелена далина ніби спалахнула у тім місці полум'ям...

Ольвія стояла на могилі, притискуючи руки до грудей, і невідривно дивилася туди, на далеку північ, звідки мав повертатися Тапур.

Або на коні, або у чорній повозці...

У степу вже й зовсім посвітліло, а на сході, за кряжем, запалала величезна кривава пожежа, і червоні відблиски її полискували на спині кряжа, відбивалися у небі. Ще мить, і з-за кряжа почав витикатися малиновий пруг, він ширшав і одночасно жовтів. Промені, переваливши через кряж, перелетіли через долину і освітили по той бік сірі хмари та верхівки дерев. А коли сонце виткнулося з-за кряжа на пів свого кола, промені його вже позолотили ближні узвишся... І тоді вона побачила, як із ковили, наче з-під землі, виткнулися гостряки, далі башлики, потім голови коней, і невдовзі гурт вершників уже мчав рівниною, і наконечники їхніх списів пускали сонячних зайчиків.

Ольвія до болю в очах удивлялася у вершників, але на такій віддалі упізнати їх не могла. Свої, чужі?... А втім, чи не все одно. Вона з острахом чекала, що ось-ось позад вершників з'явиться чорна повозка, і вона стисла руків'я акінака...

Вершники, певно, помітили самотню постать на могилі, бо спинилися, показуючи на неї руками, а тоді нараз повернули до могили. І в ту мить, як вони повернули, щось сліпуче і яскраве спалахнуло на голові у переднього вершника...

"Золотий шишак башлика", - здогадалася вона, і гаряча хвиля огорнула її з ніг до голови: башлик із золотим шишаком мав у цих краях тільки Тапур... Адже ж його скіфи

так і називають: Той, хто сліпить золотом...

І вона мов заворожена дивилася, як у ранковому промінні спалахував жовтим сяйвом і горів на сонці золотий шишак на башлику в переднього вершника...

Вона хотіла кинутися йому навстріч, бігти, летіти, падати, знову схоплюватись, сміятися, плакати, кричати з радощів, але якась сила скувала її руки, і ноги, і навіть голос, і вона, рвонувшись вперед, застигла, притискуючи руки до грудей. Не ворухнулася вона і тоді, коли на вершину могили вилетів кінь, і вершник, знявши башлик із золотим шишаком, сказав:

– Я знав, що ти мене чекатимеш.

Вона дивилася на нього німо, і очі її були повні сліз.

– Я був на банкеті в Іданфірса, – гордовито вигукнув він. – Слуги владики піднесли мені три чаші, і я випив одну без вагання. І думав, що випив свою смерть, і хотів іти у степ помирати. Але владики мені сказав: "Не спіши, вождь, помирати, у всіх трьох чашах було сон-зілля. Я переконався, що ти відважний і маєш серце лева, а не зайця. Не спіши на той світ. Такі відважні люди, як ти, мені потрібні на цьому світі". І в степах тепер усі говорять, що в Тапура серце лева!

Ольвія ворухнула губами, щось хотіла сказати, але тільки над силу прошепотіла:

– Який гарний ранок у степу...

Розділ дванадцятий

Від архонта приїхали гості...

Як старий місяць помер і народився молодик і завис над степами вузьким серпиком, до кочовища примчав гонець із приємною вісткою: від грецького архонта, від Гостинного моря, від міста Ольвії до Тапура їдуть гості.

Купецький караван прибув на другий день і став табором у долині біля чорного каміння, де за традицією відбувалися і торжища, і ради скіфів, коли готувався набіг, і де воїни гострили свою зброю. Вози стали півколом, нап'яли шатра, і слуги погнали волів та коней на пастівник, а купці на килимах заходилися виставляти свої товари. Тут же вертілася скіфська дітлашня, намагаючись хоч що-небудь потягти, і греки мали великий клопіт, як вберегти товари, котрі – зазівайся тільки! – в один мент розтягне чорноока метка дітлашня.

Того ж дня на торжище прибув Тапур, зіскочивши з коня, привітався з купцями, поцікавився здоров'ям архонта і запевнив купців, що вони – його гості найдорожчі і хай почувають себе в його кочовищі як удома. Купці поскаржилися на дітей, Тапур свиснув, і слуги вмить розігнали їх нагаями.

По обіді почався торг.

Спершу молилися: греки своїм богам, прохаючи їх, аби не продешевити, а скіфи з Тапуром – своїм, аби дешевше обміняти товари. По тому купці стали по один бік товарів, а Тапур по другий. Перед греками лежали гостродонні амфори з оливою та вином, стояв блискучий чорнолаковий посуд з Аттики, громадились щити, мечі, шоломи, панцири. Тапур нетерпляче поглядав на зброю, і очі його горіли вогнем. Окремо, на килимах, спалахували проти сонця золоті та бронзові прикраси, серед яких

були персні, жіночі дзеркальця, серги, браслети, гривни, гребінці, бляхи із зображенням звірів та птахів. За все це Тапур та його багаті родичі мали платити хутром, худобою, кіньми. Нарешті після молитов почався і торг. Спершу тихо, а далі все голосніше й голосніше, жвавіше й неспокійніше... Ось уже скіфи підбігом понесли на плечах гостродонні амфори з оливою і вином, воїни – щити, панцири, мечі та шоломи, а до греків шкіряні мітки, горами лягали в'язки шкур, заревіла худоба, яку переганяли в гурти, передаючи їх грецьким купцям.

Ледве-ледве дочекалася Ольвія кінця торгу, так хотілося побачити купців, почути від них вістку із рідного міста, од батька...

Вже вечоріло, як спорожніло торжище, все, що виторгували греки, було складено на вози, а гурти худоби зігнані в одне місце, і їх наглядали слуги купців, а все, що вторгували скіфи, було поховане по шатрах і кибитках. З нагоди вдалої торгівлі Тапур запросив гостей на банкет до Великого шатра. Ще до заходу сонця оббілювали двох биків, трьох коней і кількох баранів. У бронзових казанах вже закипала вода, і в таборі не спадало пожвавлення: всі чекали вина і шматка м'яса, яким з нагоди вдалого обміну мав пригощати вождь. Біля чорного каміння бенкетувати лишилися прості скіфи. Купців, старійшин та знатних своїх мужів Тапур запросив до Великого шатра.

Коли Ольвія в супроводі вождя вийшла до гостей, серце у неї билось як несамовите.

– Мир вам та щаслива дорога додому, славні і дорогі гості, – Ольвія злегка вклонилася купцям. – Я рада бачити знатних людей мого рідного міста. Хай завжди буде легкою ваша дорога від берегів Гостинного моря до скіфів!

Купці схопилися, низько схилили голови у шанобливому поклоні.

– Мир і щастя тобі, славна донько нашого міста!

Ольвія сіла по праву руку вождя, полегшено перевела подих.

Всілися і купці.

– Чи раді ви торгом, гості мої? – запитав Тапур.

– О, ми задоволені торгом, – закивали завитими бородами купці. – Коли так буде завжди, греки і скіфи стануть близькими і добрим сусідами. Нам не потрібна війна.

Один з купців, низькорослий грек з гострим носом (Ольвія впізнала у ньому багатого купця Михея) ступив наперед і мовив, звертаючись до Тапура:

– Дозволь, великий вождь, передати вітання твоїй жоні від батька її, архонта нашого міста.

– Чому ж... передавай, – хитнув головою на знак згоди Тапур. – Ольвія вже давно чекає вістей од батька.

Купець Михей вклонився Ольвії:

– Місто шле тобі, о мужня жінко, палке вітання і зичить тобі добра та щастя. Твій батько вітає тебе і пишається тобою. І всі городяни пам'ятають тебе.

– Як батько? – запитала Ольвія. – Він не хворіє? Не сумує? Мені дуже хочеться його побачити.

– Дякуючи богам, архонт почуває себе добре. Скучає, правда, за тобою, але радий, що ти знайшла своє щастя у скіфських степах.

- Як місто?

- Дякуючи богам, все добре, - сказав Михей.

Та ось з'явилися виночерпії, розлили по золотих і срібних чашах вино, слуги тим часом внесли мідні тарелі, на яких лежало паруюче м'ясо... Враз ожили гості й господарі.

- Підніміть чаші, подякуйте богам за добру торгівлю! - велів Тапур, і всі зробили так, і дякували богам: греки своїм, скіфи своїм.

- За Тапура і Родона, щоб мир між ними був і дружба та добра торгівля! - підняв другу чашу Михей. - І за чарівну господиню, котра хай завше єднає греків із скіфами. За торгові каравани і гладкі та рівні дороги!

Гості та господарі спорожнили чаші до дна і невдовзі зашуміли, загомоніли... Всі стали веселими, збудженими, одні - що добре продались, другі - що добре скупилися.

Ольвія, рада, що увагу гостей відвернуло вино, крадькома розглядала купців. Чомусь її насторожував третій купець, котрий не зронив досі й слова. Він мав густу чорну бороду, але як молодого, як палко горіли його голубі очі, коли він дивився на Ольвію! Сам не свій робився, майже не пив, а не спускав із неї очей.

Така поведінка купця трохи бентежила жінку; щось не схожим був на купця. Адже у них лише до товарів та золота горять очі. Губилася в здогадках... Чому він так дивно поводить? І хто він?.. Щось ніби знайоме в його очах, а не пригадаєш... Ольвія хмурилась, показуючи, що вона невдоволена його поведінкою, що так триматися недоречно гостю, але купець вперто не зводив з неї гарячих очей. Зрештою Ольвія змушена була залишити бенкет. Гості й господарі були вже хмільні, і ніхто не звернув уваги, коли вона вийшла із Великого шатра.

Прийшовши до себе у шатро, Ольвія відчула неспокій. Стояла у задумі посеред шатра, і спогади один за одним попливли перед нею: бачила рідне місто, батька... Опам'яталась, коли на плече їй лягла гаряча рука. Вона рвучко оглянулась і обімліла: він, той дивний купець!

- Ох!.. - Ольвія злякано відскочила од нього. - Чого тобі, чорнобородий? Негайно тікай звідси! Ти ризикуєш своїм життям, нерозумний! Коли Тапур тебе тут застане...

- Ольвіє... - прошепотів купець і тремтячими руками зірвав свою бороду. - Допоки ти будеш мене мучити?

Ольвія здавлено крикнула.

Перед нею стояв... Ясон.

Зблідлий, схвильований голубоокий Ясон.

Вона не в силі була заговорити, стояла із широко розплющеними очима, повними подиву, а десь у серці щось тривожно тенькало, і билось, і боляче її клювало...

Минула мить, друга, третя...

- Ольвіє?! - крикнув він.

Ще минула мить, друга, третя...

Наче вічність...

- Ольвіє!.. - простягнув руки Ясон. - Та це ж я...

Вона заперечливо похитала головою, все ще не вірячи своїм очам, і тихо мовила:

- Ні, ні...

- Ольвіє... я заплатив купцям, щоб вони взяли мене з собою. Я все їм віддав, бо хотів тебе бачити. Смертельна біда мене їсть. Я без тебе - що земля без сонця, що дельфін без моря... Чому ти дивишся на мене, наче я прийшов із того світу?

Ольвія над силу ворухнула сухими губами:

- Що ти хочеш, друже мого дитинства?

- Я за тобою, Ольвіє!.. - голос його затремтів. - Тікаймо звідси. Я вирву тебе із скіфської неволі. Чуєш, кохана моя? Поки не пізно... Я приготував за табором у яру двох коней. На ранок ми будемо далеко-далеко... Ні скіф нас не здожене, ні вітер, ні вовк.

Ольвія вже опанувала собою і, хоч серце тривожно стискалося, запитала зовні спокійно:

- Мій батько відає про твій намір?

- Ні...

- А якби дізнався, то схвалив би?

Ясон заперечливо похитав головою.

- Коли б запідозрив щось, то посадив би мене у яму... Він жорстокий і злий. А звідтоді, як тебе забрали скіфи, ще зліший став. Бо совість, певно, мучить, що віддав тебе у скіфську неволю.

Так, безперечно, Ясон змінився. Раніше він був соромливий і не такий рішучий...

- Ольвіє, тікаймо!.. Я тільки й чекав цієї хвилини.

- Хочеш, щоб Тапур привів орду до Ольвії?

- Не збагну я тебе, - губився Ясон. - Коли додому небезпечно, то втечемо в Пантікапей... Зрештою, світ великий, і для двох місце завжди знайдеться.

Ольвія похитала головою.

- Ти не знаєш Тапура.

- Я не хочу його знати!

- Але він знайде мене і в Пантікапеї, і... і на краю світу. Од нього неможливо сховатися навіть під землею.

- Ти ніби... не рада мені? - злякано запитав Ясон. - Я не впізнаю тебе. Що з тобою, Ольвіє?.. Чи тебе скіфи напоїли водою з підземного царства Плутона, і ти забула своє минуле? Про рідне місто забула, котре у тебе одне-однісіньке?.. Опам'ятайся, Ольвіє!.. То скіфські чаклуни так наврочили!

- Може, й наврочили...

Він простягнув до неї тремтячу руку: на долоні лежала кругла бронзова монетка Ольвії - ас, на лицьовому боці якого, вона те добре знала, орел тримав у лапах дельфіна.

- Ось поглянь... - шепотів він. - Дельфін тебе кличе до рідного міста, до лиману, до голубого моря... Чому ти баришся? Втікаймо, Ольвіє, доки є час.

Його блакитні очі наповнилися слізьми.

Вона дивилася на бронзову монетку і відчувала, як нараз защеміло серце за рідним містом. Вона хотіла навіть було простягнути руку, щоб хоч торкнутися монетки й відчутти на якусь мить себе вдома, та стрималася. Мовила якимось чужим голосом:

- Ще не відомо, чи були б ми разом.

- Що ти говориш? Ми зростали разом. Наші батьки вже про весілля говорили, і коли б не скіфи...

- Коли б не скіфи, - замислено повторила вона. - І до весілля готувалися... А щодо кохання не знаю...

- Що - не знаю?

- Не знаю, чи... любила тебе, чи просто так здавалося мені. А може, ти подобався мені... Ти хороший, ніжний...

- Ольвіє, невже ти ніколи не кохала мене?

- Не знаю, Ясоне... Якби було справжнє кохання, то ніяка орда його не здолала б!

- Скіфські чаклуни тобі наврочили! - злякано крикнув він. - Дай руку!.. Ходімо!..

Але руку вона виставила застережливо.

- Не треба, Ясоне. Я благаю тебе, не підходь до мене. Не судилося нам. У кожного своя майра. У мене - така, у тебе - інша. Я мусила дістатися Тапурові. І більше нікому. Бо він... він - єдиний у світі!

- О боги!.. - обхопив голову Ясон. - У дитинстві я вигдавав страховисько... І хто знав, що воно тебе вкраде?..

І знову простяг до неї руки.

- Ольвіє, зачарували тебе скіфи... Зіллям напоїли... Я врятую тебе... Ходімо...

- Ясоне, я... я буду матір'ю...

- А-а-а!!! - Обхопивши голову, Ясон вибіг, а в шатрі ще довго лунало: а-а-а-а...

Ольвія було рвонулась за ним.

- Ясоне...

- ...а-а-а...

Та десь шуміли п'яні купці...

- Ясоне... - прошепотіла Ольвія. - Зрозумій мене...

І раптово заплакала...

Все життя скіфа-кочовика - то суцільний рух вперед. Попаски переходять табуни та стада від одного пастівника до іншого, від річки до синього кряжа на обрії, від кряжа до глибокої баліси, з рівнини на рівнину, із краю в край... Починають кочувати із півдня, де перебували зиму, починають, як поверне на ярь, йдуть попаски на північ, з півночі повертають на схід, далі зі сходу переходять на захід і знову під осінь з'являються на півдні, де тепліше, де коні й худоба всю зиму перебувають на підніжному корму. Так і рік збіжить. Так і спливає життя від табору до табору, від стану до стану, від недовгої стоянки до стійбища, так і минає життя у безконечному русі в межиріччі Борисфену й Танаїсу. Минає і буде минати, бо так заведено ще першими людьми Скіфії, першими її пастухами.

Ось і Тапурів табір нарешті заворушився, як той мурашник. Сколотки хапком

пакували речі, лементували, збуджено позиркуючи чорними блискучими очима та видзвонюючи скляним намистом, шелестіли рясними спідницями, блискотіли голими засмаглими литками, миготіли дебелими задами. В дорогу! Як набридло вже на однім місці! Швидше, швидше збиратися. Зчинилися хапатня, біганина, шамотня, вереск, гам, штовханина... Гавкали собаки, іржали коні, протяжно, чуючи дорогу, ревіли воли.

Метушня, метушня, метушня.

Та яка ж радісна, бо кочовику в дорогу збиратися – що птаху в політ. Тільки Ольвія серед того збудженого сум'яття ходила засмучена і мовчазна – як у воду опущена. В'язати вузли чи пакувати речі жоні вождя було й ні до чого, все робили за неї слуги, за якими наглядала стара сива скіф'янка із бородавкою на носі. Тому Ольвія ходила як неприкаяна і не могла собі знайти місця чи чимось руки зайняти. Лякала мандрівка хтозна-куди, але одно було ясно: скіфи завезуть її ще далі від рідного краю, звідки, можливо, й не вернешся. Поглядала на далекі кряжі на обрії, куди мала рухатись валка, і зітхала... І на душі було невимовно тяжко. Тільки мовби обжилася на однім місці, тільки мовби трохи звикла, як уже треба збиратися...

Так не хотілося зриватися з обжитого місця, але скіфи галасують, скіфи раді, скіфи не можуть довго всидіти на однім місці.

Вже повернулися розвідники – три дні путі до кряжа, а там стіною стоять нетолочені, незаймані трави. Вже носяться вершники, зганяючи до купи табуни й стада, витягуючи їх у довгу вервечку. Ніщо не веселить душу так, як кочівка на нові місця, тож і верещать діти в передчутті близької мандрівки, тож і носяться сюди-туди їхні матері, з поквапу вже не знаючи, за що й хапатися...

Другодні вже мовби й зібралися. Вже чулося хльоскання батогів, вже запрягали у ярма волів, вже розсідалися в кибитках жінки та діти, а чоловіки вже загнздували коней, вже передні кибитки потяглися з кочовища, щоб там, на рівнині, зібратися у валку, як негадано й зупинилися, бо в одній із кибиток – то була якраз Ольвіїна хата на колесах – тріснуло обіддя на задньому колесі й вилізли спиці. Ольвія зраділа поломці, як дитина, аж у долоні сплеснула. От дурна! На мить здалося, що нікуди вони не поїдуть, але здалося тільки на мить. Хіба мало в Тапура кибиток?

Хтось комусь щось крикнув, той передав далі, й хутко по тому прийшов стельмах – кремезний, натоптуватий скіф із шрамованим грубезним лицем, на якому замість бороди лише де-де стирчали закручуючись товсті чорні волосини.

– Стельмаха їм, бачте, забаглось! Стельмаха усі кричать! – бурмотів він, показуючи щербаті зуби. – Як у стійбищах сидимо, так стельмах ніби й не потрібний нікому, а як у дорогу зібралися, так і загаласували: стельмаха, стельмаха! Еге, що б ви і робили без стельмаха. Колесо – це вам не затичка яка! Без колеса не покочуєш, а без стельмаха не бачити вам колеса, як своїх вух. Тож і виходить, що стельмах – найголовніший чоловік. От!

І показував Ольвії щербаті зуби, певно, посміхався.

– Га, неправду я кажу, га?

І задоволено цокав язиком.

- Тож-бо!.. Шануйте стельмаха, як по землі хочете їздити.

Кажучи це, він узяв кибитку за задок, на диво легко підняв її разом із усім скарбом, що був на неї навантажений, з Ольвією, яка сиділа в задку, підставив під вісь своє коліно, щось помудрувавши, зняв колесо, а під вісь підсунув каменюку й опустив на неї кибитку. Колесо двома руками взяв, підняв його над головою і завертів проти сонця.

- Докотилося ж ти, дороженьке, - гомонів до колеса і похитував своєю чубатою головою. - Дощів не було, то й розсохлося. Та нічого, ми тебе зберемо заново.

Стельмах збив з колеса старий обід із двох шматків гнутого дерева, ударами свого здоровенного волосатого кулака поставив на місце спиці, поставив новий обід і скріпив його дерев'яними шпильками, які він теж забивав ударами свого кулака, і Ольвії здавалося, що кулак у нього залізний чи кам'яний. За роботою стельмах не мовчав, щось сам до себе харамаркав, з кимось сперечався та все комусь доводив, що без нього, без стельмаха, ані тпру ані ну, ані цоб ані цабе. А його, стельмаха, бачте, ніхто й не шанує, як-то треба було шанувати таку людину, як стельмах.

Бурмотів він нудно й одноманітно, але справу свою знав, і робота аж кипіла в його руках - грубесних і твердих. Впоравшись з ободом, дістав ковані залізні шини з дірками для цвяхів, приладнав їх до дерев'яного обода.

- Як тут і були! - задоволено вигукнув і почав забивати молотком цвяхи і знову, як осінній дощ, зарядив мжичку слів, комусь невидимому доводячи, що без стельмаха ані цоб ані цабе, ані тпру ані ну... - А всі, бачте, пастухів хвалять, а всі, бачте, тих розхваляють, що в набіги ходять за чужим добром.

- А нам, стельмахам, чужого добра і не треба, - казав Ольвії, не звертаючи уваги, слухає вона його чи ні. - Ми, стельмахи, і самі ось цими руками добро робимо.

Ольвія зіскочила із задка кибитки на землю, стельмах підняв вісь, насадив колесо і, тримаючи кибитку однією рукою, другою вертів колесо.

- Ге-ге, крутиться!.. Крутилося б воно у вас без стельмаха!

Опустив кибитку, вставив у вісь металевий прутик, загнув його, щоб не випав.

- Готово! - вигукнув, витираючи руки об штани. - Хоч на край світу покотиться. Я свою роботу знаю, мені чужого добра не треба, я сам добро роблю.

- Спасибі, майстре, - подякувала Ольвія, і стельмах аж розквітнув од подяки.

- Чули?.. - невідомо до кого звертаючись, вигукнув він. - Чужа жінка, не сколотка, а все знає і все розуміє. Майстром мене назвала. Правильно, ми, стельмахи, майстри.

Закинув на плече молоток і пішов понад кибитками, вигукуючи:

- Гей, скіфське плем'я, у кого ще колеса розсохлися? Кому ще лагодить? Озивайтесь, доки я добрий...

Ольвія стояла, не знаючи, до чого їй руки прикласти і де себе подіти, а на душі було невимовно тяжко. Бо так додому потягло, що кинула б усе і побігла, полетіла б...

Прийшли два погоничі - маленькі невиразні чоловічки, без башликів, голови в обох шматками вицвілої тканини пов'язані, волів за собою на налігачі привели. Цибатий завів воли так, щоб один із них переступив дишло, повернув їх і трохи підвів уперед.

- Тпру, сірі! - Гукнув напарнику: - Плече!

Той подав плече ярма, і цибатий поклав його покірним волам на шиї, напарник підніс під шию підгорля і з'єднав його з плечем снізками, вставивши у снізки кілочки, а з боків засунув занози. На дишло надів каблучку, закріпив її притикою.

- Готово, господине, - озвався цибатий до Ольвії. - Вели, і будемо рушати.

Ольвія мовчала.

Негадано примчав Тапур, осадив гарячого коня, блиснув до неї чорними очима і білими зубами.

- Ольвіє, ти чому стоїш і не радуєшся? Кочівка ж! Для скіфа це така радість! Мандрувати будемо, а немає нічого кращого, як степами на нові місця їхати.

І зник так само раптово, як і з'явився.

Рушили, як завжди, як минулого разу, як рік тому, як вік тому. Заскрипіли кибитки з майном, з жінками та дітьми, запряжені двома чи й трьома парами комолих волів. Місце ж чоловіка в сідлі. У будь-яку пору року - в спеку чи в холод, в дощ чи в хугу - не покине скіф сідла, з яким зріднився і зрісся. Примчить іноді до своєї кибитки, гикне-свисне, відхилиться запона, виглянуть діти та жінка, погомонять на ходу, і знову мчить глава сім'ї до табунів. Чи до своїх, чи, як бідний, до чужих...

У голові валки - найбільші і найбагатіші кибитки, вози з шатрами та різним майном, загони вершників, багато вбрані коні, сяйво золота... Перед веде Тапурів рід з усіма родичами і домочадцями. Ольвія їхала разом із своєю сліпою рабиною у великій шестиколісній кибитці - справжній хаті на колесах, що була перегороджена на три частини. Замість ґайка - дашок над передком.

Біжать погоничі, поляскують батогами, скриплять колеса, навіваючи сум і тугу... Кибитка обтягнена повстю, не пропускає ні пилу, ні вітру, ні дощу... ні світу білого. Темно в закапелках кибитки, душно, важко...

Дрімає Мілена, похитуючись в такт рухові. Що їй, старій сліпій рабині, життя її вже в минулому - вона дні свої лічені доживає... А як їй, Ольвії... Важко Ольвії, гнітюче на душі, наче камінь там ліг. Позирає на південь, де за чорним громаддям хмаровищ недосяжний тепер Понт. А її знову везуть, везуть, як у полон, везуть все далі і далі від рідного міста, у глиб Скіфії. Хоч-не-хоч, а доведеться ставати скіф'янкою - назад уже немає путі. І діти її будуть скіфськими, і рід її увесь віднині і навіки скіфським буде...

Глянеш назад - валка, валка, валка... Ні кінця їй ні краю. А навколо тирса, солом'яно-жовта, зелена далина, кряжі на обріях. Вершники скачуть, чорними хмарами сунуть табуни, лемент звідусіль чується, галас, сміх...

Скриплять колеса, сум навівають...

І здається Ольвії: поїхали грецькі купці, остання нитка, що зв'язувала її з рідним містом, назавжди обірвалася...

Що її чекає там, за темним грозовим обрієм, і скільки ще у її житті буде таких кочівок, ночей під зоряним небом, вогнищ, стійбищ, пасовиськ... Згадає Ясона - защемить серце, а від чого - і сама того не знає...

Налетів шквал вітру, закрутив пил і сухе листя, прошелестів, прогудів над валкою розбишакувато, накушпелив, що й дихати нічим, і зник... А за ним почали сунути

хмаровища, сірі, одноманітні, гнітючі... По якомусь часі вони потемніли, наче зло яке мали на цю скіфську валку, знизу попелом узялися. У степу хутко сутеніло, обрії вже втратили чіткі обриси, все злилося, розпливлося, наче запнулося у сіру пелену. Знову налетів вітер, у степу враз стало жовтіти, і та жовта мла, від якої аж різало у вічі, залила увесь світ... Вона була нереальна, неприродна, а відтак і тривожна, лякаюча... Зненацька трахнув грім – раз, другий, і пішов гуркіт степами. Як трохи затихло те громовище, почувся віддалений шум дощу, що швидко наздоганяв валку, небо наче тріснуло, провалилося, й на землю линула злива... Крім шуму дощу, не чути було нічого. З дашка, що нависав над передком, дзюріли потоки, але кибитка не зупинялася, бо валка рухалась і рухалась, а куди – невідомо.

І сліди позад неї змивали потоки.

"Мабуть, я вже ніколи не повернуся додому і не побачу Гостинного моря, – мимовільно і чомусь гірко-гірко подумалось Ольвії. – Завезе мене ця валка на край світу, загубиться у скіфських степах мій слід назавжди".

А злива диким звіром ревла й стугоніла в степу...

Частина третя

Розділ перший

Чи є у світі щастя?..

Якщо у світі є щастя, тоді звідки у нього стільки нещасливих?.. – не вперше думає Ясон і не знаходить відповіді. Бо всюди перед ним стіна – невидима, але тяжка, глуха, яку ні здолати, ні пробити, ні обійти...

Стіна, стіна, стіна...

І десь по той бік непробивних мурів заблукало його щастя. І заблукало, мабуть, назавжди. Тому й лишилася Ольвія в серці гострим наконечником скіфської стріли – і ні вирвати її, ні рану зцілити. Час – великий лікар, кажуть грецькі мудреці, та тільки не все підвладне й часові. Яким би не був лікарем час, але не видужає більше Ясон, і, мабуть, доведеться йому носити у серці скіфську стрілу до кінця своїх днів.

Та ще самотність. Ні порадитись з ким, ні душу перед ким відкрити. Серед людей він самотній, як мандрівник у пустелі. І куди він іде, того й сам не знає. Самотність, самотність, самотність... О, як страшно бути самотнім серед людей!

Після загибелі батька, полемарха Керікла, Ясон став полемархом міста. Хоча він був ще замолодим, як для такої посади, і навіть ще й бороди не носив, але так на поліг сам архонт. А Ясо ну було все одно.

Поверх рожевої хламиди, що спускалась йому до колін і була скріплена на плечах двома пряжками-фібулами, одягнув Ясон обтяжливого, незручного від незвички панцира із бронзових пластин, нашитих на міцну бичачу шкіру, насунув на білявий, ще по-хлоп'ячому задерикуватий чубчик важкий шолом з пишним султаном, до широкого шкіряного пояса меча причепив, і наче й не було більше колишнього мрійника, соромливого голубоого вигадника.

Так і скінчилася коротка юність.

Родон в хітоні, поверх якого гарно задрапірований білий гіматій, у фетровому брилі

з полями – зовсім мирний, похорий на філософа чоловік – з-під кущуватих брів пильно дивився на сина свого вірного товариша і побратима. Змінився хлопець, як змінився! Перед архонтом стояв чужий йому, незнайомий юнак: високий, худий, обличчя, колись округле і ніжне, тепер видовжилося, посіріло, зробилося шорстким і суворим, сухі губи міцно стиснені, а в кутиках уст залягли невидимі раніше зморшки... Вже не хлюпає блакить з його сумних очей, вони потемніли, так рано зблякли і дивляться на світ з мукою і відчаєм.

Щось схоже на співчуття ворухнулося в серці архонта, і його тверда і холодна рука лягла на плече юнака, та Родон вчасно схаменувся ("Старію, – невдоволено подумав, – раніше я так не слабнув") і, поборовши ту миттєву слабкість, рвучко відсмикнув руку і напустив на обличчя кам'яну непроникливість.

– Будь же таким відданим рідному місту, як був наш полемарх, а твій батько! – глухо мовив архонт. – Пам'ятай: тобі ми довіряємо місто і спокій громадян. Все роби для того, щоб наше місто, наша батьківщина завжди були щасливими!

Ясон звів на архонта засмучені очі, у яких з'явилась волога, і це вивело Родона із себе.

– Ти не воїн, а закоханий хлопчик! Метелик, котрий хоче одного: пурхати над барвистими квіточками. Я примушу тебе щоранку бігати навколо міста доти, доки ти не станеш справжнім чоловіком!

– Коли б це зарадило моєму горю, то я давно б уже бігав навколо міста, – зненацька вирвалось в Ясона, і він прикусив губу і відвернувся.

"Ну що ти йому будеш казати? – з тугою подумав Родон. – Що Ольвія виконала свій громадський обов'язок? Що вона допоможе нам налагодити стосунки із кочовиками? А це принесе мир і торгівлю, а отже, й добробут місту?.. Що скіфи прийняли її як свою повелительку, і вона тепер жона одного з наймогутніших вождів Скіфії?.. Що вона... вона втрачена для нас обох назавжди?.."

Але вголос сердито мовив:

– Так вести себе не подобає чоловікові, яким би великим не було його горе. Та, зрештою, горе – це твоє, особисте, а ти мусиш дбати про загальне благополуччя. І ще зятям: кохання – всього лише одне з почуттів людини. А людина мусить завжди і при будь-яких обставинах стояти вище своїх почуттів. На те вона і людина. А ти ще молодий і знайдеш собі пару. Не зійшовся ж світ клином на Ольвії?

Родон говорив, аби лише не мовчати, а сам болісно думав про свою далеку, навічно втрачену дружину... І як не силкувався, а не міг вигнати її образ із серця. Не міг його ні вирвати, ні зцілити рану... Вона подарувала йому короткочасне щастя і принесла довге-предовге горе, що терзає його увесь час і терзатиме до кінця днів. Відтоді, як він у пориві шаленого гніву так жорстоко покарав свою юну дружину, він не знаходить собі місця. Не знаходить місця, хоч і минуло вже вісімнадцять літ! Іноді він ладен степовим вовком вити, бо ж вісімнадцять літ кануло у безвість, а він і досі не в силі її забути. І сниться вона йому й досі, сниться чарівна, юна, бентежна... Він простягає до неї руки, та зненацька з'являється страховидна химера – демон з головою лева, тулуби-щем кози

і хвостом дракона – і хапає юну й вродливу його дружину... І прокидається він з невимовним болем і мукою в серці... І ніхто, ніхто у всьому світі не може йому зарадити. Він то прохав крилатого Гіпноса не навіювати йому її образ у сні, то потай заздрив герою Лінкею, погляд якого проникав крізь землю й каміння. О, коли б йому таку здатність, щоб глянути хоч одним оком на неї: де вона і що з нею?..

Родон здригнувся, наче зі сну пробудився.

– Знайди в собі силу і перебори те кохання! – вигукнув у відчаї архонт, а сам подумав: "Але де брати ту силу?.. Я так і не знайшов її за вісімнадцять літ".

– А для чого?.. – зненацька запитав Ясон. – Щоб моє серце зробилося порожнім, як морська черепашка? Чи щоб закам'яніло без кохання, як земля без дощу?

– Серце воїна завжди кам'яне. Але від мужності й відваги!

"Він не людина, а ідол, – подумав Ясон. – Йому ніпочім людські болі і муки. У нього давно не серце у грудях, а камінь. Та й той уже встиг обрости мохом".

"Він молодий і дужий, – подумки заздрив архонт Ясону. – Він ще знайде в собі мужність, аби вирвати Ольвію з серця і назавжди забути її, а де я візьму силу на старості, коли замолоду не знайшов?.. І що мене чекає попереду?..

Одинока, самотня старість? Мав єдину дочку, і ту скіфи забрали з собою..."

Скреготнув зубами, аби подавити мимовільне зітхання, це йому вдалося, і обличчя його зробилося таким, яким воно завжди було на людях: холодним, різким і безжалісним.

– Надів панцир воїна – годі нидіти! – владно мовив, старанно маскуючи свій голос, аби він не забринів, бува, зрадливо: – Пам'ятай про свого славного батька, а мого побратима. Він був моїм найвірнішим Ахатом. Він був і назавжди залишився героєм нашого міста. Так будь же достойним його вчинків і пам'яті. Хай справедливість буде завше з тобою. Пригадаєш, як сказав поет:

Хай встане між нами з тобою правдивість!

Вище, святіш, як вона, нічого нема на землі!

А сам подумав: "Не те... Зовсім не те і не тими словами кажу. Простіше треба і – душевніше. Із сином свого побратима говорю. Та й слабкий ще Ясон духом. Не змужнілий, не загартований. Треба б частіше з ним зустрічатися, бесідувати..."

"Тиран!!! – люто думав про нього Ясон. – Деспот! Єдину дочку свою не здригнувшись кинув у пазурі того дикого кочівника! Нема в тебе ні людського, ні батьківського почуття!"

"Який він нещасний, – подумки зітхнув архонт. – І нікому у цілیم світі його приголубити, пригріти... Ох, який він нещасний!.."

І хотів було наостанку сказати кілька теплих слів, але не знайшов їх, а натомість сухо кивнув головою і пішов важкою ходою самовпевненого і грізного владики міста, думаючи, що меч, який довірило Ясону місто, викує з нього справжнього воїна.

Та Родон помилився: військова служба не полонила юнака, не вигоїла його зранену душу, не загартувала сили волі. Життя віднині втратило для нього смак і з кожним днем, що минав без Ольвії, здавалось йому зайвим і непотрібним гнітом, котрий він

мусить як приречений нести і нести... А куди? А для чого?.. Немає відповіді, всюди стіна, стіна, стіна... І пустеля. І самотній він серед людей, самотній, і ні з ким поговорити, ні перед ким відвести свою душу.

Хоч він зовні ніби й чинно походжав містом і щоранку з'являвся в магістратурі, доповідаючи, що все гаразд і ніхто не загрожує місту, але очікуваної ревності чи бодай зацікавленості справою, не виявляв. Так і текли його самотні, сірі й надто гнітючі дні.

Негадана і така тяжка для нього загибель батька спершу ніби відсторонила Ольвію, в ті дні він не згадував її, бо серце ятрив інший біль. Та батька поховали у "царстві тіней", поховали, як він і прохав, біля Лії, і життя пішло своїм, узвичаєним шляхом. Про полемарха говорили в місті ще кілька днів, співчували його синові, а потім почали забувати – інші клопоти стали на часі. Перші дні Ясон відвідував могилу батька, а як вона почала заростати молодю травою – все рідше і рідше з'являвся в некрополі. Там уже ховали інших городян, і загибель полемарха відійшла в минуле. "Та й чого журитися, – спокійно кажуть городяни, – всі будемо в "царстві тіней"".

Отож все рідше й рідше ходив Ясон до батька. Та й чого ходити, з того світу його все одно не повернеш. А живий про живе думає, життя ж бо не стоїть на місці...

Ось тоді, як він почав потроху заспокоюватись, перед ним знову постала Ольвія, і він уже нічого не міг із собою вдіяти. Бачив дівчину так зримо, наче вона була поруч, здавалось, руку простягни, і він доторкнеться до неї. І очі заплющував, а все одно її бачив. Ночами ж у сні приходила. І зовсім витіснила вона із його серця батьків образ. Та, зрештою, батько на тім світі зустріне матір, а кого він зустріне на цім світі?

Служба його не цікавила.

Спершу гопліти дивувалися: кого це над ними поставлено? Мало того, що безвусого юнака, так ще й байдужого до охорони міста, до військової справи. Та згодом звикли. Службу свою несли справно і, здавалось, зовсім обходились без начальника. І він також не звертав на них уваги. Завше ото був зайнятий своїми думками, нікого не бачив і нікого не чув. Та, мабуть, і не хотів нікого бачити чи чути.

Іноді вийде Ясон за місто, зійде на узвишшя, мовчазно стоїть, насуплений та відлюдкуватий. А що в нього на серці – піди розберися. Але й так видно – немилий йому світ білий і життя не життя, відколи скіфи забрали архонтову дочку. Але чому за нею так журитися? Чому тліти? Хіба мало у місті дівчат?

А Ясон у степ поглядає, ніби кого виглядає. Порожній степ, тільки вихор, крутячись-вертячись, несе пил і мчить із свистом в долину... А перед Ясоном стеляться чужі степи, чужа долина. Там, у тих далеких і загадкових степах, живуть ненависні йому скіфи – бородаті, чубаті, хижі, підступні... Там бродять їхні нелічені табуни, іржуть коні, здіймаються дими... Там гуртуються до нових набігів невловимі кочовики.

Там Ольвія...

Його Ольвія...

Черконе акінаком біль по серці, закипить кров.

То не просто Ольвія, не просто дівчина – дівчат у місті і справді багато, то його сонце, його щастя, його доля, віддана у тяжку неволю кам'яним архонтом. Далека і

назавжди втрачена радість...

"Ольвіє!!! - хоче крикнути Ясон. - Як ти можеш... у тій дикій Скіфії жити і... любити? Опам'ятайся, Ольвіє, тебе силоміць забрано! І не повірю, що ти знайшла у Скіфії свою долю. То - наврочено тобі, наврочено!"

Мовчить Ольвія, з марева степів впливає і мовчить.

"Чому ти не захотіла втікати зі мною, як я під личиною купця проник у лігво Тапура, твого поневолювача?"

Мовчить Ольвія, з марева степів впливає і мовчить.

"Ольвіє, невже ти любиш його?"

Мовчить Ольвія, з марева степів впливає і мовчить.

"Ні!!! - кричить Ясон. - Не повірю!!! Зачарували тебе варвари, одурманили травами скіфські знахарі. Приспали тебе, убили, отруїли в тобі все живе... Як тебе оживити, щастя моє, як скіфську полуду з очей твоїх зняти, як сонце ясне тобі повернути?.. Як?.. Як, Ольвіє?.. Підкажи!.."

Мовчить Ольвія, з марева степів впливає і мовчить.

Опускаються руки в Ясона.

Меркне йому ясний день.

Так і дні минають, ночі...

Швидко плине час, вже далекими степами бродить холодна осінь. Ранками по всьому обширу біліє паморозь, наче хто сріблом вистеляє степи. Ось-ось із далекої півночі прилетить зима, закружляє із неба біле пір'я, закрутиться-загуде, злий, колючий вітер засвище і замете, загатить снігами єдину караванну дорогу в Скіфію.

Прощай тоді, Ольвіє!

Будеш ти міцно захищена за тими заметами, за холодами, за вітрами, за кряжами, за долиною...

І не догукаєшся до тебе, і не докликешся.

Віє холодом із Скіфії, ще пустельніше, ще крижаніше стає на серці в Ясона. Не відає, де йому подітися, у якому краї світу від розпачу заховатися. Тісно у рідному місті. Ой, як тісно та душно! Наче у в'язниці мурованій. Боляче ходити вулицями, де все нагадує про тебе, Ольвіє. Ще важче жити, знаючи, що ти належиш іншому. Кинутись би у вирву, знайти у ній забуття. Чи вимолити богів, аби дали ковток води із царства Плутона?.. Ковтнути і забути земне життя і місто, що носить твоє ім'я, і самого себе насамкінець забути.

Все частіше й частіше спадають на думку рядки поета Фелгніда:

Краща доля для смертних —

ніколи на світ не з'являтися

І ніколи не бачить яскравого сонця проміння.

А якщо вже народився,

увійти пошвидше у ворота Аїда

І глибоко під землею

в темній могилі лежать...

Одного дня його викликав архонт і сказав заклопотано:

- До мене дійшли неприємні вісті: над нашим краєм запахло війною. На Балканах з'явилися перси. Буцімто веде їх сам цар Дарій. Про його наміри я ще нічого не відаю, але від Балкан до нас – рукою подати. Ходять чутки, що перси збираються напасти на Скіфію. Так це чи ні, покаже час, а тому пильнуй місто вдень і вночі. Бо може статися, що південне крило перської орди зачепить і нас.

Вийшов Ясон від архонта наче хмільний.

Перси на Балканах!

Перси йдуть походом на Скіфію!

І Ясон придумував для Тапура найжахливіші тортури, і від того трохи легшало на душі, ніби світ трохи розвиднявся.

Марилося... Розіб'ють перси ненависних скіфів, а Тапура... А Тапура поженуть у рабство, поженуть, прив'язаного до перської колісниці, а Ольвія... Ольвію сам Дарій велить віддати йому.

Так і скаже перський владика:

- У кого вона відібрана, до того хай і повертається!

Минали місяці.

Все холодніше й холодніше ставало у степах Скіфії. Іноді зривався сніг, танув... Знову пускався... Над Скіфією висіли важкі сірі хмари. З півночі дули холодні вітри.

Ось-ось замете-загатить скіфські шляхи-дороги, і тоді до весни кочовики врятовані.

А перси все ще барилися.

І надія Ясона на перський меч, що покарає його заклятого ворога, почала підупадати. Але чекав. Терпів, жив віднині лише однією мрією, що перси прийдуть... Так і зима спливла у тому чеканні, а про персів і чуток більше не було. Десь ніби на Балканах зазимували... А може, вони й не дійшли до Балкан, а тільки збиралися в похід, чутки їх випередили?..

А повесні негадано заскрипів скіфський караван до Ольвії. Як угледів Ясон повозки на високих дерев'яних колесах, запряжені двома парами комолих биків, як побачив бородатих, чубатих скіфів у повстяних куртках і таких же башликах, то й світ йому потемнів. Живі-здорові скіфи, і нічого з ними не трапилось, ще й торгувати приїхали.

І бородатий скіф посміхається до його воїнів.

- З весною, греки!.. Як зимувалося? Що нового біля моря?

Шкірив проклятий скіф білі зуби, а очі його були повні сміху.

- Варвар!.. - процідив крізь зуби Ясон. - Дикун!..

А скіф шкірив білі зуби, і очі його були повні сміху.

- Може, й дикуни. Та хліб ви, греки, наш їсте. Скіфський.

І та єхидна усмішка вивела Ясона з себе.

- Цить, мерзенний поганцю! - кричав він, не тямлячи себе. - Ви - найгірший народ, який я будь-коли бачив!!

- Пан, мабуть, далі свого безвусого носа і не бачить? - ледь посміхаючись, запитав його скіф.

І тоді, не відаючи, що робить, Ясон велів варті не впускати у місто скіфський караван.

Вартівники хоч і виконали наказ, але вкрай розгубилися. О, такого ще не траплялося, звідколи стоїть Ольвія. Що чинить цей нерозумний начальник? Чи він справді, як казав скіф, не бачить далі свого безвусого носа?..

Тільки стало про це відомо у місті, спішно примчав стратег, перед скіфами вибачились, а зухвалого полемарха обеззброїли, скрутили йому руки і кинули до міської в'язниці. Так велів архонт.

- Все одно скіфи знайдуть погибель від перського меча!!! - кричав Ясон, коли його запроторювали до в'язниці. - А заодно скуштує гніву Немезіди і ваш архонт, тиран із тиранів! Торговець власною дочкою! Кам'яний ідол!

Хоч архонту й доповіли про нахвалки Ясона, та він велів і пальцем не чіпати бранця. А сам все думав і думав, що чинити із сином загиблого полемарха, як його врятувати, як до життя повернути. Гине-бо хлопець, ой, гине...

А другого дня йому доповіли, що Ясон утік із в'язниці, забивши каменем памороки вартівнику, і зумів вислизнути не лише з підземелля, а й навіть із міста.

- Гаразд, - сухо мовив архонт, - я розпоряджуся, щоб організували погоню...

Про погоню він нікому і не заїкнувся.

"Може, й краще, що втік Ясон, - думав він, і від такої думки легшало на серці. - Хай походить хлопець по світах білих, охолоне, тугу свою на чужих вітрах розвіє, розуму набереться. А в далеких краях, де ніщо йому не буде нагадувати про Ольвію, легше горе своє перенесе..."

Розділ другий

Як летіли від моря дрохви...

Як у скіфські степи з теплими дощами й першими грозами, із соковитими травами й галасливим птаством завітала справжня весна і завітчала землю зелом, а небо - блакиттю, як Тапурів рід кочував у долині Семи Вітрів, в Ольвії почалися пологи.

З півдня, від берегів далекого Понту, летіли барвисті хохітви, а дрохви так хмарами сунули у скіфські степи. Прилетіло їх тієї весни, як ніколи! А днини які стояли! Промчать вершники, наконечники списів аж горять у сонячному промінні. Наче з чистого золота вони. По всьому обширу - від обрію й до обрію, від кряжа до кряжа - котилися ковилою зелені хвилі. В кочовищах уже спали просто неба, радіючись і ясним дням, і золотим місячним ночам. То влітку сонце як вогнем випалить степи, а зараз, повесні, радуйся, живи.

Летіли перепели.

Високо у весняному небі курликали журавлі - не сумовито, як восени, не прощально, а радісно, бентежно. Життя виходило на нове коло, що воно принесе скіфам?

На душі у Тапура бентежно. За що не візьметься - все з рук падає. Сина чекає. Певний Тапур - Ольвія неодмінно народить сина. З нього вистачить і чотирьох дочок. Бо дочки дочками, а син ось так потрібний. Продовжувач його роду. Тапур все має -

кому те багатство передасть, в кому його кров нуртуватиме, коли він, відживши своє, у світ предків піде? У синові. Тож син ось так потрібний. А Тапур уже бачив його, сина свого. Доля вже показувала йому, яким буде його син, коли виросте. У сні показала. (Коли про що кріпко увечері перед сном подумаєш, забажаєш що побачити, те й присниться. А Тапур забажав у сні подивитися на свого майбутнього сина. От доля йому і показала.) А снилося Тапуру, що спинив він свого коня на узвишші, спішився біля дуба, обпаленого громом. То таке знане дерево, що скіфи, коли кочують у долині Семи Вітрів, неодмінно заїдуть до нього, щоб і самим подивитись, і синам своїм громове дерево показати. Впомку малим буде.

- Бачите?.. Дуб тут ріс на узвишші, та не дуб, а дубище! Десять чоловіків, узявшись за руки, не могли обхопити його. А високий був, аж до неба! Та все ріс і ріс, вшир і ввись. А хто вищий од усіх, той першим і удари на себе приймає. От грім і поцілив цього велетня, навпіл його перебив. І вогнем лютим обпik. Горів дуб, аж ген за отим кряжем видно було. В степу тоді чутки пронеслися: біда буде, у долині Семи Вітрів живий дуб горить од небесного вогню.

Та не здолав небесний вогонь дуба-степовика. Пень од нього лишився, високий пень, вершнику аж до пліч. Товстелезний. Так обпалений вогнем, що й місця на ньому живого немає. Ні кори на нім не залишилося, ні соку живлющого в нім. А бач... Зверху, де розчохнуте все, зелена гілка до сонця тягнеться. Така зелена на тлі чорного стовбура.

- Бачите, яка сила, яка жага життя у цього дуба, - неодмінно скаже батько синам своїм молодим. - Грім його бив, вогнем його пік, а силу життя не здолав. Синочок росте у дуба, росте наперекір всьому! Із чорного пня зелений син росте. Ось так, сини мої, тримайтеся за землю, як оцей дуб, і ніякий грім тоді вас не здолає!..

Звідтоді й звуть той дуб громовим.

Ось і сниться Тапуру, що спішився він біля громового дуба, глядь, а перед ним стоїть молодий, дужий і знатний воїн. І поставою степовик вдався, і силою не зобиджений. І зброя у нього ясна, і сам він із себе удатний. Дивиться Тапур йому в лице, і дивно Тапуру уві сні: сам себе бачить. І чому це, думає він, я сам себе бачу? Та молодим себе бачу, гінким. А той другий Тапур, молодий і ставний, каже: "Я не Тапур, я син твій, Тапуре".

"Звати тебе як, сину?" - питається Тапур.

"У мене ще немає імені", - одказує він.

"Я тобі дам ім'я", - вигукує Тапур.

"Рано ще мені ім'я брати, - каже молодик. - Я ще нічого такого знатного у житті не вчинив: ні коня не сідлав, ні в битвах не бував. Та й не жив я ще зовсім, а тільки збираюся жити".

"Добре, синку, - одказує Тапур. - Ім'я треба ділами славними заслужити. Покажи себе, сину, в житті, щоб усі скіфи про тебе заговорили. Ось тоді й буде у тебе знатне ім'я".

Відступився од нього молодик, розчохнулося громове дерево і сховало в собі того степовика, лицем на Тапура схожого.

"Я тебе чекаю, сину! – крикнув Тапур. – У світі білому чекаю, під сонцем нашим, посеред степу широкого!.."

Крикнув – і проснувся.

Віщий сон, буде у нього син. Бо чому б тоді громове дерево показувало йому того молодика ставного, ще й лицем на нього, Тапура, схожого? Буде син таким дужим та міцним, як той дуб. Ні грім його не візьме, ні блискавиця. А ймення йому давати поки що не треба. Просто: Тапурів син, і все тут. А коли виросте, то сам його ділами славними здобуде. Так сон віщий підказує, так і буде. З громового дерева син вийшов, о, він ще прогримить у цих степах.

Радий Тапур, місця собі не знаходить, чекаючи свого громенка. Із шатра вискочив, не вискочив – вилетів. Мимо шатра кінь біг, Тапур кішкою метнувся і на його спині опинився, охляп помчав у степ, на узвишшя, до знаного дерева.

– Громове дерево! – кричав біля згорілого дуба. – Це я, Тапур! Ти у сні мені сина показувало. Ось тобі мій акінак за добру вість.

Розстебнув широкий шкіряний пояс, зняв його з акінаком у золотих піхвах і кинув до чорного дуба.

– Бери, громове дерево! Тобі дарую за гарну вістку.

І з гиком та свистом помчав охляп у степ...

Довго його не було, повернувся збуджений, чорні очі горять-сяють... В шатро вскочив, башлик зняв, підкинув його над головою, засміявся.

– Ти чого... такий?.. – озвалася Ольвія, лице її було блідим і тому якимось незнайомим Тапуру, губа прикушена до крові. Лежала на спині, поклавши руку собі на випуклий живіт, наче прислухалася до чогось.

– Син буде! – крутнувся Тапур посеред шатра. – Я вже бачив його. Уві сні бачив. Він до свого народження деревом живе. От!

Ольвія тільки й озвалась:

– Вигадники ви, скіфи!

– Хіба ти не знаєш, що скіф до свого народження людиною кимось буває? – здивовано вигукнув він. – Як у вас, греків, не відаю, а в нас так. Хто вовком буває, хто птицею, хто якоюсь там билиною у степу чи звіриною. Або й комашкою. А потім приходить час, і Папай каже: йди і народися людиною, бо скіфам треба багато-багато людей. Він іде і народжується людиною.

Ольвія зацікавлено слухала Тапура, на мить навіть забувши про свої страхи.

– Говори, Тапуре, говори, – прохала, коли він вмовкав. – Мені легше, як тебе слухаю.

Він опустився біля неї на повсть, присів на зігнуту під собою ногу, рукою ляскав себе по коліні.

– Я, щоб ти знала, спершу конем був, – розповідав їй так, ніби то було звичайним явищем. – Так, так, конем був до народження, – повторив, бачачи, що вона недовіжливо придивляється до нього. – Я навіть трохи пам'ятаю, як я був конем. Ноги пам'ятаю: прудкі та сильні ноги. І бігав я у степах, аж вітер у вухах свистів. І тепер мені іноді

сниться, як я був конем. Сниться: мчу степом. Ніби я і ніби не я. А ніг у мене аж чотири, прудкі такі ноги, сильні. Мчу, аж вітер свистить, аж земля піді мною гуде. От яким прудконогим конем я був! А потім сказав Папай: досить тобі конем бути. Йди до вождя Ора, і його жона народить тебе людиною. Я пішов, і вона народила мене скіфом. І Ор мені був дуже радий. Ще б пак! Про такого сина, як я, він і мріяти не міг! – гордовито закінчив Тапур свою розповідь.

– Ти в мене найкращий, – кутиками уст посміхалася Ольвія від повноти щастя і ласкаво дивилась на нього сяючими тихими очима. – Поговори зі мною ще, мені боязко самій лишатися...

– А син наш, щоб ти знала, зараз деревом живе. – І він розповів їй про свій сон. – Тепер ти збагнула? Громове дерево показало мені нашого сина. От! Він у дереві, там, – махнув кудись рукою, – на узвишші. Уся Скіфія заговорить про мого сина із громового дерева. І Папай йому вже сказав: йди до Ольвії і народися людиною, і Тапур матиме сина-громенка. Він уже йде, і ти його скоро народиш. А я тобі дам за це багато золотих прикрас, найпишнішу білу юрту, коня дам і слуг та рабів дам. І тобі будуть заздрити усі скілотки. От!

Він підхопився на рівні, взяв свій башлик і, не кажучи й слова, вискочив із шатра. Аж війнуло за ним!

Ольвія якусь мить лежала непорушно, заколисана його мовою, вже й дрімати почала, як зненацька живіт її колихнувся, і вона тихо скрикнула:

– Ой... Мабуть, починається...

До шатра на руках і колінах заповзла Мілена, простяглася у ногах господині.

– Ти мене кликала, господине? Я тут.

– Авжеж, Мілено, кликала, тільки ти сядь. Ось тут. – Мілена сіла біля Ольвії. – І не відходь од мене. Боюсь я... Тапур щойно повідав, що вже бачив нашого сина. Уві сні.

– То й буде все добре, господине моя. І не бійся. Немає солодшої муки у світі, аніж народити маленьку лялечку... Земля родить, все зело родить, птиця і звір теж діточками обзаводяться. То й жінка має родити, щоб рід людський не уривався під сонцем.

– Страшно...

– То – солодкий страх, господине.

– Аби син... – шепоче Ольвія побілілими губами. – Аби син... Новий крикун бойового кличу Тапуrowого роду.

– Поглянь, господине, з шатра. Запона піднята, бачиш, як степ цвіте, – шепотіла Мілена. – Я хоч і не бачу, але відчуваю. Такий теплий та ласкавий вітер обвіває моє лице, як із шатра виходжу, скільки пахоців зі степу несе. А як іржуть лошаки за кочовищем, весні радуються! Світ після зими ожив, у добру пору ти зібралась родити, господине моя.

До шатра донісся тупіт копит, що віддалявся.

– То вождь знову в степ помчав, – шепнула Мілена. – Од радощів він собі місця не знаходить. Сина чекає. А ти – не бійся, господине. Скіфи кажуть, що до породіллі

сходяться усі боги. Сам бог богів, добрий та мудрий Папай, слідкує, щоб жінка народила щасно відважного сина чи красуню дочку.

- А я боюся, Мілено. Наче біду свою відчуваю...

- А ти поклич, господине, ще й грецьких богів. А найперше - добру Іліфію[22], - радить рабиня. - Я вже й забула, як молитися грецьким богам. А колись же і я родила... Ой... згадаю - не віриться... Пам'ятаю, з'явилася на світ моя донечка і кричить... А я - плачу. А донька кричить... Ой-ой, яка то радість була. Ліктою я назвала свою дочку. Ліктою... Що з тобою, господине?

- Ні, ні!! - раптом крикнула Ольвія. - Не може бути... Просто так... здалося...

І зненацька гострий біль різонув Ольвію.

Крикнула вона, зайшла баба-повитуха, поважна, сувора, від неї віяло силою та впевненістю. Мовчки заходилася засукувати рукава. Ольвія поглядала з надією на її грубезні, майже чоловічі руки.

На її крик поткнувся було й Тапур, але повитуха мовчки посунула до нього, застережливо виставивши вперед руки. Вождь, винувато кліпнувши, покірно вискочив із шатра.

А дрохви все летять і летять.

То там, то тут у долині падають, розбиваються на родини, і вже вусаті дрохвичі ведуть своїх дудочок у безпечні місця.

Тапур лишив слухняного коня за могилою, у башлик навтикав ковили і з луком в руках підкрадається ковилою. Ось він трохи зводиться, вибирає поглядом найбільшого птаха, натягує тугу тятиву. Цілиться під ліве крило вусатого дрохвича.

Ще мить, дзизне стріла, наче блискавка, прониже красеня птаха. Крикне він, ніби зойкне, рвонеться вперед і впаде у молоду траву, ламаючи крила, б'ючись у передсмертних судамах... А Тапур, як молодий хлопець, котрий уперше в житті поцілів здобич стрілою, підбіжить до нього, схопить його, красивого, закривавленого, підніме за крило, закричить:

- Го-го-го!!! Доброго дрохвича поцілів!

Давно вже так не полював Тапур, тож душу свою відведе.

Чи травина яка перед ним хитнулась, чи з куща надто висунулось древко стріли з бронзовим наконечником, а тільки птах, відчувши тривогу, зненацька круто повернув голову до Тапура, ступнув і загородив собою дудучку від біди.

І крикнув щось уривчасто-тривожне, і крила свої рвучко випростав.

- Гаразд, - сказав Тапур і засміявся, з ковили зводячись. - Милую тебе, вусатий. Лети. Я сьогодні добрий. У мене сьогодні народиться син.

Розділ третій

А вранці вже буде пізно

В ту ніч все й скінчилося.

В ту ніч урвалося її життя у Скіфії, і вже не господинею, не дружиною всесильного вождя, а втікачкою мчала вона степами, і кінь летів у темряві ночі як стріла. А вершниці й той лет здавався повільним... Швидше, швидше, тільки б устигнути

вислизнути з Тапурового краю, доки не вмерла рятівна ніч і не скочила у сідла погоня, доки кінь її не вибився з сил, доки злий Тапур не дав волю своєму гніву...

Страшно їй і Тапура, і скіфів, і чорної ночі... І за долю свою майбутню страшно, і за дочку свою страшно...

Спершу хотіла було кинутись у землі скіфів-хліборобів. Ті і нагодують, і притулок дадуть при нагоді. Та й шлях знайомий: караванною дорогою все на південь і на південь, а діставшись моря, не заблудиться. Чи трапиться в дорозі купецький караван – не полишить у біді самотню вершницю з дитиною на руках.

Подумала так і круто з півдня повернула на захід, пустивши коня в напрямку Борисфену. Адже Тапур недовго гадатиме, куди втекла Ольвія і на яких шляхах її ловити. Звичайно ж, на південній караванній дорозі. Іншого шляху додому вона не знала.

Тому Ольвія круто повернула на захід і зникла за обрієм, не лишивши й сліду. Навряд чи здогадаються шукати її саме тут. Цей шлях важкий, пустельний, хіба відважиться самотня жінка на таке?

Ольвія зважилась... Лише б дістатися до Борисфену, переправитись на правий берег, а там їй і калліпіди допоможуть, і алазони. Та й до своїх звідти близько. Лише б дістатися до Борисфену та повернути на південь... Скільки там днів путі лишиться до рідного міста!

Так гадалося першої ночі, найтяжчої ночі у її житті. Навіть коли скіфи везли її у свої степи, не було їй так тяжко, як тепер, коли вона од них утікає. Ат, що тепер!

Кінь трапився Ольвії добрий, надійної скіфської породи. Низькорослий, непоказний на вид, але витривалий, як дикий звір. Втоми не знає. Тільки вітер свистить у вухах вершниці та тупіт копит завмирає вдалині. Вірила, що врятується. Віднині Скіфія і Тапур стануть її далеким минулим...

Далеким, щасливим і гірким водночас.

Вірила, а сама думала: чи ж пощастить вирватися із Скіфії, чи ж дочку свою – тепле крихітне тільце, з-за якого все й зчинилося, – вдасться врятувати від гніву її несамовитого батька? Та донька про те не відала. Мирно спала в м'якому шкіряному кубельці на грудях у матері, і те кубельце колихалося з боку на бік, навіваючи малій ще міцніший, ще солодший сон.

Не випускаючи з рук повіддя, ліктями притримувала кубельце на грудях, щоб не надто хилиталося. Всю ніч над нею висіла велика світла зоря і летіла назирці за втікачкою на тлі чорного-чорного неба. Ольвія вірила, що то її зірка-захисниця. Допоки вона горить над її головою, відбиваючись у зіницях дочки, доти Ольвію обминатиме лихо. Світи, зоре, яскравіше, не заходь за хмару, не лишай мене наодинці із чорним степом та вовчим виттям, що відлунює десь за байраком.

Ніч, глуха, чорна, летіла разом з втікачкою і своїм жахним голосом – вовчим виттям – щось кричала їй, погрожуючи чи застерігаючи... Неси, коню, не зупиняйся, допоки вистачить у тебе сил.

Скіфія...

Ти дала короткочасне щастя і дочку. Спасибі за ті сонячні дні й золоті місячні ночі і за той найбільший скарб, котрий везу від тебе, мати Скіфіє! Але, мабуть, дарма коня жену. Від тебе й на крилах не втечеш, за синіми морями не заховаєшся, на краю світу не притаїшся.

Шелестить ковила під копитами коня, а Ольвії вчувається: не втечеш, не втечеш, не втечеш-ш-ш... І думає жінка: як я втечу від тебе, розгнівана Скіфіє? Адже ти будеш завше на мене дивитися очима цього немовляти, такими ж чорними, як і в батька, сміятимешся її сміхом, радітимеш її радістю, сумуватимеш її горем. І безмежні скіфські степи із запашною розмай-травою, гірким полином, дикою волею і диким свавіллям клекотітимуть в очах моєї доньки. То хіба ж втечеш од тебе, добра і зла мати Скіфіє?

Хіба забудеш тебе, як у вухах боляче лунає і, напевне ж, ще довго лунатиме крик Тапура:

- О Папай!!! Хіба ти не посилав мені сина, щоб він народився людиною?!. Допоки ж йому бути деревом?.. Скажи мені, Папай: ти посилав його мені у сон?!! Я бачив сина уві сні. Де він зараз? Хто мене обманув?.. Ольвія?

Любив він Ольвію до безтями, може, тому і гнів його був безтямним? Все у нього було без меж: і радість, і лють. Не знав він золотої середини. От біда, так біда.

Не тямлячи себе, стрибнув до Ольвії, наче звір. В його чорних палаючих очах нуртували сліпа лють і образа.

- Ти обдурила мене, гречанко!.. - кричав їй в обличчя. - Ти ненавидиш мене, коли посміла народити дочку. Ти забагла посміятися, ошукати мене. Гроове дерево обіцяло мені сина. Воно показувало його мені уві сні. Я вже бачив свого сина. Де він? Де, гречанко? Папай послав його народжуватися людиною. А ти не захотіла його народити. Ти вибрала дочку. Де мій син, гречанко? Хай, значить, сміються з Тапура, що три жінки так і не народили йому сина?! Геть з моїх очей! Ти мені більше не жона!

І з тріском зламав перед нею стрілу.

Ольвія чекала гіршого, але він не зачепив її.

Чула, як він гуркотів, як метався у шатрі, наче той вихор, зганяючи гнів на домочадцях, кричав, комусь погрожував, когось проклинав... А їй було байдуже, ніби не її він залякував найстрашнішими карами. Після пологів найшла апатія, безвілля...

Їй тоді було однаковісінько - зненавидів він її люто чи люто любить, берегтиме її чи знищить, як свого запеклого ворога. Боги тому свідки, вона багла сина. О, як вона хотіла сина! Але тепер... Чи не все одно тепер?.. Хай шаліє! Ольвія наче оглухла. Життя вже програно. А що з нею буде завтра, післязавтра, то її вже не цікавило.

Ольвія

І вона зрозуміла: вожак стрибнув!

Та ледве бабка-повитуха занесла немовля, що розпачливо кричало, Ольвія стрепенулась і кинулась до тієї крихітки.

Апатії, байдужості як не було. З тим дзвінким дитячим криком ніби якась цілюща сила влилася в її змучене тіло. А разом з нею з'явилася злість, навіть лють. Хай шаленіє Тапур, хай!.. На зло йому виростить дочку... Тремтячими руками тулила до грудей

крихітне верескливе тільце, а коли відчула, як маля заплямало, жадібно вхопило сосок і потягло з грудей молоко, то забула в ту мить про все на світі.

Опівночі, як табір заснув і навіть Тапур десь затих, до шатра Ольвії нечутно зайшла Мілена, тримаючи поперед себе витягнену руку з вузликом.

Ольвія не спала.

- Поглянь, яка в мене гарна донька, - шепнула рабині. - Чорний чубчик і чорні оченята в неї від Тапура, а личко - моє... Ось поглянь... - схаменувшись, прикусила язика, як глянула на червоні ямки замість очей у рабині.

- Ольвіє... - Рабиня вперше відважилась назвати свою господиню по імені. - Ось тобі харч на дорогу, - простягала вузлик. - Трохи сиру і в'яленого м'яса... Послухай мене, стару і сліпу, яка трохи знає цих скіфів. Рятуйся, втікай... Я домовилась. Тобі приготували коня. Збирайся, ради всіх богів, збирайся, господине, бо вранці буде пізно... Ти не знаєш скіфів, а я їх вивчила за роки неволі. Кажу, вранці буде пізно. Ти для мене - що сонце для сліпих очей. Коли що з тобою трапиться, я не перенесу. Тікай, господине, тікай!..

- Куди? - спокійно запитала Ольвія.

- У Грецію... Додому. Куди хочеш, аби подалі від Скіфії, - шепотіла Мілена й тремтіла вся, наче їй тіпав плач. - Вождь нахваляється продати тебе савроматам у рабство. А Тапур слів на вітер не кидає, ти його просто ще не знаєш.

- Хай нахваляється...

- О, ти навіть не уявляєш, що таке рабство! - Мілена показала на ямки замість очей на своєму обличчі.

І тицяла їй вузлик.

- Ось тобі харч на дорогу... Тікай...

- Облиш, - Ольвія кволо відмахнулась рукою.

- Тапур страшний у гніві! - зойкнула рабиня. - Він тоді сліпне і глухне. Рятуй коли не себе, то дочку. Бо потім будеш за нею тужити, як я за своєю Ліктою...

- Дочку?... - Ольвія стрепенулась і почала поспіхом збиратися. - О ні, дочку я не віддам на поталу!

- Швидше, швидше, - підганяла рабиня. - Доки темна ніч у степу, доти Тапур не велів тебе схопити.

- Мілено, - Ольвія обняла рабину за плечі. - Я не забуду тебе. Може, ще побачимось, а може, й ні... Прощай... Доньку я Ліктою назву. Як ти колись свою назвала... Лікта... Вона завжди мені нагадуватиме про тебе, моя вірна Мілено.

...А світла зірка все пливе й пливе у темряві ночі, ні на мить не спускаючи з Ольвії свого турботливого, лагідного погляду.

"Мілено, люба моя Мілено, - шепоче Ольвія. - Я ніколи не забуду твоєї доброти і вірності".

Не знає втоми кінь, летить над нею яскрава зірка, і Ольвія вірить: все буде добре. Іноді згадує Тапура і (о диво дивніше!) не відчуває до нього гніву, хіба що жіноча образа нуртує в її серці. А зла за душею не має. Розійшлися їхні дороги, втікає від нього, немов

від звіра якого, а бач, не проклинає.

Прощай, Тапуре, прощай, Скіфіє!

Донька повсякчас, все життя нагадуватиме про вас, та ще хіба в сні прийдеш до мене, Скіфіє, з німим докором, що я не подарувала твоєму вождю бажаного сина...

Розділ четвертий

Перше випробування

Як витримала першу ніч, Ольвія гаразд не пригадує.

Здалося, що не ніч минула, а одна мить.

Спинилась лише вранці, як рожева Еос – богиня ранкової зірки – вже позолотила небо.

Кінь дрібно тремтів, ноги його підкошувались, він парував.

"Бідна тварина, – зітхнула Ольвія. – Так зажену його, а тоді... Що тоді робитиму в цім степу?.."

Ледве-ледве зсунулась з сідла.

Захитавшись, присіла на землю, але й земля під нею неслась у нестримному чвалі і здавалась Ольвії велетенським сідлом. Несила було ворухнути рукою чи ногою, але, прокинувшись, заплакала у кубельці на грудях Лікта... Мусила побороти себе, рухатись... Витягла грудь, зітхнула – небагато молока. Та й де воно візьметься після такої ночі?..

Дивилась, як Лікта смокче, дивилась на її чорні, блискучі, як у батька, очі, і втома поволі сходила з неї. Посміхнулася до Лікти, погладила пальцем її носик.

– Смокчи, маленька, не загинемо, – підбадьорливо мовила. – Виживемо наперекір всьому! Вночі гірше було, гнітючіше, а вдень дорога піде веселіше... День, два, а там і до Борисфену доскачемо. А Борисфен – то вже й наш край.

Глянула на коня. Він стояв, широко розставивши ноги й опустивши голову. З його боків шматтями сповзала піна.

– Стомився, бідненький? – ласкаво запитала Ольвія.

Кінь поволі звів голову, глянув на неї великим затуманеним оком, хитнув головою, наче розумів її мову.

– Ну, пробач, що так гнала тебе. Сам розумієш, треба було спішити. Але більше не буду... Та ти не стій, піди попасися. Бачиш, яка гарна трава, де й сила в тебе візьметься...

Кінь з шумом видихнув повітря і пішов на тремтячих ногах пастися. Насмоктавшись молока, Лікта затихла, подивилася на матір, позіхнула раз-другий і заснула...

Ольвія насмикала ковили, вимостила постіль, вклала спати Лікту. А сама, звівшись, оглянулась. До самого обрію ланцюгами тяглися горби, де-де стояли поодинокі дерева, лише на півночі, під кряжем, щось темніло – бір чи перелісок. А на південь, скільки сягало око, зеленіли трави. А небо висіло сіре, наче попелом всипане, сонце ледве пробивалося крізь ту пелену, багаттям немічним жевріло...

Ольвія, аби впевнитись у безпеці, ще раз уважно обдивилася усі сторони світу, вдихнула вітер. Він видався їй з полиновим духом і... димом. Піднявшись на взгірок,

Ольвія подивилась на північ і побачила на обрії дими. Були вони далеко звідси, і вона заспокоїлась.

"Певно, там кочує якесь скіфське плем'я", – подумала вона, повертаючись до дитини. І тільки тепер відчула, як зголодніла. Підійшла до коня, що пасся неподалік, відв'язала від сідла торбу. Кінь навіть голови не повернув, жадібно гризучи траву, губи його були в зеленій піні... Хотіла зняти сідло, та передумала. Хай буде про всяк випадок. Мало що може трапитись кожної хвилини у степу. Насмикала пучок трави, витерла коневі боки і спину, поляскала його по шії.

– Пасися, конику, набирайся сил, бо в нас ще довга дорога. Борисфен звідси на заході, тож сонце мусить бути всю дорогу ліворуч. Так по сонцю і дістанемось...

Кінь подивився на неї, і очі його вже трохи просвітліли. Ольвія посміхнулась.

– Відходиш, бідолахо? Потерпи, дістанемось до міста, ніхто й пальцем тебе не зачепить. А мій сауран так і лишився у Скіфії.

Згадка про скіфів знову навіяла їй Тапура, але вона, аби не терзати себе подумки, викинула його з голови і примусила себе думати про щось інше.

Ще раз обдивившись обрії і впевнившись, що всюди тихо, якщо ж не рахувати тих далеких димів на півночі, вона присіла біля дочки. Їла над силу, не відчуваючи смаку. Жувала сухий сир, доки й не заснула сидячи.

Снилося їй рідне Гостинне море, білі чайки над хвилями, яскраве сонце... Тихо так, гарно, безжурно на душі в Ольвії! І легко їй, ніби щойно на білий світ народилася... Аж раптом чує, хтось гука її.

– Ольвіє?! Ольвіє?!

Глянула – впливає з моря дельфін і каже:

– Гостинне море дарує тобі доньку. Вона сидить у мене на спині й простягає до тебе руки.

Затремтіла Ольвія, кинулась до своєї дочки, і раптом білий світ померк, пірнув у густу чорну пітьму.

– Дельфін! Дельфін!.. – злякано закричала Ольвія. – Чому я тебе не бачу? Де ти, відгукнися!

– Я тут, – сказав дельфін. – Біля тебе.

– А моя донька де?

– У мене на спині.

– Чому я не бачу ні моря, ні тебе, ні доньки?

Зареготав у чорній пітьмі дельфін.

– А тому, що ти вже осліплена!

– Неправда!

– Ха-ха-ха!! – реготав десь у тьмі дельфін. – Адже ти рабиня. Тапур продав тебе в рабство савроматам, а ті, щоб ти не втекла, викололи тобі очі. Як скіфи Мілені.

Закричала, заголосила Ольвія:

– Дайте мені очі... Очі мої верніть. Я хочу подивитись на свою Лікту. Мою маленьку Лікту...

- А-а-а... - плакала десь дитина.

- Я тут, Лікта-а... Я зараз... за-ара-аз...

Кинулась наосліп, але всюди її зустрічала стіна важкого мороку, вона розсовувала його руками, грудьми, плечима, вірячи, що там, за мороком, буде світло.

- А-а-а-а... - кричала дитина.

- Я тут!.. Я зараз!.. - кричала Ольвія. - Де ти, Лікта?!

Зойкнула і прокинулась.

Важко дихала. Мала таке відчуття, що й досі гребеться в мороці. Боже мій, як страшно бути сліпий! Навіть на мить, навіть уві сні... Але що це? Плаче Лікта? Не у сні, а наяву...

Стривожено пирхав кінь, тицявся губами у плече, наче хотів її розбудити. Ольвія відчула щось недобре, схопилася. За ближнім горбом мигнув сірий звір.

Вовк?

Глянула ліворуч і обімліла: зграя вовків! Здригнулась, ніби хто облив її крижаною водою.

Лікта зайшласть плачем, Ольвія нарешті отямилась, схопила кубельце, квапно наділа його собі на шию, зав'язала кінці. А в самої тремтіли руки, билася сполошна думка: що робити, де шукати порятунку?..

Кінь знову штовхнув її у спину.

"О боги, - жахнулась Ольвія. - Як хоч він з переляку не втік?.."

Крайній вовк подав голос - виття його було пронизливе і моторошне. І вчувалася в ньому радість. Ольвія тієї ж миті опинилася у сідлі. Кінь наче ждав цього, бо з місця рвонувся так, що аж у вухах вершниці засвистів вітер.

Вовча зграя повела очима, проводжаючи коня, ліниво затрусила й собі слідом. Хижаки були певні, що в цьому пустельному краї здобич далеко від них не втече.

Ольвія оглянулась.

Материй вожак - здоровенний, широкогрудий вовчище з рудими підпалинами на боках - рикнув, і зграя, піднявши хвости, почала набирати швидкість.

"Справа зовсім кепська, - подумала вона й відчула, як щось закрижаніло в душі. - Кінь зморений і навряд чи зуміє відірватися від зграї. А в цих краях кричи - не докричишся!.."

Лікта плакала не затихаючи, та матері було не до неї. Міцно намотавши на ліву руку повіддя, вона затиснула в правій акінак. Страху не відчувала, тільки на серці чомусь стало сумно і гірко. Та ще захотілося побачити Тапура, хоч здалеку, хоч мигцем... Невже кінець?..

Оглянулась... Так і є, вовки вже здоганяють, зграя на ходу ділиться надвоє. Певно, хочуть охопити коня з обох боків.

Ех, Тапур!.. Ну для чого ти мене забрав з Ольвії? Для чого хижим шулікою вихопив із гнізда? Щоб отак глупо розтерзали мене вовки у степу, як твою матір, коли вона втекла, щоб не лягати з мертвим Ором у могилу?..

Невже і її чекає така жахлива доля?..

Занесла руку з акінаком для удару, ні на мить не спускаючи тривожного погляду з вожака... Прикусила губу... Ну, стрибай, сіроманець. Стрибай же!.. Все зараз залежить від вожака. Схибить вожак, вона врятується, а вчепиться коневі в шию... Але про те краще не думати. Ще є мить. Одна мить. А потім... потім, можливо, вже й думати буде пізно...

Рука з акінаком напружилась...

Вожак уже здоганяє.

Ольвія бачить його білі гострі ікла, червоний язик. І люті жовті очі... Він уже зовсім близько. Порівнявся з конем, повертає до нього ошкірену пащеку.

Буде стрибати?.. Але ні, здається, хоче трохи випередити свою жертву, щоб одним ривком полетіти їй на шию... Кінь несеться з останніх сил, але тих сил уже не досить, щоб відірватися від переслідувачів. Наче в якомусь тумані, чує Ольвія крик дочки, хоче озватися до неї, й несла розімкнуті стиснені зуби. Рука з акінаком закам'яніла... Тільки б не схибить. Тільки б точно розрахувати удар...

Вожак несеться з такою швидкістю, що, здається, пливе поруч з конем. Ольвія бачить, як роздуваються у нього руді боки, як летить піна з пащеки, й висне обабіч морди павутинням...

Ольвія перехиляється трохи на правий бік, готуючись до удару. Тіло її стає твердим, наче кам'яним, і вона відчуває: не схибить!

І тут переярки зліва вирвалися вперед, кінь шарпнувся від них у протилежний бік... Вожак, певно, цього й чекав. Не збавляючи швидкості, він зненацька почав підніматися, виростати на очах...

Ось він уже зростом став завбільшки з коня.

І вона зрозуміла: вожак стрибнув!

Рука Ольвії, описавши півколо в повітрі, згори вниз полетіла йому навстріч, акінак по саме руків'я м'яко увійшов вожакові у бік, під ребро. Він якось по-собачому гавкнув, наче гекнув, перевернувся в повітрі, мигнув світлішим черевом і лишився далеко позаду. І там, де падав, щось зачервоніло...

Розділ п'ятий

Той, хто знищує вовків

- Ар-р-р-а-а-а-а!!! - не тямлячи себе, закричала Ольвія. Та радість її виявилась передчасною: хижацька зграя в запалі погоні навіть не звернула уваги на загибель вожака. Передній вовк, вирвавшись на місце вожака, з розгону стрибнув на круп коня, щоб дістати вершницю. На щастя, він не втримався, перелетів на другий бік. Але кінь з несподіванки присів на задні ноги, сповільнив біг...

Його враз оточили вовки.

І в ту мить з-за горба вилетів вершник... Щоправда, Ольвія не встигла розібрати, хто ж сидів у сідлі, - вигулькнуло щось кудлате, все вбране у сіре хутро. Замиготів меч у руках того химеруватого вершника, він щось хрипло кричав, і кричав з такою люттю, що вовки почали розбігатися. А він ганявся за ними, і закривавлений меч у його руках із свистом розсікав повітря.

Розігнавши вовків, він повернув коня до Ольвії.

- Жива?

Голос його був хриплий, якийсь аж звіриний, він важко і часто дихав. Вбраний був у вовчі хутра. На голові мав великий закудланий малахай, насунутий аж на самі очі, на плечах, спині і грудях звисали вовчі лапи з пазурами.

Лице невідомого так густо було заросле щетиною, що Ольвія ледве вгледіла його очі та кінчик носа.

Стримано кивнула головою.

- Спасибі тобі, рятівнику, за поміч.

Він під'їхав до неї ближче, тримаючи за вуха відрубану вовчу голову, з якої ще капала червона, густа кров, пильно глянув на Ольвію, на її дитину на грудях.

- Вона тобі належить, - показуючи на вовчу голову, проказав глухим, трохи скрипучим голосом. - Я не питаю, хто ти і звідкіля. Але ти - мужня жінка, якщо заколола акінаком рудобокого вожака. Я полював за ним всю весну, але він вислизав. Хитрий був вовчисько, навіть стрілою його ніяк було дістати. А лютий був, що той злий дух! Таких вожаків у них небагато.

- Ти скіф?.. - запитала Ольвія з подивом і острахом, все ще недовірливо розглядаючи його вбрання із вовчих шкур.

- Я - Той, хто знищує вовків! - озвався він глухим голосом, і їй здалося, що говорить він з-під землі. - Мене знають всі околишні степи. Лютішого винищувача вовчого племені за мене немає. І боги свідки, я таки доберуся до їхнього царя!

"Як би пошвидше відкараскатись від цього дивного мисливця, - подумала Ольвія. - Страшний він якийсь і божевільний..."

- Будь мені за жінку! - раптом сказав Той, хто знищує вовків. - Удвох ми швидко переб'ємо степових хижаків.

- Я поспішаю, - вдала, що не почула його пропозиції Ольвія. - Покажи мені, де Борисфен.

Він махнув відрубаною вовчою головою на захід.

- Там! А тече він туди, на південь.

- Бувай, скіф! - Ольвія повернула коня на захід і спиною відчула неприємний холодок: а раптом він кинеється на неї?

- Я покажу тобі дорогу і проведу тебе степом, щоб сіроманці вдруге не напали, - буркнув він невдоволено. - Не хочеш бути моєю жоною - не неволю. Але й не можу тебе лишити саму. У цих краях вовче царство. Десь за тими горбами ховається їхній владика. Але я все одно до нього доберуся!

Тримаючи в руці вовчу голову із вже закипілою кров'ю, він їхав трохи попереду. Ольвія - за ним слідом, все ще не полишаючи думки при першій же зручній нагоді спекатись небажаного жениха. Уникала дивитися на його широку спину, на якій теліпалася висохла вовча голова з ошкіреною пащекою. Та й сам мисливець, закутаний у вовчі шкури, здавався їй велетенським звіром, що невідь-чому їде на коні.

- Дарма ти не хочеш стати моєю жоною, - не повертаючи голови, гудів Той, хто

знищує вовків. – О, грізніших мисливців за нас не було б у цих краях!

– Я вже маю чоловіка, – стримано відказала Ольвія.

– Жаль... – широко сказав він. – Коли я побачив, як ти штрикнула акінаком рудобого ватажка, то зразу й подумав: світ об'їдь, а другої такої жінки не знайдеш. – І додав по хвилі: – Була колись і в мене жона... І син був...

Він зітхнув, як здалось Ольвії, тяжко і більше не промовив і слова. І їй шкода стало цього страшного на вигляд чоловіка.

– У тебе горе? – по хвилі запитала вона, і починала здогадуватися, що, певно, він від горя став таким...

Він здригнувся, прислухаючись до її голосу, а потім рвучко повернув своє заросле, відлюдькувате лице.

– За все моє життя у цих краях ще ніхто не цікавився моїм горем. Дозволь мені провести тебе до самого Борисфену. Я буду щасливий.

Ольвія кивнула головою, і далі вони їхали мовчки.

Іноді на обрії мелькали якісь вершники, то краєм мигнув табун, і Ольвія здогадувалася, що там кочує якесь скіфське плем'я. Іноді їй здавалося, що вона бачить далеко дими кочовища. Та ось горби, порослі кущами терну, скінчилися, вони вихопилися на м'яку типчакову рівнину. Вітер пах чебрецем, було тихо та лагідно. І сонце привітно виглянуло з-за сірих хмар. В Ольвії трохи відлягло від душі. На обрії рівнина закінчувалася ледь видними синіми кряжами.

– Борисфен – за кряжами! – не повертаючи голови, сказав Той, хто знищує вовків. – Але ця долина не зовсім безпечна. Тут водяться дикі коні, а де тарпани, там і вовки. Та й людовів чимало в степу. Особливо у тім краї, – махнув він на північ, – де не буває сонце. Людові часто спускаються вниз понад Борисфеном і чатують самотніх вершників. А буває, що й окремі сім'ї захоплюють.

Він повернув коня до одинокого дерева, під'їхали ближче. То був розлогий і товстелезний дуб. Той, хто знищує вовків, повернув до нього коня, Ольвія, повагавшись, поїхала слідом і під дубом побачила гору вовчих черепів з ошкіреними пащеками. Від того видовиська їй стало моторошно.

– Лежите?.. – глухо запитав він, звертаючись до черепів. – Лежіть, я вам ще одного привіз!

І кинув на купу вовчу голову. Черепи заторготіли, наче загарчали, і він зареготав:

– Ха-ха-ха!.. Шкірите мертві зуби? Шкірте! – І зненацька крикнув: – Ти чуєш мене, степовий владико?! Це я, Той, хто знищує твою прокляту зграю! Я буду вас убивати доти, доки ваші черепи не здіймуться горою вище цього дуба! Стережися, вовчий владико, останньою на цю гору я кину твою царську голову!

Погрозивши вовкам, він пустив коня чвалом. Ольвія ледве встигала за ним. Вовча голова за його спиною метлялася з боку на бік, і Ольвія намагалася на неї не дивитися.

Довго їхали рівниною, полохаючи то куріпок, то перепелів, то довговухих і довгоногих земляних зайців – тушканчиків, згодом поминули могили з кам'яними ідолами на вершинах, що були "побілені" орлами, і знову попливли типчаковим морем.

Гули бджоли і повзали по квітках конюшини, навколо було тихо, сонячно і зелено. Той, хто знищує вовків, не озивався жодним словом, мовчала й Ольвія. Лікта спала у неї на грудях.

Та ось зненацька пронісся гул, земля задвигтіла.

– Тарпани! – не повертаючи голови, кинув мисливець.

Наче з-під землі виринув у степу табун низькорослих, мишастого кольору коней з чорними смугами на спинах. Попереду мчав великий широкогрудий і тонконогий кінь, певно, вожак табуна, за ним – жеребці, потім кобили з лошатами, замикали табун знову жеребці.

– Вовки їх полохають, – пояснив супутник Ольвії.

Почулося протяжне виття, слідом за табуном вискочила сіра зграя і кинулась навперейми тарпанам.

– Шкода коней, – вихопилося в Ольвії.

Той, хто знищує вовків, нічого не сказавши, зупинив коня, пильно слідкуючи за тарпанами.

Зграя, намагаючись розколоти табун, розпорошити його по степу, заходила півколом. Але коні трималися купи. Ось вожак побіг по колу, тарпани потяглися за ним і зрештою замкнули коло: всередині опинилися кобили з лошатами. Жеребці по краях повернулися до нападників крупами. Вовки раз у раз кидались на табун, але всюди їх зустрічали копита. Якийсь нетерплячий вовк надто вихопився наперед, один з тарпанів дав задки, і сіроманець полетів з розтрощеним черепом.

Вожак заіржав, табун, наче велетенське колесо, покотився степом і зник за могилами. А за ним подалися і вовки.

– Ха-ха-ха!!! – зареготав Той, хто знищує вовків, і крикнув: – Ей ти, вовчий царю! Я сміюся з тебе! Не займай ліпше тарпанів, бо не одному розтрощать черепи.

Коли сонце піднялося високо і стало над головою, Той, хто знищує вовків, повернувши праворуч, почав спускатися у балку. Ольвія прямувала за ним. По схилах балки дерся вербняк, на дні, в неширокій долині, серед зеленої густої трави тихо жебонів струмок... Ольвія аж тепер відчула спрагу, її супутник, зіскочивши з коня, пустив його пастися.

– Почекай мене тут, – мовив не повертаючись, – я вполюю дрохву.

І зник з балки.

Ольвія спішилась, пустила й свого коня пастися, поклала на траву Лікту в кубельці, а сама пішла до струмка. Ставши на коліна, довго і жадібно пила воду, аж до болю в шлунку. Із струмка на неї дивилася чужа жінка з худим, гострим лицем, з темними колами під очима... Ольвія вмилась, відчувши приємну свіжість, трохи збадьорилась і, аби не дивитися на своє відображення у струмку, збовтала воду.

– То не я, – сказала до струмка. – То – чужа жінка!

І пішла годувати Лікту.

Насмоктавшись, Лікта затихла, засопіла умиростворено і почала дрімати. Ольвія перепеленала її, попраля пелюшки у струмку й розіклала їх сушитися на траві. Сівши

біля дочки, обхопила голову руками... І відразу ж світ завертівся перед нею: пологи, розпачливий крик Тапура, ніч, втеча, вовки... І, зрештою, Той, хто знищує вовків... На душі було важко і гнітюче. Сум здавив груди. Думала про Тапура, чи справді він би продав її у рабство? Губилася в думках... Чула, як повернувся її супутник, щось кинув на землю, потім трошив хмиз, зрештою витер вогонь. І теж ніби зітхав. Ольвія звела голову, біля неї лежала барвиста дροхва.

- По обличчю твоєму бачу, що ти не сколотка, - озвався він, роздмухуючи вогонь. - Хто ти?

- Гречанка.

- А батько хто? - кивнув він малахаєм на Лікту.

- Тапур.

Він глянув на неї з більшою повагою.

- Сам Тапур?..

- Сам... - невесело посміхнулася вона.

- Мабуть, дочка?

Ольвія зітхнула і нічого не відповіла.

Він хотів ще щось запитати, але стримався.

- У мене був син... - перегода озвався глухо і наче застогнав: - Який син був...

Багаття розгорілося, він узяв дрохву, ніж і пішов до струмка потрошити птаху, потім довго її обмазував глиною, аж доки вона не стала схожою на вальок, з якого стирчали кінчики пір'їн. Повернувшись до багаття, загриб її у жар, зверху наклав хмизу.

- Був син... - зітхнув, дивлячись у вогонь.

Сидів горблячись, не скидаючи вовчого хутра, ще більше насунувши на лоба кудлатий малахай. Тільки іноді бликав на Ольвію бляклими, сумними очима, що визирали з його густої щетини, наче два затравлених звірка із схованки.

- Повідай про своє горе... - м'яко мовила Ольвія. - Я, на жаль, нічим не зможу тобі допомогти, бо сама шукаю допомоги і захистку, але тобі легше стане.

- О, так, мужня жінко, - по хвилі згодився він. - Я вже й забув, коли й балакав до людей у цій пустці. Ніхто не цікавиться моїм горем. Може, тому, що у світі багато горя і в кожного є своє?

- Ти живеш у цих степах?

- Там!.. - махнув він рукою на північ. - Землянка там у мене. Але я рідко буваю в землянці. Я живу всюди в степу. Мене знають, як найбільшого вовчого полювальника. О, я знищую сірих щодня, а голови їхні складаю під дубом. Мене бояться не тільки вовки, а й скіфи. Кажуть, що я не людина, а злий дух степів. Тому уникають зі мною зустрічатися.

"Він і справді схожий на якесь страховисько, - подумала Ольвія. - Може, саме таким, у вовчих хутрах, і уявляють скіфи злого духа степів?.."

- Боги свідки, що я не злий дух, - сам собі казав він. - Я людина і людям не заподіяв ніякого зла. Хоч вони й бояться мене. У жодне кочовище не впускають. Собаками цькують... Я кричу: не бійтеся... Я - Той, хто знищує вовків. Я - такий скіф, як і ви.

Він вмовк, важко дихаючи.

- Ти справді людина, - сказала Ольвія.

- Спасибі тобі, - глухо мовив він. - Я ніколи тебе не забуду, мужня і сердечна жінко, хай щасливою буде твоя дорога.

Запахло тушкованим м'ясом, спершу ледь-ледь, тоненькою цівкою потягло із багаття, а далі густіше, смачніше. Ольвія ковтнула слину, відчуваючи, як голод смоче під ложечкою. Навіть коні заперхали від того запаху і довго вертіли головами та з шумом втягували повітря, не тямлячи, звідки це раптом потягло таким пахом.

Скіф голими руками розворушив жар, витяг здоровенну грудку запеченої потрісканої глини, перекидав її з руки на руку, остуджуючи, а тоді заходився ламати глину. Вона відколювалась шматтям разом з пір'ям, оголюючи ніжне паруюче м'ясо. Обібравши всю глину і пір'я, мисливець розірвав тушку на дві половинки, більшу простягнув Ольвії, а меншу лишив собі. Вони мовчки впорались із смачним м'ясом, так же мовчки напилися з струмка.

- Я чув про Тапура, - зненацька озвався він.

Ольвія здригнулась і опустила голову.

- Це великий і славний вождь! - сказав він. - О, Тапур хижий, як найхижіший вовк!
- Це прозвучало в його устах як найбільша похвала. - Кажуть, він навіть самого владика Іданфірса не боїться. Коли Тапур стане владикою Скіфії, грім буде гриміти у цих степах.

- Нам час їхати, - сказала Ольвія встаючи.

Розділ шостий

Допоки їхній цар не злякається...

Минув ще один день виснажливого трясіння в сідлі. На ночівлю спинилися посеред степу, просто неба. Той, хто знищує вовків, розвів багаття, витерши вогонь двома паличками, нарвав Ольвії трави. Вона була така стомлена, що ледве трималася на ногах. Погодувавши Лікту, притулила її до грудей, скрутилась клубочком на траві й одразу ж заснула, грудьми відчуваючи тепло і доньки, і багаття. Той, хто знищує вовків, зняв із себе вовчу шкуру, обережно накрив жінку, а сам, горблячись, всю ніч сидів біля багаття у драній куртці й малахаї, підкладав хмиз та сторожко прислухався до виття у степу. Чорна, глуха ніч обступила багаття з усіх боків, раз по раз у темряві вили вовки, кричали якісь птахи... Коні злякано тислися до вогню, пирхали і неспокійно тупцювалися.

Всю ніч Ольвії снівся Тапур. Вона тікала від нього, а він гнався за нею і страшним голосом кричав:

"Савроматам продам, савроматам!" - і перетворювався на вовка.

Ольвія злякано кричала вві сні.

"Ха-ха-ха!.. - реготав Тапур. - Хіба ти не знаєш, що я можу на вовка перекидатися? Я цар усіх вовків. Ти не втечеш від мене, і тебе не врятує Той, хто знищує вовків!"

Прокинулась вона від того, що кінь пирхав їй прямо в обличчя. Схопилася, з пліч сповзла вовча шкура, жінка злякано відсахнулася, бо спросонку привиділось бог зна й що...

В степу вже сіріло, передранкова свіжість доймала до кісток, і вона, поборовши відразу, накинула на плечі вовчу шкуру, щільніше притулила Лікту. Багаття ледь жевріло, вкрившись сірим попелом, наче й собі сховалося під вовче хутро. Того, хто знищує вовків, не було. І його коня теж.

За два дні Ольвія почала вже потроху звикати до свого дивного, химерного супутника, і без нього їй стало трохи не по собі у степу. Далеко на півночі шугали дими, на кряжі зрідка проскакували вершники, ледь видимі звідси. Та вони були далеко і навряд щоб бачили її, і вона заспокоїлась.

Та ось почувся тупіт копит зовсім близько, Ольвія потяглася рукою до акінака, вся напружилась. З-за могили вигулькнув вершник у вовчому малахаї і куртці. Під'їхавши ближче до багаття, кинув дві вовчі голови і, спішившись, пустив коня, а сам підійшов до напівзатухлого багаття, сів згорбившись. На ньому була стара, витерта куртка, повстяні штани. В тій куртці він був схожий на звичайнісінького скіфського пастуха, котрий пасе чужі табуни, лише малахай нагадував, що він Той, хто знищує вовків.

- Що трапилось? - запитала Ольвія.

- Сіроманці хотіли викрасти наших коней, - сердито озвався він. - У двох я відтяв голови.

Помовчали. Мисливець горбився біля багаття, дивлячись в одне місце перед собою, і тяжко зітхав, ніби його давив гніт.

- Хто ти, скіфе? - вирвалося в Ольвії.

- Я вже казав: Той, хто знищує вовків. Так мене називають у степах. А ще - злий дух степу. Теж мене так називають.

- І доки ти знищуватимеш вовків?

Він знизав плечима.

- Не знаю... Допоки не віддадуть мені сина.

- Що?.. - Ольвія піднялася з подиву. - Що ти сказав?

- Я був колись пастухом, - пробурмотів він, невідривно дивлячись у сірий попіл багаття. - Кибитку мав і сина. Він ще не вмів ходити, але вже добре їздив верхи. Посаджу його, бувало, на коня, вхопиться руками за гриву і мчить... Добрий би був з нього вершник і пастух!

Він зітхнув і довго мовчав.

У степу хутко дніло, низом потяглися тумани, вологі, холодні. Прошелестів вітер, закушпелив попелом багаття. Десь за могилами прогупотіли тарпани, і все стихло.

- Там... - махнув він на схід, - за трьома горбами, ми пасли коней. Чужих, нашого вождя. У мене було четверо коней, але минулої зими була ожеледь, і мої коні пропали. Крига була така на снігу, що вони не змогли пробити її копитами. І ослабіли. Їх і порвали вовки... Так я лишився без табуна і пас чужих коней. Але в мене був син і була кибитка. Однієї ночі на табун, який ми пасли, напали вовки. Багато-багато вовків. І вони зовсім знахабніли і не боялися нас... Всю ніч ми палили багаття і пускали стріли у сірих. Коней ми тоді вберегли, а мого сина не стало... Його витягай з кибитки вовки. Я бачив слід їхніх лап. Він, мабуть, прокинувся вночі і плакав, от сірі й почули... Я шукав

сина п'ять днів і не знайшов. Тоді я закричав на увесь степ: "Гей, вовки! Клянусь богами, що я зживу ваше прокляте плем'я із світу білого. Або віддайте мені сина, або я винищу вас до одного!"

- Давно то було?

- Троє літ і дві зими тому.

- Звідтоді ти б'єш вовків? - Ольвія з жалем і подивом глянула на свого супутника.

- Б'ю!.. - з ненавистю відповів він і скреготнув зубами. - І буду їх нищити. За свій табун, за сина! День і ніч сіятиму я смерть серед їхнього племені. Аж доки їхній цар не злякається і не скаже вовкам: віддайте хутчіше йому сина, бо він нас зживе зі світу білого. І тоді вовки повернуть мені сина, і ми покочуємо з ним степами...

Розвиднялося...

Палало крайнебо, і сонячні промені віялом розходились по небу. Летіли перепели, падали в ковилу, деś пересвистувались бабаки.

- Пора, - сказав Той, хто знищує вовків. - Сьогодні, як сонце підніметься вгору і стане у нас над головами, ми дістанемось Борисфену. Я перевезу тебе колодою на той берег і повернуся у свої степи. Мені ще треба багато-багато вбити вовків, аж доки вони не злякаються і не повернуть мені сина... А про тебе я завжди пам'ятатиму, мужня і добра жінко.

Розділ сьомий

Людолови на Борисфені

До Борисфену дісталися, як і обіцяв Той, хто знищує вовків, справді ополудень, як уже сонце добре підбилося над головою, а тіні, зіщулившись, зробилися такими куцими, що в тих зайців хвости.

Дісталися якось зовсім негадано, несподівано, хоч і поспішали до великої ріки із самого раннього рана. Хвилю тому їхали густою тирсою, що сягала коням по черева, всюди слалися одноманітні рівнини із перелісками і кряжами, балками й узвишшями та орлами в піднебессі, слалися, здавалося, аж до самого обрію, де небо зливалося із землею, а тоді в один мент коні раптово спинилися як укопані, й Ольвія скрикнула, бо не побачила поперед себе... нічого. Себто вона побачила, але - порожнечу, наповнену свіжим повітрям, котре над порожнечею було трохи блакитніше, а в наступну мить загляділа на дні безмежної порожнечі широку голубу смугу наче вже з іншого світу білого.

Хитнувшись вперед, Ольвія мимовільно вхопилася за гриву коня, глянула вниз, потім поперед себе і тихо та радісно ойкнула:

- Ой мамочко, як же гарно!..

Вони стояли на високій, стрімкій кручі, на якій чуприною маяла тирса, а далеко внизу, в широкій привільній долині, серед вербових гаїв, зелених островів і жовтих прибережних пісків, серед неосяжних просторів, під високим і бездонним небом неквапливо плинув на південь, до Гостинного моря, могутній Борисфен.

І над його голубизною, над зеленню островів і жовтизною пісків літали білі чайки.

І було тихо і благословенно над усім білим-білим світом.

І зітхнула Ольвія так легко, наче після довгої-предовгої мандрівки нарешті дісталася до порога отчого дому.

- Борисфен! - крикнула вона збуджено, і на просвітлених її очах заблищали сльози.
- Борисфен! - закричала вона і, зірвавши з голови башлик, замахала ним, вигукуючи: - Борисфен!! Борисфен!!

- ...сфен... сфен... - понеслося над долиною, а вона, плачучи й сміючись, все вигукувала і вигукувала:

- Борисфен!! Борисфен!! Борисфен!!

І дивно було їй, і бентежно, і аж не вірилось, що ця велика і славна ріка несе голубі води до її рідного краю.

- Лікто, донечко... - збуджено торохтіла Ольвія до дитини. - Поглянь, уже Борисфен... Поглянь, поглянь, ти ще ні разу не бачила Борисфену. Це наша ріка, вона тече до мого краю.

По той бік ріки аж ген-ген простилалась широка долина, спершу за водою жовтіли піски, за ними зеленою стіною вставали діброви і гаї, а ще далі здіймалися гори. І потойбіч на крутих горах стовпами стояли дими скіфських кочовищ. І там, за горами, за димами, був її рідний край.

Той, хто знищує вовків, зняв малахай, підставив сиву закудлану голову Борисфеновим вітрам.

- Арпоксай... - прошепотів він сам до себе. - Батько наш...

І по хвилі додав якимось іншим, у ту мить неглухим, голосом:

- Немає у скіфів іншої такої ріки, як Арпоксай. Багато у Скіфії рік і річок, а другого такого Арпоксаю немає... Він, як батько, один...

Від ріки віяв свіжий і чистий вітер, дихалось легко, і втоми більше не було, і горе у ту мить забулося, і забулися злигодні останніх днів, утеча, вовки, відчай... Все-все у ту мить забулося, і здавалося Ольвії, що вона вже вдома, і стоїть на кручі, і дивиться в далину...

Та нараз заплакала Лікта, і Той, хто знищує вовків, опам'ятавшись, поспішно натягнув аж на лоба малахай і буркнув до неї своїм звичайним глухим голосом:

- Досить стовбичити на видноті, у ці краї забродять недобрі люди. Звідти, - показав він рукою на північ, - рибу ловлять і... людей. Котрі їм на очі потрапляють.

Круто повернув коня від кручі і помчав у степ. Назад од Борисфену. Нічого не розуміючи, Ольвія поїхала за ним слідом, і за мить вони знову були серед безмежної степової рівнини, і здавалося, що й не було тут ніколи Борисфену. Тільки коли озиралася назад, то над тим місцем, де за кручею вниз плинула ріка, більш од звичайного голубіло небо.

Та ось мисливець повернув коня вбік і став круто спускатися в балку. Ольвіїн кінь теж круто пішов униз, і вона, однією рукою притримуючи дочку на грудях, другою вперлась йому в гриву й трохи відкинулась назад. Спустились у зелену балку, боки якої геть були всіяні жовтими кетягами безсмертників і золотисто-жовтими суцвіттями звіробою, на дні в густих і зелених травах поспішав у бік Борисфену жвавий струмок.

Поїхали над струмком, чимдалі, тим балка глибшала, круті боки її ставали прямовисними і здіймалися все вище і вище. Потяглися глинища – голі, вогкі. Тільки високо над головою тяглася смужка неба. Так і їхали якийсь час яром, вогким і задущливим, аж доки за одним із поворотів не хлюпнула в очі блакить, не дихнуло в обличчя свіжим вітром. Глиняні бескиди обірвалися враз, розступилися, і вони виїхали на сухий, аж білий, прибережний пісок.

Ліворуч і праворуч тяглися гаї, очерети, а прямо перед ними було плесо чистої води, і за ним, за плесом, шумів Борисфен, і пронизливо, ніби жаліючись на свої долі, кричали чайки.

Коли під'їхали ближче, на прибережних вербах загаласували сороки. Той, хто знищує вовків, спинивши коня, прислухався до сорочого скрекоту і буркнув:

– Не подобається мені їхній галас!

– Чому?

– Сороки просто так кричати не будуть. – І зняв з плеча лук, поклав його на шию коня, ближче підтягнув сагайдак із стрілами, для чогось погладив руків'я меча.

– То сороки нас побачили і стрекочуть, – спробувала його заспокоїти Ольвія, але він щось невиразно буркнув і, відвернувши край малахая, прислухався якийсь час... Та ось сороки почали затихати, і він, уважно оглянувши навколо прибережний пісок, мовчки махнув їй рукою, і вони рушили до плеса. Під вербами, біля самої води, на трав'янім моріжку спинилися і спішилися. Було тихо, тільки про щось своє, потаємне, шушукався очерет, та за плесом шумів Борисфен, та кричали чайки... Коней розгнуздали і пустили напитися, вони кинулися у воду, забрели по коліна і, повитягавши шиї, пирхаючи, самими губами розпробували воду, а вже тоді почали жадібно пити.

Верескнула Лікта, і Той, хто знищує вовків, рвучко повернувшись до Ольвії, невдоволено сказав:

– Краще, аби вона мовчала. Менше крику – більше удачі.

Ольвія поспішно затрясла дочку, і дитина враз затихла. Мисливець, оглянувшись, пірнув в очерет і ніби зник. Коні, понапивавшись, стояли у воді, відпочивали, і з їхніх мокрих губ падали краплі і лунко вдарились об воду: лусь, лусь, лусь... І Ольвія насторожено прислухалась до того лункого лускання, але навколо одноманітно і заспокійливо шумів очерет, на воді відбивалися сонячні зайчики, було тихо та мирно, і вона потроху заспокоїлась...

Почувся легкий плескіт, з-за очерету вплив мисливець на якійсь колоді із сяк-так зрубаним гіллям, в корі. Він правував довгою тичиною.

Підпливши до берега, безшумно зістрибнув у воду і жестом поманив до себе Ольвію. Вона забрела у теплу воду, стара колода була всередині видовбана і добре-таки вичовгана, бо, мабуть, служила не одному рибалці чи перевізнику. Він притримав хистку колоду, вона сіла, притискуючи до грудей дитину, і подумала, що тут, на тихому плесі, нічого, а як доведеться плисти у цій колоді на середині Борисфену, де і вітер, і хвилі добрячі. Та й течія...

Тим часом мисливець тихо свиснув коням, і вони повернули до нього голови. Він

посвистував, ніби запрошував коней у воду, і вони зрозуміли його посвист, бо почали забродити. Тоді він розвернув на місці колоду, вужчим кінцем до Дніпра, і Ольвія опинилась лицем до берега, а спиною до води. Але берега гаразд не бачила, бо він загороджував його собою. Тихо підпихаючи колоду, він рушив, забродячи все глибше і глибше. Коли вода вже сягнула йому до пояса, він уперся руками в край колоди, готуючись сісти в неї, і тут хитнувся, наче здригнувся, чомусь різко вигнув спину і відкинув назад голову так, що борода його глянула в небо, а на зарослім обличчі з'явилась якась гримаса, схожа на подив.

В ту мить Ольвія ще нічого не могла зрозуміти, тільки дивувалася, чому він вигнувся так неприродно і чому не сідає в колоду. І раптом з жахом вона побачила, що з його перекошеного рота, із куточка потік червоний струмок і лунко та швидко і часто закрапав у воду: крап-крап-крап...

- Що з тобою?... - шепотом запитала вона і тут тільки побачила, що в його потилиці стирчить стріла з чорним оперенням і злегка хилитається... І тоді вона збагнула, що стоїть він перед нею хоч і не мертвий ще, але вже й не живий... І очі його скляніють на помертвілім обличчі, а на бороді, біля рота, кривавиться червона піна...

Ольвія хотіла крикнути, але в роті у неї враз так зробилося сухо, що вона не змогла повернути язиком.

І тільки тоді до її слуху донісся пронизливий крик, і з верболозів почали вибігати якісь низькорослі, карячконогі люди У звіриних шкурах. І вже коні забились в арканах, і нападники у звіриних шкурах заверещали од захвату, розмахуючи хто луками, хто короткими списами.

Все це відбулося в одну скороминушу мить, наче у тумані, в якомусь важкому і гнітючому сні.

А в наступну мить Той, хто знищує вовків, з трудом розімкнув закривавлені щелепи, з шумом видихнув із грудей останнє повітря і, падаючи навznak, різко відштовхнувся од себе колоду з Ольвією, а сам зник під водою.

І легка, хистка колода, із силою відштовхнута ним од берега, справді попливла понад берегом, і відразу ж у неї почали впиватися стріли. Ольвія впала на видовбане дно колоди, і від того руху колода хитнулася і попливла ще швидше понад очеретом, а далі підхопила її течія і понесла геть із плеса за очерет, до Борисфену.

Ольвія чула, як на березі іржали заарканені коні, як кричали ті люди у звіриних шкурах, чула, як затріщав очерет, певно, вони через очерет хотіли кинутись навперейми колоді, чула, але нічого не бачила, бо лежала на дні, притискуючи до себе Лікту і навіть заплющивши з ляку очі.

На її щастя, течія, підхопивши колоду, винесла її до Борисфену, а там загудів над водами вітер, хвилі, що йшли ряд за рядом на південь, підхопили колоду і понесли її все далі і далі. Колода вертілась, хиталась од вітру і хвиль, злітала над водою, падала кудись униз, і Ольвія тепер боялась не так тих людей у звіриних шкурах, як Борисфену. Якщо хвилі чи вітер перекинуть колоду, то піде вона на дно каменем, плавати Ольвія не вміла.

Та поки що все йшло добре, й вона почала потроху заспокоюватись.

"Коли б Той, хто знищує вовків, уже напівмертвий, не відштовхнув од себе колоду на течію, то не врятувалася б я", – думала вона із вдячністю про того, хто так її виручив. І ще подумала, що той дивний мисливець тепер вже на тім світі таки зустріне свого сина.

Куди її несло, не бачила, лише чула, як над колодою гуде свіжий вітер, та б'ють хвилі, і бризки заливають їй спину. Колода хиталась, і здавалось, щось ось-ось перевернеться, і Ольвія здригалась, відчуваючи, яка глибінь під нею. Боялась ворухнутись, аби необережним чи різким рухом не перевернути свого вутлого човника, ще міцніше тулила до себе дочку, а коли вона плакала, квапно їй шепотіла:

– Цить, цить... бо людологи схоплять, бо колода перевернеться, а мама твоя плавати не вміє, то й на дно підемо...

Вітер почав мовби затихати, й Ольвія жажнулась: "А раптом він подме з іншого боку і пожене колоду назад до того страшного берега, до людоловів у звіриних шкурах?.."

Розділ восьмий

Від бідного скіфа до багатого і ще до багатшого...

Колода ткнулась у щось м'яке, хитнулась і затихла, наче застряла. Тепер хвилі похитували її лише з одного боку. Ольвія обережно виглянула і побачила довгу піщану косу, на якій сиділи чайки...

– Лікто, нас прибило до другого берега, – радо зашепотіла до дочки. – Живі й живемо, моя крихітко. Чайки сидять спокійно, тож тут безлюдно...

Притримуючи дочку, перевалилась через край колоди на мокрий пісок, а далі схопилась і, грузнучи в піску, пригинаючись, кинулась до шелюги. Бігла, і здавалось, що вже свистять стріли.

– Але ж і ляклива я стала, Лікто, – гомоніла до дочки уже в шелюзі і сама з себе сміялась, із своїх страхів. – Шкода того... нещасного скіфа. Але він нас своєю смертю врятував – спасибі йому. Коли б не відштовхнув колоду на течію, ой, схопили б нас кляті людологи!

Пелюшки у Лікти були мокрі: чи хвилі забризкали, чи сама Лікта постаралась?

– Нічого, на сонці висохне, зараз літо, і дуже тепло. Звикай, – шепотіла і від радощів, що вона врятувалась і дочку врятувала, сама до себе посміхалась. – Скіфські діти он і взимку босяка бігають – і нічого. А ти, Лікто, теж скіф'янка.

Навколо була тиша, безлюддя.

І чайки заспокоїлись, знову на косі повсідалися.

Лікта почала плакати, морщила личко, кривлялась, вовтузилась, намагаючись виплутатись із пелюшок.

– Зголодніла, моя крихітко. – Ольвія розстебнула куртку, помацала груди і зітхнула. – Ой, немає нічого. Порожні груди, бо вчора як поїла, то й досі. Та й де те молоко візьметься після людоловів.

Лікта не затихала, треба було щось робити. Ольвія встала і відчула, як підгинаються ноги... Нудило...

"Треба щось з'їсти, - подумала вона. - Хоч що-небудь, а з'їсти... щоб молоко з'явилося... Що-небудь..."

Бурмочучи: "Хоч що-небудь... хоч що-небудь", - пішла косою і побачила на березі ямку з водою, а в тій ямці плавала якась блискуча рибка з палець завбільшки. Певно, під час вітру її хвилі винесли з Борисфену. Ольвія шаснула рукою в ямці, але рибка виявилась вертлявою, і спіймати її просто так годі було й думати. Спершу Ольвія хапала її однією рукою, потім обома, по лікті вже була мокра, забризкалась, а рибка все вислизала з її рук... Ставши на коліна, Ольвія прорила руками канавку від ями до води ріки. Вода пішла у канавку, попливла з нею і рибка, Ольвія перегородила канавку долонями і схопила рибку.

- Є!! Є!! - закричала так радо, наче у тій рибці було її спасіння. Тут же на березі розірвала рибку, викинула маленький кавалок нутрощів і, переборюючи відразу, намагаючись не вдихати у себе дух сирості, над силу зжувала дві половинки. І ковтала над силу, вмовляючи себе: "Треба... що-небудь треба з'їсти, щоб з'явилося молоко". Лікта не вгавала, вона тицьнула їй у ротик манюній хвостик, і дочка затихла, смокчучи беззубими рожевими яснами той хвостик.

- Ну осьь... І від людоловів урятувалися, і рибку спіймали, - бурмотіла вона і рушила через косу до піщаних горбів, за якими мала бути долина, а за нею гори, а за горами - далеко-далеко звідси - Гостинне море.

Піщаними горбами, зарослими шелюгою та кураєм, йшла довго. Про небезпеку й зовсім забула, бо думала про одне й те ж: що б їще поїсти, аби з'явилося молоко в грудях, та нагодувати дочку. Тому йшла механічно, а очі тим часом нишпорили сюди-туди в пошуках чогось їстівного, але на піщаних горбах, гарячих і сухих, крім кураю та шелюги, не було нічого. Припікало сонце, Ольвія почала стомлюватись. Може, тому, що надто спекотно було, а може, тому, що охляла з голоду.

Перейшовши піщані горби, попростувала долиною. Ліворуч, вся в очеретах і лататтях, тихо плинула до Борисфену якась маленька річечка, кумкали жаби, шуміли очерети. Ольвія пішла зеленими м'якими луками, було тут свіжіше і дихалось легше. Здавалось, і сонце не так пекло на луках, як на піщаних горбах.

Скільки вона так ішла - не пригадує.

Отямилась від того, що десь тріснула гілка.

Спинилась, злякано притискуючи до себе дочку, і гарячково думала: що робити? Тікати? Але куди? І від кого?

- Ей!.. - почулося тихе позад неї, і вона рвучко оглянулась.

З-за старої дуплистій верби, що вже до половини засохла, виглядала голова, обмотана шматком тканини замість башлика.

- Що?.. - розгубилась Ольвія.

Голова приклала пальця до губ.

- Тссс!..

Ольвія на знак згоди махнула головою: вона, мовляв, розуміє, що треба вести себе тихо, й оглянулась, шукаючи очима ту небезпеку, що їй загрожувала.

- Ей!.. - знову погукала її голова з-за старої верби і поманила її пальцем: - Сюди... тсссс...

Намагаючись ступати обережно і безшумно, Ольвія рушила до верби, не розуміючи, що все це означає, але вірила, що невідомий за вербою хоче врятувати її від якоїсь біди. Та тільки вона наблизилась до верби, як щось тонке вилетіло їй навстріч і обвилось у неї навколо шиї.

Аркан!..

Ольвія шарпнулася вбік, та пізно. Волосяна петля туго обвилася навколо горла і почала її душити. З-за верби вискочив маленький скіф і, натягуючи аркан, біг до неї підстрибом і кричав:

- Обманули!.. Обдурили і спіймали пташку!.. Ха-ха-ха! Ох-ха-ха, яка гарна пташка!

Він потягнув віршовку так, що Ольвія впала і захрипіла, і, доки вона силкувалася розтягти на шиї аркан, він підбіг до неї і вправно обмотав її кількома витками віршовки. І тоді сів біля неї і посміхаючись дивився, а що ж він щойно спіймав.

- А здорово я тебе підманув, правда? - сміявся він, блискаючи зубами. - Воно б і так ти од мене не втекла, але довелося б попобігати за тобою по такій спеці. А так - сама підійшла.

Він придивився до неї пильніше і свиснув:

- Ф'ю-уть!.. Та ти не сколотка, хоч і вбрана по-нашому. Хто ти? Де ж ти взялась у наших краях, га? Тут такі, як ти, не водяться. По Великій ріці припливла, чи що?

Ольвія була зла на себе, що так глупо пішла до нього, як він манив її пальцем, і мовчала, позиркуючи на веселого, дотепного скіфа. Був він низькорослий, рудий, аж вогнистий, увесь у ластовинні, як дівка навесні, з ріденькою рудою борідкою, що смішно кучерявилася, з одним вухом. Замість іншого виднілись якісь недогризки. Але судячи з голих ліктів, що стирчали з його драної куртки, та з відсутності башлика, вона зрозуміла, що він із бідняків. Можливо, пастух. Ось тільки веселий не в міру, підморгує, шкірить зуби, хахакає...

- Ти завжди такий... веселий чи тільки тоді, як жінок ловиш? - запитала вона з дивним для неї самої спокоєм.

- Завжди, завжди, - рябе, в ластовинні його обличчя так і розпливлося в посмішці. - У мене немає нічого, крім цього аркана, ось тому я і веселий такий. А жінок я ловлю рідко, тебе першою спіймав. Але я дуже радий, що тебе спіймав.

- А я - ні. Зараз же мене відпусти!

- Як це - відпусти? - Рудько (так його подумки охрестила Ольвія) аж схопився на ноги з подиву, і рябе його обличчя у ластовинні потемніло. - Я тебе спіймав, бо ти нічия і блукала у наших краях. І тому ти моя. І дитина твоя теж моєю буде. А ти - відпусти. Ха! Найшла дурного! Я відпущу, тебе інший зловить, бо нічийі жінки всім подобаються.

- Я не нічия, - ображено відрізала Ольвія.

- У мене жінки немає, то будеш мені за жінку! - весело вигукнув він. - Я давно мріяв придбати жінку, але не було за що її купити. А ти - нічия, я тебе спіймав, тому ти

моя і будеш моєю жінкою.

- Але в мене є чоловік.

- Ха!.. Другий не завадить.

- Рудий та поганий, та в ластовинні, та ще й без вуха, - заклінула Ольвія. - Не підуй за такого!

Але рудько не образився.

- Чоловік жінці потрібен не заради вуха, - шкірив він зуби. - А вухо... вухо мені хазяйський жеребець одгриз. Ох і лютий же він! Ми його так і зовемо: Лютий!

- І багато в твого хазяїна жеребців? - для чогось поцікавилась Ольвія.

- Один, - одказав він, - і три молоді лошаки. Але кобил має аж сім. Багатий він.

- Не бачив ти ще багатих скіфів!

- Еге, я чув, що багаті живуть там, унизу, - махнув він рукою на південь. - У них буцімто стільки табунів, що й степу не видно. А в саїв, царських скіфів, ще більші табуни. Наш хазяїн їм данину возить щоліта, то бачив їхні табуни.

- Ну, побалакали, і досить, - сказала Ольвія. - Я пішла.

- Куди? - здивувався він, і Ольвія побачила, що очі в нього голубі.

- Своєю дорогою, - одказала вона.

- Тю-тю-тю! Ти нічия, тебе я спіймав, а вона - підуй! Ха! Ти підеш туди, куди я захочу. Іди до нашого табору, гарна чужачка, вбрана по-скіфському. І не здумай тікати, бо я пастух, бігаю швидко. Та й аркан у мене в руках, ураз накину на шию. Не таких лошиць вкоськував, а з тобою вже якось упораюсь.

Ольвія йшла толокою і гадала, як їй поставитись до того, що трапилось. І що це - рабство? Чи рудий пастух жартує? Адже в нього такі добрі голубі очі і таке смішне рябе обличчя у ластовинні... Хіба цей бідняк здатний на зло?

А рудий пастух ішов позад неї і сам із собою вголос гомонів:

- Я - Спаніф, бідний скіф, у мене немає навіть башлика на голові. І наконечники моїх стріл кам'яні. І жінки у мене немає, бо хто із сколоток піде за пастуха, який не обзавівся ні кибиткою, ні юртою, ні табуном?.. А чужачка піде за мене, бо вона нічия, і я її спіймав. І тому вона моя. І гарна яка, ні в кого, навіть у багатих хазяїв, немає таких гарних жінок.

- А мене, рудий скіфе, та ще й одновухий, ти запитав, чи хочу я бути твоєю жоною, чи ні? - не обертаючись, запитала Ольвія. - Я за таких незугарних заміж іти не збираюся!

- Незугарний, так зате ж веселий! І тобі буде зі мною весело.

- Авжеж, насміюся.

- Смійся, а мені все одно в таборі Гануса всі будуть заздрити. Ах, вигукнуть жінки, Спаніф не має ні кибитки, ні юрти, ні коня, а таку жінку собі добув! Ай, Спаніф, скажуть, як йому повезло! Навіть хазяїн, багатий Ганус, не має такої красуні, а бідний Спаніф має!

Він гомонів і гомонів сам із собою, але Ольвія більше його не слухала, а йшла і думала: що їй робити і як спекатися цього надто веселого рудого скіфа?

Але тільки поминули толоку і виткнулися із-за старих верб, як навстріч вибігли собаки і здійняли гавкіт. Спаніф, ляскаючи батогом, відігнав псів. Під горою стояло з десятків юрт – блаженських, ськ-так поприкриваних шматками повсті, деякі світили ребрами. Трохи осторонь на підвищенні стояло чимале шатро, біля якого на сонці просушувались барвисті килими, а за шатром стояла повозка. Біля юрт бігали діти, порались жінки, але тільки загавкали собаки, як жінки, випроставшись, поприкладали долоні дашками до очей і дивилися на толоку: а кого це веде до табору пастух?

– А подивіться-но, жіночки, яку гарну чужачку з дитинчам я оце упіймав! – ще не доходячи до табору, загукав Спаніф і на радощах гучно ляскав батогом. – Вона нічия, від Великої ріки йшла, то я і спіймав її собі.

Жінки мовчки дивилися на чужачку.

Ольвія в свою чергу дивилася на них. Були вони дебели, смагляві, зодягнені у плаття, хто в рясних спідницях чи й шароварах, але босі. У деяких закачані рукава і холоші шароварів. Молодші простоволосі чи в хустинах, і лише старіші мали на головах або ж башлики, як в Ольвії, або ж високі клобуки, з-під яких на спини їм спадали покривала. У молодших волосся зібране в тугі вузли на потилицях.

В тиші, що запанувала у таборі, гавкнув якийсь собака і відразу ж вмовкл, й собі витріщившись на чужачку. Діти поховалися за широкі материні спідниці й визирали звідти злякано.

Ольвія зробила кілька кроків і спинилась розгублено.

– Іди, іди, красуне, – підштовхував її у спину пастух. – Хай усі подивляться, яку жінку роздобув собі Спаніф. Бо вони думають, що Спаніф тільки те й уміє робити, що пасти хазяйських коней та волів.

Тоді жінки, скинувшись, загомоніли, залементували усі разом:

– Ай-ай!.. І справді молода й гарна!

– По-нашому вбрана, а – чужачка.

– І де ж ти її спіймав, пастуше?

– Од Великої ріки йшла до Малої, – розказував Спаніф, радіючи, що хоч раз у житті опинився він у центрі уваги всього табору. – А де взялася – не знаю. І знати не хочу, бо вона тепер моя.

– Спа-аніф... – сміялись жінки, – куди ж ти поведеш свою жону, як у тебе ні кибитки, ні юрти, ні бодай куреня свого немає?

– У Гануса кибитку випрошу, – дещо по-дурнувато му шкірив зуби пастух. – Женюсь, скажу йому, подаруй, Ганусе, молодому кибитку.

– Ха-ха-ха!! – дзвінко і лунко реготали жінки, блискаючи білками чорних очей. – Може, ти у нього ще й коня попросиш? А лозину для цьвохкання вже, мабуть, сам у березі виламаєш.

Осмілівши, діти повиходили з-за спідниць матерів і оточили чужачку, роздивляючись її з усіх боків. Собаки повсідалися між дітьми, ловлячи мух, клацали щелепами і теж дивилися на чужу жінку.

До Ольвії, війнувши рясною спідницею, широко ступаючи засмаглими ногами з

міцними литками, підійшла гладка молодиця у вигорілій на сонці кофтинці, міцна, широкоплеча, грудаста, вона взялася руками в боки і, блискаючи чорними насмішкуватими очима, розглядала Ольвію з безцеремонною простотою. Була вона простоволоса, чорне, аж лискуче її волосся заплетене в товсту косу, в однім вусі блищала мідна серга, а на засмаглій шиї подзвонювало дрібненьке скляне намистечко.

- Чия ж хоч ти? - спитала мовби співчутливо. - Одна-однісінька, та ще й з дитиною.

Ольвія мовчала, притискаючи до грудей Лікту.

- Оце спіймав собі Спаніф німу жінку, - блиснула широкими білими зубами чорнява молодиця і від сміху аж заколихала грудьми.

- Не німа я, - хрипло озвалась Ольвія. - Додому повертаюсь, до моря.

- Ой леле!.. - захитали головами жінки і, блискаючи білками очей, переглянулися між собою. - Та де ж те море? У нас тут тільки степи. Степи і степи.

- Я чув, що море - там! - Спаніф ляснув батогом на південь, і від того ляскоту посхоплювались собаки. - Кажуть, до моря далеко-далеко. Якщо по Великій річці попливеш, то буцімто можна й до моря втрапити.

- А що воно таке... море? - загомоніли степовички.

- Море?.. - знизала Ольвія плечима, бо ніколи не задумувалась над тим, а що ж таке море... - Ну... море... Вода. Багато води.

- А нащо скіфам багато води? - здивувалися жінки. - І худобу, мабуть, тамтешнім жінкам ніде пасти?

- Біля моря живуть не скіфи, а греки.

- Все бреше ця чужачка! - вигукнула стара сива скіф'янка із гачкуватим носом, що нависав над її верхньою губою. - У всьому білому світі живуть тільки скіфи. Відколи я живу у цих степах, а крім скіфів, ще не бачила нікого.

- А я, коли жила біля моря, то бачила людей різних племен, - зітхнула Ольвія і подивилась на мале дитинча, що стояло перед нею і гризло якийсь коржик. І ковтнула слину. Це завбачила молодиця і сплеснула руками.

- Людоньки, та вона ж голодна. Треба нагодувати мандрівницю, а ми - гала-бала! Ще й дитина у неї.

Жінки метнулися до своїх юрт, винесли Ольвії половинку коржа, шмат сиру і кухоль кумису.

- Спасибі, добрі люди. - Ольвія з'їла корж, запиваючи його кумисом, і аж захмеліла від напою, а з сиру, пожувавши, зліпила кульку і сунула Лікті в рот. Дочка кричала, викидала сир.

Дебела чорнява молодиця, котра першою підійшла до неї, вражено похитала головою, зробила крок до Ольвії і зненацька шаснула рукою їй за пазуху, помацала груди...

Ольвія вдарила жінку по руці.

- Не бійся, не заберу твої порожні груди, - блиснула зубами чорноока молодиця. - Свої маю, - і показала Ольвії білі, переповнені молоком груди. - У мене в юрті спить таке дитинча, як у тебе, а молока й для трьох вистачає. Давай свою малу, не бійся, я не

скажена.

Вона доброзичливо дивилася на Ольвію веселими чорними очима і була така спокійна і впевнена у собі, що Ольвія відчула себе біля неї в затишку і віддала їй Лікту. Молодиця, взявши Лікту, заусміхалась їй у личко, зацокала язиком, потім однією рукою витягла грудь і сунула малій до рота рожевий набухлий сосок, з якого аж сочилось молоко. Лікта затряслась, схопила беззубими яснами сосок і, сопучи, жадібно смоктала, аж стогнучи від задоволення...

- Як п'явочка присмокталась, - вигукнула чорнява молодиця. - Таке мале, а як вчепилося!..

Скіф'янка годувала дитину і посміхалась до неї, чи не вперше за останні дні посміхнулася і Ольвія.

- Гарне у тебе дитинча. Батько у неї, мабуть, скіф?

- Ага, Тапур.

- Не чула про такого. Він родом із яких скіфів?

- Із саїв.

Пастух Спаніф, що було всівся на траву, відразу ж схопився і з подивом витріщився на жінку, яку він спіймав.

- Із са-аїв? - протягнув він недовірливо. - Із царських скіфів?

- Ага...

- Ф'юу-уть!.. - свиснув він. - А як же ти, жінка самого сая, опинилася у наших краях? Звідси до землі саїв далеченько.

- Довго розказувати, - зітхнула Ольвія.

- Еге-ге-ге... Он воно що... - дивувався Спаніф. - А я живого сая і в очі ще не бачив. Простих скіфів бачив, а царських саїв не доводилося. Кажуть, вони всі у золоті, а табуни у них такі, що й степам тісно стає. І твій чоловік із саїв теж багатий?

Ольвія нічого не встигла відповісти, бо з-за верб виїхав на коні товстий скіф у повстяній куртці, що аж тріщала на його гладкому тілі, в башлику із блискучим шишаком, у червоних шароварах, холоші яких були заправлені у м'які сап'янці.

- Хазяїн... хазяїн.

Жінки враз вмовкли, дехто позадкував до своїх юрт і зайнявся перерваною роботою. Товстий скіф під'їхав до Ольвії і маленькими очицями, що аж запливли од жиру на його мизатім, червонощокім обличчі, якусь мить здивовано обмацував її з ніг до голови, потім заплямків червоними товстими губами, заворушив рудою і рідкою борідкою, наче щось пережовував.

- Гарна... Хто така і де взялася у моєму таборі?

- Нічия, - одказав Спаніф. - Я спіймав її біля Малої річки, а йшла вона од Великої ріки з дитинчам на грудях. А ще каже, що її чоловік родом із...

- Мене не цікавить, хто її чоловік! - перебив пастуха товстий скіф і повернувся до Ольвії: - Хто така?

- Ольвія...

- Ольвія?... - повторив він і заплямків губами. - Не чув про таку.

- Хазяїне, - ступив до нього Спаніф. - Я бідний пастух, ні кибитки не маю, ні коня, ні юрти, ні башлика на голові. Вільна сколотка за такого бідняка, як я, не піде, то я думаю взяти чужачку собі в жінки. Я її спіймав, а тому вона моя по закону степу. Як дозволиш, я збудую курінь у твоєму таборі і буду з жоною жити.

- А хто ж буде пасти мій табун?

- І табун твій пастиму.

Товстун знову заплямкав, пожував щось губами і скривився, наче те, що він щойно жував, виявилось кислим.

- Гарна жінка для такого злидня, як ти, Спаніф, надто щедрий дар. Наконечники твоїх стріл кам'яні, а ти хочеш мати жінку кращу за того, у кого наконечники стріл бронзові. Та й сам ти без роду і племені. Ти у степах ніхто, щоб мати у себе таку крालю.

- Та я...

- Цить, коли з тобою хазяїн говорить, - перебив пастуха товстун. - Я багатий, я "восьминогий", бо в мене є два воли для запрягання у повозку, наконечники моїх стріл бронзові, я маю кибитки і шатро. У мене сім кобил і жеребець, не рахуючи лошат. А ще корови та вівці є. А тому по закону степів тільки мені підійде така жінка. Ти подаруєш її мені, а я тебе не забуду. Я тобі подарую лоша. Те лоша виросте, і матимеш, Спаніф, свого коня.

- Я матиму свого коня? - аж підстрибнув на радощах пастух. - О хазяїне, спасибі тобі за щедрість. Я візьму те лоша, що із зірочкою на лобі.

- Бери, але лоша більше важить, ніж твій дарунок. Будеш мені ще двоє літ пасти табун.

І повернувся до Ольвії:

- Ей, ти! Я - багатий скіф, і ти будеш моєю. Наконечники моїх стріл бронзові, я маю панцир із бронзовою лускою. Мене всі знають у долині Малої річки. Радій, чужачко, ти станеш жоною самого Гануса, якого дуже шанує ще багатший скіф Савл, котрий кочує отам за горою.

- Я додому йду, - сказала Ольвія. - І не хочу бути жоною бодай і найбагатшого біля Малої річки скіфа.

- Додому ти не підеш, бо тебе подарував мені Спаніф. І дім твій буде отам, - показав він на велике шатро. - Ей, Саніто! - крикнув він, і до нього підійшла стара сива скіф'янка із гачковидним носом. - Ану, відведи цю білолицю в моє шатро. І стережи її, бо як утече, вижену тебе у степ! А ти, - повернувся він до Ольвії, - як будеш тікати, то виколу тобі очі. Тоді вже не втечеш!..

Чорнява молодиця, котра годувала Ольвіїну дочку, насмішкувато глянула на товстуна.

- Гляди, Ганусе, бо чужачки чоловік був із саїв.

- Що-що?.. - швидко перепитав Ганус, хапаючи ротом повітря. - Що ти мелеш? Та чи ти хоч знаєш, що саї - найславетніші царські скіфи, які є владиками над усіма племенами у цих степах?

- От у неї чоловік і є із владик. - І молодиця віддала Ольвії дитину. - Бери тихенько,

насмокталась і заснула. Тільки сопе...

- Чого ж ви мені зразу не сказали, чия це пташка? - накинувся на жінок Ганус. - Звичайно, тільки у саїв можуть бути такі гарні жінки... Ей, ти, карга! - крикнув він до старої скіф'янки із гачковидним носом. - Ти чого хапаєш чужачку, як якусь рабиню? Вона моя гостя, і запроси її до шатра поштиво. І нагодуй її м'ясом та кумису налий. А сама, гляди, не їж і не пий. Знаю тебе...

Тієї ночі Ольвія спала спокійно, бо, крім неї і старої скіф'янки, у шатрі нікого не було. Стара скіф'янка догоджала їй, як могла, а спати вклалася біля входу.

- Я твій вірний пес, жона самого сая, - шамкотіла вона беззубим ротом. - І тут тебе ніхто й пальцем не зачепить. Та й хазяїн тебе боїться, як узнав, чия ти. Тепер він думає, що з тобою робити і як тебе спекатись, щоб не накликати, бува, на себе гнів всемогутніх саїв!

- Чому боїться?

- При згадці про сая у кожного скіфа підгинаються коліна.

Коли Ольвія прокинулась, запона в шатро була відкинута, а на порозі сиділа стара скіф'янка і хиталася з боку на бік та щось намугикувала.

- Спи, спи, - махнула вона рукою на Ольвію, - я повартую вхід. Чоловіки, які на ніч повернулися в табір, приходили на тебе дивитися, але я їх прогнала. Та вони вже поїхали у степ, спи.

Але спати вже не хотілося. Ольвія глянула на сонну дочку, посміхнулася до неї і заходилася розчісувати волосся.

- Ай, яке в тебе гарне волосся, - похитала головою стара скіф'янка. - А в мене вже куце, та й те вилізло.

Вона розв'язала шкіряну торбу, дістала холодного вареного м'яса, сиру, із бурдюка наточила кумису. Ольвія вперше з апетитом поснідала, потім погодувала ще сонну дочку і вийшла з шатра. Був ранній прохолодний ранок, всюди блищала роса. Біля юрт уже лементували жінки, трощикували хмиз, розпалювали багаття.

До шатра під'їхав Ганус, був він у новому розшитому каптані, підперезаний широким шкіряним поясом, на якому висів акінак. За плечима в нього був горит із луком і сагайдак із стрілами.

- Я всю ніч думав, що мені з тобою чинити, жона сая, - звернувся він до Ольвії і, за звичкою, заплямкав губами. - І ось що надумав я. Ганус - багатий скіф, але не такий багатий, як Савл, котрий кочує он там за горою. О, в Савла десять такий табунів, як у Гануса, а скільки у нього корів, волів та овець! І повозок у нього більше, і слуг, навіть раби є. А шолом у нього залізний, а наконечники його стріл теж залізні, литі. Я плачу Савлу данину, а Савл платить її самим саям. От я і надумав: подарую тебе Савлу, і Савл зрадіє такому дарунку і буде щедрим та добрим до мене. І прихильним. Ще, може, й замовить перед саями коли за мене слівце. Мовляв, кочує на березі Малої річки, котра впадає у Велику ріку, Ганус, багатий скіф, який подарував мені жінку. А може, він на радощах за тебе подарує мені корову з телям чи коня дасть. О, Савл, як добрим буває, не скупиться.

"Тільки й мрію про твого Савла! – подумала Ольвія, а вголос покійно мовила:

- Що ж... така, мабуть, моя мойра. Поїдемо до Савла.

Відповідь Ольвії дуже сподобалась Ганусу.

- О, так! Ти достойна тільки Савла – найбагатшого скіфа у тих краях, де сідає сонце. Мої слуги вже готують повозку. Не встигне сонце піднятися з-за Великої ріки, як ми повеземо тебе далеко-далеко, до самого Савла.

Примчали двоє верхівців – немолодих скіфів у повстяних круглих шапочках і куртках, про щось поговорили з хазяїном. Один із них лишився біля Ольвії, а другий кудись поїхав із Ганусом.

До Ольвії підійшла чорноброва смаглява молодиця, котра звечора годувала своєю груддю Лікту.

- Ну, нічия жінка, яку спіймав рудий та одновухий Спаніф, як спалося? – показала вона білі зуби і засміялась, задзвенівши скляним простеньким намистом. – Дитинча твоє не голодне? Молоко вже маєш у грудях?

- Та... трохи, – зізналась Ольвія і зніяковіла, відчуваючи себе заледве чи не дівчиною поряд з дебелою скіф'янкою.

- Трохи – не годиться. Зовсім не годиться. – Скіф'янка взяла в Ольвії Лікту. – Давай я підгодую її на дорогу.

Пригорнула до себе Лікту, що довірливо дивилася на неї чорненькими оченятами, дістала грудь і заходилася годувати малу.

- А дочці твоїй до смаку моє молоко, – по хвилі озвалася до Ольвії. – Ач, як смоче, аж стогне од задоволення. А ротиком, ротиком як вчепилася у сосок! Не відірвеш!.. – До Лікти гомоніла: – Смокчи, мала, смокчи. Як виростеш, скажеш: я тому така здорова і гарна, що в гладкої скіфської тітки молоко малою пила.

До Ольвії підморгнула чорною вузькою бровою.

- Гарна комусь буде невістка.

- Спасибі, – аж розквітла Ольвія.

- Отакої! А я ж тут при чім, що ти мені дякуєш? Це вже ти із своїм саєм постаралась, от і гарна дочка. З великої любові діти завжди народжуються гарними. От і я... люблю свого пастуха, тому й дитинча в мене гарне народилося.

Прискакав Ганус, за ним їхала кибитка з повстяним верхом, запряжена двома комолими, світло-попелястої масті волами, на передку сидів скіф-візник і цьвохкав батоном.

Чорнява молодиця подивилась на ту кибитку, на Ольвію, що враз засмутилася, зітхнула і, нахилившись до неї, шепнула:

- Не сумуй. Дорога на захід далека і довга. Все може трапитись, так що ти – не зівай. Як дуже додому хочеш – вирвешся.

Обережно вийняла у Лікти сосок із рота, заховала грудь і віддала дитину матері.

- Молоко в мене густе і жирне, до вечора твоя дочка ситою буде.

- Спасибі тобі.

- А тобі – щасливої дороги... додому. Як буде все гаразд, згадай і мене біля свого

моря, яке я ні разу ще не бачила. А виросте дочка твоя, заміж її будеш віддавати – теж пом'яніть мене... скіфську тітку із найменшої річечки Скіфії.

– Я завжди буду пам'ятати про тебе. – Ольвія вклонилась їй і пішла до кибитки, та нараз спинилась: – Скажи хоч, як тебе звати, добра жінко?

Чорнява молодиця посміхнулася.

– Ти назвала мене доброю жінкою, і цього досить. А що ім'я? Ім'я нічого не говорить.

– Прощай, добра жінко!

Ольвія сіла в кибитку, візник ляснув батогом, кибитка заскрипіла і покотилася, за нею при повнім озброєнні – з луком і стрілами, списом і акінаком – рушили Ганус і його слуга з арканом і важкою палицею із залізними шишаками на кінці, а за ними, виряджаючи гостю до гори, бігли діти і табірні собаки...

Тлустий Ганус невдовзі сам до себе замуликав, що він хоч і багатий скіф із берегів Малої річки, але Савл, що кочує біля Істру, ще багатший за нього, бо підтримує знайомство із самими саями, і Ганус подарує йому жінку; Савл буде милостивим до Гануса, ще й віддарить його коровою з телям чи залізним шоломом із мечем. Бо Савл усе має, о, багатий Савл, друг Гануса! Він навіть самого владику Іданфірса бачив, із саями бузат пив. І всім-всім у степу Савл буде розказувати про Гануса із Малої річки, про гарну жону, яку Ганус привіз йому в кибитці і подарував від щедрості й доброти своєї...

Він замуликував і аж млів од щастя, що їде до такого багатого і знатного мужа, як Савл із заходу скіфських земель!

Коли піднялися крутою дорогою на гору, Ольвія відкинула запону кибитки, востаннє глянула на Борисфен – Велику ріку, що лишилася далеко вниз, у широкий зеленій долині від обрію й до обрію, перевела погляд на Маленьку річку між старими вербами і ще встигла побачити юрти, і здавалось їй, що край табору стоїть чорнява молодиця і махає їй рукою... Ольвія посміхнулася крізь сльози і помахала їй, але візник стьобнув волів, кибитка покотилася швидше, і маленька долина найменшої річечки Скіфії із зеленою толокою, старими вербами і табором з чорнявою молодницею зникла, а за нею з поля зору зник і сам Борисфен.

Попереду, аж до далекого звідси заходу, простилалися типчакові рівнини...

Розділ дев'ятий

Царська рада в Геррах

Борисфен – четверта, за Геродотом, ріка Скіфії.[23]

Четверта, але найбільша серед усіх восьми.

Найбільша, і найкраща, і найславетніша.

Могутня ріка Борисфен бурлила, як море, велика, як світ, із сонячною джерельною водою, багата на рибу, на чудові пасовиська, що привільно розкинулись по її берегах. Ніхто не зрівняється із четвертою рікою скіфів!

Ні перша ріка Істр, ні друга Тірас, ні третя Гіпаніс, ні п'ята Пантікап, ні шоста Гіпокіріс, ні сьома Герр, ні, зрештою, восьма Танаїс, ні десятки інших малих річок і

річечок та озер, разом узятих, не в змозі зрівнятися красою і величчю з Борисфеном, якого скіфи врочисто називали Арпоксаєм: цар-ріка.

Священна ріка Арпоксай для скіфів!

Мати-годувальниця їхніх безмежних степів, мати-родоначальниця скіфських племен і роду скіфського.

Багато легенд у Скіфії. Особливо про те, як, та коли, та звідки узявся їхній рід. Одна з тих легенд розповідає, що саме дочка Борисфена народила першого скіфа. А вже від нього і пішли скіфи. І кочували вони тоді у землі Герр – колисці скіфського роду

Вона й розділяє землі скіфів – кочівників і царських скіфів, які поставлені самими богами над усіма племенами у цих краях. А чому земля Герр – свята? Та тому, що в тій землі під великими курганами сплять вічним сном царі Скіфії.

Сюди, в землю Герр, на Велику царську раду почали з'їжджатися вожді племен та родів, старійшини, знатні воїни і мужі, ватаги військ. Всіх їх згукали гінці у чорних плащах. А чорний плащ у гінця – ознака великої біди і лиха. Отож гінці у чорних плащах на найпрудкіших конях зненацька розлетілися по всіх степах, як ті ворони... А який вождь чи ватаг буде баритися, коли до нього на білому од мила коні примчить гонець чорний, як ворон, і хрипко крикне: "На царську раду в Герри!.." Що ж тут баритися? Запасайся хутчіше ячменем для коней, м'ясом та сиром для себе, і гайда. Адже коли прилітає гонець у чорнім плащі – то перша ознака, що вісті лихі і чорні. Швидше до владики, швидше у землю Герр! Бо давно вже не мчали степами чорні гінці.

А попереду чорнокрилих гінців з недобрими вістями, обганяючи їх, сіючи тривогу і сум'яття, летить "велике вухо". Не встигне гонець на коня скочити, а "велике вухо" вже в сусідньому кочів'ї будоражить пастухів, летить далі, від колодязя до колодязя, від дороги до дороги, від ріки до ріки, від табору до табору.

"Чули?.. Лихі вісті у наших степах. Владика розіслав гінців у чорних плащах. Нещастя велике. Гінці каркають воронами. Гінці всіх збирають у священну землю Герр!.."

Кожний вільний скіф, якщо він опоясаний акінаком і має біля вуздечки свого коня здерті чуби з ворожих голів, а на поясі у мішечку чашу із черепа ворожої голови, коли він, одне слово, справжній воїн, має право прибути у священну землю Герр на царську раду і навіть висловити свої думки. Якщо його й не запрошували особисто. І багато таких знатних воїнів, вільних скіфів, при повному озброєнні помчали у землю Герр.

Летить попереду чорних гінців стоязике і стокриле "велике вухо", будить степи... Ніхто нічого ще не знає, але всі вже не знаходять собі місця, всі хапаються за зброю, точать на чорному камінні акінаки і наконечники списів, готують коней... Ой, не для добра гінці вирядилися у чорні плащі!

Вже зринуло коротке слово:

– Перси!..

Де перси і чому перси – ніхто нічого не знав, але акінаки і наконечники списів точили на чорних каменях завзято. Так точили, що аж іскри сипали навсібіч. Торкнеш лезо – шкура репається...

Вже відчувається в повітрі запах битв, вже старі воїни пригадують минулі походи, діляться спогадами, навчають молодих, які ще не чули свисту ворожої стріли...

Всі сходились на тому, що владика Іданфірс збирає вільних скіфів для походу на персів у далекі-предалекі краї, за Кавказькі гори, туди, куди вже ходили скіфи шарпати Ассирію, Мідію та інші країни і племена.

Навіть найменші кочів'я на сім-десять юрт і ті заворушилися, ячменем запасаються, харчем... І хоча царського повеління зібратися всім чоловікам Скіфії ще не було, та "велике вухо" вже підняло на ноги Скіфію. Всі з тривогою чекали, що скаже владика на раді вождів у священній землі Герр.

Мчав чорнокрилий гонець і в кочовище Тапура. Поли його чорного плаща маяли за спиною і справді, як два великих чорних крила. Він ще не вигулькнув навіть з-за обрію, як "велике вухо" вже обігнало його і всюди рознесло вість, що чорний гонець скаче до Тапура.

І збудоражило те "вухо" кочовище, залементували жінки, злякавшись, заплакали діти й поховалися, бо їх за непослух завжди страхали чорним гінцем царя ("Ось примчить чорний гонець і забере тебе! І будеш знати, як не слухати!"), відчуваючи біду, заскімлили собаки. Чоловіки вже збиралися в гурти, гадали так і сяк, і всі сходились на одному: після царської ради у Геррах буде похід. Адже владика завжди перед великим походом збирає вождів на раду.

Чим більше було дітей у юрті чи кибитці, тим голосніше кричала-голосила господиня:

– Ой, та й не всі ж із походів повертаються! Ой, діточок у мене дванадцятаро, та всі одне одного менші. Ой, як поїде годувальник мій у далекі краї та не вернеться – що ж я робитиму з дітками малими, із горем великим?

Кочовище гуло, як розтривожене осине гніздо.

Тапур міряв кроками шатро і слухав свого ватага Анахаріса.

– Мій вождь! Кращі вершники із кращих твоїх загонів, міняючи коней, промчали аж до самого моря: Ольвії ніде немає.

– Чи встигла вона першою проскочити до свого міста?

– Ольвія зникла вночі, можливо, пізно увечері, а погоня кинулась вранці. Ольвія у спідці сіла на першого-ліпшого коня, а погоня – на найкращих. Не могла вона першою примчати до моря. Погоня наздогнала б її щонайпізніше, як в обід наступного дня.

Анахаріс вмовк.

Тапур, не дивлячись на нього, все ходив і ходив по шатру, м'яв у кулаці бороду, думав... Не змогла ж Ольвія на крилах полетіти додому? І крізь землю не могла провалитися? Тоді де ж вона?

Так, він згоден із своїм ватагом: погоня на прудких конях наздогнала б її у перший день втечі.

Чому?

Де поділася Ольвія?

Тапур все ходив і ходив по шатру, і, здавалося, забув про присутність ватага.

Анахаріс терпеливо чекав.

А Тапур все ходив і ходив...

Минуло вже більше як десять днів після втечі Ольвії. Де вона? Хто їй дав коня і куди вона зникла? Що з нею сталося? Чи жива хоч вона зараз?..

- Що думає ватаг? - зрештою різко запитав Тапур.

- Мій вождь! Я думаю.

- Ну!

- Думаю, що Ольвія поїхала не по караванній дорозі.

- Чому? - швидко запитав Тапур і спинився навпроти ватага, і в очах його ватаг побачив тривогу. - Чому?

- Караванна дорога - легка і пряма дорога до Понту. Ольвія здогадалася, що погоня за нею кинеться саме на караванну дорогу, і..

- Ну?

- І тоді, аби збити погоню із сліду, вона помчала у протилежний бік. До Борисфену. Себто прямо на захід од твого кочовища.

- Через вовче царство? Ватаг хоч розуміє, що каже? - спалахнув Тапур. - Навіть воїни поодинці не ризикують тим краєм їхати, збираються в загони, а вона...

- Про трудність дороги, про вовчі зграї Ольвія могла і не знати. Вона багла перш за все збити із сліду погоню.

Що ж, слова ватага звучать переконливо. Ольвія могла і справді не знати про те царство вовків і, аби збити зі сліду погоню, кинутись на захід... На вірну загибель.

Тапур ще швидше заходив по шатру.

- Хто міг дати коня Ольвії?

- Я так думаю, що їй могла допомогти тільки рабиня Мілена. Вона теж одного племені з Ольвією і до того ж дуже любила Ольвію.

- Сліпа рабиня могла дістати коня? - недовіжливо перепитав вождь.

- Ось це мене теж збиває з пантелику, - чесно зізнався ватаг. - Але нях підказує: тільки рабиня Мілена допомогла їй влаштувати втечу. Але я лише гадаю так, точно ж не знаю.

- Гадаю, гадаю!.. Я мушу точно знати!

- Дозволь притиснути Мілену, і вона, коли винна, зізнається у всьому.

Тапур подумав і заперечливо хитнув головою.

- Ні... Мілену не смій чіпати. Її дуже любила Ольвія. Та й Мілена берегла Ольвію.

Тапур вмовк надовго, ходив по шатру, м'яв бороду, кусав губи... На душі при думці, що Ольвії вже немає на цім світі, було порожньо. Він навіть і не підозрював раніше, що без неї йому буде так незатишно, так пустельно в душі і помислах... Невже і справді Ольвія у відчаї кинулася у вовчий край?

Спинився біля скрині з кипарисового дерева, що була оздоблена візерунками. Ольвія, певно, збиралася поспіхом, кинула віко скрині, і воно, впавши, затисло її плаття... Він простягнув руку, обережно доторкнувся до білого плаття, провів по ньому рукою і рвучко відвернувся од кипарисової скрині.

- Ватаг!.. Підніми на ноги десять загонів по десять десятків воїнів у кожному і кинь їх на захід до Борисфену. Хай прочешуть степ аж до Великої ріки.

А сам подумав, що, мабуть, уже запізно... Коли б ця думка прийшла зразу, можна б ще було її врятувати... А так... десять днів минуло... Вовчий край... Самотня... З дитиною...

Невже вона повірила, що він би справді продав її у рабство? Але ж то не він їй погрожував рабством, то гнів шалений його кричав.

- Ватаг, посилай загони! Шукати доти, доки... Ну, доки буде хоч якась надія...

- Слухаю.

Але ватаг не йшов.

- У тебе ще є новини?

- Так. По степу летить "велике вухо" і сіє сум'яття. Буцімто у всі краї мчать гінці владики у чорних плащах.

І в ту мить у кочовище Тапура влетів гонець у чорному плащі...

На широкій рівнині вирости сотні гостроверхих юрт та округлих шатер. Голубі дими численних багать здіймалися прямовисно, наче стовпи підпирали небо, аби воно не впало на царський стан. Навколо стану по великому колу носилися загони вершників. А далеко в степу на всі чотири сторони світу білого було послано посилені дозори. На кряжах і могилах біля високих сигнальних веж чатують димові дозори.

Завмер степ, причаївся.

Та ось між юртами заснували царські огласники.

- Владика Скіфії мудрий Іданфірс запрошує своїх вірних вождів, ватагів і знатних мужів відвідати його царське шатро.

Ті, кого запрошено, повні величі йшли до царського шатра, над яким маяли на довгих списках кінські хвости. Перед входом у царське шатро горять багаття, біля яких застигли вартівники із списками у руках і мечами за поясами.

Стоять рядами осідлані коні, і біля них завмерли у чорних плащах гінці. В кожную мить можуть вони знадобитися владиці, тож і готові вони у кожную мить скочити на коней і помчати степами туди, куди велить їм владика.

Першим у шатро заходить четвертий вождь Скіфії Тапур, а за ним потяглися й інші вожді та старійшини. Схиливши голови, простують вони між вогнями, щоб очиститись від усякої скверни і злих помислів і чистими стати перед очі владики. На порозі падають на коліна і, допомагаючи собі руками, заповзають всередину, а опісля довгого поклону розсаджуються попід стінами на шкурах. Чим менший вождь, тим сідає подалі від владики, в глибині шатра.

Царське шатро виплетене із лози й обтягнене білою повстю, на якій скачуть вершники і схрещують мечі з чужинцями. А ще на стінах шатра зображені чужі племена, які перед скіфським мечем, перед богом Аресом, стоять на колінах і вимолюють собі життя. Та ще зображений сам владика у колі своїх найближчих і найзнатніших вождів і мудрих старійшин, і над ним на золотому коні сходить Колаксай - цар-сонце.

Посередині шатра – царське вогнище, священне і недоторканне, іменем якого скіфи дають найміцнішу клятву. Бо коли скаже скіф: "Клянусь царським вогнищем!.." – то міцнішої клятви у світі немає. А того, хто дасть брехливу клятву іменем царського вогнища, – чекає страшна кара. Над вогнищем дим піднімається у круглу дірку, наче чорна борода Папая. Біля входу висить бурдюк – шкура, здерта з кози, із перев'язаними ногами, – повний кумису... Слуги нечутно розливають його в чаші, розносять царським гостям.

Схрестивши під собою худі ноги, взуті у м'які еластичні сап'янці, прикрашені золотими бляшками, в центрі шатра, біля вогню, сидить сутулий, змарнілий владика у царському вбранні. На його маленькій довгастій голові – башлик із золотим шишаком, навколо якого обмотаний рудий конячий хвіст, золоті пластинки закривають лоб і щоки. На цареві осяйна куртка із червоного оксамиту, поверх якої наопашки накинутий малиновий плащ, підбитий хутром соболя... Він сидить непорушно, голова його трохи опущена, погляд звернений до вогню. Гострий орлиний ніс, міцно стиснені тонкі сухі губи. Очі звужені, сховані в щілини, щоки по-старечому запали.

На золотім поясі його висить акінак у золотих піхвах, два особистих його зброєносці стоять позад нього: один тримає царський лук із сагайдаком, обкладеним золотими бляшками, другий – царського списа, до древка якого приторочений кінський хвіст.

Скіфи дуже поважають свого владика за його мудрість, за просту, не чванькувату вдачу. Іданфірс хоч і цар, але все може робити, що робить простий скіф чи звичайний пастух: кобилицю здоїти і кумис збити, дикого коня волосяним повальцем спинити і вкоськати його, табуни вміє пасти, юрту поставити й зібрати і, звичайно ж, незгірш них луком володіє, і жадібна до ворожої крові царська його стріла не знає промаху.

Іданфірс – не просто скіф із саїв, він походить із роду самого Спаргапіфа, царя, котрий після дев'яностолітнього блукання скіфів у Малій Азії повернув їх у степи до Борисфену. Давно то було, а скіфи й досі шанують Спаргапіфа, котрий першим сказав: "Скіфи!.. Годі нам блукати чужими мідійськими краями, повертаймося у свої степи, де голуба вода Арпоксаю чекає на нас, де сходить наше сонце, наш славний Колаксай!.."

А дідом Іданфірса був цар Гну́р – теж мудрий і несхибний владика Золотої Вузdechки Скіфії. Він утвердив владу саїв над усіма скіфськими племенами і родами, обіклав їх даниною, а непокірних знищив. І звідтоді усі скіфські роди і племена слухаються саїв, яким на роду написано бути царськими, владиками усіх скіфів.

У Гну́ра було чотири дружини, три скототки, а одна – чужачка, еллінка. Вона й народила Гну́ру двох синів: Савлія та Анахарсіса. Від однієї матері сини, та не однакові вони були. Савлій вдався таким гоноровитим, що тільки про себе й говорив, тільки собою й пишався. За його ж власним словом виходило, що, як царський син, він був найдостойніший: і стрілець із лука найцілкіший, і вершник неперевершений, і акінак його найславетніший, і зір у нього найгостріший, а розум – найкмітливіший. Отож вважав він себе найзнатнішим скіфом, а все скіфське він вважав найліпшим, як чуже – найгіршим.

Ось тільки псувала йому настрій згадка, що його рідна мати не скототка, а

чужачка, еллінка. Що батько цар – то добре, Савлій в іншого батька, не царя, просто і народитися не міг, а ось що мати... При згадці про матір Савлій кривив тонкі губи, і зла тінь пробігала по його гострому, завжди похмурому обличчі. Він навіть забороняв матері звертатися до нього на своїй, еллінській, мові.

– Є мова скіфська, – казав він, – то інших мов мені й не треба. Про мене, що вони є, що їх немає.

– Ох, царський сину мій... – тільки й зітхала мати.

– А для чого вони, інші мови, коли є скіфська? – дивувався Савлій. – Все, що найкраще, маємо ми, скіфи. І цього нам досить.

Підрісши, він став цуратися матері, обминав її шатро. Мати тихо плакала, але дорікнути неповагою своєму синові вже побоювалась. А якось Савлій так і сказав:

– Такого, як я, мусила народити інша мати, сколотка, а не якась там еллінка!

І дарма брат його Анахарсіс, який знав мову не лише батька свого, а й матері своєї, казав брату, що діти не вибирають собі батьків, ні батьки дітей. Савлій своє гнув:

– Моя мати не сколотка, вона чужачка, а тому я не визнаю її за матір. Адже вона, чужачка, додала мені, скіфу, чужої крові, яку я ладен випустити із себе по краплині.

– Але ж твоя мати дала тобі життя, – казав йому Анахарсіс. – Вона тебе народила. Із тьми, із небуття, в білий світ тебе привела.

Савлій аж випростався, став ще вищим, лице ще більш загострилося, зробилося холодним і владним.

– Затям! Життя дав мені цар Гнур, скіф, а не якась там... А тобі життя, може, й чужачка дала, ось чому ти такий... чужий нам, не скіф.

Савлія, як старшого в роді, рада вождів та старійшин утвердила царем після смерті Гнура. Савлій був несхибним воїном і ревно оберігав скіфів від чужих впливів. "Хай скіфи повчають чужі племена, а не чужі племена будуть навчати скіфів, – любив він говорити. – Ми й без чужої науки уміємо стинати усім голови і хапати чуже добро!" А ще він любив походи, і за його царювання скіфи не злазили із сідел, їхні коні без угаву топтали чужі землі на сході, заході, на півдні і півночі скіфської землі.

А ось Анахарсіс зовсім не таким вдався. До зброї потягу не мав і в походи за здобиччю та рабами ніколи не ходив. За це його дуже не любив брат-цар. "Ти не чоловік, а жінка, якщо не хочеш тримати у своїх руках ясну зброю, як-то подобає тримати її чоловікові". Так зневажливо говорив Савлій про свого брата. Анахарсіс кохався у бесідах, бо дуже мудрим був, міг будь про що гарно говорити, і старі діди шанували царевича за розум ясний і кмітливий, за слово мудре і пізнання великі.

Одного разу сказав Анахарсіс брату своєму Савлію:

– Моя зброя не меч-акінак, а слово мудре, до бесіди гоже. І не для набігів на чужі землі я хочу сідлати коня, а для мандрівок по світу, щоб ще більше пізнати світ і людей, які його населяють. Відпусти мене, брате, у світ широкий мандрувати, хочу я у чужих країнах побувати, з тамтешніми мудрецями побесідувати.

– Як на мене, – одказав Савлій, – то все, що потрібно скіфові, є у скіфів. А коли і є щось таке у чужих племен, то скіфові воно не потрібне. Та коли ти хочеш світами

поблукати, то їдь. Все одно із тебе ніякої користі немає і ні на що ти нездатний. Навіть людину не можеш убити, який же ти скіф?

І Савлій зневажливо сплюнув.

Але брата свого відпустив. Осідлав Анахарсіс коня і поїхав аж у Грецію. Спершу, правда, до моря, а далі, лишивши коня, поплив морем у чужі краї. І не одне літо він мандрував по Греції, і всі тамтешні мудреці дивувалися ясному розуму скіфського царевича та охоче із ним бесідували.

Це про нього, мандрівного скіфського філософа, сина скіфського царя Гнура, розповідає у своїй книзі "Про життя, вчення та висловлювання знаменитих філософів" Діоген Лаертський: "У вільномовстві своєму він був такий, що це про нього пішла примовка: "Говорить, як скіф"".

Прибувши до Афін, Анахарсіс прийшов до будинку Солона і велів одному з рабів передати, що до господаря завітав Анахарсіс, щоб його бачити і стати, як можна, його другом і гостем. Почувши таке, Солон велів рабу передати, що друзів звичайно заводять у себе на батьківщині. Та Анахарсіс сказав, що "Солон якраз у себе на батьківщині, то чому б йому і не завести друга"? Вражений його винахідливістю, Солон впустив його і став йому найкращим другом.

Це він, скіф Анахарсіс, сказав, додає далі Діоген Лаертський, що виноградна лоза приносить три грона: гроно насолоди, гроно сп'яніння і гроно огиди.

Це він, Анахарсіс, коли плив у Грецію на кораблі, та дізнавшись, що товщина корабельних дошок чотири пальці, зауважив, що корабельники пливуть на чотири пальці од смерті.

Здивовані корабельники запитали мудрого пасажира:

"Тоді скажи-но нам, які кораблі безпечні?"

Скіфський мандрівник одказав:

"Ті, які витягнені на берег".

Коли ж в Афінах один афінянин почав з нього насміхатися ще й пострікати його тим, що він варвар, скіф Анахарсіс відповів, як акінаком полосонув:

"Кажеш, що мені є ганьбою моя скіфська вітчизна? А ти ганьба своєї вітчизни".

І коли його запитали, що хороше в людині, а що погане і добре водночас, він відповів одним словом: "Язик".

А якось один афінянин – юний, але з тих, що вже нахильці глушать вино, почав його з п'яних очей ображати. Анахарсіс спокійно йому відповів:

"Якщо ти, хлопче, за молодих літ не можеш винести вина, то в старості тобі доведеться носити воду".

А ще любив Анахарсіс за ясною бесідою і гарне вино. Тільки дивно йому було, що греки розбавляють вино водою.

"Не збагну я вас, греки, – казав Анахарсіс. – Вино славне своїм хмелем – прудконогим конем. Ви ж розбавляєте вино водою, убиваєте прудкононого коня, а натомість осідлуєте лінивого вола".

І навчив він греків пити нерозбавлене вино, і греки відчули смак у нерозбавленім

вині.

"Цей скіф – мудрий чоловік, – казали греки. – Анумо, вип'ємо ще під скіфа... нерозбавленого".

Звідтоді греки, коли п'ють, то кажуть один одному:

"Підскіф ще..."

Себто – долий нерозбавленого вина.

Царю Крезу Анахарсіс так писав:

"Я приїхав в еллінську землю, щоб навчитися чужим звичаям, золота мені не треба, досить мені повернутися у Скіфію, ставши кращим, аніж я був".

І він повернувся до Скіфії кращим, аніж був. Повернувся без золота, але найбагатшим за всіх своїх співвітчизників.

Повернувся, щоб учити скіфів мудрощам, але впав на рідну землю від опереної стріли...

Як свідчить батько історії Геродот, Анахарсіс побував у багатьох країнах світу і всюди вражав своєю мудрістю і бесідою своєю гарною. А повертаючись із мандрів у рідні степи, Анахарсіс, плывучи Геллеспонтом, зупинився у Кизику, а там якраз відзначали свято Матері Богів. І сказав тоді Анахарсіс: як додому дістануся здоровим і цілим (а він дуже хотів додому пошвидше повернутися, щоб скіфів, співвітчизників своїх, добру та мудрості вчити), то принесу Матері Богів по такому обряду жертву.

І дав він клятву, і поїхав додому, в далеку Скіфію.

І переплив він щасливо море, і повернувся у Скіфію здоровим і цілим.

І сказав Анахарсіс:

"Якщо чужі боги дають тобі здоров'я, оберігають тебе в путі від небезпек, щоб ти цілим і здоровим повернувся у край свій, то таких богів треба шанувати як своїх. Адже за добро віддячують завжди добром".

Осідлав Анахарсіс коня і поїхав у Гілею, що біля Борисфену, і там приніс Матері Богів жертву, і молився їй на чужій мові, і дякував Матері Богів, що вона допомогла йому переплисти буряне море за чотири пальці від смерті... І надів собі на шию маленьке зображення Матері Богів, і сказав так:

"Мати Богів! Я, скіф, чужий тобі, але ти оберігала мене в довгій та нелегкій дорозі у морі і на землі, відвернула від мене біду, тож прийми мене, як сина свого. Багато нас, різних племен і родів різних, але всі разом ми люди на одній землі. Тож і будемо всі разом людьми, будемо твоїми різномовними, але рідними синами, Мати Богів".

І побачив те кощунство якийсь скіф, і хапком доніс самому цареві: "Владико! Брат твій хоч і скіф, а молиться чужим богам. І до них балакає то на скіфській, то на чужій мові..." Спалахнув Савлій у гніві великому, на коня скочив і помчав у Гілею... І побачив він на шиї у брата зображення чужої богині.

"Домандрувався по світах?! – закричав брат. – Вже вдома чужій чужині молишся?"

Анахарсіс з гідністю відповів:

"Всі ми діти однієї землі – хоч скіф, хоч не скіф, і треба жити в мирі та дружбі, кохатися у мудрім слові і дякувати богам, чиї б вони не були, за життя і добро".

Роз'ярів Савлій, аж губи кусає, аж кінь під ним ходором ходить.

Звів він лук і каже:

"Ось я зараз побачу, чи врятують тебе чужі боги від скіфської стріли!.."

І пустив стрілу рідному братові в груди, і Анахарсіс тільки й устиг сказати:

"Розум оберігав мене в Елладі, а заздрість згубила мене на батьківщині".

А Савлій зле вигукнув:

"Скіфська стріла сильніша за чужих богів, і тому ти мертвий, розумнику! І так буде вчинено із кожним скіфом, який прийме чужі звичаї. Нам чужого не потрібно, у нас усе є своє".

І поховали Анахарсіса у землі Герр, бо все ж він – із царської сім'ї. А ось згадувати його Савлій не велів.

– Анахарсіс не скіф, бо не вмів акінак у руках тримати і жодного разу не омив його чужою кров'ю. Тож і не згадуйте його, скіфи. Він не наше визнавав і нескіфським богам як своїм молився, тож хай чужі племена і пам'ятають його.

І забули свого мудреця-любомудра.

А чужі племена зберегли пам'ять про мудрого скіфа Анахарсіса, який хотів усім народам добра і цінував розум людський, як найбільше багатство у світі.

А цар Савлій з коня свого не злазив – то в один край скіфів водив, то в інший і завжди з добром повертався. Везучий був, хапкий до чужого добра. Скіфи його так і звали: Той, хто вміє хапати. Мав Савлій хапаного добра чимало – повозки не завжди міг полічити із хапаням, але все йому було мало.

– А що, молодці, чи не збігаємо до сусідів, бо щось руки сверблять, до акінака просяться?

А повертався з добром, то казав своєму синові Іданфірсу:

– Дивись і вчись. Збігав я до сусідів і ще багатшим став. Ось так і треба жити.

Іданфірс кивав на знак згоди головою, а сам думав про Анахарсіса. Любив він свого дядька за ясний розум і, молячись богам, завжди у них просив і собі отакого світлого розуму, який був у дядька Анахарсіса... А невдовзі по тому закінчив свої дні його батько. Десь у якомусь там кочовищі вп'ялася цареві чужа стріла в око, і вилетів він із сідла...

"Дістала нашого царя та швидка стріла", – зітхали скіфи, бо дуже Савлія любили, адже часто він водив їх за чужим добром.

Ухвалила рада вождів та старійшин: поховати царя Савлія у землі Герр біля могили його батька Гнура, діда Ліка і прадіда Спаргапіфа... На узвишші викопали глибоку та простору яму – для потойбічної домівки царя. Кращі знахарі Скіфії заходилися готувати царя до останньої прощальної подорожі у степу: вийняли у небіжчика нутрощі, у живіт наклали зілля та сім'я степових трав, зашили живіт і забальзамували цареве тіло. А потім одягли його в розкішні золоті шати, поклали на жалобну повозку, запряжену, як і годиться, трьома парами биків, та й повезли покійного до степу. Жалобну повозку супроводжував син небіжчика Іданфірс з воїнами, вождями та старійшинами. А попереду від кочів'я до кочів'я мчали гінці на чорних конях.

- Виходьте, скіфи!.. Зустрічайте, скіфи, свого царя!.. Прощайтесь, скіфи, бо зібрався цар Савлій у світ предків!

І виходили кочівники, голосили, як велить звичай, рвали на собі одяг і вистригали на голові волосся кружком. Бо хто не зустріне жалобну повозку царя, тому небіжчик навіть з того світу буде шкодити... А відголосивши, всідалися у степу навколо повозки з царевим тілом, пили бузат і їли м'ясо та хвалили покійника. А попивши й поївши, з криками і причитаннями проводжали жалобну повозку за межі свого кочів'я. Так і рухалась та повозка від одного кочів'я до іншого, від одного роду до іншого, від одного племені до іншого аж цілих сорок днів.

Коли ж із покійним царем попрощалися всі роди й племена, повозка повернула у землю Герр. Поховальна яма на той час добре висохла, і долівка її затверділа на сонці, як камінь. Заслали її чепраком і опустили царя в розкішному вбранні на той чепрак. А потім взялися за слуг: спершу задушили дві наложниці, вродливі та молоді, щоб вони і на тім світі пестили царя, задушили виночерпія, щоб і на тім світі підносив царю чашу з вином. Амфору з вином біля царевих ніг поклали, поставили і казан з м'ясом! Ще задушили конюха, кухаря, охоронця та вісника і всіх поскидали в ноги царю. А ще поставили царю золоті чаші, поклали зброю, оздоблену золотом. Опустили сундук з запасним золотим вбранням та кілька пригорщ золотих бляшок. Впоравшись із цим, по кутах ями поставили дуби, спорудили на них дах і засипали його землею. А тоді били коней і закопували їх біля цареві могили.

Тридцять разів сходяв Колаксай з-за кряжів потойбіч Танаїсу, а в степу все скрипіли й скрипіли дерев'яні повозки: то скіфи везли землю для могили царя. Висока вийшла могила, далеко її видно у степу. Через рік, як вляжеться земля, могилу ще досиплють і ще, аж доки не затвердіє земля і не стане могила такою ж твердою, як і степ.

Рада вождів і старійшин ухвалила: бути владикою Скіфії сину Савлія Іданфірсу. І всі скіфи сказали: "Хай буде Іданфірс над нами царем!.."

Старійшини піднесли Іданфірсу царське вбрання – рожевий плащ з білою каймою, бо тільки цар вбирається в рожеве та червоне – символи священного вогню. Потім піднесли новому цареві лук батька його, царя Савлія, і стрілу царську із золотим наконечником. Скіф, коли помирає, завжди передає синові своєму лук. Тож узяв Іданфірс лук свого батька і сказав:

- Цей лук віднині буде захищати скіфську землю!

Воїни підвели новому цареві білого коня.

- Ось тобі царський кінь, – сказали. – Сідай, і ми всі підемо і поскачемо за твоїм конем царським.

Скочив Іданфірс у сідло білого коня і поїхав, як велить звичай, до пастухів. А пастухи вже чекали його, вогнище розвели. Загледіли вони білого коня і послали навстріч царю найстаршого пастуха.

- Царю! – сказав він. – Коли ти був молодим, тебе виховував пастух.

- Я вдячний йому за виховання, – сказав Іданфірс.

- Тож підходь, царю, до нашого вогнища, сідай, їж із нами і не гребуй нашою їжею.

Іданфірс спішився, підійшов до вогнища пастухів, пив з ними кумис, їв сир - твердий, черствий сир пастухів.

Потім він повернувся до свого шатра, підійшов до вогню і простер над ним руки. І те вогнище стало царським, і стало священним для кожного скіфа. І немає у скіфів міцнішої клятви, як клятва царським вогнищем. А коли скіф дасть лже-клятву царським вогнищем, то такому голову з пліч знесуть. Бо цар єдиний, хто стоїть між небом і землею, між людьми і богами, і від його сили та здоров'я залежить сила і здоров'я всього народу. Горить вогнище у царя, у всього народу горітимуть вогнища.

І був Іданфірс таким же мудрим, як дядько його Анахарсіс, і він теж не любив воєн і набігів на сусідів, а любив слово мудре і бесіду тиху. Але ворогу завжди умів дати відсіч.

А в набіги на сусідські кочовища хапати чуже добро не ходив.

- Ми саї - скіфи над усіма скіфами - дуже багаті, - казав він вождям та старійшинам. - Чого нам гасати по чужих землях, чого нам губити своїх людей, коли добра у нас - повен степ? У кого є ще такі табунища прудких коней, як у нас? У кого є ще стільки стад худоби, як у нас?.. Скіфи-хлібороби віддають нам половину свого хліба, у нас багато хутра і меду. То для чого нам гасати чужими землями, як у нас своє добро гине задарма, бо нікуди його збути. А греки за наші табуни нелічені, за худобу, за хліб, за хутра охоче платять золотом. Тож давайте краще торгувати, торгувати і багатіти.

Мудрий Іданфірс, далеко-далеко вміє бачити.

- З еллінами, які біля моря, - каже, - дружити будемо. Дядько мій, царевич Анахарсіс, розказував мені про еллінів, казав, що вони багато знають і мудрі дуже. А хто з мудрими водиться, той і сам мудрішим стає. Ось так. Дечому елліни у нас навчаться, а дечому - ми у них. Не бійтеся чужого, коли воно на вигоду нам, коли воно нас багатшими робить. Бо не тільки того світу, що у Скіфії, є ще світ широкий і поза Скіфією. Так мені дядько, царевич Анахарсіс, казав, так воно і є насправді.

- От воно як буває, - гомоніли тоді діди. - Савлій убив Анахарсіса і в землю закопав брата, а розум його та мудрість у Савлієвому сині заговорили. Виходить-таки, й справді мудрість убити не можна.

...Іданфірс застиг, дивлячись у вогонь.

Праворуч нього сидить вождь Скопасіс - Права рука владики, ліворуч - вождь Таксакіс - Ліва рука владики... Їм найбільше довіряє цар, радиться з ними... Ось і зараз не піднімає голови від вогню, владика щось стиха питає свої Руки, і ті схвально кивають рудими бородами...

Із кумисом вже покінчено, пора переходити до справ. У кожного з вождів уже вертиться на язиці: "Владико!.. Яка біда розігнала по Скіфії твоїх прудких гінців у чорних плащах?" Та вони прикушують язики: всьому свій час. І біді, і щастю...

Іданфірс зводить руки і голову вгору.

- О покровителю наш і заступнику наш, боже Папай! - починає він рівним, тихим голосом. - Твоїм іменем зібрав я сих мужів моїх на раду, твоїм іменем буду вести важку

мову про нашу біду, Папай. Ти наш захисник, тобі ми вручаємо наші долі, тебе прохаємо: дай нам своєї мудрості, дай розуму свого превеликого, щоб нам не погарячкувати, не схибити у біді чорній. Твоїм іменем, Папай, розпочинаю раду, твоїм іменем глаголю чорну вість: перські коні забагли розтовкти твоїх синів!

Іданфірс проводить руками по білій бороді і якусь хвилину уважно дивиться на вождів та старійшин.

– Вожді мої і ватаги! Старійшини і знатні мужі! Я, цар Іданфірс, син царя Савлія, онук царя Гнура, правнук царя Ліка, праправнук Спаргапіфа, позбирав вас у царську землю, щоб сказати вам лихі вісті: хижий звір підповз до нашого краю. Ім'я йому – цар персів Дарій. Його коні вже п'ють воду із Істру. П'ють воду із першої ріки на заході скіфських земель!

Розділ десятий

Чи варто йти на сифів?..

Артабан, син Віштаспа, не радив йому йти на скіфів. Він казав Дарію:

– У скіфів, як називають саків у степах між Істром і Борисфеном, немає ні городищ, які вони змушені були б боронити, ні засіяних нив, до яких вони були б прив'язані. У них все простори й простори – хоч котись. Все своє майно вони возять із собою у житлах на колесах – кибитках. У тих кибитках їздять тільки жінки, а життя чоловіків минає у сідлах коней. Бо всі вони – вайштр'я фшуянт і хоробрі хшайя. Пастухи і воїни. Вони вільні і живуть, де захочуть. Їх ще ніхто не підкоряв, і тому вони дикі, як необ'їжджені коні. Їхні царі теж кочують, а своїм богам скіфи не ставлять храмів, боги теж кочують із ними. А степи у них, кажуть, великі й пустельні – весною мають багато трав, а влітку дуже гарячі. Сонце випалює всі трави, а вода у степах є не всюди. Дорога ж до них неблизька.

Дарій мовчав.

Артабан казав далі:

– Коли Ахурамазда створював світле царство засіяних нив, квітучих садів і мирних людських поселень, то в протигагу йому Ангро-Манью на далеких околицях світу утнув царство необжитих степів, безмежну пустку, де не сіють, не жнуть і не будують міст чи хоча б поселень, і примусив нею тинятися злих кочівників, які не поклоняються Ахурамазді і не визнають його за творця. Коли Ахурамазда створив світле царство персів, то в протигагу йому Ангро-Манью утнув темне царство скаїті. І тому воюють вони не за правилами: хочуть – стають на герць, як справжні мужі, а хочуть – інших мужів за носа водять...

Дарій мовчав, бо в словах Артабана була правда.

О, він, Дарій, добре знав, хто такі саки! Він уже ходив до саків. Ходив, правда, до тих саків, які за Согдом кочують, але саки у всьому світі однакові – що за Согдом, що за Понтом Евксінським. Він тоді ходив придушувати повстання у Бактрії, а придушивши бактрійців і назавжди увівши їх до свого царства, нагнав жах ще й на согдів і повернув до саків. Хотів за одним разом покорити і саків. А взяти верх над такими непокірними племенами – то велика честь. Про нього б тоді заговорили усі племена, бо саки ще

нікому не корилися. І він привів своє військо до берегів Яксарту. Всюди були рівні степи, видно як на долоні пекуче сонце – і ні душі навколо. Куди пощезали всі саки, де їхні табуни коней, гурти скоту, де їхні кибитки, – того ніхто не знав. Іноді на обрії то тут, то там мигне якийсь вершник чи група вершників, і знову пустка та тремтливе марево. Дарій став табором на березі Яксарту і навсібіч розіслав розвідувальні загони: будь-що знайти степовиків! Загін за загоном повертався до табору ні з чим. Саки невловимі. Мигнуть на обрії і щезнуть.

Дарій замкнувся в собі, радість перемоги над бактрійцями поволі танула. Але один сак сам прийшов у перський табір. Перебіжчик. Дарію стало трохи легше. Хоч одного зрадника, а таки мають саки. То був пастух у витертих штанях, у драній куртці, в заяложеному башлику. На ногах – стоптані сап'янці, з носків яких уже виглядають пальці. Небагатий, виходить. А лицем він був жорстоко понівечений: вуха відрізані, ніздрі вирвані. Рани були свіжі, тільки-но шкіркою взялися. По краях ще сочилася кров.

– Як тебе звати, сак з відрізними вухами? – запитав його Дарій через товмача.

– Сірак, – одказав перебіжчик.

– Хто ж це тебе так... прикрасив?

– Саки! – з ненавистю вигукнув Сірак. – Я їм цього ніколи не прощу! Я відомщу їм за свої відрізані вуха і вирвані ніздрі.

– Зараз ти маєш таку нагоду, – ніби аж співчутливо говорив з ним Дарій. – Скажи нам, де ховаються такі жорстокі саки, які своїм бідним і невинним пастухам відрізають носи й виривають ніздрі? Ти знаєш, де вони?

– Знаю, але розказувати, де вони зараз ховаються, все одно, що слова на вітер викидати. Ти, великий царю, все одно їх не знайдеш. Я сам поведу твоє військо туди, де, як зайці, поховалися саки. Ти звалишся на їхні голови, як беркут на хитрого і підступного лиса. З тієї долини, де вони причаїлися, вихід лише один – ти його і запреш. І я тоді відомщу тим, хто мені відрізав вуха і вирвав ніздрі.

– Так, ти їм відомстиш, – сказав Дарій. – Я завжди караю злих і неправих, добрих і покірних нагороджую щедрими дарами. Ти добре зробив, що прийшов до мене, я завжди на боці скривджених.

Сім днів вів Сірак перське військо сакськими степами. І чимдалі вів, тим гіршими ставали степи, зникали трави, не чути було вже голосів птахів, не видко було звіра... Починалася пустеля, а Сірак все вів і вів персів та запевняв, що ось-ось вони дійдуть до саків і він нарешті відомстить їм, як вони того заслуговують.

– У тім краї, де вони ховаються, багато води, а трави сягають коневі по черево, – запевняв перебіжчик, а перси, дивлячись на його понівечене обличчя, що все ще не гоїлось, – вірили йому. І покірно йшли за ним.

А на восьмий день Сірак завів їх у безводну пустелю, де все було мертвим. Пісок і пісок. Та спопеляюче сонце вгорі...

І Дарій все зрозумів, і з його обличчя ніби спала машкара.

А Сірак реготав...

Спершу перси подумали, що то з ним таке скоїлося від сонця, бо самі ледве

трималися на конях, а коні їхні ледве йшли, а потім збагнули, – ой, не те...

– Ха-ха-ха!!! – реготав Сірак і тримався так, наче все перське військо було в його кулаці. – Я завів вас туди, звідки немає виходу. Шукайте тепер самі саків! Я відвів від них біду, і мій народ мене ніколи не забуде.

– Хто тобі відрізав вуха і вирвав ніздрі? – запитав його Дарій.

– Сам! – вигукнув Сірак і на очах у царя ніби виростав, ставав вищим, грізним, нездоланим. – Сам!.. Щоб ви, перси, мені повірили.

Дарій ще запитав, а яка йому з того вигода?

– О, дуже велика! – вигукував Сірак так, наче був уже безсмертним і наче смерть була над ним не владна. – Я врятував свій народ, а за це мене діти ніколи не забудуть. І діти, і діти дітей мене пам'ятатимуть. А ще наші царі поклялися:

якщо я відведу персів, то всі мої нащадки матимуть вигоди. Мій рід прославиться, і саки мене ніколи не забудуть. А ви, перси, загинете у цих пісках, і ваші білі кості...

Сіраку відрубали голову, і жодне слово більше не вилетіло з його рота. Голову наштрикнули на спис, а спис устромили древком у пісок. Та дивитися на ту голову не було охочих – перси відводили од неї погляди, бо здавалося, що голова Сірака і на наконечнику списа глузує з них...

У війську зчинилася паніка.

Ні води, ні їжі, ні паші для коней.

Ні доріг...

Всюди пустеля й пустеля, на всі чотири сторони світу пустеля. Куди йти, яким краєм повертатися – того ніхто не знав. Про саків уже й не згадували – ні цар, ні його полководці. Тільки б вирватись звідси, тільки б ноги винести. Царю ні голод, ні спрага поки що не загрожували, для нього тримали запас їжі й води. Але військо тануло, і те видовище було жахливим. Дарій відчув, що він потрапив у пастку. Треба було щось діяти, діяти і діяти, доки є ще час. Але що діяти – він не знав і виходу не бачив. У відчаї він піднявся на високий бархан, поклав на пісок скіпетр, тіару та діадему і став молитися, прохаючи у богів води... Молився він гаряче, але сам мало вірив у ту молитву, бо добре знав пустелю... Він молився до настання темряви, молився, бо не хотів повертатися у табір, де лежало його військо з пересохлими ротами... І боги його почули: вночі над пустелею пішов дощ. І всі повірили у чудо. То сам Ахурамазда[24] порятував перське військо. Злий Ангро-Манью завів його, але Ахурамазда порятував... Військо запаслося водою, і, довго попоблукавши пісками, вони таки вибралися з тієї пустелі і дійшли до ріки Бактри...

О, він, Дарій, добре знав, хто такі саки!

І тепер, слухаючи Артабана, він, при згадці про саків, скреготів зубами. Недарма ж слово "сак" означає перською мовою – "мужній муж". Недарма, виходить.

Ніби читаючи думки царя, Артабан казав далі:

– Саки відважні й хоробрі. І ті, що за Яксартом, і ті, до яких ти збираєшся йти, що за Борисфеном. Вони є найпідступнішими з усіх людей. Бо скіфи то є Айшма – втілення хижацтва і розбою! Такими їх створив Ангро-Манью, такими вони й залишаться

назавжди.

Дарій мовчав. Мовчав, хоча й міг нагадати Артабану сорок восьмий фаргард Ясни, вірш сьомий, де сказано: "Айшму треба приборкувати". А він і йде за Борисфен, щоб приборкати Айшну і знищити темне царство Ангро-Манью, царство злих скаїті. Не знищ їх, вони знову прийдуть у Мідію, як уже колись приходили. А тому від них лиха не обберешся.

Але цих його думок Артабан не знав, а тому так далі казав:

- Чи варто царю царів ганятися пустелею за дикими кочовиками на прудких конях? У них немає городищ, які можна було б узяти. Підкоряти кочовиків - все одно, що, догнавши вітер, схопити його рукою. Скіфи за Борисфеном такі ж, як і їхні брати за Яксартом. То чи варто царю царів до них іти?

"Варто!.." - хотілося вигукнути Дарію, вигукнути в лице Артабану, але він мовчав. Бо не любив говорити про те, що й так усім відомо. Хто-хто, а Артабан знає, що саків він таки підкорив. На третє літо після того нещасливого походу, коли його військо завів Сірак у пустелю. На третє літо він знову пішов за Согд, до берегів Яксарту. І саки змушені були визнати його за свого царя. І він, Дарій, велів на камені вибити:

"Говорить Дарій-цар: ця держава, якою я володію, починається від саків, які за Согдом..."

А на скелі Бехістун, що здіймається над дорогою, яка з'єднує Дворіччя з Персією, між Керманшахом і Хамадраном, про саків такі є слова, навічно викарбувані в камені:

"Після цього я подався з військом у країну Сака, проти саків, які носять гостроверхі шапки... Я підійшов до ріки, я переправився на плотах. Після цього я розбив саків наголову. Ватажка їхнього, на ймення Скунх, схопили і привели до мене. Тоді я зробив ватагом іншого над ними, як було моє бажання. Після цього країна стала моєю.

Говорить Дарій-цар: ті саки були невірними і не шанували Ахурамазду. Я ж шанував Ахурамазду. З волі Ахурамазди я вчинив з ними, як хотів..."

А боязливий Артабан не радив йому йти походом на саків, котрі кочують між ріками Істром і Борисфеном.

Дарій пам'ятав, що Артабан - син Віштаспа.

Дарій пам'ятав, що він теж син Віштаспа, і Артабан - його рідний брат. І тому помилював Артабана, іншому ж за такі речі велів би відтяти нерозумну голову, яка посміла вчити царя царів і давати йому ради, куди і на який народ іти владіці Сходу і Заходу, всіх людей, племен і народів.

- Ми обидва сини славного Віштаспа, але я став царем царів, а ти лишився царським братом, - сухо, ледве стримуючи роздратування, сказав йому Дарій. - Ти заздриш мені і прагнеш все зробити, аби слава покорителя народів не покрила мою зброю. Але по-твоєму ніколи не бути, бо мене веде сам Ахурамазда! Світ знатиме лише про одного сина Віштаспа, про мене - царя царів! А саків, які кочують між ріками Істром і Борисфеном, я покорю так, як покорив Вавилон та інші країни, як покорив саків за Согдом.

- Так, брате, мій царю, ти вдруге ходив на саків за Согд і покорив їх, - з легким, але

шанобливим поклоном відповів Артабан, брат його. – Саки вдруге підкорилися тобі, царю царів. Але на диво легко вони підкорилися тобі. Чи не затівають саки яку хитрість проти Персиди?

– Хто і що проти мого царства затіває, мені краще знати! – вже не стримуючи гніву, відповів Дарій. – Саки покорилися мені зброєю і землею. Разом із племенами каспіїв, що біля моря, саки складають тепер п'ятнадцяту сатрапію мого царства і щорічно платять мені 250 талантів срібла. Ось так я покорю і саків, які кочують між Істром і Борисфеном.

Що він тоді знав про саків з берегів Істру і Борисфену? Нічого. Але здогадувався, що вони такі ж відважні і войовничі, як і брати їхні саки з-за Согду. І підкорити їх буде нелегко. Але легких перемог він не шукає. Легка перемога хай дістається слабакам, таким, як Артабан. А для нього чим важчою є перемога, тим вона славетніша, тим більшу втіху йому дає і славу царству та війську його. Він мусить іти на скіфів, вони багаті, і табуни їхні нелічені. Хто, як не вони, саки з берегів Борисфену, приходили колись шарпати Мідію? І, кажуть, вони знову збираються в похід проти Мідії? От він і мусить першим навести підступному племені удар. Такий удар, щоб за Мідію вони й думати забули!

А вголос сказав:

– Як я вирішив, так і буде. Куди я зібрався йти походом, туди й піду. І більше не бажаю з тобою говорити, чи йти мені на скіфів, чи не йти. За мною підуть усі перські мужі, і перський спис пролетить через усю землю скіфів-саків з берегів Борисфену. А ти, брате, сину батька мого Віштаспа, лишайся вдома і ніжся під боком у своєї жони на подружньому ложі!

Йти йому на скіфів чи не йти?

У Яснах сказано (фаргард 53, вірш 8):

"Добрий правитель понесе смерть і знищення у табір ворога і, таким чином, завоює мир для радісних поселень".

Це голос самого Ахурамазди, і він йому говорить через Гати священної Ясни: "Йди на скіфів, я з тобою, цар. Йди на скіфів, неси їм смерть і знищення, щоб у Персії був мир". Це повеління Ахурамазди, і він його виконає. І всі, кому він скаже, підуть за ним.

Розділ одинадцятий

...І ланцюгами вирішив зв'язати, як норовистого раба

Загадкова країна Вершників з Луками починалася по той бік Босфору Фракійського, за далекою звідси рікою Істром, і шлях до неї із столиці Персії Суз прослався неблизький. Але сказано ж бо: немає у цьому світі такого краю, куди б не долетів спис перського мужа! Якщо того, звісно, забажає цар царів.

А цар царів забаг, і над безмежними просторами ахеменідської держави вже запахло війною – заіржали бойові коні, мурашвою заметушився люд, який вже завтра мав стати царськими воїнами – покорителями чужих земель. Військо збиралося по всіх сатрапіях. Численні народи і племена, які населяли державу Ахеменідів, під загрозами найтяжчих кар зобов'язані були по першому повелінню владики слати в столицю Персії

свої загони. І невдовзі під Сузами зійшло чимало озброєного люду – десятки тисяч. Але все те різномасне і різноплемінне військо (у кожного народу своя тактика і своє озброєння), хоч і велике кількісно, та не завжди було надійним. Підкорені персами народи посилали іноді таких воїнів, котрих доводилось гнати у бій батогамми...

Інша річ – перси, єдинокровці свого царя. З них набиралася ударна сила Дарієвого війська – кіннота (до неї ще також брали мідійців і бактрійців, як найбільш надійних після персів), загони бойових колісниць, піхота. З п'ятдесяти мільйонів, які населяли державу Ахеменідів, персів було десь близько мільйона. Дорослих – біля ста двадцяти тисяч. І всі вони – без винятку – були воїнами, і тільки вони в походах вели вперед. Недарма ж Дарій називав Персію народом-військом, країною, багатою на "добрих мужів і добрих коней". В його численних ордах перси були найбільш надійними, стійкими, навченими, добре загартованими і найхоробрішими воїнами – на таких і трималася воєнна міць Ахеменідів. Із персів набиралась і особиста гвардія царя, так звані "безсмертні". Десять тисяч гвардійців – вдатних зростом та військовою кметою, – це десять тисяч найвідбірніших і найхоробріших воїнів Персії, кожен з яких у бою вартий десяти. А називали їх "безсмертними" тому, що на місце кожного вбитого (чи померлого) гвардійці негайно вибирали іншого – змінника, – і гвардія царя з року в рік мала одну й ту ж численність – десять тисяч. Ніби була безсмертною. Перша ж тисяча "безсмертних" набиралася тільки із представників перської знаті і була на особливому становищі. Керував нею один з найвпливовіших сановників держави – хазарапат – тисяцький. Свою гвардію, своїх "безсмертних" Дарій беріг і тримав її тільки при собі, як на війні, так і у мирні дні.

І ось все завирувало і заметушилося.

У двадцять сатрапій, на які було поділено царство, міняючи найпрудкіших коней, вже полетіли двадцять вісників, несучи хшатрапавам – хранителям царства, як називалися на давньоперський лад правителі сатрапій, – високе царське повеління: одним збирати сухопутні війська, іншим – флот, третім негайно розпочати будівництво мосту через Боспор, а четвертим – іонійцям – велено було на трієрах йти протокою в Понт, переплисти його, прямуючи до гирла ріки Істр, піднятися по ньому на два дні плавання від моря й очікувати там сухопутне військо з обозами. А очікуючи військо, часу задарма не гаяти, а збудувати міст на "шиї" ріки, де Істр ділиться на два гирла. Слухняних виконавців царського повеління чекає слава і милість володаря всього суцього на землі і світле царство Ахурамазди на тому світі; непокірні ж чи нерадиві знайдуть смерть свою на вістрі перського списа і навічно будуть повержені в темну обитель злого духа Ангро-Манью! Слава царю царів, найвеличнішому з найвеличніших Ахеменідів, рівного якому немає у всьому світі!

Так на всіх велелюдних місцях царства під ревисько труб кричали царські огласники з мідними горлянками...

І коли люд заворушився і почав збиратися по всіх провінціях Персії й інших підлеглих йому країнах, племенах і народах, до царя прийшов один знатний перс і, впавши на коліна перед царем царів, попрохав лишити йому сина.

- У мене три сини, - благав він Дарія, - і всі троє мусять іти з тобою у далекий похід на саків. О великий царю, візьми собі двох синів, а хоч найменшого залиш мені, аби він утішив мене на старості.

Спалахнув цар царів, позеленів на виду і сказав:

- Гаразд! Я залишу тобі всіх твоїх трьох синів!

І велів трьом сином знатного перса відрубати голови і віддати ті голови батькові на втіху.

- Ці троє лишаться з тобою, - сказав він знатному персу, - а всі інші перси підуть зі мною покоряти саків.

Доки іонійці на чолі з головним будівничим Коєм та начальником охорони майбутнього мосту Гістієєм, долаючи море на переповнених трієрах, пливли до далекого Істру, на Боспорі вже почалося будівництво переправи, по якій армія царя царів мала перейти з Азії в Європу. Споруджувати її доручено великому майстру-мостовику, греку-самосцю Мандроклу. Сотні трієр привів грек-мостовик в Боспор, і біля Халкедону, на азіатському березі, почали тісно - борт до борту - ставити на якорях трієри, вишикуючи їх через протоку. Судна підтримували премічні лляні канати, протягнені з одного берега протоки на інший, а поверх трієр мостили настили з грубесного дерева і все те міцно скріплювали залізом, ув'язували ще й ланцюгами... Грек-мостовик - маленький, непоказний із себе чоловічок (і наділили ж такого боги таланом!), котрий все ото ворухив губами, наче щось підраховував та зважував подумки, - сам квапився, не даючи собі ані миті перепочинку, і безжалісно ганяв десятки й десятки тисяч люду, кинутого йому на поміч. Мостовик квапився, підганяючи той велелюдний мурашник, - боявся несподіваної бурі, що могла спалахнути в протоці і вщент розметати будь-яку переправу! Але - слава богам! - Боспор млів під лагідним сонцем, і штиль ліниво плескався в борти трієр, ситі води тільки легенько зітхали, набігаючи на берег... А те, що творилося на крутих берегах, було грандіозним і справді небаченим у тих краях. Хоч Боспор біля Халкедону і найвужчий (сім стадій в ширину, себто 1350 метрів), але течія стрімка, а береги круті - до двадцяти п'яти метрів заввишки! І міцно зв'язати їх між собою мостом, який би витримав перехід величезної орди з обозами, - було справою не для простих смертних. Але кмітливий і тямковитий грек-мостовик - маленький, непоказний із себе чоловічок, не в міру метушливий і галасливий, з дещо хлоп'ячим голосом, - так ось той грек, згубивши чимало простого, а отже, й недорогого люду, таки зв'язав азіатський берег Боспору з європейським. В ті дні він не спав, майже не їв, не знав спокою ні вдень ні вночі, холонучи від однієї лише думки: а раптом на Боспор нагряне буря? Навіть сам цар царів бурю не відверне, а ось на ньому, маленькому чоловічку-мостовику, злість може зігнати. І невідомо було, на чому тримається хирляве тіло мостовика. Здавалось, ткни такого пальцем - наскрізь проткнеш, а бач, якими справами вергає. І міст непоказний отой грек спорудив на славу - грандіозний, незнаний у тих краях міст. Той міст, про який Есхіл напише: "Боспору потік, він (Дарій, а не грек-мостовик, як то було насправді. - Авт.) ланцюгами вирішив зв'язати, як норовистого раба, і ярмом

залізним шлях течії він перетнув, багаточисленному війську путь широкий проклав!..." Ай, грек-мостовик, ай, тямковитий Мандрокл! Слава слухняним та кмітливим виконавцям царської волі!

Як усе було готово і Боспор вперше на людській пам'яті мостом скорено, війська рушили по знаменитій царській дорозі, що вела із Суз до Боспору. Це була одна з найкращих доріг Дарієвого царства – із зручними стоянками, постійними дворами, і прокладена вона була по населеній і безпечній країні. І пішли завойовувати саків за Істром десятки тисяч кінного і пішого війська, не рахуючи численних обозів, гурти худоби, слуг, рабів тощо. Збуджене військо йшло, як на свято, – з піснями, галасом, сміхом. Наче не на війну зібралися, а на прогулянку. Та й до того ж на вельми приємну. А про те, що на війні ще й убивають, ніхто не думав, бо кожен був переконаний: якщо і вб'ють, то когось. Когось, а не мене. Тому й веселість хлюпала через край, десятки й десятки тисяч вчорашнього мирного люду різноплемінного, і постійна армія персів, що складала ядро орди, йшли і їхали, як на розвагу, упевнені, що й увесь похід буде легкою розвагою, а далеких скіфів за Істром вони зметуть на своєму шляху, як вітер змитає торішнє листя. І навіть коні іржали, здавалось, весело, а тяглова обозна худоба ревла гучніше од звичайного, і погоничі покрикували на неї дружно та пребадьоро.

В Каппадокії війська залишили царську дорогу і повернули до Халкедону. І коли голова колони нарешті вийшла до голубих вод Боспору, то хвіст її все ще тягнувся долиною і зникав за обрієм – таке військо зібрав цар царів!

Прибувши до Боспору, перський владика велів поставити на березі стовпи з білого мармуру з викарбуваними на них іменами всіх народів і племен, які він привів із собою. Оглядинами ж нового мосту цар залишився задоволений, а його будівничого, майстра-мостовика Мандрокла, – щедро й по-царському нагородив. На radoшах, що він так догодив царю царів, Мандрокл замовив відомому художнику чималу картину, забажавши, щоб на ній був зображений його міст через Боспор, і щоб на високій кручі над Боспором сидів на похідному троні сам Дарій, а внизу, через міст, щоб йшли і йшли його непереможні війська... "Так і намалюй, – торохтів він художнику, від збудження аж танцюючи на місці, – щоб війська йшли, йшли і йшли..."

Дарій і справді сидів тоді на похідному троні, і трон його стояв неподалік пурпурового шатра на високій кручі. І звідти, з кручі, картина, що простилалась перед царськими очима, була вражаючою, мальовничою і грізною. Дарій любив такі картини, любив дивитися, як неоглядною долиною, спалахуючи на сонці наконечниками списів (ліс і ліс наконечників!), йдуть і йдуть його війська покоряти чужі народи. Такі картини приносили йому найбільшу втіху і відчуття власної величі та винятковості у порівнянні з усіма простими смертними, котрі йшли там, внизу, в похідних колонах. В такі хвилини він відчував себе рівним богові, ба, навіть богом, котрий з небесної високості дивиться на ту комашню, що копошиться внизу і називається якимись там людьми – мізерними і невинятковими. І те відчуття, що він бог, а не простий чоловік, так у ньому вкорінилося, що владика проголосив себе сином богині Нейт, і вірив тому сам, і вірили тому всі різномовні і різноплемінні піддані його царства.

Отож він сидів, як бог, на кручі, а внизу безконечною змією повзло на міст його військо і вигуками радості й захоплення вітало його – живого бога на землі. І голубили внизу тихі води Боспору, і лагідно сяяло сонце, золотом відливали кручі, і було врочисто на душі в бога-царя, і здавалося, що й перемога буде такою ж сонячною і радісною, як цей день, коли він прийшов до Боспору.

Він пригадав свою давню розмову з дружиною своєю, велемудрою Атосою.

"Цар! (Свого величного мужа навіть на подружньому ложі Атосса величала не інакше, як царем.) Ти не покорив ще жодного народу і не збагатив Перської держави. (Тоді, на початку його царювання, це було й справді так, і тільки вона – одна-єдина у світі – могла йому про це прямо сказати). Людині молодій, як ти, володарю великих скарбів, треба прославити себе великими подвигами, щоб перси знали, що над ними панує муж! Це тобі буде удвічі вигідно: перси будуть знати, що на чолі їх стоїть муж, а займаючись війною, вони не матимуть дозволля, щоб поставати проти тебе..."

(О, вона мудра, його жона і дочка царя Кіра! Вміє бачити багато, і погляд її проникає в суть речей глибше, ніж вміють бачити прості жінки!)

І він, пригадує, відповів своїй мудрій жоні так:

"Все, що ти говориш, я і сам думаю звершити. Адже я збираюсь перекинути міст з одного материка на інший і йти на скіфів".

Цими словами він ще тоді зарахував свій майбутній похід на скіфів до розряду подвигів своїх великих...

Переправившись через Боспор, Дарій круто повернув на північ і пішов узбережжям Понту, роблячи великі переходи, по двісті стадій в день. Поспішав, щоб виграти час і застукати скіфів якщо й не зненацька, то бодай непередбаченими до відсічі.

Рухались кількома колонами – кінні, піші та обози. На днівки, хоча б раз на п'ять днів переходу, як то бувало на маршах, не зупинялись – на відпочинок давалися лише ночі. Обози відставали і, щоб наздогнати основне військо, скрипіли й ножами. Тяглова обоза худоба – воли та бики – збивали ратиці так, що ті репались і завертались, як капці, до крові натирали в ярмах холки, приставали й лягали посеред шляху. Озвірілі погоничі били їх палицями так, що репалась шкіра на тваринах, але все одно не могли підняти на ноги змучених волів, і тоді їх різали на харч, а в ярма впрягали нових. І так день за днем, день за днем.

Дарій ішов до Істру ніби із зав'язаними очима, не знаючи, де зараз скіфи, скільки їх, чи готовий їхній цар Іданфірс до бою... Йшов, не відаючи, що владика скіфів, старий Іданфірс, пильно слідкував за рухом перської орди до Балкан, сотні його вивідників нишпорили всюди в тамтешніх землях і про все побачене та почуте негайно ж, через нарочитих гінців, передавали владі.

І на раді в Геррах Іданфірс розповідав вождям та старійшинам заледве чи не за кожен день руху Дарія. А орда сунула, як сарана, – все з'їдаючи і знищуючи на своєму шляху. Знав Іданфірс, що царські огласники кричали місцевому люду, котрий не хотів коритися чужинцям:

– Схаменіться! Проти кого піднімаєте зброю, нещасні та нерозумні? Немає в світі

більшої сили, як військо царя царів, живого бога на землі Дар'явауша, сина Віштаспа! Кидайте зброю до ніг царських воїнів і визнавайте їх за своїх владик! Падайте перед конем кшатра всіх людей Сходу і Заходу, і він помилує вас і дарує вам життя. Адже не проти вас веде своє страшне військо іменем бога неба, а проти скіфів за рікою Істром. Хто підкориться, той піде з царем царів бити скіфів і захопить багато-багато прудконогих і сонячних коней кочовиків.

Незважаючи на свою численну перевагу добре організованого і вимуштруваного війська (тамтешні племена могли виставити проти царя царів лише окремі розпорошені загони), Дарій все ж був обережним і не забував про охорону свого тилу. Мало що може статися! Заради надійного тилу й безпеки вже в землях Фракії, неподалік гирла ріки Мариці, Дарій велів збудувати укріплення (його було названо Доріском), в якому на час походу проти скіфів полководець Мегабаз з наказу Дарія залишив сильну залогу, яка й мала захищати тили перської армії та усмиряти місцеві племена, якщо ті раптом повстануть. Рухаючись вперед, Мегабаз розсилав навсібіч кінні загони з царським повелінням знищувати всіх і вся, хто не складе зброї і не визнає персів за своїх владик.

- Чим більше ми залишимо після себе руйнацій та гарячого попелу, тим безпечніше буде нам, - повчав він ватагів летючих загонів. - А найкраще було б, якби ми залишили після себе пустелю. У пустелі ніхто не вдарить нам у спину.

Частину фракійських племен, які не корилися, винищили, частину ж - більшу - в рудих, аж вогнистих лисячих шапках приєднали до перського війська. Покоривши Фракію, Дарій пішов до ріки Теару, котра славилась своїми цілющими джерелами. Від довгого походу, спеки та куряви, що здійсмалась над ордою до півнеба, владика почував себе негаразд. Він то їхав у колісниці, то верхи, то пересідав у царський візок, але ніде не міг знайти собі місця. Боліли руки і ноги, нило все тіло, і лікарі порадили йому скупатися в цілющих джерелах Теару.

Цар царів послухався їхньої смиренної поради, скупався в цілющих джерелах Теару і відчув себе посвіжілим та збадьорілим. На radoщах велів поставити на березі ріки стовп із таким написом:

"Джерела Теару дають найкращу воду. До них прибув походом на скіфів найкращий і наймужніший з усіх людей - Дарій, син Віштаспа, цар персів і всього Азіатського материка".

Поставивши стовп для майбутніх поколінь, Дарій рушив далі, до ріки Артеска, щоб по дорозі покорити войовничі племена гетів. Хоча гети й відважні та охочі до битв (про них казали, що вони нікого не бояться, навіть самого неба. Коли надто довго гримить грім, вони пускають у хмари стріли, щоб налякати небесних богів, аби ті не гуркали над головою), але й гетів переполошила перська навала. На раді вони вирішили спішно відрядити вісника до свого бога Солмоксіса. Бог живе на небі, і гети раз у п'ять років слали до нього свого вісника, вибраного по жеребку, з дорученням розповісти богові про справи на землі гетів, запросити поради і допомоги.

А цього разу, у зв'язку з несподіваною навалою перської орди, вісника слали позачергово. Ставши колом, група воїнів підняла вгору списи, інші схопили чоловіка,

котрий витягнув нещасливий жеребок, і сказали:

– Гляди, не барися в дорозі, хутчіше прямуй до бога і скажи, що перси напали на нас, що їх тьма-тьмуща. Хай бог виручає нас!

Підкинули вгору вісника, він упав на гострі списи, а душа його прямцем полетіла до бога. В очікуванні божої помочі гети взялися за зброю. Бог мовчав, а перси йшли. І гети вступили в бій, не чекаючи допомоги бога. Билися відчайдушно і вперто, не шкодуючи життя, але вдіяти нічого не могли. Перська орда просто поглинула їх.

Упоравшись з гетами, Дарій три дні стояв табором в долині, збираючи загони, які нищпорили всюди, велів привести в порядок зброю, обози, відправив в укріплення Доріск поранених та хворих воїнів і тільки тоді повернув до Істру, на "шиї" якого іонійці вже будували для нього міст.

Військо збадьорилось, як нібито був кінець походу, підтягнулось. Гарцювали вершники, повеселіли піхотинці, і навіть обози заскрипіли жвавіше. І сам владика аж помолодів і з'явився попереду свого війська на улюбленім своїм коні на ймення Вірний.

– Ахурамазда з нами! – кричав він молоді і гучно і простягав правицю свою до бога сонця Мітри. – Ми прийшли, славні мої мужі! Нас чекає кидок на той бік і – перемога!

І всі поривалися до ріки, вигукуючи: "Істр, Істр, Істр!"

А Істр, ланцюгами зв'язаний, як норовистий раб, вже виблискував на обрії. І всі в той день були хмільні, хміль той був всеохоплюючим, він спалахнув, як пошесть. Тисячі і тисячі стадій шляху лишилися позаду, велетенське військо підходило до останнього рубежа, за яким почнеться вирішальна битва і – славна перемога. І незліченні багатства, які вони захоплять у саків за Борисфеном.

І ніхто тоді ще не знав, яке протвердження чекає їх там, по той бік ріки, що розділяла фракійські та скіфські землі.

Ось про це й говорилося на царській раді в Геррах.

Іданфірс, закінчуючи свою розповідь, обвів присутніх вождів та старійшин суворим поглядом і тихо, але твердо сказав:

– Коні передових загонів Дарія вже п'ють воду із Істру. П'ють воду із першої ріки на заході скіфських земель. А сам владика персів, непереможний до цього Дарій, із велетенським військом йде до нас, йде, як наша погибель чи наша слава. Все залежить від того, як ми його зустрінемо. Вожді мої! Старійшини! Мудрі і славні мужі та воїни! Вас я зібрав у священній землі Герр, щоб запитати вас: як будемо зустрічати незваних гостей?

Розділ дванадцятий

Дими за рікою Істром

Чужинський воїн повільно підносив до її обличчя гострий і блискучий наконечник списа із тонким, добре відточеним жалом.

Чорнобородий, дивлячись їй в очі, швидко запитав:

– Чи далеко до Великої води?

Ольвія

Оточивши полонянку з усіх боків перси круто повернули на захід.

"Що він має на увазі під Великою водою? – подумала Ольвія. – А, напевне, Борисфен..."

– Я питаю, скільки днів путі до Великої води? – вже нетерпляче, каліченою скіфською мовою запитав чорнобородий.

"Ми їхали вісім днів від Борисфену, ще день чи два шукали кочів'я Савла... Виходить, десять днів путі чи щось біля цього", – подумала Ольвія, а вголос мовила:

– Не знаю, де Велика вода. Ми їхали звідти, – і показала рукою на південь, – від моря.

Чорнобородий недовіжливо дивився на неї.

– Гаразд... Скільки путі від моря?

– Я не рахувала дні, бо сиділа у кибитці, а в ній темно, і днів не було видно. А випускали мене з кибитки тільки іноді, і то вночі, – намагаючись бути спокійною, одказала Ольвія, а сама думала: і для чого їм потрібно знати, скільки днів путі до Борисфену?

Чорнобородий скривив губи.

– Ти є... полонянка?

– Так. Мене взяли в рабство. – Тут Ольвія вирішила говорити правду, і чужинці їй повірили, бо прозвучали її слова переконливо.

– О, радій, жінко. Перси тебе звільнили від рабства. Ти будеш мати волю і робити, що захочеш!

Перси?.. Де взялися у цих степах перси? І що їм треба, і що то за дими за рікою Істром? Невже там перська орда, а перед нею просто невеликий розвідувальний загін?

– Де поділися кибитка і два вершники?

– Де поділися вершники – не знаю. Мабуть, втекли, бо їх дуже непокоїли дими на обрії. А кибитка... кибитка помчала на схід. Я ледве встигла вистрибнути з неї. Кинулась у вибалок, а коли виглянула згодом, кибитки вже не було.

І це прозвучало переконливо, і перси – Ольвія це відчула – повірили їй.

Перські воїни про щось радились між собою. Одні показували руками на схід скіфських степів, інші на Ольвію і потім на захід, на ріку Істр...

"Хочуть мене везти за Істр, до своїх, – здогадувалась вона. – А для чого? Вони цікавились, скільки днів путі до Борисфену... Виходить, їм потрібна людина, яка б знала про шляхи-дороги Скіфії?.."

Чужинських воїнів було десять, дебелих, рослих, у круглих повстяних шапочках, у якихось вбраннях, схожих на хітони, тільки рукава аж до пліч були вбрані в залізну луску. Таких дивних панцирів, що захищають лише руки, Ольвія ні вдома, ні у скіфів не бачила. Груди їм захищали великі плетені щити, обтягнені шкурами, за спинами висіли луки із сагайдаками, кожний в правій руці тримав ще й списа.

Говорили вони на незрозумілій їй мові, лише старший – певно, десятник – чорнобородий здоровань із шрамом на носі, говорив із нею каліченою скіфською мовою.

Все сталося негадано.

На восьмий день путі від Борисфену на захід Ганус почав шукати кочовище Савла, котре, за його переконанням, мало бути десь тут у цих краях. Два дні носилися вони то вперед, то назад, то вліво, то вправо, але ні табору Савла, ні його табунів знайти не вдавалося. На заході, за рікою Істром, котра вже блищала вдалині, здіймалися дими, і вони дуже непокоїли Гануса. Він уже не дрімав у сідлі, як усі вісім днів путі од Борисфену, не мугикав про те, що подарує Савлу білолицю красуню, а все позирав на ті дими, що здіймалися хмарами, та вголос дивувався:

- Ой, багато ж там мусить бути людей, коли стільки диму до неба летить. А може, то й не дим, а курява?.. Тоді яка орда підняла стільки пилу?..

Ольвію теж почали непокоїти ті дими.

- Хто там кочує? - запитала вона.

- У цих краях кочує Савл і його племена. Але куди вони поділися - не знаю. Може, відкочували на кращі пастівники?.. А по той бік Істру живуть фракійці.

- Вони можуть напасти на скіфів?

- Хто?.. Фракійці?.. - зневажливо вигукнув Ганус. - Ха! Та скіфи їм відрізають кінчики носів, щоб вони не зазнавалися.

Але димів на обрїях все більшало й більшало, і невдовзі вони вже зайняли півнеба.

- Ай, які недобрі дими! - хитав головою Ганус і злякано озирався навсібіч. - Мені вони зовсім-зовсім не подобаються!

Його слуга мовчав і, здавалося, не звертав анінайменшої уваги на ті дими... "Димить, то й хай димить, - говорив його вигляд. - А що за дими - хай хазяїн ламає голову. На те він і хазяїн!"

- Стривайте!.. - вигукнув Ганус. - Треба постояти і подумати, що нам далі чинити. Ніколи у тім краї не було стільки димів. Дивіться!.. - показав він рукою на ближній кряж, над яким стрімкими білими клубками піднімався дим. - То - сигнальний дим, - аж затремтів Ганус. - Там сторожова вишка. Коли дим здіймається над сторожовою вишкою - велика біда суне на Скіфію. Давно вже, ой, давно не диміли сторожові вежі. Я ще малий був, коли там в останній раз виростав стовп диму... Біда! Біда!.. До Савла вже не можна їхати, ще вскочимо у халепу. Савл, мабуть, уже й сам утік за Велику ріку, ось чому ми не могли його знайти. Зараз по всіх степах піднімуться дими. Треба повертати до свого кочовища і хутчіше з табунами відходити за Велику ріку. Так наші діди завжди робили, коли на заході здіймалися сторожові дими.

Що потім сталося, Ольвія гаразд і не знає, бо сиділа в кибитці, опустивши запону, й годувала Лікту, котра так недоречно розкричалася, а тому й не бачила, що творилося доокіл. Кибитка, здається, повернула назад. Це Ольвію занепокоїло дужче, аніж тривожні дими за рікою Істром. Досі вона не полишала думки про втечу і тільки вибирала зручну мить. За її підрахунками, звідси було вже не так і далеко до Понту. І вона почала схилитися до думки, що можна ризикнути, тікати навіть пішки. Днів за три вона дістанеться до калліпідів, а ті злі на скіфів за Тапурів напад, тож допоможуть їй дістатися до моря. Тому повернення назад, на десять днів путі далі від моря, аж ніяк не входило у її плани. Годуючи Лікту, вона з тривогою думала, що ж їй робити далі? На що

сподіватися? Назад ні в якому разі повертатися не можна. Хіба, вибравши зручну мить, як Ганус та його слуга поїдуть роздивлятися дорогу, вистрибнути із кибитки і шмигнути у перший же яр чи байрак? А там, у високих травах, у яких і кінь міг сховатися, хай спробують її знайти! Чи почекати ночі, а коли вони заснуть, спробувати тікати, прихопивши коня. З конем було б надійніше, зовсім надійно. До того ж тлустий, лінивий Ганус міцно спить – штани з нього стягуй, не почує. А ось нелюдимий, мовчазний слуга його, здається, одним оком спить, а другим недремно слідкує за нею. Його не проведеш, на те він і слуга, щоб охороняти свого пана і виконувати доручене йому діло.

Та не встигла вона й догодувати дочку, як кибитка зненацька затряслась, і її почало кидати з боку на бік. У Лікти вислизнув із рота сосок матеріної груді, вона ображено заплакала, та матері в ту мить було не до неї... Так трясло, й підкидало, і кидало з боку на бік, що Ольвія зрозуміла: кибитка котиться навпростець... І, мабуть, ніким не керована.

Відкинула запону.

Гануса і його слуги, які невідлучно день за днем їхали позад кибитки, тепер не було. Воли бігли навпрошки степом, ревіли, а з передка кибитки стирчали ноги візника. Вони стирчали неприродно, і Ольвія, не роздумуючи більше й миті, притиснула дочку до себе і вистрибнула з кибитки. Пригинаючись у високій траві, кинулась у вибалок. Кибитка, поторохтівши, зникла у високій траві...

Притискуючи до грудей дитину, Ольвія бігла вибалком, наче хто за нею гнався, а куди бігла – і сама в ту мить не знала. Волосся вибилося у неї з-під башлика, падало їй на очі, вона нетерпляче відкидала його рукою і бігла, бігла, доки вистачило духу.

Коли вже й зовсім вибилася із сили, впала, довго віддихувалася, лежачи на боці, і несила було навіть поколихати Лікту, яка надривно плакала...

Яскраво світило сонце, у вибалку було тихо і мирно. Гули на квітах земляні бджоли, пурхали барвисті метелики. І Ольвія почала потроху заспокоюватись. Трохи вгамувавши дихання, Ольвія по схилу вибалка піднялася наверх, аби розвідати, що там діється і куди їй іти далі. Присіла у високій траві, виглянула, кибитки ніде не було видно. Осмілівши, Ольвія звелась на повний зріст, оглянулась. І тут вона побачила вершника, що мчав степом.

Вершник був їй незнайомий.

По тому, як він лежав у коня на гриві, обхопивши його за шию руками, а не сидів рівно у сідлі, вона зрозуміла, що з ним трапилась біда. І не помилилась: у спині вершника стирчала стріла. Переляканий кінь мчав степом навпрошки.

– Ей-ей!!! – крикнула Ольвія, кидаючись навперейми. – Постривай, я допоможу тобі!..

Кінь, вчувши людський голос, повернув до неї голову і відразу спинився. А може, його зупинив вершник. Коли Ольвія підбігла, вершник, впершись обома руками в шию коня, намагався звестись у сідлі, але руки його тремтіли й підломлювалися у ліктях, і він знову падав на шию коня. В його очах, коли він глянув на неї, вже стояв кривавий

туман.

- Слухай мене... - прохрипів він над силу, і голова його впала коневі на шию. - Я із сторожової вежі... Устиг дим тривоги на кряжі пустить... Стрибнув на коня... з вишки... а вони - стрілу... Думав, домчу, але все... все... Стережись і ти... Вони женуться за мною... Їх десятеро...

- Хто? - крикнула Ольвія й оглянулась.

- Передай... скіфам, - прохрипів він і хотів було показати рукою на захід, але не зміг, бо в грудях у нього забулькало. - Біда велика... Хай Скіфія сідлає коней...

Зробив останню спробу звестися.

- Там... - знову намагався показати рукою на захід, - передай... хай на північ відходять... Багато їх... Ціла орда... Із своїм царем... Їх - як трав у степу.

Він заворушив губами, певно, щось говорив, але голосу в нього вже не було, і з рота у нього ринула кров. Він захрипів, дрож пробігла по його тілу, і він зсунувся з коня, важко впав на землю. Коли Ольвія підбігла до нього і підвела йому голову, він уже скляними очима дивився у небо. Вітер ворушив його закривавлену бороду, і здавалось, що скіф і мертвий намагається щось сказати... Ольвія підмостила йому під голову башлик і подумала, що так він і залишиться навічно лежати посеред степу, і ковила проросте крізь його череп і кості, і буде віками шуміти над ним протяжно й тривожно, наче співаючи вічну пісню степу.

Випроставшись, тривожно глянула на захід, де сіре громаддя диму затуляло півнеба. Куди ж тепер?.. Додому, до Гостинного моря, чи повернути до скіфів і застерегти їх про небезпеку?

Заіржав кінь загиблого, і Ольвія схаменулась. Треба щось робити... Тихо і невміло посвистуючи, як свистять скіфи, коли хочуть заспокоїти коней, вона підійшла до коня, погладила його по шиї, ласкаво гомоніла, дивлячись у великі вологі очі тварини:

- Твій господар залишиться лежати посеред степу, а нам, конику, треба застерегти скіфів од біди.

Притримуючи Лікту на грудях, сіла в сідло, взяла повіддя в руки і знову задумалась: куди ж повертати? І що хотів, що намагався в останню мить свого життя передати їй вершник? Хто поцілів його стрілою у спину? Від кого він утікав?

А може, там суне скіфська орда? Не поладили між собою скіфські вожді, от і спалахнула війна. Таке, кажуть, у скіфських степах трапляється часто. Але чому дими здійсмаються на півнеба?

Ольвія тихо їхала, все ще міркуючи, у який бік їй повернути коня і де шукати скіфів? Більше всього, на сході. Чи біля Борисфену... Оглянулась. Ліворуч неподалік здійсмалась висока могила.

"Виїду на неї й обдивлюся обрій", - подумала і тільки-но рушила, як пронизливо закричав птах.

Стих раптово...

Вона довго прислухалась, і кінь тремтів, нашорошуючи вуха, але всюди було німо. Все ж їй здалося, що десь неподалік пирхнув кінь, брязнули вудила... Серце неспокійно

забилося. Скіфи?.. Ні, ні, майнула інша думка, чому це скіфам ховатися у своїх степах? А може, то ховаються ті, хто поцілів вершника стрілою у спину?

Запідозривши біду, Ольвія хотіла було повернути на схід і мчати геть подалі од цього тривожного місця, але було вже пізно...

Зненацька з гиком і свистом вилетіли з-за могили вершники.

Не встигла вона й отямитись, як нападники схопили її коня. Ольвія шарахнулась вбік, але невідомі, вишкіривши зуби, приставили списа до грудей і до Лікти на грудях. Щось крикнули на чужій, незрозумілій мові.

"Застерігав же вершник, – тільки й подумала вона із запізнілим каяттям. – Чому ж я барилася?.."

Гострий наконечник списа злегка погойдувався згори вниз. Зроби вона хоч один рух – і він проштрикне Лікту і її наскрізь... Скосила очі й побачила на ребрі наконечника бурі, наче іржа, старі плями... Засохла кров минулих жертв!

Здригнулась, звела очі на вершників, певна, що перед нею скіфи. Тепер вони або прикінчать втікачку, або відвезуть до Тапура на розправу. Але чи знають вони, що із заходу повзе у скіфські степи велика біда?

Та яке ж було її здивування, коли побачила перед собою чужинських воїнів у повстяних круглих шапках, із залізною лускою на рукавах, з великими щитами на грудях...

...Ось так Ольвія негадано для самої себе і зустрілася з чужинцями. Тепер вона розуміла, чиї то дими за Істром. Але звідкіля вони взялися, перси, вже вкотре подумала вона, не розуміючи, як себе з ними вести і хто вони їй: друзі чи вороги?

– Звідкіля ви? – запитала вона.

Чорнобородий вершник гордо вигукнув:

– Ми – перси, сини персів, непереможні воїни великого царя, царя царів, царя Сходу і Заходу!

Вона подумала, чи знають про персів скіфи?

– Дивуєшся, що далеко залетів спис славного перського мужа? – вигукнув чорнобородий. – Бог вітру приніс нас сюди, а бог грому викував наш спис!

Гострий наконечник списа ще хилитався біля її грудей.

– Ти хто така? – запитав чорнобородий. – Ти скіф? Так? Нам треба одного живого скіфа.

Ольвія не встигла нічого відповісти, бо Лікта у своєму кубельці на її грудях зайшлася вереском.

Вершники з несподіванки аж підскочили і одвели од неї жахливий спис. Лупили очі на таку незвичайну жінку, котра мчала верхи пустельним шляхом з немовлям на грудях, і вражено хитали головами: ну й спіймали ж пташку!

Доки Ольвія заколисувала дитину, перси гуділи між собою: радилися чи сперечалися... Не розбереш.

Зрештою зареготали:

– Га-га-га-а-а...

Наче гуси заґелґотали.

Хиталися в сідлах і гигикали, блискаючи зубами й білками великих очей, бо смішно їм стало, що вони вдсятьох, з бойовим кличем кинулись на матір із дитиною.

Та ось чорнобородий щось сердито гаркнув на них, і реготунам заціпило. Ольвія насторожено чекала, що буде далі. Старанно підбираючи слова, чорнобородий заговорив:

- Ти не бачила вершника... скіфа... із стрілою у спині?

- Ні.

- Ти неправду говориш, - криво посміхнувся чорнобородий. - Під тобою його кінь. О, перс лише раз побачить коня і на все життя пам'ятає його... Бо кожний кінь має своє обличчя. Ти пересіла на коня того вершника. Де він?

- Там лежить із стрілою у спині, - махнула вона на ковилу.

- Добре. Він не встиг повідомити скіфів... Добре. Але ми хочемо знати, хто ти є?

- Гречанка.

Чорнобородий підозріло оглянув її з ніг до голови, заперечливо покрутив головою.

- Ти скіф'янка. На тобі скіфський башлик і куртка. Ти тільки говориш по-грецьки.

- Але я справді не скіф'янка.

- Не бійся, жінко, вбрана по-скіфському. Ми не будемо чіпати тебе й твою дитину.

Але ти мусиш поїхати у наш табір.

- Чому я мушу з вами їхати?

Вишкіривши зуби, чорнобородий недобре сказав:

- Перс завжди радий вродлива жінка.

- Але вродливий жінка не завжди радий персам! - передражняючи його вимову, відповіла Ольвія. - Відпустіть мого коня. Я спішу до Гостинного моря і нікуди не зверну із своєї путі. А коли вам потрібні скіфи, шукайте їх самі!

Чорнобородий хвалькувато вигукнув:

- О, не поїдеш на своїм коні, поїдеш на перському списі!

І підніс гострий кінчик списа до лица Ольвії.

- Вибирай!

Довелося підкоритися.

Оточивши полонянку з усіх боків гарячими кінями, перси круто повернули на захід, до ріки Істру, що блищала на обрії широкою, наче олов'яною смугою. Повернули навстріч тим димам, що круто здіймалися по той бік ріки аж до неба, і Ольвія губилася в здогадках: куди й для чого її везуть і чи знають про прихід персів скіфи? Що потрібно персам у скіфських степах?.. Невже війна?..

Розділ тринадцятий

Спітамен кшатра[25]

Коли врешті дісталися до Істру, було вже ополудень. Обидва береги ріки - скіфський і протилежний, фракійський, - кишіли, як мурашники. Тисячі й тисячі людських фігурок метушилися по обох його берегах, сюди й туди снували човни, плоти. А через усю широчінь ріки, з невеликими проміжками для пропуску води,

вишикувалися вряд трієри на якорях. Трієри були великі, морські, певно, прийшли сюди з Понту, піднявшись угору по річці. Ольвія зрозуміла, що на річці йде будівництво мосту чи переправи для перської орди.

Крутим узвозом спустилися вниз і спинилися біля товстих дубових паль, які було забито в твердий ґрунт берега. На фракійському боці теж було забито в твердий материковий фунт дубові палі, а між ними від берега до берега, поверх заякорених трієр, вже натягнуто вісім товстих лляних канатів, до яких поприв'язували поперечні балки.

Різномовні раби (це зрозуміло було по їхніх вигуках), білі, смагляві і зовсім чорні, голі, в самих лише набедрених пов'язках чи коротких спідничках, під виляски батогів наглядачів з трудом повертали важкі ворота, натягуючи товсті канати.

Чорнобородий щось сказав, двоє вершників із його загону спішилися, побігли берегом до човнярів, а чорнобородий знову повернувся до будівничих мосту. Скрипіли корби, кричали наглядачі й періщили голих рабів, і ті все крутили й крутили корби. Канати поверх трієр хоч і повільно, але натягувалися й натягувалися, аж доки й не забриніли, як струни, і не лягли на ряд трієр, що віднині будуть підтримувати міст замість паль.

Тим часом прибіг один з вершників, щось сказав чорнобородому, той кивнув Ольвії, щоб вона йшла за ним. Спустилися до води, де на них уже чекав чималий човен, власне, два човни, збиті дошками. В один вершники завели коней, а в інший зайшли чорнобородий, Ольвія і ще якісь люди, певно, будівничі, яким треба було якраз на той берег. Ольвія присіла, а чорнобородий стояв біля неї і дивився на той берег. Веслярі поплювали на долоні, гекнули, опустили довгі весла у воду, потягли їх на себе, і обидва човни стрімко пішли од берега.

Вода на середині ріки вирувала, вдарялась у борти трієр, що перегороджували їй шлях, пінилась і з шумом та ревом неслася у проходи між суднами. Із човна трієри видавалися великими, і десть там над ними, нагорі, будувався міст.[26]

На фракійському боці вже настиляли на натягнені поверх трієр канати міцні кругляки по ширині майбутнього мосту і міцно прив'язували їх до поперечних балок. І відразу ж засипали їх землею, яку на носилках, майже бігом, під ударами батогів, носили раби. Одні носили землю, інші розрівнювали її, а треті трамбували товстими обрубками колод. Одночасно із земляним насипом тягли з обох боків перила.

Сидячи у човні, Ольвія бачила, що будівництво мосту йде у швидкому темпі, перси квапились. І тоді вона подумала про Тапура. Чи знає він та його владика Іданфірс, що перси вже будують міст на землю скіфську?.. За якийсь десяток днів закінчать вони міст, і по ньому лавиною потече перська орда... Як застерегти скіфів, як передати їм про цей міст? Подумала, і на душі стало важко: а чи випустять перси її із свого табору? Ой, мабуть, навряд. І втекти від них – теж не втечеш. І від розуміння того, що вона знає про ворога, про його наміри, а не може застерегти скіфів, їй було боляче, і наче відчувала за собою якусь вину.

Човен пристав до фракійського берега, ткнувся носом у пісок, веслярі, розігнувши

спини, відхекувались. Чорнобородий кивнув Ольвії, і вона зійшла за ним на берег... Вже не скіфський, а чужий. З другого човна зводили коней і зразу ж сідали. Сіла й Ольвія, і по знаку чорнобородого вони рушили. На фракійському боці людей було більше, вони снували так густо, що між ними трудно було проїхати. Все то були будівничі мосту: носили землю, пиляли й тесали колоди для настилу.

Загін чорнобородого круто повернув у степ, і, коли піднялися на узвишшя, Ольвія побачила далеко внизу велетенський військовий табір, над яким здіймалися дими від тисяч і тисяч багать. Вся перська орда вмістилась у тій долині, а чи тільки частина її – невідомо, але долина була вщерть забита людьми і тваринами. На обріях носилися вершники, ліворуч і праворуч шляху скакали загони, на узвишшях стояли сторожові пости, і чорнобородий щось їм кричав, певно, таємне слово.

Іржали коні, ревла худоба, скрипіли вози, і гул людських голосів долинав із долини, наче морський прибій.

- Наші коні затопчуть ваш степ і вип'ють ваші води, - звертаючись до Ольвії, хвалькувато вигукнув чорнобородий.

- Ви ще не знаєте, що таке скіфські степи, - відповіла Ольвія.

- О, ти не знаєш, що таке військо царя царів! - буркнув чорнобородий і вмовк. Спустилися вниз, всюди паслися осідлані коні, між ними спали вершники у панцирах і шоломах, ще далі ревіла худоба, гуртами рухались верблуди, воли.

Сам табір був захищений трьома рядами возів. Загін, що полонив Ольвію, проїхав через три ряди возів після того, як чорнобородий сказав дозорцям таємне слово. Запетляли вузькими проходами, наче в густому лісі. Всюди спали піхотинці, поприкривавшись від сонця великими плетеними щитами, спали, хоч гул над табором стояв неймовірний. Там і тут лопотіли на вітрі намети, шатра, але здебільшого воїни лежали просто неба. Блищали шоломи, панцири, кольчуги. Багато воїнів було в повстяних ковпаках, вовняних накидках. І гул, гул, такий, що, здавалось, велетенська ріка вергала каміння в бездонну прірву. Полонений, потрапивши в такий табір, глухнув і сліпнув, втрачав волю, тямую і вже нездатний був ні опиратися, ні тим більше триматися з гідністю.

Вершники чорнобородого в'юнами завертілися, аби не наступати воїнам на голови, і повільно рухались табором. Там і тут клепали молоти: похідні ковалі лагодили зброю, ревіли верблуди, іржали коні, кричали люди, і годі було що втямити чи збагнути. Ольвії здавалося, що потрапила вона в потойбічний світ. І тільки думала: як? Як скіфи здолають таку орду, що заповзала у їхні степи?

Середина табору, котру охороняли "безсмертні", мала свій додатковий захист і була оточена трьома внутрішніми рядами возів, над якими на списках маяли кінські хвости. А за возами на просторі стояло величезне рожеве шатро, над яким розпростер крила золотий орел. Ольвія здогадалась, що тут перебуває перський цар.

Біля входу в шатро непорушно застигли зі списками, щитами й мечами на поясах шестеро здорованів у сяючих шоломах і латах. Вони стояли, наче кам'яні ідоли, навіть не ворухнулися, коли загін спішився біля шатра. Тільки коли прибулі зробили вперед

по кроку, списи хитнулися, спалахнули на сонці й загородили дорогу.

Вершники, котрі полонили Ольвію, враз притихли й припинили, притримуючи мечі на поясах, аби ті не дзенькнули, обережно спішилися, вишикувались у лінію і завмерли, ніби їх і не було. Чорнобородий застиг попереду.

Стояли довго, не сміючи навіть звести очі, тільки час від часу кліпали повіками. Ольвія зрештою не втерпіла:

– І допоки ми будемо молитися на це шатро? Я спішу додому, до Гостинного мо...

Чорнобородий метнувся до неї безшумно, затис полонянці рота широкою, твердою як камінь долонею... А віднявши долоню, люто глянув на полонянку і ребром своєї руки провів у себе по горлі. Ольвія все зрозуміла і затихла.

Із шатра висунулась довгаста, жовта, як гарбуз, голова без єдиної волосинки і ворухнула рудими бровами. Чорнобородий щось шепотом доповів їй, голова кивнула і зникла. Знову потяглися хвилини нестерпного чекання. Чорнобородий пас очима вхід у шатро, і руки його були молитовно складені на грудях.

Із шатра вийшов товстий, дебелий перс у панцирі й шоломі і, поклавши руки на шкіряний пояс, що туго впивався йому в живіт, щось тихо сказав чорнобородому. Той догідливо кивнув головою і, повернувшись до полонянки, рухом руки показав їй, що треба йти. Ледве Ольвія зробила крок-другий, як звідкілясь невидимі руки підхопили її, і вона миттю опинилась у шатрі. Злякано притискуючи до себе дитину, зробила кілька кроків поміж двома рядами воїнів із оголеними короткими мечами й опинилася під склепінням шатра.

Усередині шатро було надзвичайно просторе, в парчі й позолоті. На пишних килимах на подушках поважно сиділи в шоломах, з короткими мечами на поясах стратеги і воєначальники загонів.

Тиша в шатрі стояла така, що чути було, як дзвенить у власному вусі. Жодного руху, погляду... Наче сиділи не живі, а якісь дивні мерці...

Ольвія сковзнула поглядом далі по шатру, і біля священного вогню, що горів у великій бронзовій чаші на триніжку, під протилежною стіною шатра, на якій висів герб Персиди – соколине пір'я і всередині стрілець, що натягає лук, – по-східному схрестивши ноги, сидів на подушках сам Дарій в золотій шоломоподібній тіарі з майстерно завитою бородою. Був він у рожевому осяйному вбранні, підперезаний широким шкіряним поясом із золотою пряжкою у формі крилатого колеса і з коротким мечем у позолочених піхвах.

Він байдуже дивився на полонянку, звузивши набряклі, важкі повіки. Сонна апатія, мертвотна холоднеча оповила його сухе, різке обличчя з важким підборіддям. Але навіть крізь ту сонливість проступали риси вольового, жорстокого і владного царя, царя царів, як величали себе всі перські владики із роду Ахеменідів.

– Я прийшла, великий царю, – сказала Ольвія, і від перших звуків її голосу стратеги хитнулися з подиву: ще такого не було, аби якась полонянка сміла першою заговорити до того, хто є уособленням бога на землі.

– Я дуже здивована і обурена, – в мертвій, недобрій тиші говорила далі полонянка. –

У тебе, великий царю, скільки того війська, що зір його не осягає, то для чого було хапати жінку з дитиною на руках? Хіба я в змозі заподіяти зло твоїй орді, великий царю?

Не встигла Ольвія й закінчити, як звідкілясь нечутно, мов кажани, метнулись до неї тіні, затисли їй рота, схопили за плечі й почали гнути її до землі, намагаючись кинути полонянку на килим, до ніг царя. Ольвія що було сили шарпнулась, випросталась.

- Падай! - шипіли позад неї. - Варварко, ти знаходишся перед самим Дар'яваушем[27], царем великим, царем царів! Ти знаходишся перед сонцем усієї землі! Спітамен кшатра удостоїв тебе великої честі, аби ти поцілувала край килима у його божественному шатрі. Перед ним прості смертні лежать і бородами метуть землю!

- А я - жінка! - дзвінко вигукнула Ольвія. - Я виросла у вільнім місті, де не принижували так людей!

Брови Дарія злегка ворухнулися, тіні відскочили від Ольвії.

І знову в шатрі запала тривожна тиша.

Дарій ворухнув сухими, потрісканими від степового вітру губами, сонна апатія почала сповзати з його обличчя, очі напіврозплющилися. Тихо, але владно цар царів запитав полонянку:

- Ти хто така, красуне?

Невидимий товмач швидко переклав запитання для полонянки по-грецькому.

- Ольвія, - відповіла полонянка.

У кутиках уст царя царів мигнула іронічна посмішка.

Він запитав з ледь прихованим сміхом:

- Ти, виходить, така знаменита, що досить одного твого імені? Але ми про тебе раніше нічого не чули.

- Я дочка архонта Ольвії і дружина скіфського вождя Тапура!

Стратеги презирнулися між собою і знову завмерли.

- Чому це дочка архонта і дружина скіфського вождя самотня їхала степом? - м'яко запитав Дарій.

- Я втікала від гніву свого чоловіка, - відповіла Ольвія правду. - Він буває добрим, але буває злим, як Мегера. Йому потрібний син, продовжувач роду, син-орел, про якого б загомоніли степи, а я... - Жінка тяжко і сумно зітхнула. - А я народила йому дочку. Лють полонила його і осліпила. Довелося втікати вночі на коні, бо під гарячу руку Тапур здатний на все. Він як дикий кінь, що не терпить вуздечки. Його неможливо приборкати, допоки він сам не схаменеться.

Обличчя царя царів зробилося співчутливим і добрим.

- Який жорстокий твій чоловік, - злегка похитав він головою. - Але тобі, нещасна жінко, повезло. Втікаючи від свого, як ти кажеш, незагнужданого чоловіка, ти потрапила під надійний захист. І тепер маєш змогу відомстити віроломному Тапуру. Адже ти не винна, що народила дочку, а не сина.

- Так, великий царю, я не винна, - згодилась Ольвія. - Боги тому свідки, що я дуже хотіла народити сина.

- Все у волі богів, - м'яко мовив Дарій і почав у ту мить навіть подобатись Ольвії. - Син добре, але й дочка - теж добре. Дівчата, які згодом стають дружинами чоловіків і мужів, нам дуже потрібні, адже без них не буде дітей, не буде воїнів. - І додав, злегка посміхнувшись: - Мене також народила колись жінка, і я вдячний їй, бо мій батько, славний Віштасп, ніколи б на це не спромігся.

Цар був радий з власного дотепу, полководці теж посміхнулися і враз стисли вуста, як тільки-но цар погасив свою скупку посмішку.

Дарій заговорив, як і вперше, тихо та м'яко:

- Радій, красуне! Я веду непереможне військо персів проти непокірних і свавільних скіфів. І мене, й моє військо осяває сам бог неба, великий Ахурамазда. Скіфи віднині більше не мають місця на землі. Скористайся нагодою і відомсти своїм кривдникам. Більше того, я велю, і ти станеш дружиною майбутнього сатрапа Скіфії, котрого я поставлю і котрий у всьому слухатиметься мене.

Ольвія мовчала.

- Радість онімила твої вуста? - лагідно запитав цар царів.

- Бути зрадницею - невелика радість, - відповіла Ольвія.

Брови Дарія ворухнулися.

- Як розуміти дочку архонта і дружину скіфського вождя?

- У мене немає зла до скіфів, бо вони нічого лихого мені не вчинили, - полонянка глянула в холодні очі царя царів. - У мене немає гніву і до Тапура. Йому потрібний син.

- То в чому ж тоді суть?

- Суть ось у чому, великий царю. - Ольвія почекала, доки перекладе товмач, і далі говорила уже повільніше: - Все, що трапилось, це наша з Тапуром справа. Скіфи тут ні при чім.

Чорна тінь набігла на сухе лице Дарія.

- Я хочу тобі зробити добро.

- Коли ти, великий царю, добрий - вели відпустити мене додому, до Гостинного моря, - різко сказала Ольвія. - А мстити Тапуру я не буду. Я люблю його. Він батько моєї дитини. Що між нами сталося, те між нами й лишиться!

Дарій смикнувся, але стримався і сказав з погрозою:

- Я велю відпустити тебе до твого батька, хоч ти й гостроязика та непоштива. Але після того, як ти найближчим шляхом поведеш мою кінноту на Скіфію. О, це займе у тебе зовсім небагато часу. І потім ти вільна, як птах у небі. Я щедро тебе нагороджу, дам багату повозку, слуг і рабів, аби дочка архонта більше не гасала самотня степами. І ти повернешся додому з небаченими дарами.

- Коли владика такий всемогутній, то нехай сам і шукає скіфів! - не відаючи, що каже, вигукнула Ольвія. - У нього багато воїнів. Коли вони чогось варті, то цар царів обійдеться і без жіночої зради.

Дарій потемнів з виду.

- Гляди, щоб твій довгий язик не зашкодив твоїй ніжній шиї! - тихо, але владно мовив владика. - Таких слів, які вилетіли щойно з твоїх уст, я нікому не прощаю. Я

онімлюю такі вуста. Але тебе помилую, зважаючи на твою молодість і вроду. Дочка грецького архонта просто не думає, що каже!

Розділ чотирнадцятий

У білій юрті

Після розмови з перським царем полонянку поштиво завели до білої юрти, чистої і охайної. Воїни, що її супроводжували, ставились до неї начеб з повагою, принаймні тримались досить ввічливо.

Ольвія не могла зрозуміти, хто вона: гостя чи полонянка?

Владика всіх людей від сходу й до заходу сонця, цар царів з великою повагою поставився до дочки грецького архонта, пояснили їй через товмача. Адже у білу похідну юрту поселяють тільки вибраних гостей... Щоправда, додали, і полонянка вловила у голосі неприховану іронію, час воєнний, а навколо дикі степи, у яких нищпорять скіфи. А можливо, й сам Тапур її шукає, щоб скарати за дочку, а тому, аби з дорогою гостею нічого лихого не трапилось, біля входу до юрти невідлучно стоятиме варта...

Ольвія стомлено опустилася на килим. Всередині юрта була заслана кількома шарами килимів, у яких грузли ноги, і тому було тихо, а попід стінами лежали оксамитові подушечки. У юрті затишно і тихо – товста повсть гасила табірний лемент.

Не встигла зібратися з думками, як до юрти нечутно зайшов раб з голеною головою й великим кільцем у носі. Наче не зайшов він, а заплив, як чудернацька риба. Всередині кільця висів маленький дзвоник і тельняк, доки раб, кланяючись, ставив їжу. Задкуючи й подзвонюючи, раб беззвучно вплив із юрти, а Ольвії ще довго вчувався його дзвоник.

У дерев'яному коритці лежало червоне варене м'ясо, поруч стояв глечик з водою, а на дерев'яному тарелі гіркою здіймались фісташки. Не відчуваючи смаку й тим більше голоду, полонянка механічно пожувала трохи твердого й несмачного м'яса, з жадібністю напилася, погодувала дочку, що вже почала вередувати, перепеленала її, і колихаючи, тяжко зітхнула.

Що ж далі? Де вихід із цієї юрти? Та й чи є він взагалі? Ох, Тапуре, шалений і свавільний, чи знаєш хоч ти, яка біда заповзає у твої степи? І як вирватися із цієї затишної білої юрти з м'якими килимами, щоб попередити тебе?

Перси чекають від неї згоди, вимагають, щоб вона стала зрадницею і відомстила тобі, Тапуре. Перси поспішають виграти час, щоб застукати скіфів зненацька, а для цього треба найкоротшим шляхом, не блукаючи в безводних степах, проникнути у Скіфію і розбити її головні сили. То, може, відомстити тобі, Тапуре? Щоб знав, як погрожувати рабством?

У сні крикнула дочка..

Ольвія стрепенулась, сполошено глянула на Лікту: мала таке відчуття, немов щойно закричав сам Тапур.

– Не кричи, Тапуре, – пошепки сказала Ольвія. – Я тебе не зраджу, я не поведу у твої степи персів, що б зі мною вони не вчинили.

Від доччиного голосу трохи полегшало на душі, посміхаючись сама до себе, з тугою подумала, що вона все ще любить свавільного вождя. Любить і нічого не вдіє з собою.

І навіть зла у душі на нього не має.

Хіба що образу...

- Тапур, Тапур... - прошепотіла, дивлячись на дочку. - Що ж тепер буде? Опинилась я наче між Сціллою і Харібдою - ти мені рабством погрожуєш, а перси - смертю...

Несміливо теленькнув дзвіночок, і в юрту, зігнувшись, заплив раб із кільцем у носі.

- Щезни геть, маро! - крикнула Ольвія, і раб, дзенькнувши дзвоником, справді щез, а в її вухах ще довго теленькало і дзвеніло.

Присіла, спершись на оксамитові подушечки, зітхнула, задумалась... Що ж тепер?.. Голова як не розколеться, ніби хто по скронях камінчиками - дрібними та гострими - б'є... Де вихід? Де? І чи є він взагалі, вихід? О боги, чим я вас прогнівила, що ви послали мені такі тяжкі випробування? Невже я ніколи не була щасливою і безжурною, як чайка морська?

І здалося їй, що вона вдома, у легкому світлому хітоні біжить берегом моря, і над нею носяться білі чайки... І теплий морський вітер обвіває її лице, тріпоче волоссям... А вона сміється і біжить понад морем... Ні, не біжить, а наче летить, розкинувши руки, летить сонячна, легка, безжурна, сміхотлива... І не знає вона, що таке горе й біда, і не треба їй думати й шукати вихід із скрути, бо життя її безжурне, юне, вічне...

О боги, невже вона колись була такою щасливою? Невже була такою, коли не треба було ні про що думати, не приймати ніяких рішень, а пурхати, літати над морем білосніжною чайкою...

Чиясь тінь упала на її обличчя, вона тихо скрикнула і схопилась, насторожена і тремтяча.

- Хто тут?!

У юрті сидів (де він узявся? коли зайшов?), схрестивши під собою ноги, старий довгобразий дід з рідкою, наче лляною бородою, у білій повстяній шапці, схожій на царську тіару, на плечах біліла накидка.

Він дивився на неї примруженими добрими очима, гладив свою ріденьку бороду сухою, зморшкуватою рукою і лагідно усміхався. І видався він Ольвії добрим-добрим богом, святим її рятівником.

- Ти... хто такий, дідусю? - запитала Ольвія з надією на порятунок і навіть підійшла до нього ближче.

- Я той, хто заспокоює людські серця і показує дорогу розуму, - лагідно мовив він. - Я допоможу тобі, голубко, яка потрапила у тяжке сильце.

- Ти... ти жрець? - здогадалася вона.

- Так, я служу богам, - одказав він тихо. - Але богам служу в ім'я людей. Я відкрию тобі очі, я покажу тобі зараз твоє щасливе завтра. Сядь і заспокойся.

Ольвія підкориласть йому і сіла, але заспокоїтись не могла.

- Хай твоя дочка спить, а ти слухай мене, і твоє серце виповниться мудрістю, і ти приймеш єдино правильне рішення, і побачиш світлий промінь, що виведе тебе із

царства тьми у твоє сонячне завтра.

- Як ти здогадався, старий?.. - прошепотіла Ольвія. - Я - в пітьмі, у мороці, в безвиході...

Старий у білій шапці і білій накидці злегка похитувався у такт своїй розповіді:

- Вихід із тьми у світле завтра не кожному дано знайти. Люди сліпі, бо діють за велінням серця, а не розуму, не твердого і точного розрахунку. І гинуть, блукаючи в мороці, поруч із своїм світлим завтра. Бо серце - сліпе. Зрячий тільки розум. Слухай мене, голубко, і ти побачиш зараз той світлий промінь, що виведе тебе на широку, світлу дорогу у твоє безжурне, і багате, і знатне щастя.

Здійняв свої довгі, тонкі й кістляві руки, провів ними в повітрі, наче щось розгрібав, і закричав:

- Бачу... За мороком бачу все, все! Бачу знану на увесь світ славу столицю Ахеменідів, славетну Парсастахру[28], що значить "сила персів". Бачу на кам'янім узвишші незрівнянний диво-палац царя царів. В день весняного рівнодення на честь Ноурузу[29] з усіх усюд Персиди з'їхались сатрапи всіх областей, країн і племен, везучи царю царів славні дари... Ранній ранок. Гості йдуть мимо двох великих статуй охоронців врат, через різні помешкання потрапляють у свята святих палацу - до зали, де за завісою знаходиться цар царів. По знаку астролога завіса відкривається, і на троні в ранкових сутінках, зовсім невидимий, сидить цар царів, живе уособлення самого бога на землі. Перший промінь сонця, що сходить, пробивається скрізь маленьке віконце у стіні, відбивається у воді святого колодязя і падає точно на царський трон і в ранкових сутінках запалює царську корону... Не всім смертним дано те побачити, а тільки кращим із кращих, достойним із достойних, сильним із сильних, знатним із знатних... В трепетнім мовчанні всі, хто прибув, йдуть у відкритий двір, де відбувається церемонія піднесення дарів. На чолі дароносців виступають правителі країн і племен. Бачу, як несуть дари із підкореної щойно Вавилонії, несуть із Мідії, Єгипту, бачу, як йдуть ефіопи і індійці, греки із Малої Азії і араби, бактрійці, согдійці, саки... І всі несуть дорогі дари, ведуть незвичайних коней із розчесаними гривами, в золотих вуздечках... Бачу...

- Старий... - зітхнувши, перебила його Ольвія, - хоч і гарно тебе слухати, але до чого все це? Мене не цікавить, хто і які дари підносить вашому царю. Я не знаю, що зі мною буде сьогодні, завтра, у цю мить.

- Дивись розумом, а не серцем! - крикнув старий і затрясся. - І ти побачиш тоді те, що буде із тобою завтра. А я вже бачу... Бачу!.. - закричав він і затрясся, як у пропасниці. - Бачу скіфів. Йдуть скіфи з Борисфену, йдуть із своїм сатрапом, коней золотистих ведуть, мечі несуть... А ще я бачу сатрапа Скіфії. Він твій муж, Ольвіє!.. Бачу тебе жоною всесильного правителя Скіфії, якого поставив цар царів, великий Дарій. Бачу тебе царицею Скіфії, бачу твоє світле й щасливе завтра, дочко грецького архонта! Бачу!.. Бачу!.. Поглянь і ти на своє царське завтра. Не серцем дивись, котре сліпе, а - розумом. Розумом дивися і твори свою долю, твори, доки боги тобі допомагають!

Ольвія мовчала, була розчарована і від того втомлена. Вона думала, вона

понадіялась на цього старого, як на диво яке, як на доброго-доброго бога, а він виявився звичайнісіньким умовляльником... Він схопився. Простер до неї кістляві тремтливі руки.

- Вагаєшся?.. У ваганні твоя загибель! Лови своє щастя! Хапай його! Я кинув тобі промінь світла, біжи за ним, лети, він виведе тебе з мороку у сонячне завтра. Спіши! Остання мить надходить, і промінчик згасне. Назавжди! Навіки! Поспішай за ним! Іди! Лети! Квапся! До сонця, до щастя, до царської поваги і ласки!

І зник...

Наче розтанув у сутінках юрти.

Наче вилетів у горішню дірку для диму...

Скрикнула Ольвія:

- Чаклун!..

Німа тиша.

Ольвія стояла, звисивши голову й безпомічно опустивши руки, стояла, наче у якомусь сні, і бачила перед внутрішнім зором багату і славу столицю персів, і сонячний промінь, що запалив корону царя, і багаті дари, які підносили живому богу підкорені народи.

Тільки скіфських дарів там не було.

- Старий?! Чаклун!! - раптом голосно крикнула Ольвія. - Де ти, лихий віщун? Ти не все побачив! Бо ти засліплений своїм царем. Скіфи піднесуть дари твоєму царю не у вашій столиці, а в своєму степу! І серед тих, хто піднесе дари, буде і мій Тапур. Чуєш, лихий віщун? Мій Тапур буде підносити у степах Скіфії дари своєму богові!.. А тепер... тепер чиніть... робіть зі мною, що хочете!

І в ту ж мить важкі і тверді руки лягли їй на плечі, здавили їх так, що ледь не хруснули кості, і почали її гнути, ставити на коліна, і вона, з останніх сил рвонувшись, гордо випросталась...

Розділ п'ятнадцятий

І зібралися всі чоловіки Сифії

Скільки не було кибиток у Скіфії - чорних і білих, багатих і бідних, - всі, до єдиної, на скрипучих дерев'яних колесах, з жінками і дітьми, із домашнім скарбом вирушили на північ.

Скільки не було у Скіфії табунів прудких коней, скільки не було стад корів, худоби - молочних корів та тяглових волів і биків, - скільки не було отар овець, всіх, до останнього коня, корови, вола, бика та вівці, пастухи погнали різними шляхами, але в одному напрямку - на північ.

Скільки не було у Скіфії вільних чоловіків, опоясаних акінаками, всі, до єдиного, від найстарішого до наймолодшого, осідлавши бойових коней та виповнивши сагайдаки дзвінками стрілами - хто з кістяними наконечниками, хто із бронзовими, хто із залізними, - та нагостривши акінаки й наконечники списів на чорному камінні, всі з'їхалися у священну землю Герр - край царських могил і минулої скіфської слави.

Кожний рід прибув окремою дружиною, під власним бунчуком на чолі з

десятниками і сотниками, при повному озброєнні, з торбами ячменю для коней та харчем для вершників, із запасними кіньми і, прокричавши бойовий клич роду чи племені, займав своє місце.

По всій рівнині дзвеніли бунчуки, іржали коні, лунали тупоти коней, крики, пісні... Приятелі, які давно не бачились, розкидані із своїми родами в безкрайому степу, тепер з радісними вигуками кидалися навстріч, обіймалися, ляскали один одного по плечах, згадували минулі походи і битви... А то на radoщах борюкалися, качалися на зеленій траві... А ті, в кого збуджена сила хлюпала через край, в кого свербіли тверді руки та міцні кулаки, затівали кулачні бої: билися старанно, заповзято, надсадно хрипіли й гехкали, вкладаючи в удар всю свою силу і вміння... Герці були беззлобні, і тому на заюшені носи ніхто не звертав уваги. Б'ються друзі, гамселять один одного кулаками під ребра, під щелепи – значить, сили на radoщах нікуди дівати, чому ж не потішитись боєм, не показати перед чужими родами своє вміння, свій меткий удар. Та й справжній бій потім не таким страшним видається.

Там і тут лунають бойові кличі родів і племен:

– Арара!!!

– Гурара!!!

– Улала!!!

– Калала!!!

Глядачі хриплими криками підбадьорюють бійців, цокають в захваті язиками, збуджено оцінюють спритні і сильні удари і, зрештою, самі засукують рукава.

– Хто хоче побитися, у кого сверблять руки – виходь!

І виходять, і б'ються, і все одно сили нікуди дівати.

Там рід зійшовся з родом і, поклавши один одному руки на плечі, вибивають ногами по колу, аж трава із корінням летить.

Хто показує свою вправність у стрільбі із лука: один підкидає грудку, котра блискавично падає, а другий ще швидше здоганяє її стрілою, і грудка, не встигнувши впасти, розсипається на порох.

Хто кидає списи, і вони летять точно в намічену ціль, хто схопився на акінаках, хто схрестив уже мечі...

Вбрані всі однаково: у чорних похідних башликах, у повстяних, але різнобарвних куртках, у повстяних чи шкіряних штанях чи й у простих шароварах, взуті у м'які сап'янці без підборів, з м'якою підошвою, з перев'язаними халявами.

А хто й босий, але із сподіванкою роздобути собі взувачку у персів. Як пощастить, звичайно.

А захищені од смерті по-різному. Найбідніших захищає одна лише повсть, та й та – блаґенька, витерта, пропалена біля вогню, ношена й переношена. Та ще захищають їх міцні кості, задубіла у степах шкіра та сподіванка на удачу: везло досі, живий-здоровий, повезе і нині.

Хто багатий, у того на грудях і плечах нашиті смуги дубленої, твердючої шкіри, яку не просто й мечем узяти. А хто ще багатший, в того на грудях залізна луска.

Десятники, сотники, тисячники, старійшини, знатні мужі і воїни чи просто багаті родичі вождів і самі чийсь багаті родичі, ті у великих, важких і дорогих шоломах, захоплених у минулих битвах ще дідами їхніми, чи батьками, або ж куплених при нагоді у грецьких купців.

Вожді сяють позолоченими шоломами, як оно-но сяє Тапур на чолі свого війська, вожді закуті у залізо, і груди у них у залізі, і плечі, і поножі на ногах, і навіть голови та груди їхніх коней у залізо закуті. Такі довго житимуть, добра у ворога собі чимало наберуть, ще багатшими, ще грізнішими стануть... А більше ляже тих, у кого груди захищає одна витерта повсть, бо списом її проштрикнути легко, стрілою пробити ще легше... А пощастить ухилитися від списа чи стріли – з недруга здере панцир, натягне на себе – сам радітиме, інші заздритимуть... "Диви-и, – скажуть, – башлика не має, бідак з бідаків, а який панцир добув. От пощастило. Тепер його у степах зватимуть не інакше, як: Той, у якого залізний панцир".

А про смерть скіф не думає, на те й бійка, щоб хтось гинув, а хтось пив його гарячу кров! Кому повезе, той здере чуб недруга, прив'яже його до вуздечки свого коня і буде хвалитися... А схибить... Що ж, у світ предків піде, інші ж славу й здобич між собою поділять.

А збираються в похід всі охоче і радо, бо скільки в степу не сиди, а коли не маєш добрих табунів, нічого не висидиш. А в битві як повезе, добро можна захопити: зброю, коня чи повозку. А що ще скіфові треба, крім доброї зброї, коня та повозки? Хіба що добру жінку. Так жінок у Скіфії вистачає. А маєш коня та повозку – будь-яка за тебе піде! А там, дивись, і табунець заведеш, як у вбитого знайдеш золото... Ха! Добре, коли похід, добре, коли війна. А перси, кажуть, багаті, всього мають: і зброю, і коней, і повозки, і іншого добра чимало в них! Як не вб'ють тебе перси, то збагатишся! Буде з чим у своє кочовище повертати, буде чим перед родом хвастати і дітям своїм розказувати.

Зупинив Іданфірс свого коня на узвишші і довго-довго дивився на всіх чоловіків Скіфії та схвально кивав білою бородою, і золотий його шолом сяйвом сліпучим спалахував проти сонця.

– А добре, добре, що од вас стало тісно на рівнині, – сам до себе гомонів владика. – Ач, які завзяті та ласі до перського добра!.. Щоб завжди так густо й загрозливо гуло осине гніздо Скіфії. Буде битва, буде пожива для тих, хто вціліє, будуть перські коні іржати у наших табунах!

І мчали до владики вожді й ватаги, старійшини родів, колін і племен, зістрибували з гарячих коней і до землі кланялись.

– Владико, хай дарує тобі Папай здоров'я сьогодні і завжди! Ми прибули. Наші коні летючі, як думки, наші стріли швидкі, як вітер, і летять вони із зміїним свистом. Наші акінаки наточені на чорному камінні і багнуть перської крові. Ми хочемо пити солодку кров ворогів. Покажи нам, владико, місце у битві.

– У битві завжди знайдеться місце для справжніх чоловіків, – схвально одказує владика. – Як зумієте здолати персів – збагатяться ваші кибитки. Багаті перси! Але ж і

сильні. Ох, і сильні!

- Та й ми не слабкодухі, владико!

- Бій покаже, хто сильніший.

Почувся кличний звук труб, і на рівнині все прийшло в рух. Мов велетенський мурашник ворухився від обрію й до обрію. То роди займали свої місця, кожна дружина, тримаючи за повіддя коней, ставала щільними рядами під своїми бунчуками.

А хто коней не мав, хто піший був, – позаду ставав, у битві коней захопити сподівався. Бо без коня у степу – що птаху без крил, пішому без ніг.

Дзвеніли бунчуки.

Іржали коні, і чорна галич кружляла над рівниною – поживу вже відчула.

Іданфірс зняв золотий шолом, і вітер куйовдив його рідке, вже вицвіле волосся і щось гудів у вуха старому... І в голосі далеких вітрів вчувалися йому незабутні голоси...

"А синів моїх і немає серед усіх чоловіків Скіфії, – думав він з гіркотою, та відразу ж і подавив у собі розпуку. – Немає, але були. В бойових кличах родів і племен я чую і їхні голоси".

І велів владика:

- Наймолодших юнаків відберіть і пошліть їх на північ захищати наше жіноцтво. Та й не можна дівчат лишати без хлопців. А юнаки хай ще ростуть, їхнє ніде від них не дінеться. Коли ж ми поляжемо в битвах, то юнаки і юнки, підрісши, продовжать на цій землі наші роди.

І було відібрано наймолодших юнаків, і послано їх на північ.

І все одно на рівнині було тісно від усіх чоловіків Скіфії.

А скільки їх – того ніхто не знав.

Кажуть, що давним-давно скіфський цар Аріант вирішив дізнатися, а скільки ж у нього чоловіків? От велів він кожному чоловіку принести до нього по одному мідному наконечнику стріли. І приніс кожен скіф по одному наконечнику стріли, і довго-довго мудрі діди, сильні в лічбі, рахували ті наконечники і не змогли дати лад тій лічбі. Тоді цар розпорядився переплавити всі наконечники і відлити з них мідний казан. Кажуть, вийшов той казан такий великий, що в ньому вміщалося вино із шестисот грецьких амфор.

Іданфірс у супроводі вождів об'їжджав війська і казав:

- Скільки вас, опоясаних акінаками, я не знаю. І знати не хочу, бо немає коли вас рахувати. Та й що дасть рахунок, як у битві ваша сила подвоюється. Скільки у вас стріл – я не знаю і знати не хочу, хай про те дізнаються на власних пікурах перси. Скільки у вас коней, я не знаю, бо вони у вас швидкі, як вітер. А хіба можна порахувати вітер? А ось скільки добра у персів, я теж не знаю. Про перське добро ви дізнаєтесь самі, як захопите його собі. Думаю, що добро ви зумієте порахувати і лад йому зумієте дати.

- Зуміємо, владико, – шкірячи зуби, кричали вершники. – І зуміємо, і порахуємо!..

- І добре, – схвально кивав Іданфірс. – Що-що, а чуже добро ви вмієте рахувати. І битися вмієте і любите, бо скіф із зброєю ніколи не розлучається. Коли наші предки прийшли у ці краї, тут жили кіммерійці і край цей кіммерійським звався. А що сталося?

Ми побили кіммерійців, вигнали їх геть, а їхній край захопили собі, і звідтоді він зветься скіфським краєм. І буде так зватися, покінь сонце сяє. Буде, бо те, що ми беремо, нікому того не віддаємо. Ми беремо назавжди. Тепер же сюди прийшли перси. Але ми не слабкодухі кіммерійці і цих степів нікому не віддаємо. Так я кажу чи не так?

- Так, владико, так! - гриміло на рівнині.

І сказав тоді Іданфірс:

- Ви зібралися і стійте, а я буду говорити із батьком нашим, із самим Папаєм.

- Тихо, тихо... - пронеслося рівниною. - Владика з Папаєм буде говорити.

Спинив Іданфірс коня біля могили, зіскочив на землю і зійшов на вершечок могили. З ним піднялися вожді, старійшини.

Став Іданфірс на могилі високій, глянув у долину, у якій аж чорно було від чорних башликів, а нові все прибували і прибували, і звів руки до неба, і вітер на могилі маяв його білою бородою, і золотий шолом його спалахував проти сонця вогнями.

- Батьку наш Папай! - ще дужчим голосом гукнув він до високого неба над Скіфією. - Ми зібралися, ми, опоясані акінаками, ждемо твого знаку, великий наш захисник Папай! Я зібрав усіх, хто називає себе мужем справжнім, кого я не раз і не двічі водив на битви великі і малі. Я зібрав усіх, кому Арес поклав у десниці ясну зброю. Скіф вільний, як птах у небі. Земля - його постіль, а зоряне небо - ковдра. Прудкі сонячні коні несуть його, як на крилах. Так вежи нас вперед, батьку наш Папай! Так благослови нас, батьку наш Папай! І поведе нас вперед Арес, як водив він нас колись походом у далекі краї, і скіфи тоді відтіяли асирійському леву хижі пазурі, і сам цар Ассирії Асархаддон відкупився від нашого царя Партатуа своєю дочкою. І ми, онуки Партатуа, не осоромимо своєї зброї. Як відтіяли пазурі асирійському леву, так виб'ємо спиці із Колеса Персиди!

І вигукнув бойовий клич свого роду:

- Ара-ра!!!

І загула рівнина, сповняючись бойовими кличами скіфських родів. Під ті кличі цар з вождями спустився з могили і ступив у велике коло, викладене з білого каміння. А навколо кола ряд за рядом стояли воїни. І приніс туди найстаріший воїн Скіфії меч Ареса, і поклав його на землю до царських ніг, і опустився на коліна. І все військо по всій широкій і великій долині в ту мить опустилося на коліна, і кожен воїн поклав на землю перед собою свою зброю.

- Земле, дай силу мечам нашим грізним! - опускаючи руки до землі, заговорив найстаріший воїн Скіфії. - Земле рідна, дай силу і лет дзвінким нашим стрілам. Щоб не знали вони промаху, щоб смерть несли кожному, хто посміє тебе, земле наша, топтати!

І вигукнули хором усі чоловіки Скіфії:

- Ніхто не спинить політ смерті на кінцях наших стріл, акінаків, мечів і списів!

Коли освячені стріли було покладено в сагайдаки, а акінаки почеплено за пояси, і мечі опущено у піхви, і списи взято до рук, у біле коло, спираючись на довгий спис, неквапливо ступив найстаріший воїн.

- Владико наш, - гречно звернувся він до царя, і біла його борода маяла на вітрі. - Я

- Ілам з роду скіфського з бойовим кличем "арара". Як міг, служив я тобі, владико, вірою і правдою усе своє життя. Не полічити битв, у яких мій спис пив ворожу кров. Давно то було, а був я тоді і молодим, і дужим. Силу мав волячу, і жадібний мій спис наскрізь проколював ворогів. А зараз я старий став. І руки мої вже не так міцно тримають зброю, як колись. Зір мій стомився, і стріли не завжди потрапляють у ціль. Тож хочу я востаннє прислужитися тобі, і твоєму славному війську, і всьому народові нашому скіфському, і землі усій нашій. Віддаю себе в жертву богам за перемогу нашу над Персидою! Вели, владико, приготувати хмиз, і я з димом полечу до Папая.

- Слава тобі, мужній скіфе, - тихо сказав Іданфірс і в шанобі схилив голову перед найстарішим скіфським воїном Іламом. - Я велю приготувати багато-багато хмизу для твого вогнища, аби ти легко з димом полетів на небо до батька нашого Папая і до бога нашого бойового Ареса.

І хмиз було зібрано, і складено на рівнині у велике кострище. Старий воїн Ілам підійшов до царя, уклонився йому в пояс.

- Я готовий, владико, востаннє прислужитися тобі і війську твоєму славному!

Іданфірс підніс йому золоту чашу.

- Випий, славний муже, скіфського зілля перед далекою дорогою. Воно настояне на травах землі рідної, воно дасть твердість духу твоєму і тілу. Ти легко полетиш у небо, славний наш Іламе!

Ілам підніс чашу до губ, неквапливо випив на прощання рідне зілля рідної землі.

- Пора, владико, пора. Я чую, як тупотять коні Персиди. Треба поспішати до Папая.

Спираючись на списа, зійшов на хмиз старий воїн, на всі чотири боки вклонився військам.

- Прощайте, бойові друга мої! Прощай, славне осине гніздо скіфів! Не поминайте мене лихом. Ара-ра!

- Прощай, друже бойовий наш! - хором відповіли війська і зняли башлики. - Доброї тобі дороги на небо!

- Вогонь - брат мій і дим - теж брат мій! - сказав Ілам. - Я швидко полечу з димом на небо і розкажу Папаю все, що на землі діється. І вимолю в нього перемогу нашій ясній зброї!

Підійшли чотири воїни з палаючими головешками в руках і підпалили хмиз із чотирьох сторін світу.

Спершу з чотирьох сторін світу появились маленькі голубі димки, а потім виглянули з хмизу червоні язички вогню.

Військо тихо заспівало давню скіфську пісню прощання...

Затріщав хмиз, спалахнув вогонь і почав жерти хмиз із чотирьох сторін світу.

Ілам стояв непорушно на хмизі, тонкий, високий, худий. Він звів руки до неба, приготувавшись летіти, і навіть не здригнувся, коли вогняні язики обхопили його тіло.

Якусь мить з полум'я ще виглядала біла Іламова голова, а тоді й вона зникла у жаркому, страшному вогні, що загоготав на всю долину. І шугнув угору дим.

- Полетів!.. Ілам полетів!.. - закричали воїни. - Ара-ра, Ілам!

Білими клубками помчав угору дим, і всі проводжали його поглядами, аж доки дим не розтав у блакиті над рівниною, над усією скіфською землею...

Догорів хмиз, впав вогонь, налетів вітер і поніс сірий попіл степами. Проходили мимо кострища війська, і кожний нахилився і брав собі вуглину, котра віднині і завжди оберігатиме його у боях, нагадуватиме йому про старого воїна Ілама, вчитиме, як треба любити свій край і жертвувати своїм життям в ім'я народу свого, в ім'я військового товариства.

Увечері відбулася тризна по старому воїну, котрий по добрій волі полетів на небо прохати богів дарувати перемогу скіфській зброї... Пили також і за всіх чоловіків Скіфії, котрі полягли у минулих битвах.

Вожді сиділи кожен біля свого шатра, із своїми родами і племенами, в оточенні кращих своїх воїнів, мужів і ватагів. Чаша вождів ходила по колу, і з неї пили бузат тільки найхоробріші, найвідважніші, хто повалив у бою не одного ворога, чий кінь біля вуздечки носить цілі жмути чужинських чуприн.

Найбільш знатним воїнам вожді власноручно підносять золоту чашу, повну хмільного бузату. Честь яка! Не кожен її удостоюється бодай і раз за життя. А той, хто ще не вбив у своєму житті ворога, мусить стояти віддалік. І вони тупцяють, опустивши голови, не сміючи глянути в очі своїм родичам і товаришам. І подумки клянуться: в найближчому бою, а він скоро-скоро буде, самим прославитись і плем'я, і рід свій прославити.

П'ють воїни хмільний бузат і хором співають давню пісню чоловічої мужності:

Ми славим тих, хто степ любив безмежний,
Ми славим тих, хто зріс в сідлі коней прудких,
Ми славим тих, хто вмів любить жінок вродливих,
Хто сонце дав синам і звагу батьківську безстрашну.
Ми славим тих, хто пив бузат хмільний у дружнім колі
І побратимству вірний був щодня й завжди.
Ми славим тих, хто, полум'я уздрівши веж сторожових,
Сідлав коней і мчав на бій із кличем бойовим.
Хто в січі злій пив кров гарячу ворогів.
Ми славим тих, хто мужньо в інший світ пішов,
У битві смерть свою лице в лице зустрівши.

Бічна повсть у шатрі була піднята, скручена у валки і прив'язана біля верха. Крізь ребра лози, з якої був виплетений кістяк шатра, зазирали далекі тремтливі зорі. Іноді завіював до шатра прохолодний нічний вітер з Борисфену, приносив з собою полиновий присмак степу, ворухив пригасле вогнище у шатрі, і тоді вгору, в закіптявлену дірку для диму, кружляючи, роями злітали іскри-блискітки, наче жовто-золотисті вертляві комахи.

Видно було, як біля похідного царського шатра нечутно, наче духи померлих, походжає варта. Іданфірс сидів, звично схрестивши під собою ноги, і, як завжди, дивився у вогонь. Важкий башлик його був закинутий за спину, і шишак тьмяно

полискував золотом. Велетенський табір у долині уже спав. Лише на тлі неба біля далеких сигнальних веж зринали темні постаті дозорців та варта все кружляла й кружляла навколо шатра владики.

Степ дихав нічною свіжістю, десь брязкотіли повідцями коні, та чути було, як у пітьмі перегукувались ближні і дальні дозорці:

- Пильнуй!

- Пильнуй!

"Пильнуй", - подумки повторив Іданфірс і вкотре задумався: чи ж кріпко він пильнує Скіфію в лиху годину, чи все виважив, врахував, перш ніж стати на герць із всемогутньою Персидою?.. О, багато народів і племен, великих і малих, покорила Персида, її Колесо потрощило кості кращим воїнам світу. Чи ж вистоїть Скіфія проти такої навали царя царів?.. Чи ж все він урахував? І, як на духу, каже собі владика: все! Врахував усе!

- Пильнуй!

- Пильнуй!

"Пильную, - думає владика, - пильную Скіфію, покіль б'ється моє серце і покіль лишиться у мені хоч краплина крові".

Дивився в затухаюче вогнище і бачив у вмираючих язиках вогню очі... Рідні до болю очі... Сини... А може, то очі не лише його синів, може, то вся Скіфія тривожними очима дивиться на свого владика, німо питаючи: чи ж приведеш мене до перемоги, а чи кістьми я ляжу під перське Колесо?

Перед внутрішнім зором владики пливло море гостроверхих башликів, у вухах гриміли бойові кличі родів, іржали коні... Він підняв Скіфію, посадив її на коня і завтра кине на бій... Ще і ще обмірковував свої задумки, зважував їх... Сьогодні ще він має час вивірити, завтра буде пізно...

Зненацька вгорі, в дірці для диму, зникли зорі, ніби хто чорний і кудлатий заглянув до шатра... Загудів вітер, крізь ребра оголеного шатра видно було, як на потемнілому обрії лисицею мигнула і щезла жовта блискавиця. І тієї ж миті вдарив грім!

Вдарив лунко, з виляском.

Іданфірс здригнувся, звівши голову, заляк, прислухаючись. Чи грім гримів, чи йому вчулося? Небо було аж чорне від грозових хмар, блискавиці вже синіми зміями вигиналися у пітьмі... Знову вдарив грім, гуркітливою луною покотився над рівниною...

Іданфірс схопився на ноги і квапно вийшов із шатра.

Гриміло!

З усіх шатрів і юрт вибігали вожді і старійшини, воїни, які спали просто неба, схоплювались на ноги, здіймали руки до грозового неба.

- Папай! - лунало над рівниною. - Ми чуємо твій грізний голос, захиснику і батьку наш! Ти спішиш нам на поміч! Тобі все повідав Глам. Слава Гламу, воїну скіфському слава!!!

І сповнилась долина бойовими кличами.

Гримів грім, голос бога Папая вітав скіфське військо. І скіфське військо,

потрясаючи зброєю, вітало бога Папая.

Затремтів Іданфірс, звів старечі руки до чорного грозового неба, що аж палахкотіло од блискавиць і розколювалося од страшних гуркотів, і по щоках його котилися сльози вдячності. Грім – то голос Папая. Долетів до бога на вогняних крилах старий воїн Глам. Озвався Папай: "Я з вами, сини мої, з вами у лиху годину!"

По запалих щоках владики котилися сльози і змішувалися із дощовими краплями. Боги не полишили Скіфію, боги із ними, синами своїми степів цих безмежних!

Клекотіла долина в громах, блискавицях, іржанні коней та бойових кличах скіфських родів.

Розділ шістнадцятий

Зустріч в чужинській орді

Опритомніла, коли вже було темно.

У юрті кволо блимав глиняний світильник; біля її ніг, зігнувшись, стояв раб з кільцем у носі. Не то дрімав стоячи, не то сумно хитав головою... Побачивши, що полонянка розплющила очі, раб як заведений закланявся, дзвоник у його носі зателенькав.

– Нелюди!.. Звірі!.. – прошепотіла Ольвія і кинулась на той дзвоник, наче він був всьому виною. Раб позадкував до виходу, але його знову штовхнули до юрти.

– Тобі теж вправимо кільце в носа, – сказав хтось, і по хвилі в юрту просунулась усміхнена лиса голова з акуратно завитою бородою. – Кожний, кому не лінь, буде смикати за кільце. Дзвоник теленькатиме і щомиті від найменшого твого руху нагадуватиме тобі, що ти – рабиня.

За повстяною стіною хтось реготав, раб кланявся, дзвінок брязкотів, а усміхнена голова з акуратно завитою бородою скалила око й підморгувала їй.

– Де ви поділи мою дитину?

– Вона ще жива, – сказала голова із завитою бородою. – Але скоро може бути мертвою. Все залежить від тебе.

І лиса голова із завитою бородою скалила око й підморгувала.

– Ти поведеш нас у той край, де кочують скіфи і де пасуться їхні табуни. У нас обмаль часу, щоб блукати степами, де немає ні води, ні дорог. А з провідником буде і швидше, і надійніше.

– Я не знаю дороги.

– Пригадаєш. Бажано йти так, щоб вийти скіфам у спину.

– Я ненавиджу зраду!

– Можливо, – згодилась голова, – але ти врятуєш дочку... То як? Де скіфи? Де їхні табуни? Пасовиська? Кочовища? Ну?.. Швидше, швидше повертай у роті язиком.

– Не знаю. Нічого не знаю, бо я сама від них втікала.

– Тікала, а тепер повернешся їм мстити.

– У мене немає до них зла.

– Жаль...

– Віддайте дочку, коли вона ще жива!

- Ти сама її погубила. Але можеш ще і врятувати. Подумай. Одну ніч подумай. Останню ніч своєї волі. А вранці або даси згоду, або станеш рабинєю з кільцем у носі. І ми віддамо тебе воїнам на утіху. Віддамо на один день, але той день для тебе буде довгий... дуже довгий день.

Підморгнувши, голова зникла.

Тіло її похололо, затверділо і взялося наче кригою... І вона відчула, що - все... Ні Лікти не врятує, ні себе... Відчула, що тут, на фракійському березі Істру, в чужинській орді увірветься її стежка... І де вона увірветься, того ніхто не знатиме: ні батько, ні... Ясон... Чомусь у ту мить згадався їй полемархів син, голубоокий товариш її дитинства... Може б, і справді була б вона з ним щасливою, коли б не Тапур... Ат!.. Що тепер гадати, чи не все вже одно? Щезла її мати без сліду у цім широкому білому світі, щезне так і вона. Єдине, що вона хотіла б зараз, - це повернутися у рідне місто... Хай не в місто живих, то хоч у місто мертвих. У некрополь. Все ж таки легше лежати у рідній землі. Але і це щастя для неї уже недосяжне. Її просто кинуть у фракійському степу на поталу вовкам чи гайворонню... Та й це ще не страшно. Страшніше, коли її примусять жити. Рабинєю із дзвоником у носі... Примусять жити потаскухою для різних волоцюг...

Гарячково обмацала себе, але акінака не було. Його в неї забрав, здається, ще Ганус... Зринула в пам'яті зелена толока на березі Маленької річечки, чорнява молодиця, котра годувала Лікту. То було останнє добро, яке зустріло її у житті. Попереду вже добра не буде. Попереду її чекає саме лише зло. І наруга...

Схопилась, заметалась по юрті, шукаючи хоч що-небудь гостре. Та, крім глиняного світильника, у юрті більше не було нічого... А глиною життя свого не уб'єш...

Раптом вчулося, що десь плаче дитина...

І той плач гострим лезом черкнув її в серце... Але не вбив її, вона ще була жива, хоч і закам'яніла та закрижаніла, але десь глибоко в серці був ще біль... Та біль - то все, що лишилося в неї живого...

А може, й справді показати персам дорогу до скіфів? Мигнула ця думка, і на мить їй здалося, що стоїть вона голою, і всі на неї пальцями тикають...

Ні, надто щасливою вона була в білому місті над голубим морем, надто вільною, надто гордою і незалежною, щоб стати зрадницею.

А дитина десь плакала...

А може, їй вчувалося?

І вона знову горячково обмацувала себе, кидалася по юрті в пошуках чогось гострого, бо несила було слухати той плач... Слухати і чекати ранку, коли її віддадуть волоцюгам...

Але нічого гострого в юрті не було.

Вона не вірила, що в юрті немає нічого гострого, взяла світильник і, присвічуючи собі, почала обходити юрту.

А тоді нараз глянула на вогник світильника й спинилась: є! Шукає вона свою смерть, а смерть - у її руці. Не тільки залізо урве життя, вогонь теж його убиває... І від думки, що вона знайшла смерть, що та смерть у її руках і вона нікому її не віддасть,

стало трохи легше. Легше, що не перси її переможуть, а вона персів. І вся їхня страшна орда буде безсилою повернути її з того світу.

Вона стала посеред юрти, зняла башлик з голови, розпустила по плечах волосся...

"Це добре, що волосся у мене таке пишне, – подумала і заспокоїлась. – Горітиме яскравіше. А юрта спалахне – то й зовсім буде добре, бо ніхто вже тоді не перешкодить піти у світ предків".

– А що, царю, я тебе перехитрила! – сказала Ольвія і піднесла світильник до свого волосся.

Почувся легкий тріск, то вже спалахували перші волосини, як вогник метнувся од неї вбік, чиясь тінь лягла на її обличчя, і рука, взявши в неї світильник, поставила його біля входу на залізну триногу. Постать випросталась і підійшла до Ольвії.

– Ще не все втрачено, Ольвіє...

О боги, який знайомий голос!

Наче далеке-далеке, навічно втрачене дитинство озвалося до неї голосом того воїна.

Вона звела голову і побачила високого воїна з тонкою талією, з білявим волоссям, що вибивалося з-під шолома, у сірому плащі. Щось шпигнуло її, вона протерла очі, але воїн не зникав. Він пильно-пильно дивився на неї сумними очима, з такою тугою і таким невимовним болем, що Ольвія, все ще не вірячи здогадці, підійшла ближче, скрикнула:

– Ні, ні... Це видіння...

Перед нею стояв... Ясон. Не хижий пес-зайда, а товариш її дитинства, блакитноокий син полемарха.

– Ти-и?... – видихнула вона і на якусь мить, скороминушу мить, їй здалося, що вона вдома, на березі Гостинного моря. Ясон мовчав, все на ньому, шолом, хітон, вовняний плащ, пояс із мечем, все, все було чужим, ненависним їй.

– Убивці!.. – прохрипіла вона. – Прокляті убивці! І перси, і... і ти! Всі ви, всі! Краще вогонь, аніж ти!

– Здрастуй... Ольвіє... – голос у Ясона затремтів. – Це я... Хіба ти не впізнала мене? Я не перс...

– Упізнала, – похитала Ольвія головою. – Упізнала тебе, сина мужнього полемарха, який служить народу своєму. Кому ти служилі своїм мечем, вільний еллін?.. Як ти опинився в чужій орді, серед убивць і хижаків?

– Ольвіє!..

– Мовчи!.. Я знала не такого Ясона.

– Ольвіє, вислухай мене...

– Що мені тебе слухати? Адже ти прийшов не для того, щоб повернути мені дитину.

– Я повернув би її навіть ціною власного життя, аби міг.

– Хто ти зараз? Людина чи найманець чужого царя, вбивця за плату? Хто ти?..

– Хто я?.. – Він сумно похитав головою. – Якби я міг сказати, хто я зараз...

– Виходить, ворог.

- О ні. Я просто служу у війську Дарія, - уникаючи дивитися їй в очі, сказав він. - Не проклинай мене, а зрозумій. Ти завжди мене розуміла.

- Ти служиш персам, убивцям моєї дитини, то як же тебе розуміти? Чи, може, ще й співчувати тобі? Нелегко ж, мабуть, будши вільним, стати найманцем у чужій орді?

- Краще персам служити, аніж скіфам! - вигукнув він у відчаї. - Адже перси мене не розлучили з коханою. Коли тебе нагло забрав той проклятий скіф, я не знаходив собі місця. Сонце для мене більше не світило. Я втратив тебе, а заодно й себе. Я не міг більше жити у місті, де все, все нагадувало про тебе. Я втік із міста, поневірявся по світу, забрів на Балкани. Думав, серед чужих тебе забуду, але таке забуття було вище моїх сил. Я не міг тебе вирвати із свого серця. Бо, щоб вирвати тебе з мого серця, треба було вирвати саме серце. І тоді я подумав: чи не ліпше знайти свою смерть, коли ти втрачена назавжди?.. Я шукав смерті... Аж тут прийшли перси. Мені було все одно, і я найнявся у їхнє військо, аби знайти свою смерть.

- Воїни гинуть у боях з ворогом, - сказала Ольвія. - А так, як ти, роблять тільки...

- Мовчи! - крикнув Ясон.

- Боїшся? Кого й чого? Своєї совісті?

- Не будь жорстокою до мене, Ольвіє. Я не зрадник і не боягуз. Я просто на роздоріжжі.

- Але перси тебе взяли не за гарні очі. Тобі доведеться вбивати і грабувати. - Ольвія помовчала. - Ти думав про це? Хто потрапить у вовчу зграю, той втрачає свою доброту. Або стане вовком, або вовки самі його розтерзають.

- Ольвіє, не будь такою жорстокою до мене!

Ольвія довго мовчала, кусаючи губи, а тоді тихо заговорила:

- Я... я розумію тебе. Твоя доля пішла шкереберть, але... Але мені зараз не до твоєї долі. Йди геть, Ясоне. Служи царю царів, а в мене своя дорога. І вона вже скінчилася. Що було між нами світлого - дружба і мрії, - те й залишиться. А такого, як ти є зараз, я знати не хочу.

Ясон простяг до неї тремтячі руки.

- Благаю тебе, не проганяй. Я тільки щойно дізнався, що ти у персів... Аби побачити тебе, напросився в охорону. З одним персом стоїмо на чатах...

- О доле! - тільки й вигукнула Ольвія. - Хто б міг подумати, що ти колись будеш мене охороняти в чужому таборі.

- Якщо від скіфів, то я ладен тебе все життя пильнувати! - палко вигукнув Ясон. - Невже ти й досі... кохаєш? Того скіфа? Чи тебе скіфські знахарі напоїли чарами?..

- У мене загинула дочка, а ти...

Ясон тяжко зітхнув, постояв - Ольвія мовчала і була далека у ту мить від нього - і тихо вийшов. По якомусь часі почувся здавлений крик, щось гуркнуло, наче впало, і в юрту знову зайшов Ясон.

Ольвія навіть не повернулася до нього.

- Я щойно вбив свого напарника по варті, - сказав він глухо.

- Хоч і всіх перебий, - озвалася вона байдуже і пильно дивилася на глиняний

світильник.

- Ось тобі шаровари, плащ і шолом, - поспіхом мовив він. - Швидше перевдягайся, біля сусідньої юрти стоять коні. Перси міцно сплять, а таємне слово для пересування в таборі я знаю. Доки розвидниться, ми, як пощастить, будемо далеко звідси.

- Лікта... - прошепотіла Ольвія. - Хто поверне мені Лікту?.. Я чую її плач... Ні, я без неї не піду.

Ясон безпомічно розвів руками.

- З підземного царства Аїда ніхто не повертається. А вранці загибель чекає й на тебе. Та ще й глум. Але я тебе врятую. Я відчуваю, що ти вже ніколи не будеш моєю, що наші дороги розійшлися назавжди. Ти стала іншою, і я став іншим. Ми - як чужі тепер. Але в ім'я минулого, сонячного і світлого, я врятую тебе. Врятую, щоб знати, що ти є і будеш на землі. І тоді мені буде легше. Навіть помирати.

- Я не можу піти... Мене не пускає плач Лікти. Послухай, правда ж, вона плаче?.. Чуєш, чуєш?..

- То виють вовки, яких перси возять у великій клітці. Непокірних вони кидають на поталу вовкам.

- Вовки... Всюди вовки...

- Ходімо, допоки північ.

- Ні, Ясоне, я не піду. Я чую, як плаче Лікта і кличе мене...

- Я розумію... Ти... ти не хочеш іти зі мною. Але ти мусиш застерегти скіфів. Може, вони нічого й не знають про персів? Ти попередиш Тапура. До всього ж він твій чоловік.

- Тапур?.. - Ольвія зробила крок і відразу ж спинилась. - А Лікта?

- Ти відомстиш за її смерть.

А сам подумав, що заради спасіння Ольвії він ладен рятувати навіть Тапура, свого найлютішого ворога. Аби лише Ольвія жила, аби він знав, що вона є у світі...

- Перевдягайся, прошу тебе. Часу у нас зовсім обмаль.

Ясон вийшов з юрти, щоб прислухатись до тиші, а коли повернувся, то в юрті стояв перед ним у плащі й шоломі молодий і гарний воїн... Тенькнуло в Ясона серце, але він стримав себе і сказав нарочито безбарвним голосом, навіть дещо аж сердитим.

- Слухай мене уважно. Ти мовчатимеш всю дорогу, говоритиму я. Коли що... будеш видавати себе за німого. І ще одне: на виході з табору нас зустріне дозор. Нічим себе не видавай. Я знаю таємне слово... Ну, а решта... решта - як повезе. Щастя нам, доле. Коли судилося ще жити - поживемо.

Розділ сімнадцятий

Ольвіє, я люблю тебе, Ольвіє!

Ясон виглянув з юрти.

Впевнившись, що сполаху немає, міцно взяв Ольвію за руку, відзначивши про себе, що рука її дуже холодна, наче нежива.

- Ти будеш жити, - палко прошепотів він. - Я роздмухаю в тобі вогонь життя!..

Дві постаті вислизнули з юрти і наче розтанули у темряві. Над перським табором висіла темна, задушлива ніч, тільки десь далеко, на сході, краяли чорну завісу

ночі швидкі темно-сині блискавиці, і тоді здавалося, що на небі виростають велетенські дерева з корінням. Приглушене віддаллю, ледве долинали відлуння далеких громів.

- Над Скіфією гроза... - прошепотів Ясон.

Ольвія стрепенулась, вчувши оте: "Над Скіфією гроза", і мовби аж ожила. Глянула на небо, і здалось їй, що в обрисах блискавиць, котрі одна одну змінювали на небі, бачить вона образи воїнів, що встають над Скіфією.

- Квапся, - смикнув Ясон її за рукав. - Кожна згаяна мить обернеться проти нас.

Перебігли до сусідньої юрти, де стояло четверо чи шестеро коней, прив'язаних до вбитих у землю паколів. Ясон відв'язав двох коней, накинув їм на спину чепраки, допоміг Ольвії сісти, сам сів. Хвилю чи дві обоє сторожко прислухалися, а далі рушили вже спокійніше. У таборі на них ніхто не зверне уваги, їдуть серед ночі вершники, значить, так і треба. Може, міняються дозори, може, ще куди. Але всюди чулося дуже хропіння, пирхання коней, якісь шерхоти, стогони... Наче хтось когось душив і не міг задушити... Іноді лунали крики, якісь різкі команди, і знову все стихало й хрипіло та пирхало в півночі.

Їхали вузькою вуличкою поміж наметами і юртами воєначальників, раз у раз обминали сонних вояків, котрі спали просто неба, петляли то праворуч, то ліворуч поміж згаслими багаттями, возами й худобою та ворохами якогось скарбу, аж доки не виїхали на ширшу вуличку. Невдовзі почулися людські голоси. Ясон глянув на Ольвію, приклав пальця до губ, посміхнувся заспокійливо.

З-за намету вийшли три постаті в панцирах і загородили списками дорогу.

- Хто? - почувся різкий окрик. - Куди серед ночі зібралися? Тікаєте? А хто буде із скіфами битися?

- Дозор, - коротко відповів Ясон. - Послані для підсилення зовнішніх засад.

- Таємне слово?

- Веретрагна - бог грому, - одказав Ясон.

- Мітра - бог сонця, - відгукнулися дозорці. - Проїжджай!

Ясон полегшено зітхнув, коли варта лишилась позаду.

Але ще довго петляли поміж купками сонних вояків, котрі, як рухались похідними колонами, так і спали, - сотнями. Десять великих купок - тисяча, за нею коні, повозки, верблюди, бики, шатра сотників та тисячника, і знову десять купок сонних - тисяча, і за нею коні, повозки, худоба, шатра...

Довго петляли поміж сонними тисячами, і здавалося, що їм не буде кінця-краю, а на сході все дужче й дужче гриміло, цвіркали блискавиці, освітлюючи на мить табір... Іноді хто-небудь з вояків зводив голову із щита, сонно дивився на двох вершників, потім на грозу і вкладався спати, натягнувши на голову край накидки чи плаща... Та ось уже під'їхали до виходу з табору, котрий був оточений трьома рядами возів. Обабіч вузького проходу горіли сторожові багаття, і відблиски вогню танцювали на широких наконечниках списів. Тут варта була численніша і добре озброєна. Ольвія відчула, як їй враз стало жарко. Дозорці витягували з піхов мечі. Троє з них скочило на коней і кінцями загородили прохід.

- Стій!! Хто такі?!! - наче тріснуло в темряві ночі. - Люди чи злі духи?

- Воїни великого царя царів!

- Тут усі воїни царя царів! - буркнув дозорний. - Куди?

- Перевірка дозорів на березі Істру, - відказав Ясон і хотів було рушити, але почувся крик:

- Стій, ач який швидкий!

Високий і довгобразий вершник, увесь закутий у панцир, на якому грали вогняні відблиски, придивлявся до них підозріло і поволі підносив Ясону спис до обличчя.

- Яка ще перевірка? - роздратовано вигукнув він. - Ось проштрикну твою башку, і буде тобі вся перевірка. Кажі, куди зібрався серед ночі?

- Облиш, Кір, - озвався другий дозорець і смачно, з виляском позіхнув. - Хай вони скажуть таємне слово, а там - побачимо.

- Вайю - бог вітру, - сказав Ясон.

- Диви-и... Знає... - здивувався високий і прийняв списа. - Атар - бог вогню. Провалюй!

Ясон і Ольвія, аби не викликати підозри, повільно проїхали в тісному проході і, лише опинившись по той бік табору, пустили коней трохи швидше, спершу прямуючи до того місця, де йшло будівництво мосту.

- Чому вони такі підозрілі? - вперше за всю дорогу озвалася Ольвія. - Он скільки їх багато, сотні тисяч, а ніби когось бояться.

- У чужому краї, коли десь попереду ворог, у війську мусить бути порядок. Перси певні, що скіфи слідкують за ними і навіть зроблять спробу заслати своїх вивідників. Та й взагалі: похід є похід, а військо завжди сильне порядком і дисципліною.

І вони надовго вмовкли.

За табором було трохи видніше і не так душно. Від ріки повівав легенький вітер, де-не-де блимали зорі, але по той бік ріки, у скіфських степах, як і перше, гриміло й блискало. Біля мосту горіли багаття, чулися голоси, цюкання сокир.

- Спішать перси із мостом, - сам до себе промовив Ясон. - Навіть вночі настиляють колоди і носять землю... Почекай, - спинив він Ольвію. - Чи є дозори біля мосту, я не знаю. Але старших там, напевне, багато. Десятники, сотники або й тисячник... Можемо викликати в них підозріння, як будемо прохати човнярів перевезти нас у такий час на той бік. Ще затримають нас до ранку... - Подумав і твердо вирішив: - Ні, ризикувати не будемо, повернемо ліворуч і поїдемо долиною понад берегом. Десь спробуємо переправитись на той берег плавом. Іншого виходу в нас немає. Здається, там, за поворотом, ріка трохи вужча. Ще й острів посередині, коли що - переднюємо на нім.

Далі помчали трав'янистою м'якою низинкою, де пільма була особливо густою.

- Ми вже... на волі? - озвалася Ольвія.

- І так, і... ні, - відповів Ясон досить бадьоро. - Де саме понад рікою дозори, я не знаю, але чув, що вони є. Чув краєм вуха, тому й сказати нічого певного не можу. Очевидно, вони сидять у засадах ще звечора. На випадок, якщо скіфи спробують послати розвідувальні загони на фракійський берег.

- А я думала, що ми вже на волі, - зітхнула Ольвія. - А хіба таємне слово нам не допоможе?

- В тім-то й лихо, що таємного слова поза табором я не знаю. Це велика таємниця, і не кожному її дано знати.

- А може, якось обминемо ті засади?

- Може, - згодився Ясон, але впевненості у його голосі не було. - Можливо, пощастить прошигнути непоміченими... А коли що... будемо тікати. Коні швидкі, а ніч темна.

Шуміла ковила, тихо, одноманітно, сумно: шшу-у-у, шшу-у-у-у... Ольвії вчувалося, що в ковилі плаче дитина... Іноді дитячий плач так ясно до неї долинав, що вона поривалася зіскочити з коня.

- Ясоне, хтось плаче... Ось послухай... пла-аче... дитина.

- То вітер завиває. Із Скіфії жене до нас чорні хмари.

- Вітер?.. Ой, ні...

- Вітер, Ольвіє, вітер. Він несе грозу із Скіфії.

- Але чому він плаче, як моя дочка?..

- А ти сама... поплач... Я чув, що жінкам легше від сліз. Бо слова утіхи тут зайві, та й чим вони тобі зарадять? Я розумію, горе у тебе... Та що вдієш, людина для того й живе, щоб радіти й страждати, сміятись і плакати. Жаль тільки, що одним людям чомусь страждань випадає більше, а іншим - радощів.

"Як він змінився звідтоді, як мене забрав Тапур, - подумала Ольвія. - Наче іншим став, змужнів і вже нічим не схожий на того соромливого юнака, якого я знала. Той і говорити до пуття не вмів".

"Повернути б оце коней до Понту, - у відчаї думав Ясон. - І забути про все: і про персів, і про скіфів... Тільки б вона була зі мною поруч. А життя... життя можна й заново почати".

- Ольвіє... - зважився він, - звідси так близько до Гостинного моря. Днів зо два вниз понад річкою та днів два трохи вбік - і вдома.

- Я мушу повернутися до... - Ольвія запнулася, бо трохи не сказала - додому, маючи на увазі кочовище Тапура, але швидко поправилась: - До скіфів. Щоб сказати їм про персів.

- А тоді? - швидко запитав Ясон. - Повернешся додому чи...

- Не знаю. Я нічого не знаю. І жити мені не хочеться. Я все вже пізнала: радість і горе, щастя і біду... І дуже стомилась од усього. Спершу я спішила додому, до Гостинного моря, а тепер, коли почула про персів, побачила їх, тягне до скіфів...

- Але ти все одно думаєш про нього.

- Думаю...

"Клятий Тапур, - подумки проклинав Ясон ім'я свого найзапеклішого ворога, і давній гнів спалахнув у його душі. - Ти викрав моє щастя, ти зруйнував моє життя... Як я ненавиджу тебе, дикий скіф!.. О, як я ненавиджу тебе і твоїх брудних кочівників! Я міг би тобі жорстоко помститися, бо їздив з купцями у твій табір і знаю туди дорогу. І

привів би персів, щоб насолодитись помстою... Дякуй, що люблю Ольвію, що вона для мене свята. Молися на неї, заради Ольвії милую тебе, мій проклятий враже!.."

- Будь ти проклятий! - зненацька вихопилося в Ясона.

- Ти про нього? - тихо озвалася Ольвія.

- А мені немає бути за що йому вдячним.

- Не треба, - попрохала вона. - Будь хоч ти людиною, аби я зберегла про тебе добру згадку. І не проклинай мене, що понівечила твоє життя.

Ясон гаряче вигукнув:

- Хіба я можу проклинати сонце тільки за те, що воно високо і я не можу дістати його? Я щасливий, що й мені воно світило.

- Ти кажеш так, ніби ми більше не зустрінемося.

- Так... У мене передчуття... ну, що бачимось ми востаннє, принаймні на цьому світі.

- У тебе просто на серці така ж ніч, як і в цьому степу.

- Ніч, - згодився він, - а де мій ранок - я не знаю. Не буде його. Немає. Я й до персів кинувся тому, що в мене сама ніч у душі.

Праворуч, де за ковилою шуміла невидима у темряві ріка, ще густіше й частіше краляли чорну ніч блискавиці, і громи трохи вже наблизились, іноді трахкали над рікою, і лункі виласки вже неслись над водою. А ліворуч - у фракійських степах - догорали останні зорі, гасли, ховалися, пірнали у хмари, що неслися із скіфського боку.

Степ почав круто спускатися вниз, збігав до ріки.

Попереду зчорніли верби і при спалахах блискавиць видавалися за якихось сторуких і стоногих гігантів, що вистрибували на дорогу з пільми й відразу ж провалювалися в жахливу чорноту, що з'являлася після кожного спалаху блискавки.

- Ольвіє... - прошепотів Ясон і, взявши за повід її коня, їхав поруч, - слухай мене... На всяк випадок. Якщо наскочимо на дозор, удвох не втечемо. Доведеться нам розділитися, щоб дозор хоч на мить розгубився, не знаючи, за ким гнатися. Ти будеш мчати прямо, тримаючись ріки. Далі верби і сховатися є де... Як почне розвиднятися... ну, тільки засіріє, переправляйся на той берег. Мене не чекай.

- А ти?..

- Ну, я... сам дістануся. А ти - переправляйся на світанні. У пільмі не квапся, але й не чекай, доки зовсім задніє...

- Але ж я не вмію плавати.

- Кінь уміє... Тільки не здумай сидіти на нім, обоє підете на дно. Намотай на руку повід... Або ще краще - прив'яжи його до руки, щоб не вислизнув, і забродь з конем у воду. Кінь сам попливе і тебе потягне. Не хапайся за шию коня, не смикай його і не збивай, більше йому волі, і все буде добре. Тримайся за повід, а другою рукою підгрибай під себе воду. Коню довіряй більше, ніж собі, і все буде добре. На тім боці на коня сядеш тільки тоді, коли він дістане ногами дно і буде вибродити на берег.

- Нахилися до мене, - раптом попрохала вона.

Ясон здригнувся, здивовано подивився на неї і при спалахах блискавиць близько

себе побачив її очі і рвучко нахилився до неї.

- Не сумуй, - прошепотіла Ольвія і поцілувала його у щоку. - І не блукай більше в чужій орді. Повертайся додому, до своїх. Із людьми легше, ніж самотньому.

- Стій! - зненацька пролунало в пітьмі. - Іменем царя царів і бога неба - ні з місця!! Хто такі і куди прямуєте? По смерть свою чи по життя?

- Прощай, Ольвіє!.. - шепнув Ясон. - Я щасливий, що в останню мить мого життя ти була зі мною.

І крикнув невидимим дозорцям:

- По життя ідемо. По найщасливіше життя!

Вершники виринули раптово, наче з-під землі, й загородили дорогу, ледве стримуючи коней.

- Ну, доле моя, виручай! - Ясон висмикнув меч.

- Хто такі?.. - закричали дозорці. - Відповідайте нам, інакше будете відповідати нашим спискам.

- Гінці великого царя Сходу і Заходу, - спокійно мовив Ясон. - Спішимо із важливим дорученням до фракійського вождя... е-е... Ахара. Нас ніхто не може затримувати.

Шепнув Ольвії:

- Тримайся осторонь. Будеш мчати до верб, а далі там - гущавини. Не забудь: більше довіряй коневі.

- Яке ще важливе доручення? - пролунало із темряви. - Ми не знаємо ніякого фракійського вождя Ахара!

- А вам і знати не треба! - відчайдушно вигукнув Ясон. - А яке доручення, я скажу тільки самому Ахару.

І Ясон під'їхав до невідомих вершників впритул.

- Дозвіл на право виїзду? - сказав перший вершник. - Вас їхало двоє, де другий вершник?

- Їде за мною, - відказав Ясон. - Але прошу нас не затримувати, бо ми спішимо із дорученням царя царів.

- Таємне слово? - крикнув дозорець. - Ти надто багато мелеш язиком, а одного таємного слова і не знаєш.

Ясон зненацька голосно крикнув:

- Сте-еп гори-и-ить!!!

Дозорці, всі, як один, сполошено повернули голови до Істру, і тієї ж миті Ясон, блиснувши мечем при світлі блискавиці, навідліг рубонув одного дозорця.

- Тіка-ай, Ольвіє!!! - щодуху закричав він і вдарив мечем другого перса. - Проща-а... Громи над Скіфією заглушили його слова.

Кінь Ольвії мов несамовитий рвонувся з місця і зник у темряві ночі - за громами, за блискавицями...

Ясон відбивався відчайдушно і встиг зарубати ще й третього дозорця, але решта, озвіривши од люті, з усіх боків проштрикнула його списками...

Тріснули кості, заструменіла по древках списів кров...

І враз стало тихо-тихо...

- От і скінчилися мої муки... - сказав у тій тиші Ясон, і перси підняли його на списах високо над конем.

Загриміло на тім боці, над Скіфією, тріснуло, гуркнуло, наче небо розколося навпіл, і здалося, що хтось, закутий у залізо, на залізному коні, прогуркотів степом, і все стихло.

- Ольвіє, я люблю тебе, Ольвіє... - пронеслося нічним степом, затихаючи, завмираючи, доки й не вмовкло назавжди.

А на скіфському небі рясно вставали блискавиці, і залізні вершники на залізних конях мчали степами...

Частина четверта

Розділ перший

Шістдесят царських вузлів

І Атрабан, син Віштаспа, дарма вмовляв його не йти на скіфів.

Він уже прийшов і стоїть на березі Істру, а по той бік лежить Скіфія, і кінь його доброї мідійської породи, на ймення Вірний, нетерпляче перебирає ногами, пориваючись на той берег. О, він ще потопче своїми копитами скіфську землю, як топтав він до цього багато інших земель.

Багатотисячне військо готове лавиною ринутись на той берег і все змести на своїй путі. І міст уже готовий, і Кой, головний будівничий мосту, впавши перед ним лицем на фракійську землю, мете бородою царю царів дорогу до мосту.

За добру роботу Дарій уміє добре віддячувати.

- Коли, покоривши кочовиків, повернемося назад, - сказав йому Дарій, - то прийдеш до мене, і я нагороджу тебе щедро й по-царському за такий міст через Істр.

- О повелителю світу білого! - затремтів на радішах Кой. - Твоє славне і непереможне військо перейде через мій міст, як на крилах перелетить. На тім боці тебе чекає велика і славна перемога, царю царів. І день, коли я збудував міст і коли по ньому пройдуть твої нелічені найхоробріші в світі війська, стане найщасливішим днем не лише у моїм житті, а й у житті моїх майбутніх нащадків. Тож дозволь, царю царів, славний Ахеменіде, йменуватися мені так: Кой, будівничий царських мостів.

- Кой, ти заслужив таке звання.

І Дарій велів своєму передавачу новин звеліти писарям, аби ті негайно видали від його імені царську грамоту: віднині і назавжди йменуватися Кою будівничим царських мостів!

Того вирішального дня, коли все було готовим для останнього стрибка перського лева на саків, званих тут скіфами, Дарій і гадки не мав, що міст Коя хоч і врятує йому згодом життя - і йому, і війську його, - але стане для нього, непереможного досі царя царів, мостом у неславу. І як Кой до кінця своїх днів пишатиметься мостом через Істр, так він, всемогутній повелитель грізного царства, проклинатиме його.

Бо той день, коли він ступить на той міст, стане останнім днем доброго везіння у скіфському поході, а за ним настануть дні, про які він до кінця свого життя більше не

згадуватиме. І жодного пишно-велемовного слова про них не буде викарбувано у великому його царстві ні на камені, ні на пергаменті, ні на глиняних табличках, як то любив він на камені, на пергаменті і на глиняних табличках, обпалених вогнем, славословити свої походи для сучасників і для прийдешніх поколінь.

Він би волів і з історії викинути оті шістдесят своїх днів скіфського походу – не було їх, і все тут! – але історія, на жаль, царям не підвладна. Допоки цар ще живий і трон під ним стоїть міцно, вона, історія, робить вигляд, буцімто йому підвладна, буцімто так, як він хоче, такою вона і буде, адже підвладна йому. Але тільки він скінчить свої дні у білому світі, як вона все ставить на свої законні, вічні місця.

Переправу на скіфський берег відклали на ранок, хоча воєначальники і радили царю розпочати її ще звечора, при світлі головешок.

– До сходу сонця, – переконували вони Дарія, – кіннота буде на тім боці, заглибиться в степ і негадано звалиться кочовикам на голову. Тим часом підоспіє піхота. А негаданість – то вже половина успіху.

Дарій і сам був не від того, щоб застукати скіфів зненацька, але, подумавши, вирішив все ж таки не ризикувати темної ночі, та ще не знаючи на тім боці доріг. І обережність взяла верх. Звичайно, Ахурамазда його оберігає, але... Але краще не ризикувати і зайвий раз не випробовувати долю. Та ще так далеко від Персії.

Так він подумав, а проказав голосно, щоб його почуло якомога більше:

– Я не злодій і не розбійник, щоб ночами шастати в чужім краї!

Відповідь царя дуже сподобалась присутнім, і особистий царський секретар – передавач новин – відразу ж переніс її на пергамент – для майбутніх поколінь.

У палаці, в столиці царства і в похідному шатрі Дарій завжди прокидався рано, ще до світання, бо любив на ногах зустрічати схід сонця. Але тієї останньої ночі на фракійському березі Істру він майже не спав. Ліг пізно, десь біля півночі, і тільки склепив повіки, як відразу ж і приснилося йому, що вже ранок і він уже на мосту Коя. Легко несе його кінь, стукіт копит аж ген відлунює. "Ховайтеся всі, тремтіть усі, – чується шепіт. – То сам цар Дарій веде своє військо". І тільки його Вірний, перелетівши міст, вихопився на скіфський берег, як негадано тріснула земля, берег розколовся, і Дарій, відсахнувшись (а Вірний його схарапуджено захропів і позадкував), побачив у тій тріщині-розколіні людину у скіфському вбранні. Придивився Дарій пильніше, аж то сак Сірак. Той Сірак із далеких звідси берегів Яксарту, той Сірак, який уже раз водив його військо і завів у пустелю.

– Ти-и?.. – вражено запитує цар.

– Я. – Сірак легко вискочив із розколини і став перед Дарієм на увесь зріст. Лицем він схожий, і вуха відрізані, і ніздрі вирвані, все сходиться, ось зростом став ніби більший, в плечах ширший. Розставивши ноги, він поклав руки собі на широкий шкіряний пояс і посміхався, хитроокий. І не було в його очах ані краплини страху.

– Ти чого тут? – питає Дарій.

– Спав у землі, – одказує сак Сірак, – аж чую – ти йдеш, перський царю. Дай, думаю, вийду та зустріну царя, як і належить. Земля розкололася, я і встав.

- А чого це ти мене чекаєш?

- А щоб вести тебе до скіфів, - і шкірить білі зуби.

- Зрадник! - кричить йому Дарій. - Ти вже раз вів моє військо, але боги мене тоді порятували.

- Вів раз, поведу і вдруге, - незворушно одказує той сак. - Все одно ти, царю, не знаєш дороги до скіфів.

"Дивно, - думає уві сні Дарій, - ми тоді у степах Яксарту відрубали йому голову і наштрикнули її на спис, а вона знову в нього на плечах... Дивно..."

А Сірак ніби читає його думки:

- Хіба цар не знає, що в мене дві голови? Одну ти відтяв за Яксартом, а другу я причепив собі тут, за Істром.

- Я велю відрубати і другу твою голову!

- А мене і не вб'єш, бо я вмю літати! - раптом вигукнув Сірак і, знявшись, полетів понад степом і зник вдалині.

Дарій щось крикнув і прокинувся. Тьмяно блимали нічники та над мідною чашею легенько курився майже прозорий пахучий димок, надворі - чути було - перегукувалась варта. Судячи по її вигуках, була саме північ...

Дарій хотів було знову заснути, але не зміг. З думки не йшов той дивний сон. І до чого він? Чому той скіф із далеких берегів Яксарту приснився йому тут, на березі Істру, коли він зібрався його переходити? І що віщує сон? На шкоду йому чи на вигоду?.. Спершу було подумав, а чи не віщує цей сон чого лихого про Персію? Не змова яка проти нього там зріє? Але ж на троні він лишив сина. Надійного сина. Збираючись іти на скіфів, він, за перським звичаєм, мав призначити другого царя. Він тоді довго думав: кого? Від першої жони, дочки Гобрія, у нього було троє синів. Всі вони народилися ще до того, як він став царем. Ще четверо синів народилося від Атосси, дочки царя Кіра. Народилися вже після того, як він посів перський трон. Із перших синів старшим був Артобазан, із других - Ксеркс. І той, і той претендували на владу. Артобазан запевняв, що він старший у роді, а, за звичаєм предків, влада завжди належить старшому. До цієї думки хилився і сам Дарій. І хотів було Артобазана лишити царем на час походу, але Ксеркс нагадав йому, що він не просто старший син царя, а й мати його царська дочка, і тому влада належить тільки йому... Дарій порадився з атраваном. Слуга Ахурамазди, погладжуючи білу бороду, прошамкотів, що Артобазан народився тоді, коли Дарій ще не був царем, а отже, й не має права на престол, а Ксеркс - за його царювання. Отже, йому і належить батьків трон.

- Мудро і просто розсудив ти, старий, - сказав Дарій і царем на час походу лишив Ксеркса. Та й хвацький він і сприту у нього на десятьох вистачить. Але ж і Артобазан хват. Такому пальця у рот не клади. І тепер, лежачи в похідному шатрі на фракійському березі Істру, Дарій думав, чи добре він зробив, що царем лишив Ксеркса? А що коли Артобазан затіє проти нього змову і посіє у царстві смуту? Але ж Ксеркс не такий простакуватий, щоб дав себе застукати зненацька. О, той Ксеркс хитромудрий, таким тільки й бути царям... Ні, думає він, Ксеркс не допустить смуту у царстві... І Дарій

почав схилитися до думки, що в Сузах все гаразд. Ксеркс не схибить, справжній Ахеменід... Тоді до чого цей сон? Не інакше, як він віщує щось проти скіфського походу. Але – що? Дався йому той сак! Коли б міг, то вдруге йому відтяв би голову! Але з нього досить і одного удару перського меча.

Відчувши, що до ранку він-таки, напевне, не стулить очей, Дарій звівся, сперся на лікоть і тричі сплеснув у долоні. Тієї ж миті в шатро обережно просунулась голова стража шатра.

– Слухаю, повелителю.

– Поклич до мене атравана.

– Слухаю, мій повелителю.

Голова зникла, хтось, м'яко ступаючи, метнувся за шатром, і все стихло. Дарій, спираючись на лікоть, дивився на тьмянний вогник нічника і думав про сон, хоч і не хотів про нього думати. Не хотів, але не думати уже не міг, той сак із голови не йшов. До чого він прийшов у його сон? Та ось за шатром щось зашурхотіло, почулися старечі човгаючі кроки, і в шатро зайшов атраван – згорблений старець, весь у білому, з білою бородою. Він спинився при вході, підсліпувато роздивляючись, побачив царя, приклав до грудей маленькі сухенькі ручки і повагом, з гідністю вклонився цареві, не зронивши і слова. Атраван ніколи не випускав із свого рота зайвих слів, і за це його цінував цар. "Небалакучі завжди довше живуть", – казав він.

– Атраван великого Ахурамазди, – звернувся до старця Дарій. – Я покликав тебе, щоб ти роз'яснив мені дивний сон, який щойно прийшов до мене на фракійській землі перед скіфською землею.

Атраван знову з гідністю вклонився і, як і перше, не зронив і слова. Цар переказав йому свій сон. Старець якусь мить мовчав, ворушачи тонкими й сухими губами, а тоді заговорив. Голос у нього тихий, заспокійливий, слова мудрі і теж навівають спокій.

– Сон віщує: як обезголовив ти Сірака, сака з берегів Яксарту, так обезголовиш ти і саків з берегів Борисфену. Так говорить Ахурамазда своєму атравану. Так говорить атраван своєму владичі.

– Бути тому, – сказав Дарій. – Іди, старий, спати.

– Атраван не спить, – сказав білий дід. – Атраван, коли земля спить і люд спить, бесідує із Ахурамаздою. Великий творець землі і людей з тобою, цар царів. Він веде тебе до перемоги, і ти обезголовиш саків за Істром.

Атраван вклонився і білою тінню зник, наче його й не було.

Дарій ніби трохи вгамував сум'яття в душі, але сон все одно утікав од нього, і він до ранку так і не склепив повік. В шатрі від пахощів, що курилися у мідній чаші, було душно, і він, ляснувши у долоні, велів стражу підняти запону шатра. Той безшумно виконав повеління, і в шатро війнуло нічною прохолодою. Та прохолода трохи освіжила його. Він напівлежав, спершись ліктем на подушку, і дивився на далекі холодні зорі, що яріли по той бік невидимого звідси Істру, яріли на скіфському небі. Час од часу їх затуляли високі постаті із списками – ходила навколо шатра стража. Дарій дивився на зорі і подумки ще і ще зважував свій похід на скіфів, чи все передбачив, чи немає де

упущення, недбайливості при підготовці походу... І переконувався, що все підготовлено як треба, але бажаного заспокоєння як не було, так і не було.

"Я просто стомився, – раптом спало йому на думку, і він на якусь мить відчув аж полегшення, що знайшов-таки причину свого неспокою. – Я надто багато віддаю сил державним справам. Я вже забув, що таке утіха, жіночі пестощі".

І йому й зовсім стало легко від того, що він таки знайшов причину свого неспокою і безсоння.

"Як же так сталося, що я в останні дні геть зовсім забув про жінок, – подумав він обрадувано. – А чоловік спить після жіночих пестощів, як дитина".

У його особистому обозі було кілька повозок із вродливими наложницями, танцівницями і флейтистками. Крім того, старший євнух подбав, щоб царю відібрали ще й найкрасивіших фракійок, яких захоплено в поході через фракійську землю.

"З фракійками я ще не спав", – подумав Дарій, тричі ляснув у долоні і сказав голові стража, що заглянула у шатро:

– Передай начальнику мого шатра, щоб велів старшому євнуху привести до мене фракійську дівчину, яка достойна відвідати моє шатро...

Раннього ранку, коли ще тільки на світ благословлялось, до царського шатра вже підвели Вірного. Конюх, однією рукою тримаючи коня за золоту вуздечку, другою поправляв розкішну гриву – не раз і не двічі розчесану. Вірний нетерпляче перебирав струнками сильними ногами, бив копитом і кудись поривався. Конюх, аби заспокоїти його, ласкаво йому насвистував, і Вірний косив на нього великим вологим оком, у якому видно було, як народжується білий день. Другий конюх метушився навколо коня й чистим оксамитом витирив йому шию, ноги, круті боки. Шкіра на коневі аж лисніла. Сідло і спина коня були накриті золотистим чепраком.

Біля шатра завмерли здоровані-стражі і стояли не дихаючи – цар ось-ось мав вийти. Трохи осторонь поштиво вишикувався почет, за ним конюхи тримали коней своїх владик.

І тільки із-за далекого, ще темного обрію блиснув перший промінь сонця і золотим списом полетів у небо, як із шатра вискочив передавач новин – царський секретар. Дужим і гучним, як для його щуплої статури, голосом він крикнув:

– Увага! Слухайте всі! Замріть усі! Цар царів, владика Сходу і Заходу, всіх племен і народів Дарій Ахеменід!

Дарій вийшов із шатра легко, рвійно, аж війнувши полами рожевого хітона. Високий, міцний, натоптуватий, добре складений, з розкішно завитою бородою (царський цирульник, як завжди, був на висоті), цар справляв враження чоловіка ще в силі, здоров'ї і розквіту.

Воєначальники і знать поклоном привітали царя.

Дарій привітно махнув їм рукою і повернув до свого коня. Конюх смикнув із сідла золотистий чепрак і впав на коліна, сперся об землю долонями, підставляючи під царську ногу свою спину.

Але Дарій без його допомоги, легко і хвацько скочив у сідло, метнувши своє важке,

вже розповніле тіло на диво легко.

- О-о... - пронісся шепіт. - Цар стрибає, як молодий барс...

Шепотіли тихо, але так, щоб цар почув, і він це почув, і це його тішило.

"Сон віщий приходив до мене, скіфи будуть обезголовлені, якщо не здадуться на мою милість, - подумав цар, беручи до рук золоте повіддя. - А фракійка дала мені цієї ночі силу і снагу".

І пустив Вірного до берега Істру, за ним, скочивши у сідла, мчав почет. Сонячні промені на сході вже залили півнеба, настрої у царя був чудовий. Вірний ніс його - наче не торкався землі, і Дарію здавалося, що летить він на крилах. Так же легко Вірний виніс його на крутий горб на березі Істру, виніс одним махом і граційно загарцював на вершку горба. Той горб щільними рядами оточили "безсмертні", лишивши для царя і почту вузький прохід. На горбі Дарій віддав коня стражу, який підбіг до нього, а сам попрямував до похідного трону, що вже стояв на вершині горба. З обох боків трону завмерли охоронці із списами в руках, на гострих наконечниках яких маяли кінські хвости, за ними на древку, розпростерши крила, кігтями погрожував Скіфії золотий орел. Тут же стояв із царським луком його хранитель, дебелий здоровань у малиновім каптані і круглій повстаній шапочці.

Почет спішився біля горба, і на вершину першим піднявся Гобрій - найбільш близька царю людина, батько його першої дружини, за ним - суддя Отан, зведений брат царя Артофрен, особистий секретар царя, члени царського роду, начальник "безсмертних", а вже за ним - начальники вершників і піхоти, стратеги, начальники десяти тисяч, тисячники, а також знатні мужі і сподвижники царя. Знать була вбрана в розкішні хітони, поверх яких були накинуті яскраві каптани, в строкаті анаксіриди. У багатьох на шиях золоті гривни, на руках браслети, пояси та зброя у золоті, і горб, коли зійшло сонце, аж розквітнув від барвистого одягу і сяючих золотих прикрас.

Цар царів сидів обличчям до Скіфії і примруженими очима пильно вдивлявся у протилежний берег, де типчаковими рівнинами простилалася невідома йому земля загадкових кочовиків.

"І чому мені приснився той сак Сірак?" - раптом подумав цар, але тієї ж миті нахмурився і постарався викинути геть із голови того мерзенного сака.

Внизу біля ріки застигли охоронці та будівничі мосту, а далі рівними рядами через усю долину, аж за фракійський обрій, вишикувалися війська, готові у будь-яку мить розпочати переправу на той берег.

- По велінню бога-творця, єдиного і всемогутнього Ахурамазди, я привів вас у Скіфію, - і Дарій показав коротким мечем на протилежний берег. - Перські мужі! Далеко залетів ваш спис, і там, на тім боці, його чекає немеркнуча слава, слава, що покрие вас і вашу грізну зброю. Чи готові мої вірні мужі із зброєю в руках перейти рубіж і списом розітнути навпіл Скіфію?

- Готові, спітамен кшатра! - вихоплюючи короткі мечі й піднімаючи їх угору, закричали воєначальники. - Вели, і ми по твоєму царському повелінню кинемось через міст на той берег. Історія прославить тебе, владико наш і бог, на вічні часи, допоки сяє

у небі осяйний Мітра!

- Слава царю царів!

- Слава Ахеменіду!

- Слава Персії та її доблесним мужам! – сказав Дарій, і всі вмовкли, не спускаючи з владики захоплених очей.

Дарій відшукав поглядом когось у почті і запитав:

- А що скаже нам про землі, які лежать на тім боці, ватаг моїх очей і вух?

Наперед ступив ватаг особистого розвідувального загону царя.

- Спітамен кшатра! Твої чуткі вуха почули, а твої зіркі очі побачили таке: від ріки Істр і до середини скіфської землі, до Великої ріки, яку всі тут називають Борисфеном, десять днів путі. Від Великої ріки на схід аж до кінця скіфської землі, до озера Меотіди і ріки Танаїсу, за якою вже починаються землі савроматів, теж десять днів путі. З півдня, від моря, яке називається тут Понтус Еуксінос, і на північ, де холодно і кінчається земля скіфів, двадцять днів путі.

- У такій малій країні, як Скіфія, моєму війську і розвернутися ніде, – сказав цар задоволено, і всі воєначальники схвально закивали завитими пофарбованими бородами. - Ми пройдемо всю Скіфію так, що не лишиться шматка її землі, де б не топтали перські коні і де б перський спис не проткнув непокірного!

І повернувся до ватага розвідувального загону:

- Хто живе на межах Скіфії, які племена і народи?

- Із скіфами межують таври, калліпіди, алазони, неври, андрофаги, маланхени, будини і савромати.

- Чи будуть ці племена допомагати скіфам? – швидко запитав цар. - Чи в дружбі і мирі вони із кочівниками?

- О ні, владико! – упевнено вигукнув ватаг. - Як свідчать чутки, зібрані твоїми вірними людьми, племена і народи, які живуть по той бік Істру, не люблять скіфів за їхні набіги. Вони не хочуть покорятися скіфам – злим створінням Ангро-Манью і тому ніколи не підтримають їх. Бо скіфи – то є великі хапуни, вони хапають все, що побачать у чужих племен, і всі їхні речі – то хапані речі. А що вже скіф ухопить, того ніколи не віддасть: чи річ яку, чи людину, чи коня. Коли племена і народи згадують скіфів, то їхні обличчя стають хмарними. Бо чого їм підтримувати хапких кочовиків? Щоб ті ще більше міцніли? Адже тоді буде зовсім погано жити іншим племенам. Тому всі племена хочуть, щоб скіфи були хирлявими і негучно хльоскали своїми батогамі і нагаями.

- Я тебе нагороджу за добрі вісті, – сказав Дарій.

- О великий царю, – впавши на коліна і зводячи руки до царя, вигукнув ватаг. - Не за щедрі дари тобі служу, а за честь і славу роду твого ахеменідського!

Кланяючись, ватаг трохи відзадкував, а тоді, звівшись, застиг на місці, не в змозі притаїти радість від обіцяних царських дарів.

І велів тоді Дарій, щоб огласники прокричали у військах таке його царське говоріння слів:

- Бог великий Ахурамазда, який створив небо, який створив землю, який створив

людину, який створив благоденство для людини, який Дарія зробив царем, який царю Дарію дарував царство велике, багате на добрих коней і добрих мужів, каже Дарію таке:

Хай добрі мужі на добрих конях, з волі самого Ахурамазди, завоюють невірних саків, яких тут називають скіфами і які є злим створінням Ангро-Манью.

Я – Дарій, цар великий, цар царів, цар багатоплемінних країн, цар всієї великої землі, яка далеко розкинулась, син Віштаспа, Ахеменід, велю:

хай перський спис проштрикне скіфів, які не здадуться на мою милість, добро їхнє, коней, череди і отари, кибитки їхні, жінок їхніх та дітей хай поділять між собою славні перські мужі, а край той, темне царство Ангро-Манью, хай перські коні витопчуть так, щоб тут стала пуста!

Хто накладе головою в поході, того чекатиме вічне і щасливе життя в царстві Ахурамазди!

Говоріння царських слів ледве було зачитане на горбі з пергаменту царським секретарем, як в ту ж мить, по знаку, даному з горба, його почали кричати огласники по військах.

А тим часом Дарій сказав:

– Кою, який збудував цей міст, ми доручаємо і зруйнувати його, як тільки переправимось на той берег. На батьківщину ми повернемось іншим шляхом, східним, уздовж узбережжя Кавказьких гір. І вийдемо прямо в Мідію.

Воєначальники переглянулись між собою, особливо при словах "зруйнувати міст" на їхніх обличчях з'явилась стурбованість, але ніхто з них навіть розтулити уста не посмів.

Тоді наперед ступив Кой – і будь-що-будь – упав на коліна перед царем.

– Тобі чого, будівничий мого мосту? – нахмутив брови цар. – Чи ти не в змозі зруйнувати міст, який сам же й збудував?

– Царю царів! – Кой торкнувся бородою землі і звів голову, але стояв і далі на колінах. – Дозволь мені, маленькій людині, яка живе у світі завдяки твоїм безмежно щедрим милостям, дозволь мені, твоєму рабу, та слово мовити.

Дарій злегка кивнув головою, і Кой швидко, боячись, що цар його не дослухає, заговорив:

– Великий царю! Ти йдеш у край, де немає городищ і засіяних полів. І як там буде, один бог знає. Я ні на мить не сумніваюся у твоїй перемозі, адже сильнішого війська за твоє немає у світі. Але якщо у Скіфії не виявиться води і не вистачить паші для твоїх коней чи харчу для воїнів, то йти на Кавказ буде тяжко. Та ще безводними степами. Чи не краще буде приберегти на всяк випадок міст на Істрі? Що б не трапилось, великий царю, а тебе завжди на заході чекатиме міст – надійний, і зручний, і близький.

Воєначальники переглянулись між собою: іонійці бояться іти в Скіфію, тому їхній ватаг, будівничий Кой, і меле щось там про всяк випадок, про те, що треба берегти міст. Він просто хоче із своїми людьми відсидітись біля мосту. Боягуз!

Але Дарій схвально кивнув головою.

- Залишайтеся біля мосту. На поміч тобі віддаю мілетянина Гістієя із його військом.

І мілетянин Гістієй на радощах, що не буде він іти з персами у важкий і виснажливий похід на непокірних і диких кочівників, яких і знайти у степах важко, впав перед царем, поцілував землю і звів бороду.

- Твоє повеління, о великий царю, буде виконане. Міст ми берегтимемо доти, доки ти велиш нам його берегти!

І Дарію подали довгу смужку сириці, він зав'язав на ній вузол і сказав:

- Це - перший день, як ми підемо у Скіфію.

І зав'язав ще п'ятдесят дев'ять вузлів, і сказав:

- Тут рівно шістдесят вузлів. Кожного дня, після того як останній мій воїн перейде через міст, розв'язуй по одному вузлу. Як розв'яжеш останній, шістдесятий, вузол, і мене, й мого війська не буде - знищуй міст. Але доти, доки на сириці залишатиметься хоч один вузол, міст бережи, як свої очі.

І всі зрозуміли, що цар царів збирається закінчити похід у Скіфію за шістдесят днів.

І встав Дарій і сказав:

- Коня!..

Як бог сонця Мітра піднявся над землею і освітив усе перське військо, почався перехід на скіфський берег. Першими по новому мосту через Істр пройшли десять тисяч відбірних і знатних перських вершників із луками - хшайя, - царських воїнів. За ними прогуркотіли мостом серпоносні бойові колісниці з ратайштарами, за ними рухалися десять тисяч списоносців із списами, опущеними вниз.

І лише тоді з'явився особистий загін Дарія - "безсмертні", теж десять тисяч. Вони їхали гордо й велично і, здавалося, ні моста, ні землі під копитами своїх коней не відчували.

Відразу ж за "безсмертними" в бойовій колісниці, що була запряжена двома білими кіньми, їхав сам Дарій. Він стояв у колісниці, якою правував його особистий візник, стояв у рожевому плащі, накинутому поверх панцира, в золотій тіарі, яка спалахувала під сонцем сліпучим вогнем.

За колісницею слуги вели царського коня Вірного, за конем торохтіли царські повозки із різним скарбом, повозки сподвижників царя, знатних мужів, царських родичів, повозки особистого лікаря царя, секретаря - передавача новин, начальника похідного царського шатра, далі повозки з наложницями, флейтистками, танцівницями, слугами...

Потім переправилися десять тисяч списоносців із списами, піднятими вгору, за ними - десять тисяч вершників з луками. А вже за ними до самого вечора, колонами по десять тисяч, ішла перська кіннота. Всю ніч при світлі головешок рухались через міст вершники, і здавалося, їм не буде ні кінця ні краю.

Лише в полудень другого дня настала черга переправлятися перській піхоті. Піші воїни у м'яких повстяних шапках, в яскравих хітонах, з рукавами, покритими металевою лускою, з великими плетеними щитами, луками й дубовими палицями із залізними шишаками йшли через міст усю ніч... І коли втретє зійшло сонце, по мосту

вже йшла піхота інших племен і народів, підкорених Дарієм.

Йшли мідійці у повстяних, як у персів, шапках, з луками і щитами,

йшли асирійці у мідних шоломах, із щитами, списами і дерев'яними палицями із залізними шишаками,

йшли бактрійці у повстяних шапках, із очеретяними стрілами у сагайдаках, із короткими списами,

йшли індійці в бавовняному вбранні, з луками і стрілами із залізними наконечниками,

йшли согдійці, як і перси вбрані та озброєні,

йшли каспії в козячих шкурах, з перськими мечами,

йшли араби у довгім, аж до п'ят, вбранні, з великими луками,

йшли ефіопи у лев'ячих шкурах, з маленькими очеретяними стрілами й наконечниками із гострих камінців, із списами, до яких замість наконечників були поприв'язувані роги антилоп,

йшли лівійці в шкурах, із дротиками в руках,

йшли пафланонці у плетених шоломах, з невеликими списами, взуті в чоботи із високими халявами,

йшли лідійці з маленькими щитами і дротиками, обпаленими на вогні,

йшли фракійці у лисячих шапках, хітонах, і ноги їх були обмотані оленячими шкурами,

йшли якісь невідомі племена у дерев'яних шоломах, із шкіряними щитами,

йшли, йшли, йшли племена і народи, і тільки на третій день на міст посунули обози, гнали гурти худоби на м'ясо, йшли верблюди з тюками, рухались особисті обози полководців із слугами, наложницями й рабами, і лише на четвертий день військо Дарія нарешті перейшло міст, але ще довго, аж до самого вечора, осідав пил, піднятий ними.

І лишилися біля мосту будівничий Кой із своїми майстровими людьми та начальник охорони мосту мілетянин Гістией з трьома тисячами своїх воїнів.

Того дня, як останній перський воїн покинув фракійську землю і перейшов на скіфську, Гістией дістав сирицю з царськими вузлами і врочисто розв'язав один вузол.

Залишилося ще п'ятдесят дев'ять вузлів.

Розділ другий

І почалася "дивна" війна

Переправившись на лівий берег Істру, перси вже були готові до битви. Перед ними була Скіфія і не було... скіфів.

Здійнявши над собою хмару пилу аж до неба, вже два дні перські коні топтали скіфську землю, але жодного володаря цих полинових степів досі побачити не вдавалося. Ні живого, ні бодай мертвого.

А на краях та узвишсях, на синіх обріях там і тут раптово спалахували сигнальні вежі, і густі дими круто дерлися в небо, когось невидимого застерігаючи про небезпеку. Але хто застерігав і кого – перси того не знали. Вони рухались і рухались, а

сторожові вежі спалахували і спалахували, ніби самі собою. Воїнам царя царів ставало не по собі. Похмуро і насторожено позиркували вони на обрії, бурмочучи: "Прокляття!.. Знову злі духи скаїті палять вежі!.." І вірили, що скіфи – то є перевертні, злі духи або ж дайви з чорного царства Ангро-Манью, які можуть до всього ж ще й ставати невидимими для людського ока.

Орда рухалась трьома велетенськими похідними колонами, і в кожній колоні перед вела кіннота, за нею йшла піхота, замикали обози та загони, які їх охороняли на випадок наскоку степовиків. І однієї з тих колон було б досить, щоб розмістити скіфів, розтоптати їх чи, зрештою, просто поглинути. Але скіфів ніде не було видно, і невідомо, що вони затівають і чи є вони взагалі у цих пустельних степах?

Дарій їхав в бойовій колісниці в голові середньої колонії, яку вів один з найкращих його полководців Мегабаз. В самій колонії царя царів прикривали "безсмертні": п'ять тисяч попереду, три тисячі скакали зліва і справа царської колісниці, а тили позад неї прикривали ще дві тисячі гвардійців – з такого кільця "безсмертні" не випускали свого владуку й на мить. Крім того, самі "безсмертні" в свою чергу прикривалися десятима тисячами кіннотників – дістатися скіфам до царя царів (якби це їм і спало на думку) було б не легше, аніж, наприклад, верблюда пролізти через вушко голки.

Рухались на схід, прямуючи до Великої води, куди ходу за даними вивідників було десь біля десяти днів.

Від степовиків Дарій був відгороджений надійним лісом списів, але у всьому світі не вистачило б зброї, щоб відгородити владуку від його власних думок, які не давали йому спокою ані на мить. Де скіфи? Скільки їх? Чи готові вони до битви? Поховались вони (і це у відкритому степу?) чи щось затівають? Які в них задуми?

"Невже вони не бачать, що ми йдемо їхньою землею? – вкотре думає цар і не знаходить відповіді. – Моє військо здійняло пил до самого неба, хто має очі, той бачить..."

Скільки розвідувальних загонів не посилав Мегабаз у степ – ясніше від того не ставало. Поїхавши на розвідку за кряжі, загони або поверталися ні з чим, або й взагалі не поверталися – зникали безслідно... А сигнальні вежі на кряжах все димлять і димлять – не підпалюють же їх духи? А самі вони не можуть загорітися, то хтось же невидимий таки слідкує за персами?

За персами таки й справді слідкували сотні очей і вух Іданфірса – його невидима розвідка. Вивідники нищпорили всюди і все побачене та почуте відразу ж передавали своєму владіці. Більше того, вивідники проникли навіть у перський табір. Орда царя була різномовна і різноплемінна, і це значно полегшувало скіфським вивідникам справу. Проникнувши в табір під виглядом фракійців у лисячих шапках, нищпорили всюди і вивідували все, що їм треба було. Вони нищпорили (невидимі, як тіні) степами, слідкуючи за рухом напрямку орди, і про все побачене та почуте передавали нарочитим гінцям, котрі ховалися по балках і байраках. І вісті дуже швидко долітали до вух владики. І все це на очах у персів, і все це – невидимо, бо в степу, як і перше, було тихо та пустельно. І перси губилися в здогадках: де ж ті кочовики?

І раптом на третій день путі скіфи з'явилися! Щоправда, на обрії, на відстані одного денного переходу, але вони з'явилися.

Ольвія

Раду почав Тапур, піднявши свою чашу.

Перси зупинилися.

На короткій раді у Дарія, що відбулася на ходу, було вирішено, що піші й обози рухатимуться своїм ходом, а кіннота кинеться вперед, здожене кочовиків, оточить їх і зав'яже бій. А тим часом підійдуть піші війська, і відбудеться вирішальна битва, якої всі так ждали. Всі були впевнені, що сьогодні або завтра з кочовиками буде покінчено, і скіфський похід закінчиться. Дарій настільки був упевнений у цьому, що навіть відрядив гінців до Персії із вісткою, що скіфи розбиті.

- Доки гінці дістануться Персії, вони й справді будуть покорені, - казав він полководцям, і ті підтвердили, що буде так.

Цілий день, такий довгий літній день, мчала перська кіннота лучників і списоносців, та кіннота, що ні від кого ще не зазнала поразки, та кіннота, швидшої, навальнішої за яку годі було й шукати, але наблизитись до скіфів за день вона так і не змогла. Бо як прудко не мчали перські вершники, а відстань між ними і скіфами залишалася незмінною: один денний перехід. Летіли вперед перси, летіли з такою ж швидкістю і скіфи, зупинялися перси, відразу ж зупинялися і скіфи. І незмінно між ними була одна і та ж відстань: денний перехід, який персам несила було здолати.

Ставали вони на ніч табором, ставали табором і скіфи на обрії. Горіли у персів багаття, горіли вони й у скіфів. Знімалися вранці перси з місця, відразу ж знімалися з місця і скіфи на обрії, і довгий день гонитви за ними не давав персам ніякої переваги. Відстань до скіфів залишалася незмінною: один денний перехід.

Так тривало четвертий, п'ятий, шостий і сьомий дні.

Таїна якась незбагненна, та й годі!

Як перси не мудрували, яку не застосовували тактику, як не гнали коней вперед, як не охоплювали долини, як не маневрували, дарма! Все дарма! Відстань до скіфів лишалася одна і та ж: денний перехід. І вирішальної битви скіфи уникали, і не тікали. Просто пересувалися степами то вперед, то петляли за кряжами, а перси за ними ганялися і відчували себе кепсько. Бо яка то радість, коли ганяєшся і не зможеш наздогнати! Щоправда, в перші дні переслідувачі були веселі, бо почали гонитву за противником, тому відчували нетерплячку, поривалися в бій і слали на скіфів погрози й нахвалки, які останні, однак, і не чули. Але далі настрої у переслідувачів почав потроху підупадати, нахвалки та погрози вщухали... Та й кому погрожувати? Отим вершникам, що зникають за обрієм, показуючи персам хвости своїх коней? Тут хоч проси їх, щоб зупинилися та прийняли бій, хоч повертай назад. Йшли перси слідами скіфів і вже не мали чим напасти своїх коней. Кочовики, відходячи, знищували позад себе пастівники, лишали голу землю, засипані колодязі. Озер чи річок і не видно ніде. Перси здогадувалися, що скіфи нарочито водять їх безводними степами, вибираючи найгірші місця, де немає води, але інших шляхів вони не знали. Запаси ячменю для коней

швидко вичерпувалися, а пастівників попереду не було. В пошуках трав один загін кинувся в ліву руку, кинувся і – не повернувся. Наче хап його вхопив, наче лизень його злизав.

Тоді інший загін взяв у праву руку і зник за обрієм...

Повернулися назад лише одиниці. Перелякані, харамаркали щось собі під носи про таку хмару скіфських стріл, що буцімто з-за них і сонця не було видно. І їх, аби вони не сіяли сум'яття серед війська, Дарій велів таємно знищити. Лякливих було сонними поколото кинджалами й загорнуто в яру до світанку, але від того нічого не змінилося. Настрій у війську почав падати, кінчалися запаси води, а де вони якраз були, – того ні Дарій, ні його полководці не знали. Після Істру військо перейшло спершу одну річку, потім, через кілька днів, ще одну, але обидві вони цього засушливого літа були напіввисохлі, а там, де ще вціліла вода, плавали роздуті й смердючі трупи тварин – скіфи постаралися.

Женучись за невловимими кочовиками, перси нарешті дійшли до Великої води, званої по-скіфському Арпоксаєм, а по-грецьки – Борисфеном. Ще на обрії заглядевши голубу смугу серед безмежного привілля, вербові гаї і жовті прибережні піски, перси ожили, як начеб там, у тім зеленім царстві, їх чекав кінець походу. Останні дні з водою було зовсім скрутно (скіфи водили їх сухими й гарячими степами, колодязі засипали, а озера, що траплялися на шляху, отруювали – скидали в них трупи тварин), тож військо збадьорилося, заглядевши на обрії Велику воду. Підтягалися і люди, і коні, і навіть тяглова обоза худоба. Всі хотіли пити. Багато-багато води хотіли пити. І колони наддали ходу, радіючи, що Велику воду скіфи вже не зуміють отруїти. Про кочовиків, яких треба здоганяти, вже ніхто й не думав, всі поривалися до води, втративши будь-яку обережність. І Мегабаз змушений був стримувати колони, остерігаючись раптової засади кочовиків, а особливо нетерплячих жорстоко наказував. З його повеління колони уповільнили рух, тим часом вперед було пущено розвідувальні загони на швидких конях. По якомусь часі вони повернулися веселими і ситими (напилися досхочу!). Щасливці! Мокрими були і їхні коні, котрі теж напилися уволу і тільки збуджено пирхали та гарцювали.

Розвідка доповіла, що тутешні саки, переправившись на той берег, подалися долиною на схід. "Але поспішали вони не дуже, – додав начальник розвідки, – певно, здогадувались, що ми забаримосся на переправі". На запитання Мегабаза: як і на чому переправились скаїті через Велику воду, начальник розвідки відповів лише одним словом: "Перебрали". – "Через Велику воду?" – здивувався Мегабаз. "Так, – радо одказував начальник розвідки (він був увесь мокрий, з роздутим животом, у якому булькала вода, і Мегабаз, ковтнувши гірку, липку слину, позаздрив йому в ту мить). – Тільки перебрали Велику воду не прямо, ні. Прямо вони брали тільки до середини ріки, а тоді зигзагами: то в ліву руку візьмуть, то в праву... – І додав, струшуючи з своєї нечесаної закудланої бороди краплі води: – Я так розумію. У таку спеку, як зараз, навіть Велика вода міліє. Тож між глибинами з'являються мілини, ними й можна перебратися на той берег. Ми запам'ятали, як вони рухались".

Мегабаз помчав до владики.

Вислухавши полководця, Дарій повеселів, махнув рукою: "Переправлятися бродом! На тім боці головним колонам відійти подалі в степ, стати на ніч табором, а вранці, з першим променем сонця, – в погоню за саками!.."

Коли голови трьох колон підійшли до ріки, хвости їхні ще тяглися сухими й гарячими степами десь на відстані доброго денного переходу до ріки, і задні вперше позаздрили тим, хто вів перед, і, отже, зараз уже донесочу хлебче таку свіжу, таку прохолодну, таку життєдайну воду із скіфського Арпоксаю.

Але спинятися на березі Великої води й тим більше ставати табором Мегабаз несподівано заборонив, велівши начальникам колон починати переправу з ходу, пити ж воду і запасатися нею під час броду – не затримуючи руху своїх загонів. Спускалися з глиняної кручі з гиком, галасом і свистом. Піші, попіднімавши зброю та щити, в хмарі куряви з'їжджали вниз на власних сідницях і, жовті від глини, кидалися до води з широко розкритими, пересохлими ротами. Коней зводили не прямо, а навскіс, вони присідали на задні ноги, хрипіли, але все одно поривалися вниз, до води. Гірше було з обозами. Волів та биків випрягали і зводили вниз, вози, обліпивши, як мухи, піхотинці спускали на руках. Вози зривалися і, калічачи та давлючи людей, котилися вниз, і до води докочувалися самі лише колеса... А на кручі з'являлись все нові й нові загани кінноти, піших, обози, і переправі, здавалось, не буде кінця.

Мегабаз виставив на всяк випадок дозори і помчав до царя, котрий, зупинившись із своїм почтом неподалік переправи, з високої кручі спостерігав за тим, що творилося біля Великої води. Запилене, обвітрене лице його було наче закам'янілим, без будь-якого виразу.

– Ми заглибились у ці краї на десять днів путі, а втікачів так і не наздогнали, – сказав полководцю, і голос його не віщував нічого доброго. – Скільки ще днів моє військо буде ганятися за саками на тім боці Великої води?

Мегабаз не знав, що відповісти, а тому вдав, що закашлявся.

– Твій кашель не звільняє тебе від відповіді, – в'їдливо зауважив Дарій. – Похід має закінчитися за шістдесят днів. Але я не збираюся всі шістдесят днів ганятися за скаїті. Мені потрібна битва. Хоча б одна битва.

– Царю! Я певний, що на тім боці, дійшовши до середини Скіфії, ми таки наздоженемо кочовиків, – намагаючись говорити твердо, відповів Мегабаз. – їм просто вже нікуди буде втікати. Хіба що до ріки Танаїс, але за нею вже землі савроматів, які не люблять скіфів. Тому кажу: втікачів ми наздоженемо за Великою водою. І вони – хочуть того чи не хочуть – а змушені будуть прийняти битву.

Дарій якусь мить мовчки дивився на ріку, береги якої аж кишіли від його воїнства, накупився.

– Прискорте переправу! Тих, хто баритиметься, – наказуй! Завтра вранці щоб усі були готовими до походу.

Хоч як Мегабаз не метався біля переправи, але прискорити перехід навіть він не зміг. Надто велика кількість люду збилася на березі, щоб швидко і без затримки

перейти на той бік. Та й переправлятися через Велику воду доводилось зигзагом, а це різко уповільнювало темп. Майже до середини ріки колони рухались прямо (тут вода сягала коням трохи вище колін), далі починалися такі глибини, що й двома зв'язаними списками не можна було дістати дна. Але, на щастя, між тими прірвами були піщані мілини, де видно було дно. Кінні та піші переходили від однієї такої мілини до іншої зигзагами, обминаючи бездонні ями, де навіть вода була чорною. Пили на ходу, не пили – хлебтали, зачерпуючи воду долонями, шоломами, шапками, – хто чим міг. Нахилитися ж і пити прямо з ріки було небезпечно – задні могли збити з ніг і затоптати на дні, що й траплялося раз у раз... З собою набирали воду в бурдюки – не так для себе, як для коней. Ріку швидко скаламутили, і невдовзі довелося пити воду пополам з піском, і той пісок довго скрипів на зубах і дер у горлі. Чим довше переправлялися, тим каламутнішою ставала вода – але на те вже не звертали уваги. Ті ж, хто хотів напиться чистої води, кидались на глибоке, пірнали й зникали у вирвах... Охриплі десятники, сотники й тисячники марно надривали горлянки, застерігаючи від підступних вирв – спрагли сунули де глибше й топилися десятками. Їхні трупи з роздутими животами спливали нижче переправи й пливли далі, певно, до Понту.

Обози час од часу збивалися з броду, й вози з усім своїм добром та волами зникали у вирвах.

А до переправи підходили все нові й нові десятки тисяч – кінні, піші, обози, і здавалось, їм не буде кінця-краю. З настанням темряви головні сили встигли переправитись, а хвости й до вечора не підійшли до Великої води. Переправлялись вони мали на другий день. А по той бік, у таборі, посеред широкої долини вже палали вогнища – повеселіле воїнство готувало вечерю. Різали останніх овець з тих, спершу не лічених, отар, які гнали за військом раби. Всі вірили: ще день-два, і вони наздоженуть скіфів, а тоді буде все. І м'яса теж буде вдосталь, адже чого-чого, а худоби у скіфів пребагато.

А до переправи вже в темряві підходили все нові й нові загони.

Не знайшов Дарій спокою і на тім боці Великої води.

Воєначальники щодня скаржились йому, що скіфи не тямлять воювати, що так вести себе, як вони ведуть, не подобає достойним мужам. Дарій у всьому згоджувався, але зарадити нічим не міг: між його військом і скіфами залишався один денний перехід. З такою тактикою ведення війни він до того ще не зустрічався. Раніше противник, на якого він ішов, або приймав бій, або здавався... Але щоб водити отак... ні, такого з ним ще ніколи не було. Ганятися і відчувати себе переможеним? І до чого так добігаються скіфи? Зрештою, вони у себе вдома, знають степи, як свої пальці, а він?.. Що знає він про їхні степи?.. І – що найгірше! – Дарію знову почав снитися обезголовлений ним Сірак, сакський пастух із берегів Яксарту.

І не думав цар про того сака, з голови його викинув, а він, бач, йде і йде у його сон.

А сон був один і той же, як на замовлення: він, Дарій, веде своє військо, женучись за скіфами, а попереду, на відстані польоту стріли, маячить сак у драній повстяній куртці, у витертих на колінах шкіряних штаних, у розлізлих сап'янцях, з носків яких

стирчать його пальці. Безтурботно шкірить Сірак свої зуби, поляскує себе батогом по халявах – лясь-лясь!.. Аж у Дарієвих вухах відлунює той ляскіт.

Дарій хоче крикнути війську: не йдіть за ним, то страшний сак, породження темних сил Ангро-Манью, не йдіть, перси, бо він заведе вас у пустелю, на край світу, де й попровалюєтесь ви у хлань бездонну, – хоче крикнути і не може розтулити онімілі вуста.

А Сірак, обертаючись, пальцем манить за собою військо, і воно покірно йде за ним, йде... йде... йде... А Сірак поляскує себе батогом по халявах драних сап'янців – лясь-лясь...

А у вухах Дарія тільки – лясь-лясь!..

– Аге-гегей, перси?!! – кричить Сірак. – Ходіть за мною, я приведу вас до скіфів, бо ваш цар не знає до них дороги!

І військо покірно йде за ним, йде... йде... йде... До загибелі своєї йде...

– Спиніться! – хоче крикнути їм онімілий Дарій. – Ім'ям Ахурамазди велю вам: спиніться! Слухайте говоріння моїх слів: спиніться! Схаменіться, перські мужі, куди і за ким ви йдете, як стадо покірних овець? Вас веде злий дух Ангро-Манью!

Нарешті розтуляє вуста, кричить і прокидається у своєму похідному шатрі, прокидається, мокрий від липкого, огидного поту, хапає пересохлим ротом задуже пахощів, що куряться у мідній чаші, важке повітря...

Про свій сон, про того сака-пастуха, він не говорить нікому, навіть атравану більше не згадує. Той сон чаїться в ньому, як хижий звір, у засідці чигає, і ось-ось стрибне, розбатує ту грань, що відділяє сон від буття, і вирветься на волю, і вчинить переполох у війську. А вирветься сон із його голови, поповзуть чутки військом про обезголовленого сака, який водить їх, і тоді лиха не обберешся. Військо і так уже втрачає віру в перемогу, а тоді...

О, тільки не це. Зціпити зуби і нікому, нікому ні слова про той сон. І самому про нього забути.

Забути, забути, забути!!!

Немає, не було ніколи того сака і не буде! То злі духи, темні сили темного царства Ангро-Манью навіюють йому той сон.

І він намагається не думати про нього, але заснути вже не може і тяжко-важко перевертається з боку на бік у своєму шатрі, а тоді схопиться – розпатланий, із закудланою бородою і виряченими великими очима, – блукає по шатру, наче що загубив і не може знайти.

І серед того блукання ні-ні та й зрине думка, кресоне мізок, як блискавиця хмаровиння, а що коли той сон віщий?

І тоді, рвучи на собі хітон, він кричить:

– Гей, люди! Годі вам спати! Танцівниць до мене ведіть, хай танцюють у моїм шатрі до білого ранку!

І приводять похмурі, нелюдимі й німі євнухи у царське шатро зграйку юних, заспаних і переполошених танцівниць, дівчаток років дванадцяти-шістнадцяти, дочок

різних народів і племен. Лячно зиркають вони на бородатого грізного царя, що чорним хмаровищем бовваніє у шатрі... О, який у нього вигляд!

Швидше, швидше танцювати, у танку спасіння.

І змахують руками, наче хочуть зграйкою злетіти, і пливуть, пливуть по колу... На їхні голі, тендітні, в декого ще дитячі тіла накинено легенькі прозорі серпанки, але той бородатий чорний цар їхніх тіл, на щастя, ніби не бачить, він дивиться крізь них і думає про щось своє – важке, гнітюче, безнадійне. Кажуть, що цареві сняться страшні сни, бо він часто кричить уві сні: "Спиніться!.. Спиніться!.. Не йдіть далі! Не вірте йому!.." А за ким не йти – того ніхто не знає.

І дівчатка чимскоріш пливуть у танку, наче хочуть випурхнути із шатра, із перської орди.

Ой мамочко, ой матусенько...

На різних мовах подумки кличуть вони своїх матерів, а матері їхні, зґвалтовані й розтоптані, давно вже згоріли в вогнях, що бурхають всюди, де проходить перський воїн, і попіл їхній розвіяно по світах...

– Ой мамочко, ой матусенько...

А бородатий чорний цар кам'яною брилою нависає над ними і не зводить із них великих блискучих очей і щось думає, думає...

Про що і про віщо він так страшно думає?

Швидше, швидше танцювати, щоб він не встиг ні на якій спинити свого чорного погляду...

Ой мамочко, ой матусенько...

Вигиналися зміями гнучкі дівочі стани, плавно злітали руки, і благали танцівниці, щоб ті руки крилами стали... Не ставали руки крилами лебединими...

Ой мамочко, ой матусенько...

Тихо, тихо, чорний цар уже спить.

Врятовані.

І вони всі разом, одна поперед одної зграйкою випурхують із шатра у темін чорної ночі, махають руками... Ні, не стають їхні руки лебединими крилами.

А чекають їх біля шатра страшні євнухи, а в шатрі спить чорний страшний цар.

Ой мамочко, ой матусенько...

Не стали руки крилами.

Дарій про Перську державу[30]

Я – Дарій, цар великий, цар царів, цар багатоплемінних країн, син Віштаспа, Ахеменід, перс, син перса, арієць із арійського роду.

Говорить Дарій-цар: "Ось ті країни, які я захопив, крім Персії, я над ними володарюю, мені вони приносять данину, те, що мною говориться, вони виконують, вони тримаються мого закону: Мідія, Елам, Парфія, Арейя, Бактрія, Согдіана, Хорезм, Дрангіана, Арахозія, Саттагідія, Гандара, Індія, Сака Хаумаварга, Сака Тигрвхауда, Вавилон, Ассирія, Аравія, Єгипет, Вірменія, Каппадокія, Лідія, Іонія, Сака, які за морем, фракійці, іонійці шоломоносні, Лівія, Ефіопія, Мачія, Карія". Говорить Дарій-

цар: "Коли Ахурамазда побачив цю землю в стані сум'яття, тоді він передав її в мої руки, зробив мене царем. Я – цар. З волі Ахурамазди я її, землю, поставив на місце. Те, що я підвладним народам велів, те вони виконували у відповідності з моїми бажаннями. Якщо ти подумаєш: які численні були країни, якими володів Дарій-цар, то подивись на зображення підданих, які підтримують трон. Тоді ти дізнаєшся, і тобі стане ясно, що спис перського воїна проник далеко, тоді тобі стане відомо, що перський воїн далеко від Персії разив ворога". Говорить Дарій-цар: "Те, що я зробив, все те я зробив з волі Ахурамазди. Ахурамазда мені допоміг, щоб я здійснив діло. Мене хай оберігає Ахурамазда від усякої скверни, і мій дім, і цю країну. Про це я прошу Ахурамазду, це мені Ахурамазда дасть, хай дасть. О людино! Повеління Ахурамазди хай не здаються тобі поганими, не ухиляйся від правильного шляху, не будь непокірливим".

І хто б міг подумати, що у степу, рівнинному й відкритому, де навіть одинокий вершник видимий як на долоні, де обрій проглядається від обширу й до обширу, так ось у такому степу міг заховатися цілий народ.

Наче крізь землю попровалювалися скіфи! А з ними і їхні багатотисячні табуни коней, отари овець, стада худоби, на які так розраховував Дарій, ідучи в похід. Не напасешся ж для сімсоттисячної орди свого харчу! А орду треба годувати хоча б двічі на день. А ще краще, то й тричі. Але для чого брати із собою харч, коли йдеш на багаті племена? Так розраховував Дарій та його полководці, про це було оголошено у військах – харч собі здобудете у скіфів, вони багаті. А вже з перших днів походу виявилось, що добути у скіфів коня, вівцю чи яку худобину – не так і просто. Щоправда, перси спершу не падали духом, бо, переправившись через Істр, гнали отари овець, які вони захопили у фракійських племен. Тому в перші дні на брак їжі воїни не скаржилися. Вранці хоч і обходились жменею підсмажених зерен гендumu – пшениці, та шматком пеніру – сиру, зате увечері мали кулламе – овече м'ясо. Одного барана видавали на десятьох воїнів. Його різали так вправно, що на землю й не капало. До надрізу на шиї по черзі присмоктувалися усі десятеро і гарячу, паруючу кров барана висмоктували, висосували до краплини. Зголоднілі за день, швидко п'яніли від гарячої крові, витирали долонями закривавлені роти, поляскували себе по животах – є сила у тілі. Із барана знімали шкуру, вичищали нутроші і замотували барана в його ж шкуру, міцно зв'язували і клали його у яму на гарячий попіл. Зверху засипали трохи землею і потім розводили вогнище. Годин за три виймали барана, спеченого у його ж власній шкурі, – кулламе, смачне, паруюче м'ясо, яке їси і ніяк не наїсися і яке потім навіть сниться. Та й один баран на десятьох – не те, бо кожний з десятьох сам-один упорався б із цілим... Але терпіли, сподіваючись на кращі, ситніші дні. Не сьогодні-завтра здоженуть скіфів, захоплять їхні табуни, отари, стада, отоді вже від'їдяться за всі дні. А поки що вранці лизькали ще звечора обгризені кістки, все, що залишалося від кулламе, одержували по жмені підсмажених зерен гендumu і на цілий день пускались у погоню за скіфами.

Невловимі скіфи то щезають на день-два, і перси тоді й зовсім безпомічні, бо не знають, у який навіть бік повертати, то вигулькують раптово на обрії, і перси тоді оживають, бо знають тепер, хоч у який їм бік кидатись... Але скільки б вони не

ганялися за кочовиками, відстань між ними і персами завжди залишалася незмінною: один денний перехід.

Вже з перших днів походу Дарія ні-ні та й непокоїла така дивна поведінка скіфів. Але перський цар ще міцно вірив у свою перемогу, адже перевага була на його боці, він мав більше військо. Зрештою, він мав орду, яка могла б просто поглинути, проковтнути кочівників з усіма їхніми стадами і табунами! І хоча скіфів не вдалося застукати зненацька та захопити їхні табуни й стада, але вони все ж відходять, а перси йдуть за ними. А відходять тому, що бояться персів. Але так довго тривати не може, настане день, коли скіфи, хоч-не-хоч, а змушені будуть прийняти бій, якого так багне Дарій. А відчувши на своїх шиях міць перських мечів, вони тоді й думати забудуть про свою "дивну" війну.

А поки що "дивна" війна триває.

Поки що відходять і відходять скіфи, водять і водять за собою персів, і кожний день такої гонитви безводними степами під пекучим сонцем виснажує персів і віддаляє од них перемогу.

Дарій про самого себе

Уривок

"...як воєначальник, я – відмінний воєначальник... Я володію невтомною силою в руках і ногах, як вершник, я – відмінний вершник. Як стрілець із лука, я – відмінний стрілець із лука, як у пішому, так і в кінному бою. Як списоносець, я – відмінний списоносець, як у пішому, так і в кінному строю. Це здібності, якими мене нагородив Ахурамазда, і я зумів використати їх. З волі Ахурамазди те, що мною зроблено, я зробив дякуючи цим здібностям, якими Ахурамазда мене нагородив. О, підданий, знай твердо, який я є, і які мої здібності, і яка моя перевага. Хай тобі не здасться лжею те, що почуєш вухами. Хай тобі не здасться лжею те, що мною зроблено".

Розділ третій

Осине гніздо Сифії

Не знав Дарій, що "дивну" війну владика скіфів Іданфірс просто змушений був вести із персами. Іншого виходу в нього не було, як не було і достатньої сили, щоб протистояти Персиді і дати їй вирішальний бій. В перші дні, як тільки дійшли чутки про похід персів, Іданфірс спішно відрядив свого посланця до сусідніх племен із завданням будь-що схилити їх на скіфський бік. Одних схилити лестощами (потім за ці вимушені лестощі можна буде відомстити!), других – обіцянками не чіпати їх більше, якщо вони допоможуть скіфам, третіх взяти погрозами: впораємось, мовляв, із Персидою, візьмемося за вас, непокірних... А тоді – начувайтесь, тоді не буде вам місця у степах. Але погрожувати, звісно, треба натяками, дати їм зрозуміти, а не казати у вічі.

Особистим своїм посланцем владика вибрав Тапура.

Молодий вождь східних кочовиків – і про те добре знали у степах – не дуже корився владиці, бунтував, діяв на свій розсуд, часом наперекір владиці. І якщо вже він – непокірний вождь – діє з Іданфірсом спільно і прибув від його імені, то, виходить, загроза і справді тяжка. Інакше самолюбивий Тапур не змирився б із владикою.

Приблизно так міркував Іданфірс, коли гадав, кого послати своїм посланцем на раду племен.

Тапура ж напучував:

- Поїдеш в урочище Пантікапи. Там, оповіщені моїми людьми, зберуться представники савроматів, будинів, гелонів, таврів, агафірсів, меланхленів та неврів. Зумієш їх схилити на свій бік - малою кров'ю здолаємо Персиду. Бо першими у бій виставимо чужі племена, хай вони помолотять персів, а коли вони і перси обезсиляться - вдаримо ми, свіжими силами. І малою кров'ю здобудемо перемогу. Така моя задумка. Але про неї чужим племенам не говори. Будь лисицею і хвостом замітай свої сліди. Мовляв, Персида напала не тільки на нас, скіфів, а й на вас...

В очах Тапура спалахували вогники.

- Зрозумів тебе, владико. Я теж так думаю: як зборемо Персиду малою кров'ю, потім притиснемо і своїх спільників.

- Ти мудрий, як гадюка! - сказав задоволено владика, і в його устах це прозвучало як велика похвала. - Щасливої дороги!

Але повернувся Тапур із не дуже втішними вістями.

Хитру задумку Іданфірса повністю не вдалося здійснити.

На раді вождів і старійшин в Іданфірса Тапур відразу по поверненню доповів про наслідки своєї поїздки.

Коли посланці племен зібралися в урочищі Пантікапи й зійшлися у велике коло, скіфи рознесли всім чаші з вином, сир і в'ялене м'ясо.

Раду почав Тапур, піднявши свою чашу.

Почав тихо і мирно, дещо навіть запобігаючи перед посланцями племен:

- Хай дарує нам бог Папай добре здоров'я і силу молодечу!

Посланці гелонів та будинів схвально закивали чубатими головами, а посланець таврів визивно кивнув:

- Маємо своїх богів, то чому в чужих, скіфських, мусимо позичати здоров'я та силу?.. Як би нам те здоров'я та не вилізло боком.

- Скіфи задарма нічого не дають! - вставив слово і посланець неврів, але чашу із скіфським вином випив одним духом.

- Так говорять у наших степах, - стримано мовив Тапур. - А здоров'я та сила, від чийх би богів не йшли, ще нікому не шкодили.

- Авжеж, - сказав посланець неврів, сказав, мовби згоджуючись із Тапуром, але по тону, яким він мовив, ясно стало, що думає він про інше.

Інші посланці поки що не втручалися у розмову.

Тапур коротко розповів про прихід перського царя у... він хотів було сказати "у скіфські степи", але в останню мить передумав і з притиском закінчив:

- У наші степи!

- Авжеж, - озвався посланець неврів, - у наші... - Але знову по тону, яким він мовив, виходило, що він думав про інше.

- Наші коні вже осідлані, акінаки наточені, а стріли наші, як завжди, жадібні до

чужої крові! – вигукнув Тапур. – Всі наші чоловіки вже зібралися, і над нашою землею вже пролунали бойові кличі родів. Тепер час кричати вам свої бойові кличі. Перси сунуть тьмою, і нам буде зле, якщо ми не домовимось про спільні дії.

– Не нам, а вам! – крикнув посланець таврів. – Вам, скіфи!

– Про персів ми чули, – озвався невр. – "Велике вухо" рознесло вість про персів у всі усяди. Але перси прийшли до вас, скіфи, ви й зустрічайте своїх гостей. А ми тут при чім?

Шукаючи підтримки своїм словам, він глянув на тавра.

– Хитрі скіфи хочуть, щоб ми підставляли за них свої голови під перські мечі, а груди під їхні списи і стріли! – вигукнув тавр. – Перси – не наші гості, і не нам про них мову вести. Ми живемо у горах, і перси до нас не дійдуть. Та й чого їм до нас іти? Ми – народ маленький і з персами не ворогували. А ви, скіфи, тинялися по світах, були в Мідії та інших краях, там досадили персам, от вони і прийшли до вас.

– Але наші степи... – почав було Тапур, та його перебив посланець агафірсів:

– Не тільки ваші степи, скіфи, а й також вони наші! А ви, скіфи, колись прийшли сюди ордою, вигнали кіммерійців і захопили собі їхній край, зробивши його своїм. Ви кривдите нас, грабуєте наші поселення і кочовища, а тепер хочете, щоб ми вам ще й допомагали? Воюйте самі із персами!

Такої ж думки був і меланхлен.

– Агафірс правду говорить, – коротко кинув він.

– Мій народ теж так думає, – підсумував тавр. – До скіфів прийшли перси, хай вони і воюють. А своїх воїнів виставляти за скіфами не будемо.

Здійнявся шум і крик.

За скіфів були савромати, будини і гелони.

– Ми згодні допомогти скіфам, – сказали вони. – Пovoюєм Персиду, захопимо добру здобич.

– А потім вас захоплять скіфи, – вставив невр. – Якщо ми допоможемо скіфам, вони стануть ще сильнішими. А тоді нам не буде життя од них. Скіфам вірити не можна.

– Коли так, то – начувайтесь! – схопився Тапур. – Впоравшись із Персидою, згадаємо і про вас!

– Чули?! – закричав невр. – Чули, як погрожує нам скіф?

Посланці агафірсів, таврів, неврів та меланхленів покинули раду, а ті, що лишилися, пили вино, їли сир та в'ялене м'ясо і співали пісень цілий день.

Рада вождів і старійшин мовчки слухала Тапура.

– Ось так було, – закінчив Тапур свою розповідь. – З нами гелони, будини і савромати. Вони вже кричать бойові кличі своїх родів.

– А решта наших сусідів? – похмуро запитав Іданфірс. – Вдарять нам у спину чи втручатися у нашу війну із персами не будуть?

– Ухвалили не втручатися.

– Я цього й чекав, – зітхнув Іданфірс. – Жаль, не вдалась наша задумка.

– Вони переконані, що перси прийшли тільки до нас, скіфів, – сказав Тапур. –

Зрештою, вони бояться не так персів, як нас. Сильні скіфи небезпечніші за персів, – так вони говорили. Перси прийшли і підуть, а скіфи, себто ми, завжди у цих степах.

– Впоравшись із персами, візьмемось і за них! – зашуміли вожді. – Вони ще нас згадають!

Іданфірс повів бровою, і вожді вмовкну.

– Добре, – сказав владика. – Савромати, гелони та будини – надійні спільники. Використаємо їх і пустимо першими. Хай трохи помнуть їх перси, та й самі ослабнуть, а тоді вже вдаримо й ми. Тому зараз маємо всі разом домовитись, як нам зустрічати персів. Більш як десять кругів літ на нас ніхто не нападав. Полум'я війни спопеляло чужі землі, тепер воно перекинулось і до нас.

Помовчав, і засмагле лице його було непроникливим.

– Збиратися скіфові на бій, що птаху в політ. Птах махнув крилами і полетів, скіф скочив у сідло і помчав як вітер. Всі чоловіки Скіфії уже готові до бою. Я питаю вас, мудрі мої вожді і старійшини, як ми будемо зустрічати своїх гостей?

– А так, владико, щоб білими кістями лягли ті гості в ковилі! – під схвальний шум присутніх вигукнув вождь Скопасіс. – Треба спішно йти на захід, навістріч персам, і розбити їх десь біля Борисфену! І там всмак напоїти наших воїнів перською кров'ю.

Іданфірс довго мовчав, похитуючи головою в такт своїм думкам, а тоді запитав Скопасіса:

– Моя Права рука гадає, що в нас досить сил, аби розбити вщент всемогутню Персиду? Навіть з допомогою савроматів, гелонів та будинів?

– Не розіб'ємо, то самі ляжемо кістями! – запально вигукнув Скопасіс. – Але зустрінемо смерть, як і подобає: у битві!

– У щирості твоїх слів ніхто не сумнівається. І в мужності твоїй – теж, – сказав Іданфірс. – Але кістями лягти не штука. А штука в тім, щоб знищити Дарія. Але сил у нас замало. Дарій привів стільки війська, що здолати його у битві неможливо. Ми справді ляжемо кістями.

Вожді в один голос вигукнули:

– Краще смерть в бою, аніж ганебна втеча!

– Так, – кивнув Іданфірс бородою. – Краще загинути левом, аніж утікати зайцем. Тільки ось що... Не завжди втеча – то вже й ганьба. Є така штука, як військова хитрість... Поляжемо у битві, а вороги? Розбивши нас, вони захоплять наших жінок, дітей, наші табуни. І будуть пити вино на наших трупах. І поженуть у рабство наших жінок та дітей. Ні, нам потрібна перемога. А як вона здобута – не важливо. Ось чому ми не будемо ганятися за своєю погибеллю. Хай спершу за нею поганяється Дарій. А наші степи великі, вони проковтнуть не одну таку орду, як у Персиди.

– Я теж так думаю, владико, – озвався Тапур, як вмовк Іданфірс. – Перські коні перейшли Борисфен. Перси шукають нас. Вони хочуть битви. У битві для них спасіння, бо їх більше, як нас. І доки у них свіжі сили, доки вони не розгубили їх у степах, вони хочуть битися з нами. Вони хочуть навалитися на нас і роздавити нас, розтовкти, зітерти з лиця землі. І вони те зроблять!

Старійшини гнівно зашуміли, загукали:

- До чого Тапур нас кличе? Чи не здаватися на милість Дарія?

- Ні! - крикнув Тапур, збуджено блискаючи очима. - Не здаватися я закликаю вас, мудрі з мудрих, а перехитрити персів. А потім вже й розбити їх. Вигнати геть. Коли перси виснажаться, блукаючи нашими степами, коли вони розгублять у наших степах свої сили і віру в перемогу, ось тоді можна і дати бій. Прадіди нас учили: скіф і кінь - то є одне ціле. Коли ворог великий і дужий - кінь і скіф роблять вигляд, що тікають. А втікаючи, заманюють за собою ворога. Поводивши і виснаживши його, вибирають зручну мить і нападають на нього. Засипають ворога стрілами і знову зникають. І так робити доти, доки не обезкровиться ворог, доки він не втратить віру в свою перемогу. Тоді дати вирішальний бій.

Тапур закінчив і сів, важко дихаючи від збудження.

Іданфірс обвів уважним поглядом вождів.

- Правду каже Тапур: не кожна втеча є ганебною. Мусимо заманювати персів у глиб степів, у ті краї, де немає води. А пастівники будемо знищувати. І - вимотувати, вимотувати персів до останньої краплі сили. Осине гніздо Скіфії скрізь і всюди буде жалити чужинців, а само лишатиметься недосяжним для їхніх мечів.

Вожді та старійшини на знак згоди з владикою схилили свої голови.

- Із часів родоначальника скіфського народу Таргітая, - вигукнув владика, - із часів першого царя Скіфії Партатуа скіф ніколи не ходив у ярмі раба. Так я кажу, мудрі мої люди?

- Так! - вигукнули вожді та старійшини. - Не ходив і не буде ходити. Поки сяє у небі Колаксай і тече Арпоксай, доти скіф вільний, як птах у небі!

- Будемо заманювати персів на схід, - звівся владика. - Все. Вирушайте, вожді, до своїх військ!

Розділ четвертий

Мілено, ненько сиза моя...

Не думала вона повертатися до Тапура, не гадала, а так воно сталося... А може, й думала, та сама собі не зізнавалася, гнала од себе ті думки, а серцем поривалася до нього. А може, така її доля - скільки од скіфів не тікай, а нікуди не втечеш, як не можна втекти від самої себе...

Її зустріли вивідники Іданфірса, коли вона, мокра, цокочучи зубами від холодної ранкової води, вибралась із Істру на скіфський берег. І треба ж було їй, розказавши вивідникам все, що вона знала про персів та їхні наміри, мчати на південь, до моря, до батькової домівки. Скільки там лишалося тієї дороги? Днів три-чотири?.. І була б вона оце вдома, біля домашнього вогнища, і раділа б, що всі злигодні залишилися позаду... Так ні, вона запитала тоді у вивідників, де зараз вождь Тапур... Запитала просто так, запитала, бо нічого із собою не могла вдіяти... Вивідники сказали їй, що Тапур зовсім недалеко звідси, що він із своїм військом іде південним краєм навстріч перській орді... І висловили бажання провести її до Тапура. І вона сказала тоді сама собі: гаразд, я поїду до нього, хоч і не збиралася повертатися до Тапура. Але повернуся не назавжди, а

тільки на день... ні, на півдня... ні, лише на мить... Так, так, лише на мить, щоб сказати, що немає вже Лікти... Сказати, подивитися на Тапура і... І повернутися додому. А Тапур хай шукає собі іншу дружину, котра зуміє народити йому сина... А вона... вона повернеться до батька, до своїх громадян.

Вона відвела біду від свого міста і тепер може повернутися додому.

Ось так вона думала, їдучи із царськими вивідниками до війська Тапура. Бачать боги, не думала вона повертатися до Тапура, так сталося... Коли зустріли Тапурове військо, що рухалось навстріч персам, вождя не було. Ватаг Анахаріс сказав їй, що вождь помчав на раду до владики Іданфірса і повернеться через кілька днів. А ще ватаг Анахаріс сказав, що Тапур шукав її по всіх усядах, аж до Борисфену його люди доходили, але її ніде не знайшли. А ще їй сказав Анахаріс, що вождь кожен день думає про неї і дуже гнівається на себе, що так тоді вчинив із нею... І ще ватаг Анахаріс сказав їй, що вона мусить негайно повертатися у кочовище Тапура, бо вона – господиня усіх його людей, і разом з жінками та дітьми відійде на північ, куди відходять зараз всі, хто не може тримати зброї в руках. І вона... вона згодилась... Не розуміла, що з нею діється, але чомусь раптом її потягло у край Тапура дужче, аніж додому...

Ватаг Анахаріс виділив для неї два десятки вершників, щоб з нею нічого не трапилося в дорозі, і велів воїнам берегти дружину Тапура, як свої очі.

І вони поїхали.

І – дивно, коли дісталися до кочовища Тапура, Ольвія розхвилювалася. Невідь-чому розхвилювалася. Мала таке відчуття, ніби після довгої-довгої розлуки повернулась вона нарешті до рідної домівки. Зовсім недавно, глибокої ночі, охоплена ляком, кинулась вона у відчаї в чорний і не знайомий їй степ, кинулась майже на вірну загибель, але з надією, що назад вона ніколи-ніколи не повернеться. Не повернеться, навіть якщо це буде коштувати їй життя. І ось... повертається. Аж зраділа, як заглянула у долині знайоме кочовище... Ніби вік його не бачила...

Здалеку заглянула велике біле шатро. Її шатро. І тенькнуло серце... Її шатро... Те шатро, із якого вона тоді вночі утікала. Втікала з дочкою... З дочкою, а повертається сама... І немає більше дочки, бо із світу предків ніхто й ніколи не повертався... І захотілося їй поплакати. І поплакати, і перед кимось вилити все, що у неї на серці... Ой, як їй хотілося у ту мить виплакати біля рідної душі, яка б поспівчувала їй, розмаяла б її горе... І ще захотілося їй комусь розповісти про Лікту... Все, все розказати: якою вона була, як вона гарно посміхалася у сні, яке у неї було личко миленьке, які чорні й блискучі оченята...

Вона згадала Мілену, сліпу свою рабину, і їй захотілося побачити Мілену. І вона зрозуміла, що тільки одна Мілена вислухає її, утішить, як зможе, і тільки перед сліпою рабиною вона поплаче і все-все їй розкаже про Лікту... Мілена допомогла їй тікати тієї чорної ночі, Мілена від усього серця поспівчуває її горю...

І Ольвія заквапилась, коня підганяє...

Швидше б до Мілени, швидше б до Мілени...

Ось і Три Колодязі поминули, ось кривими вуличками між повозками та юртами

запетляли, ось уже й на взгірок до білої юрти піднялися... То, здається, їй біжать назустріч?.. А де ж Мілена?.. А втім, хіба сліпа рабиня збіжить із зрячими?..

Зустріли її начеб аж радісно.

- Просимо, велика господине, просимо, - кланялись їй родичі і слуги вождя. - Твоє білосніжне шатро чекає на тебе.

Ольвія зіскочила з коня, оглянулась.

- Де Мілена?.. - спитала нетерпляче. - Чому рабиня не зустрічає свою господиню?..

Домочадці і слуги вождя дуже здивувалися, чому це господиня так стривожено і нетерпляче питає про якусь стару і нікому не потрібну сліпу рабиню...

- Де Мілена?.. - повторила Ольвія. - Я хочу бачити свою рабиню! Що з нею?..

- Нічого, - сказав доглядач кочовища, старий білий скіф. - Здається, Мілена помирає... Чи вже померла.

- Що з нею?.. - кинулась до нього Ольвія.

- Її в груди ударив копитом кінь. - Дуже здивувався доглядач кочовища, що дружина вождя так розхвилювалася за якусь там рабиню. - Прошу господиню не хвилюватися, у Тапура досить рабинь і без Мілени.

Ольвія не дослухала, розштовхуючи домочадців, кинулася в юрту рабів.

Випросталась і завмерла.

Мілена лежала на брудному клапті повсті і важко, із хрипом і свистом дихала. Біля неї стояла чаша з водою, лежав шматок м'яса, який обліпили мухи... Мухи повзали й по обличчю сліпої рабині.

- Мілено?.. - зойкнула Ольвія. - Я так хотіла тебе бачити... Що з тобою?.. Я повернулася в кочовище... Я так хотіла тебе бачити...

- Ольвіє?.. - затремтіла Мілена, і на блідому її, вже помертвілому обличчі мигнула якась жива іскра. - О боги!.. Це мені вчувається голос господині чи господиня справді біля мене?..

- Я тут, Мілено, біля тебе... - Ольвія зняла з себе куртку і заходилася нею махати, виганяючи з юрти мух. - Я повернулася в кочовище... З горем повернулася, хотіла поплакати, але бачу, в тебе ще тяжче горе... Ох, Мілено...

Вигнавши мух, накинула куртку на себе, присіла біля рабині, дивилася на її зморшкувате, неприродно біле лице, на сиве волосся, на закривавлену ганчірку на її грудях...

- Говори, говори зі мною, господине, - благально шепотіла сліпа рабиня. - Я так зголодніла за твоїм голосом... Я так за тобою скучила... Дня не було, щоб я про тебе не думала, моя добра, моя сердечна господине... Говори зі мною, ой, говори... Ти жива, здорова? А яке у тебе горе?.. Говори, говори...

- Жива, Мілено, - тихо мовила Ольвія. - Я жива, а доньки у мене вже немає... Моєї маленької Лікти вже немає... Перський цар напав на Скіфію і першою вбив мою Лікту...

- Чим завинила твоя крихітка перед чужинським царем?

- Не знаю... Мабуть, тим, що вона - скіф'янка. А перси прийшли винищувати скіфів, от і почали з моєї дочки.

- На все воля богів, - як могла, утішала сліпа рабиня свою господиню. - А люди... люди малі та слабі. Що вони вчинять супроти волі богів? Не відчаюйся, господине. Життя мого лишилося з гороб'ячий скік, воно догорає, і я ось-ось вирушу у світ прашурів. А там я стану рабиною у твоєї доньки. Я берегтиму її на тім світі, як свою дочку. Вір мені, господине.

- Вірю, моя добра Мілено. Не помирай, я так спішила до тебе. Ти мені як рідна, нікого в мене немає зараз у кочовищі, одна ти.

- І я про тебе думала усі ці дні. А зараз так щомиті про тебе думаю. Лежу, помираю, а думки біля тебе: як там моя господиня? Чи дісталася додому, чи щаслива її дорога?.. І так мені хотілося хоч ще раз тебе побачити... Ой, що я кажу... У мене ж немає очей. Будь прокляте рабство!

- Мілено, ти для мене ніколи не була рабиною. Ти для мене була і назавжди залишишся людиною. А таких людей, як ти, небагато у цьому світі.

- Спасибі тобі, моя добра Ольвіє, - шепотіла Мілена. - Я щаслива, що доля звела нас і що ти стрілася на моїй чорній сліпій дорозі. Тепер і помирати легше... Говори, господине, говори... Я хочу востаннє почути твій голос. Більше у мене немає нікого, і ніхто не пом'яне мене, крім тебе.

Рабиня захрипіла, тяжко, надсадно, видно, з останніх сил, і в грудях у неї забулькало. Ольвія зрозуміла, що все... І стало тяжко їй, що вона безсила допомогти людині, яка гине.

- Як ти не вбереглася, Мілено?..

- Старію... - білими губами шепотіла Мілена. - Задумалась і незчулась, як на коня натрапила... А він із тих... необ'їжджених лошаків... Вдарив копитом, груди пробив, і життя моє відлітає геть. Та й кому я тут потрібна? Добре, що хоч не викинули мене на смітник, як собаку, а в цій юрті поклали... Ох... прощай, моя добра господине, прощай...

Ольвія схилилась над рабиною, погладила її сиве волосся.

- Не помирай, Мілено, не йди у той світ. Я буду молитися, щоб боги порятували тебе.

- Вже пізно, Ольвіє. Я йду в царство Аїда, а звідти Кербер назад нікого не випускає. Не чекати вже мені Телесфора, не прийде він до мене з рятунком. Та й далеко я лежатиму від свого міста. Не прийдуть у скіфський край грецькі боги. А білій богині дадуть іншу рабиню, молоду та сильну, і піде життя далі своїм шляхом.

- Не говори так, Мілено. Я зараз же погукаю скіфських знахарів, вони вилікують твою рану.

- Посидь ліпше зі мною, - спинила її Мілена. - Знахарі вже напували мене зіллям. Та скіфське зілля для мене не цілюще. Я ж не скіф'янка. І Скіфія - не моя рідна земля, щоб її зілля допомагало. Коли б мені зілля із рідного краю, то, може б, і порятувало... Та що там... Видно, боги хочуть, аби я пішла в царство Аїда. І дорогу я бачу... А по ній люди йдуть... Ой, багато люду іде на той світ. І мені руками махають. Буду, мабуть, збиратися в дорогу, пора вже... Почула тебе, погмоніла з тобою - і пора...

Ольвія стисла її руки.

- Мілено, ти ще будеш жити. Я пошлю гінців до греків. Попрошу свого батька, щоб прислав найкращих лікарів. Родон допоможе тобі. Родон порятує тебе...

Так уперше в розмові зі своєю сліпою рабинєю згадала вона ім'я батька свого.

Закричала щось Мілена, вчувши те ім'я, засилкувалася звестися, але захрипіла і впала навznak.

- Яке ти щойно ім'я згадувала? - важко дихала сліпа рабиня. - Повтори!.. Швидше повтори те ім'я, доки я ще не оніміла назавжди.

- Родон... - розгубилася Ольвія і відчула, як серце чомусь тривожно і страшно стислося. - Так звати мого батька. Він глава колегії архонтів Ольвії. Я попрошу його, він допоможе... Найкращих грецьких лікарів пришле... - говорила, аби заспокоїти рабиню, а сама у відчаї думала: які там лікарі, як Скіфію оточує перська орда! Жоден гонець не прорветься до Понту, та й Мілені скільки там жити лишилося...

- Родон... - повторила Мілена, все ще не вірячи почутому.

- Родон, - підтвердила Ольвія і злякано прикусила язика, бо Мілена затремтіла, руки її, жовті, кістляві, з тремтінням мацали перед собою, шукаючи Ольвію.

- Я була жоною Родона, - повільно, чітко вимовляючи слова, мовила сліпа рабиня якимось неприродним, наче чужим голосом, і Ольвії стало страшно від того голосу, від почутого...

Забракло повітря.

- То ти... ти мені... - і ніяк не могла вимовити останнього слова, - ти мені...

- Ольвіє!.. Дочко моя! - тихо прошепотіла Мілена, бо крикнути у неї вже не було сили, а заплакати - не було сліз. - Так ось ти яка стала... Моею господинею, а я - твоєю рабинєю... О боги!.. О, чому такий жорстокий цей світ?.. Ми ж усі люди, а не звірі. Люди, правда ж, дочко моя?

- Правда... мамо... Люди.

- Чому ти Ольвія, а не Лікта?

- Народні збори назвали мене ім'ям свого міста за заслуги батька. Іншого свого імені я не знала.

- А я тебе звала Ліктою...

- Мамо... - прошепотіла Ольвія. - Я допитувалась у батька про тебе, та він завжди гнівався... І говорив, що тебе вже й на світі давно немає...

- Ні, Лікто моя... Ні, Ольвіє моя... Жива я... Досі була живою. Твій батько продав мене у рабство, - важко, з останніх сил говорила Мілена. - Я зрадила його, бо ніколи не любила його... Мене силоміць віддали за Родона. Я народила дочку, а потім... потім повернувся мій коханий... І я не могла з собою нічого вдіяти... Я хотіла щастя і любові... Так хотіла свого щастя... Нахилися до мене, дочко... Очей у мене немає, але є ще руки...

Ольвія нахилилась, Мілена тремтячими руками хапала її за плечі, гладила їх, гладила волосся, обличчя, задихаючись шепотіла:

- Очі... Люди добрі, дайте мені очі... Боги всемогутні, благаю вас, поверніть мені очі. Хоч на мить... На одну лише мить. Тільки гляну на свою дочку... тільки подивлюся,

яка вона... Очі!.. Будьте ви прокляті, поверніть мені очі! Очі!!!

Крикнула, рвонулась Мілена до своєї дочки, захрипіла і впала навznak.

Зойкнула Ольвія, а мати вже мертва.

- От і зустрілися, мамо...

І поплив перед нею туман, залякла біля матиного тіла. І здавалося їй, що чорна ніч упала на землю. На душі було гірко і порожньо. Чи буде коли у світі господарювати добро? Чи стане коли світ щасливим, а люди - людьми? Як тяжко жити у світі, де навколо стільки зла та звірячого свавілля!..

І боги... всемогутні боги, чому ви не повернули матері хоч на мить очі? Хіба й ви такі жорстокі, боги?.. Чим перед вами завинила мати, що ви так жорстоко її покарали?.. Вона ж хотіла щастя. Вона хотіла тільки щастя. Одного щастя, а ви кинули її за це у рабство, у вічну пітьму.

Примарився їй степ.

Ковила, прадавні могили...

Стоїть вона край дороги, а дорога та чорна-чорна, як вуглина... І йде на ній багато похнюплених, згорьованих людей. І бачить вона серед них Мілену... Сліпа рабиня простує з немовлям на руках...

- Мамо?! - кричить Ольвія.

Мовчить сліпа рабиня.

"То Мілена понесла у світ пращурів свою онуку, - чує вона голос. - Хто йде у той світ, той уже німий, і уста його забули людську мову".

- Мамо?! - кричить Ольвія. - Ти чуєш мене, мамо?! Бережи Лікту. Я теж скоро до вас прийду... Там зустрінемося!..

- Господине, господине... - термосить її хтось за плече. - Пора збиратися. Всі вже в кибитках на колесах, пора вирушати в далеку дорогу. Перси близько... Всім, всім треба йти на північ.

Ольвія схоплюється.

- А-а... Мілена де?

- Рабиня вже пішла у світ пращурів.

- По чорній дорозі.

- Кажуть, що туди дорога завжди чорна.

Ольвія хоче йти і не може зробити бодай крок.

- Господине, всі вже зібралися. Тебе чекають. Зараз біле шатро розберемо і поїдемо далеко на північ.

- Я не поїду на північ.

- Господине, скоро тут будуть перси.

А вона все ще не збагне, що з нею.

- Люди... - шепоче вона і нічого перед собою не бачить. - Допоможіть мені поховати мою ма... - І трохи було не вимовила "маму", та вчасно схаменулася. Для чого скіфам знати, що ця мертва сліпа рабиня - її рідна мати? - Допоможіть поховати мою рабиню...

- Рабиню загребуть і без тебе, господине.

- Ні, я хочу сама її поховати.

Поховали Мілену тихо та непомітно.

Бо не до похоронів було, як перська орда вже за кряжем отаборилась. Тут живі душі треба хутчіше рятувати, де вже про покійників дбати. Та й померла, звісно, не знатна жінка, і навіть не скіф'янка вільна, а чужачка. Рабиня. А таких просто заривають у землю, і все.

І не могла Ольвія сказати, що та рабиня її мати, але все ж наполягала, щоб Мілену поховали не як рабиню, а як просту вільну скіф'янку...

- Вона померла у Скіфії, хай буде вона скіф'янкою, - сказала Ольвія. - Вона заслужила на це.

Погукали покійницьку повитуху.

Прийшла стара жінка з чорною бородавкою на носі, з великою мідною сергою у вусі. На Ольвію навіть не глянула, веліла покійницю винести із шатра і покласти на розстелену шкуру бика.

Ольвія сама винесла Мілену, обережно опустила її легке і висохле тіло на шкуру. Востаннє подивилася на матір. Лежала перед нею маленька сухенька жінка із зморшкуватим жовтим личком, тільки чорні стрілки брів вказували на її колишню вроду і молодість. Волосся було білим як сніг: побілила його так пільма рабства. На обличчі Мілени - жодних слідів мук чи важкого, горьованого життя. Лежала спокійна, лагідна.

І Ольвії хоч на мить стало легше, що мати її на тім світі заспокоїлась.

- Благополучної тобі дороги у світ пращурів, мамо...

Звелась і відступила на крок.

Покійницька повитуха, ставши на коліна, швидкими, завченими рухами загорнула Мілену в шкуру, перевертаючи її, наче колоду, туго спеленала труп і зв'язала згорток на ногах і грудях конопляною мотузкою. Вузли затягла зубами і, звівшись, виплюнула волокна від мотузки, задоволено прогуділа:

- Готово! Міцно зв'язала, не втече ваша рабиня із того світу. Можете брати.

Слуги поклали згорток на візок, запряжений парою комолих волів, взяли за батоги.

Покійницька повитуха веліла Ольвії надіти чорне плаття і низько, аж по самі очі, запнутися чорною хусткою. Перевдягання так пояснила:

- Щоб душа померлої не впізнала тебе у всьому чорному і не шкодила тобі потім... Вона подумає, що жінка у чорному - то не Ольвія, її господиня, а чужачка.

- Мілена ніколи не буде мені мстити, - сказала Ольвія.

- Такий звичай, - зло сказала повитуха. - Душі мертвих мстиві і небезпечні. Не вбережешся від них - лиха потім не обберешся. Все тобі пригадають. А ця, - кивнула на згорток, - була рабинєю, лиха зазнала у Скіфії чимало, тож буде мстити.

Ольвія більше нічого не сказала, мовчки перевдяглася у чорне, низько, по брови, запнула чорною хусткою.

- У люстерко не заглядай, - застерегла покійницька повитуха. - Через люстерко тебе може побачити душа померлої. І впізнає, хоч ти і вбралася у все чорне.

Ольвії дуже хотілося, щоб на неї бодай і через бронзове люстерко поглянула востаннє Мілена, та повитуха покійницька заквапила її:

- Швидше, господине, бо на обрії вже багато диму. Треба вирушати на північ, і так забарилися із цією рабинєю.

- Гей, рябі, гей!.. - загукали погоничі, ляскаючи батогами, повозка заскрипіла, і похоронна процесія рушила.

- Гей, волики, гей! - вигукували погоничі і тривожно позирали на захід, де здіймалися дими. - Швидше, рябі, швидше! Бо перси як наскочать, то всім нам доведеться на той світ іти.

Ольвія йшла за повозкою, а позад неї трое жінок замітали полиновими віниками сліди від коліс і людських ніг. Це робилося для того, щоб душа покійної не знайшла назад дороги та не повернулася до живих мстити за рабське життя.

І зникала стара рабиня із цього світу без слідів.

Погоничі покрикували на волів, жінки шаргали віниками, а високі дерев'яні колеса надривно скрипіли, ніби хотіли запитати: як же так? Прожила людина, і сліду від неї не лишиться?

"А колись же вона була юною та гарною дівчиною, - думала Ольвія, із змішаним почуттям жалю і страху поглядаючи на грубезний згорток на повозці. - А колись же вона любила, і білий світ був для неї широким, та світлим, та радісним. І сонце їй ласкаво світило, і думала вона, що вічна... Чи знала, що отак закінчиться її многостраждальна путь?.."

Скриплять колеса, гейкають погоничі, шаргають жінки віниками.

Шаргають, щоб ніякого сліду на цій землі не лишила сліпа скіфська рабиня, яку й за людину ніхто не мав. Та й зараз не мають, а хоронять так тільки тому, що раптом цього забавля господаря. І чим її так привабила до себе покійна рабиня? Хіба мало у вождя рабів та рабинь? Чого його так побиватися за якоюсь чужачкою, безрідною і сліпою?..

Скриплять колеса...

Шаргають жінки віниками.

І хочеться Ольвії крикнути: не замітайте сліду, все одно Мілена сюди не повернеться. Світ білий був надто жорстокий для неї, то чого ж вона сюди повернеться?..

Спинилися біля неглибокої і неширокої ями, сьак-так видовбаній на скору руку біля підніжжя якоїсь прадавньої скіфської могили. Погоничі взяли за два кінці згорток, зняли його з повозки і хотіли кинути його в яму, та Ольвія так глянула на них, що вони, злякавшись, обережно опустили згорток на землю. Ольвія постояла над матір'ю якусь мить і веліла опустити тіло у яму.

Погоничі обережно опустили згорток.

- Відійдіть геть! - веліла їм Ольвія, і вони поспішно відійшли.

Ольвія опустила на край ями, непомітно витягла з рукава важкий мішечок й опустила його у яму.

- Це тобі, мамо... щоб хоч у світі предків ти не знала злигоднів. Цього золота вистачить і тобі, і Лікті. Прощай!..

Брала пригорщами суху грудкувату землю, кидала її в яму, притрушуючи мішечок, щоб погоничі не помітили мішечка.

Випросталась.

- Загортайте!.. І насипте горбик землі. Щоб видно було, де лежить Мілена. Як скінчиться війна, я прийду на її могилу.

Розділ п'ятий

Чуби, яи вирости у Персії

"...скіфи вирішили не вступати у відкриту битву із персами... Скіфи почали повільно відходити, женучи скот, засипаючи колодязі і джерела і знищуючи траву на землі. Своє військо вони розділили на два загони[31]. До першого загону під орудою царя Скопасіса приєдналися савромати. Загін цей на випадок нападу персів на цю область повинен був відходити прямо до ріки Танаїсу, вздовж озера Меотиди. Якщо ж перси повернуть назад, то переслідувати їх... Два інших царства – велике царство під владою Іданфірса і третє, царем якого був Таксакіс, з'єднавшись в одне військо разом з гелонами і будинами, повинні були також відходити, тримаючись на відстані денного переходу від персів, і, таким чином, здійснити воєнний план. Перш за все потрібно було заманити персів у землі тих племен, які відмовилися від спілки із скіфами, щоб втягнути і їх у війну з персами. Якщо вони не побажали добровільно виступити проти персів, то їх потрібно було змусити воювати проти волі...

Прийнявши таке рішення, скіфи виступили проти війська Дарія, виславши вперед головний загін кращих вершників. Кибитки з жінками і дітьми, а також решту скоту, крім необхідної для харчування кількості голів, вони відправили вперед з велінням увесь час рухатись на північ..."

Геродот. "Історія". Книга четверта. "Мельпомена".

Розділивши свої війська, царські скіфи почали свою "дивну" війну з Дарієм.

Перший загін скіфів та савроматів, заманюючи за собою персів, повів вождь, повів Скопасіс, повів, знищуючи за собою все, що тільки можна було знищити.

Скопасіс вважався другим вождем після владики. Другим вождем, як для всієї Скіфії. Для своїх же племен він був царем, і підвладні йому скіфи інакше, як владикою, Скопасіса і не знали. Це було відомо Іданфірсу, і він дещо насторожено ставився до другого вождя Скіфії, вбачаючи в ньому свого достойного противника в царсті. Це був хитрий, кмітливий і везучий вождь, якого любили скіфи і за яким охоче ходили в походи. Він мав сильне військо, вірних людей і в своєму краї був повновладним господарем – чинив, що хотів і як хотів. Він хоч і визнавав Іданфірса за свого владику і завжди підкреслював це при зустрічі з Іданфірсом, але завжди чинив по-своєму. Іноді ж, напившись бузату, до якого він був великий охотник, Скопасіс кричав:

- Іданфірс? Хіба він цар?... Та що ви кажете?... А я і не знав. Та що мені ваш Іданфірс,

як я сам цар. От ви скажіть, хто я вам такий?

І скіфи всі в один голос весело кричали:

- Цар ти нам!.. Цар!!

- Ну так вип'ємо ще бузату, коли я вам цар! - кричав Скопасіс і напував хмільним бузатом всіх, хто до нього приходив. І сам при цьому так напивався, що розганяв все кочовище по степу.

Іданфірс вже б давно його прибрав, відрядивши при допомозі вірних людей другого вождя у світ предків, але Скопасіс хоч і був хитрим, але ніколи не був підступним. А потяг його до бузату, щоденні гульбища і зовсім робили його нешкідливим. Бо далі отих балачок, що він, мовляв, сам цар, Скопасіс ніколи не йшов і Скіфію не підбурював до непокори. А коли визрівав який похід, коли Скіфія збирала усі свої сили, Скопасіс першим приводив до Іданфірса свою орду, таких же відчайдухів, яким і сам був, і казав:

- Владико, я і мої люди належать тобі. Куди ти велиш, туди й підемо. Зброя у нас є, бузат є - чого нам ще треба?

- Ще й ворог є, - з іскринкою в очах казав владика.

- Так то ж добре, що ворог є! - вигукував Скопасіс. - Без ворога нудно у світі жити. З ким би я бився, якби не ворог, га? Хіба що із своїми, а так з ворогом душу відведу. А трапиться підходящий вождь у ворогів, то й на герць з ним стану. Чужу силу рознюхаю, свою покажу - веселіше буде жити.

Ось за цю відвертість і незлобивість і шанував Іданфірс Скопасіса, але все ж не спускав з нього недремного ока, хоч і вірив: на віроломство Скопасіс нездатний. Не з тих. Але вибрик, якщо попустити повіддя, може викинути. Бо він, як необ'їжджений кінь: довіряй йому, але тримайся міцно, бо в один мент опинишся на землі, під його копитами.

Коли перси з'явилися по той бік Істру, Скопасіс одним із перших прислав до владики гінця.

- Моє військо спішить до тебе, владико, зі зброєю і бузатом. Прохаю тебе, владико, не винишуй усіх персів, залиш трохи і для мене, давно вже не був у бійці.

Що він затіє, коли скінчиться війна, мабуть, того і сам Папай не відає, але доки бодай один перс лишатиметься у скіфському краї, Скопасіс буде вірний Скіфії. Це знав Іданфірс, тому й доручив Скопасісу очолити найбільший загін скіфського війська. Ще й частину своїх вершників передав йому на підмогу.

- Підеш серединою скіфської землі, - напучував він Скопасіса. - Першим зустріне персів Тапур із своїм летючим загonom, зустріне й почне їх дратувати. А коли розізлить добряче, то почне їх заманювати. А заманюючи, виведе персів на тебе. А далі ти вже почнеш водити за собою Дарія. Та, гляди, без мого дозволу у вирішальну битву з персами не встрявай. Води і води їх.

- Можна й поводити, - шкірив зуби Скопасіс, бо, як завжди, був під хмелем, а тому - веселий. - Покручу їх степами так, що й джмелі у їхніх головах загудуть.

Скіфи дуже любили Скопасіса за його простецьку, негорду вдачу. Хоч він і походив із царського роду (щоправда, по лінії матері), але ніколи не був чваньком, не хизувався,

не любив вбиратися в золото і міг з будь-ким – з пастухом, бідняком чи якимось волоцюгою без роду і племені – пити бузат. А напившись, обнімався і горлав пісні. Кажуть, йому якось не було з ким випити, то він погукав раба і пив з ним, ще й потім обнімався з ним і горлав пісні. А вранці, правда, звелів раба жорстоко висікти за те, що той проспав і пізно став до роботи. Тверезим він був з рабами, як і всі скіфи, крутим і волі їм не давав.

Отож коли скіфи дізналися, що головним загоном буде командувати Скопасіс, схвально загули.

– Гей, відчайдухи!!! – кричав перед військом Скопасіс. – За зброю вас не питаю, зброя у вас є. Бо який же скіф та без зброї? То він без жінки може бути, але тільки не без зброї. А ось за бузат вас запитаю. Гей, скіфи, чи є у вас бузат?

– Є!!! – в одну горлянку весело заревіло військо.

– Тоді гайда бити персів! – кричав Скопасіс. – Бо що то за бузат, як і побитися ні з ким.

Іданфірс посміхався, схвально кивав бородою, але в найближче оточення Скопасіса вткнув і своїх вивідників. Так, на всякий випадок...

Другий загін, який складався із війська владики Іданфірса та третього вождя Скіфії Таксакіса, мав теж відходити на схід, але дещо південніше загону Скопасіса. Він теж мав іти попереду персів, випереджаючи їх лише на один денний перехід, теж мав засипати позад себе колодязі та джерела і знищувати траву.

Обидва загони повинні були діяти так, щоб, женучись за ними, перси кидались то в один бік, то в другий. А коли вдасться розділити перську орду на дві половини, з тим щоб одна погналася за Скопасісом, а друга за Таксакісом, то й зовсім було б добре.

Другим загоном мав верховодити вождь Таксакіс. Іданфірс з відбірними тисячами вершників збирався рухатися північніше обох загонів. Прикритий двома крилами скіфського війська, владика був би недосяжний для персів, але міг у будь-який день прийти на поміч то одному вождю, то другому. Він здійснював загальне керівництво військами, і гінці від його стану і до обох загонів мали снувати день у день.

Скопасіс уже зник за обрієм, настала черга виряджати Таксакіса. Третій вождь Скіфії був дебелим, кремезним і надзвичайно дужим. На всіх змаганнях борців він незмінно виходив переможцем, і про його силу та спритність у степах ходили легенди. Кожний скіф мріяв хоч раз у житті збороти Таксакіса, – ото б загомоніли про такого степи! Але такий здоровань, який би зумів збороти третього вождя, ще, очевидно, не народився. Ті ж, хто зважувався – будь що будь! – збороти Таксакіса, – ризикували власними кістками. В залізних обіймах Таксакіса вони тріщали, як начеб були із сухого паліччя...

З усієї зброї Таксакіс визнавав лише дубинку, оковану залізом. Нею він трошив ворожі голови, як шкаралупу. Його важенну дубину ніхто, крім нього самого, підняти не міг. Точніше, підняти, може, дехто й міг, але ще й орудувати нею – то вже було занадто.

Владика Іданфірс – маленький і сухенький поряд з велетнем вождем – видавався

підлітком. Таксакіса він любив і навіть схилявся до думки всиновити його і зробити спадкоємцем царської влади. Але, маючи волячу силу і впертість, Таксакіс лишався у житті наївним, як дитина.

"Коли б до його сили та ще кмітливість і розум, – не раз, бувало, зітхав владика, – а так... Не вийде із нього царя. Сила силою, але потрібний ще й кмітливий та хитрий розум".

Та, попри той ґандж, Таксакіса він любив і коли говорив з ним, то очі його наповнювалися теплотою. Щирішої за Таксакіса людини годі було шукати у всьому царстві. А це теж немало значить. До нього владика теж приткнув своїх людей, але не для таємного нагляду, як то було із Скопасісом, а для помочі. Велетень Таксакіс іноді бував просто безпомічний і час од часу потребував мудрої поради. Ось таких людей – мудрих і вдатних на пораду – тримав при ньому владика.

– Пора, вождю... – Іданфірс м'яв у руках полинову стеблину і тихим голосом напучував Таксакіса: – Відходячи – замануй ворога. Але – не захоплюйся бійками. Знаю тебе, – з теплотою на нього поглянув, – замахнешся своєю дубиною і кинешся вперед, стративши голову. Будь хитрим, як гадюка. Наосліп не лізь. Не час іще. Доки перси не вимотані, вони сильніші за тебе. Не забувай про це ні вдень ні вночі. І скільки б ти їх не поклав дубиною, вони все одно здолають тебе. А ти мені потрібний живий, а не мертвий. Бо яка з мертвого вигода?

– Воно-то й так, – басом погоджувався Таксакіс.

– Не забувай: Дарій – мудрий полководець. І мудрий, і везучий. Кажуть, у себе вдома він за один рік виграв аж дев'ятнадцять битв і полонив при цьому дев'ять царів. Дурень, як відомо, на таке нездатний. Тож шануй Дарія, як мудрого змія. Доки він сильний, з ним небезпечно сходитись. Треба відступати. Тільки відступати. Але твій відступ – то не є втеча, то є хитрий хід.

– І доки ж я водитиму Дарія за собою?

– А доти, доки перси не попадають з ніг. Ось тоді ти їх легко прикінчиш. І відходь не куди-небудь, а в землі тих племен, котрі відмовились нам допомогти. Якщо вони не захотіли по добрій волі вступити у війну, ми їх примусимо це зробити іншим шляхом. Заманивши персів у землі чужих племен, обходь їх і вдар їм у спину. Якщо перси сильні, огризаються, відходь. І знову води їх за собою, і знову наскакуй та кусай... Терзай їх, гризи і – втікай... І води їх за собою стільки, скільки захочеш. У нас немає городищ, як в інших народів, скіфи завжди у сідлі, а майно на колесах. Хай побігають за ними перси!

Нюхнув розім'яту полинину, примружився.

– Ніщо так не пахне, як полин. Час од часу нюхай його, вождь. Будеш степ наш тоді відчувати... Ну, вождю, пора. Веди своє військо і не забувай частіше радитись із моїми людьми.

– Слухаю, владико! – Таксакіс одним махом вилетів на свого коня, той аж пригнувся, і підняв у руці свою важенну дубину. – Ох і погуляє ж оця гундзуляка по перських головах!..

І погнав коня до війська, що вже зібралося на рівнині, готове до походу.

- Тапур?..

- Я тут, владико!

Іданфірс пильно дивиться на четвертого вождя Скіфії.

"Четвертий - то четвертий, - думає владика, - а ось не уступить ні в чому ні другому, ні третьому... Розумний, хитрий, відважний і... підступний... Від нього що завгодно можна чекати. Спить і бачить себе царем Скіфії. Коли мене не стане, то навряд чи Скопасіс навіть у спілці з Таксакісом зуміє приборкати цього вождя східних кочовиків. Такий би зумів утримати всі племена наші в одній вуздечці. Побачимо, як він покаже себе ще і з персами".

А вголос мовив:

- Підеш на захід сонця, до Істру. На розвідку. Першим і зустрінеш персів. Веди їх за собою, знищуй окремі загони ворога, але у бійку з ними не встрявай. Із головними силами. Вивідуй все і замануй їх. Відходитимеш теж до озера Меотіди. Зробиш так, знову повертайся у Скіфію. Хай допомагають тобі боги. Зі мною будеш підтримувати зв'язок через нарочитих посланців. Від мене далеко не відривайся, кому з вождів - Скопасісу чи Таксакісу - буде трудно, до того тебе й пошлю на поміч. - І зненацька, без зв'язку з попередніми словами, запитав: - Ну, як твоя грецька жона?

- Поїхала до свого батька-архонта у гості, - не розгубившись, буркнув Тапур перше, що спало на думку.

- І добре зробила, - схвально сказав Іданфірс. - Нам треба підтримувати із греками добрі стосунки.

Того ж дня Тапур повів своє військо на захід, навстріч персам. Як донесли вивідники, перси уже заглибились у степ на три дні путі і швидко просуваються вперед. Очевидно, вони, як гадав Тапур, встигли заглибитися вже днів на п'ять-шість. Треба поспішати, щоб встигнути знищити пасовиська понад Борисфеном і не дати персам вибирати собі шляхи, а нав'язати їм свої.

На рівнинах степ уже побурів, і це скіфам на руку. Хай поpróbують перси напасти своїх коней! Вперед Тапур відрядив найзіркіших. Скачуть вершники на низькорослих, витривалих конях, скачуть, попригинавшись до грив. В них сагайдаки повні стріл, башлики низько насунені на лоби, за плечима розвіваються довгі чуби. Швидкі, як вітер, скіфські лучники! Правду казав Іданфірс, скіфам немає чого втрачати: сів на коня, і гайда.

Рівнина стелеться за рівниною, кряжі, горби, балки. Вершники то зникають у балці, то виринають. І знову тягнеться хвилясте плато з ледь видимими кряжами на обрії. Степ уже не той, що був повесні чи на початку літа. Починають зникати зелені барви, відцвітають квіти. Тепер цвіте шовкова ковила, глянеш - степ до обрію наче срібний, і вершники на ходу кидають у сріблясті моря палаючі головешки, і позад них вогонь пожирає все, що росло й цвіло.

Як тільки дозорці повідомили, що до персів залишився один перехід, Тапур велів ставати станом. Коней не розсідлувати, пасти, не відпускаючи їх від себе.

Сам Тапур помчав до ближньої могили. Кінь виніс його на вершок і застиг. Ген аж до обрію слалося сріблясте море шовкової трави. А там, де вона кінчалася, здіймалася хмара куряви. Перси! Тапур вдивляється зіркими очима у ту куряву, що шириться на обрії, і йому здається, що він бачить окремих вершників.

Ольвія казала, що військо Дарія не можна за один раз охопити зором... Ольвія... Затеplіло в грудях, радісна хвиля обдала його. Гарно жити, коли є на світі Ольвія... Добре жити. Повернулася Ольвія, і він більше не буде гарячкувати. Після перемоги у них буде багато-багато днів любові. Де вона зараз? Напевне, відступає на північ.

З балки виринули дозорці. По тому, як вони гнали коней і збуджено розмахували руками, він зрозумів, що ворог близько, і пустив коня з могили...

Перський розвідувальний загін, що відхилився від головних сил у пошуках води і добрих пастівників для коней, до вечора було повністю знищено. По всій рівнині лежали трупи, з голосним іржанням носилися чужі коні, і скіфи виловлювали їх арканами.

А вже потім заходилися здирати скальпи. Хапали вбитого за чуба, вправним рухом акінака робили надріз навколо черепа і стягували патли... Галасували, перекидалися словами, показували, в кого який скальп. Власники особливо довгих чубів хвалилися як найбільшою здобиччю. Скальпи вимнуть, і кожний воїн прив'яже їх до вуздечки свого коня. Чим більше висітиме біля вуздечки ворожих чубів, тим більша слава ітиме про такого скіфа. І гордо витиратиме він об здерті чуби свої руки.

Регочуть:

- Понесли персів дурні ноги в чужий край, а розплачуватися довелося чубами.

- Авжеж, ці чуби росли в Персії, щоб ми об них руки витирали!

А десь у себе в кочовищі, що загубилося в безкраїх степах, сидячи біля юрти й попиваючи хмільний бузат, воїн гордовито казатиме своїм родичам:

- О, я на віку досить повитирав свої руки об чужі чуби.

Коли із скальпами було покінчено, Тапур подав знак, і воїни, скочивши на коней, готові були до нових нападів.

- Поїхали за перськими чубами!

- Ара-ра-ра!!!

- Гей, царські вершники, рятуйте свої чуби, бо доведеться додому голомозими повертатися!

- Ага-га-га!!!

Скіфи гарцювали рівниною на очах у перської орди, та тільки-но вершники кидалися в погоню, підпалювали шовкову траву і зникали, а до персів вогняними валами котився-гоготів вогонь...

Розділ шостий

Скіфська погода не для царського коня

Так потяглися дні за днями.

Скіфи відходили на схід, і перси йшли на схід.

Іноді Дарію здавалося, що скіфи вже ось-ось, ще один перехід, ще один ривок, і він

нарешті здожене їх і змусить прийняти бій... Та минав день, і другий, і третій, а скіфи, як і перше, були недосяжні, а їхні табуни миготіли на обріях... Відходячи, вони випалюють позад себе кожен шмат степу, і персам навстріч котяться вогняні вали, після яких залишається чорна спечена земля... Ні травинки, ні билинки, ні води краплинки... І ніхто не знає, куди йти і де та як здоганяти кочовиків.

То зненацька вони з'являлися в тилу перської орди, налітали на піших воїнів, наче той вихор, знищували загін-другий, здирали з убитих і поранених чуби і зникали, наче їх і не було. І Дарію починало здаватися, що не він женеться за скіфами, а навпаки – скіфи його переслідують, заганняючи в якусь пастку, з якої немає виходу...

Спершу цар царів їхав верхи на Вірному і, може, тому, що кінь ішов добре, втоми не відчував. Вірний так грав копитатами, подзвонюючи золотими вудилами, так гордо закидав голову, що в Дарія і настрій розгодинився, і він навіть забував іноді про скіфів, про цей невезучий і тяжкий, та ще й образливий для нього похід. Та згодом Вірний почав приставати, все частіше й частіше опускав голову і, що найгірше, почав спотикатися. На рівному. А це дуже кепська ознака, коли в поході спотикається царський кінь. І тому Дарій пересів у криту повозку з білої повсті, із золотими орлами на боках. Повозку щільними рядами оточували "безсмертні". За повозкою конюхи вели Вірного, накритого шовковою прохолодною тканиною. Аби не допікало сонце, над конем тримали на довгих тичках ще одну шовкову тканину, для холодку. І як вже царські конюхи не пестили коня, як не напували його джерельною водою, яку бозна-де діставали, як не годували його, як не берегли – царський кінь втратив лискучий вигляд і понуро звисив голову, яку вже більше не піднімав... Дарій велів висікти конюхів, і їх добряче висікли, але Вірний від того не поздоровішав... Очі його зробилися сухими, шерсть почала настовбурчуватись, ноги тремтіли...

Лікар-єгиптянин нічого не міг вдіяти.

Дарій радився з атраваном.

Атраван запевняв царя царів, що скіфські знахарі наслали на царського коня якусь причину.

– Жоден скіф не бачив мого коня! – буркнув цар.

Білий старець щось зашамкотів беззубим ротом, і Дарій розібрав лише кілька слів, що причину наслано з вітром...

– То атраван самого Ахурамазди безсилий перед скіфськими знахарями? – гнівно запитав його цар.

Старець щось таке зашамкотів, що Дарій, як не напружував слух, а так нічого і не міг розібрати. А тому лише махнув рукою: геть, мовляв, звідси! Атраван, полегшено зітхнувши, хутко зник.

У війську поповзли чутки, що царський кінь спотикається, а це віщує біду велику... Тоді Дарій велів оголосити, що погода дикої Скіфії не для царського коня...

Ніхто не знав, як зрозуміти слова, що погода дикої Скіфії не для царського коня... Може, як натяк, що скіфський похід скоро закінчиться? Може, цар царів, пожалівши свого коня, поверне назад до Істру? О, коли б то так сталося, коли б...

Тієї ночі Дарію знову приснився Сірак, сак з берегів Яксарту. Він сказав лише кілька слів: "Скіфська погода не для царського коня", - і зник, але Дарій, прокинувшись, вже до ранку не міг стулити набряклих повік.

Вранці знову рушили в погоню за недосяжними, невловимими скіфами. Вірного вели під холодком, який тримали над ним конюхи, та кінь все так же низько тримав опущену голову, і Дарій намагався на нього не дивитися. У війську все частіше й частіше говорили одні і ті ж слова: "Скіфська погода не для царського коня". Вимовляли ті слова пересохлими губами з надією на порятунок, що цар таки змилостивиться над своїм конем і поверне назад... Слова "скіфська погода не для царського коня" вселяли віру в швидке закінчення цього виснажливого і безславного походу, але цар царів і не думав повертати. Все вперед і вперед гнав він військо, наче забувши, що скіфська погода не для царського коня... Вірного під холодком з усіх боків оточували слуги з опахалами, якими вони махали над конем зрання й до вечора, та кінь голови не піднімав...

"Що б там не робили, як би не махали опахалами, а скіфська погода не для царського коня, - говорили з надією вже й полководці, і навіть наближені царя. - Як шкода цього незрівнянного коня, кращого серед усіх коней. Скіфська погода йому зовсім не підходить..."

У війську ж творилося щось незбагненне.

З'явилися торговці водою.

Де ті баришники діставали чисту воду, того ніхто не знав, але лихварі продавали її щодня, і продавали дорого. Інші продавали оберемки свіжої трави, і її купляли вершники не торгуючись. Витягне кінь ноги, не виберешся з цієї пустки. Тому, не торгуючись, платили лихварям за воду, теж для коней. Самі потерплять, а витягне кінь ноги - то падай на землю і конай... На коня вся надія.

Дарій більше не показувався із своєї колись білосніжної, а тепер геть поруділої од жовтого пилу повозки. За повозкою конюхи вели Вірного. Царський кінь ще нижче опустив голову і відмовлявся навіть від ячменю. Для нього добували свіжу траву, і він ще сьак-так рухався, перебирав ногами. А ось конюхи не витримували, один за одним падали в дорозі. Їх кидали напризволяще, як і взагалі кидали усіх, хто відставав чи знесилювався. До Вірного ж приводили нових конюхів, і так минали дні за днями. У війську знову заговорили про те, що скіфська погода не для царського коня, але цар царів і не думав повертати, а все гнав і гнав уперед орду... Тоді почали розповзатися чутки, що царський кінь першим відчув ту біду, яка вже здійснювала свої чорні крила над ними, і що порятунку не буде нікому. Дарій велів хапати шептунів, виривати у них язики, але тих шептунів більшало й більшало. А всім, звісно, язики не вирвеш. І Дарію просто перестали доповідати про тих шептунів і про настрої у війську.

Військо слабнуло з кожним днем. Безконечні переходи під палючим сонцем, брак їжі й води, щоденні спустошливі напади скіфів на окремі загони персів вбивали віру в перемогу. Та гірше всього було оте безцільне блукання степами, оті погоні за невловимими скіфами, коли здавалося, що ганяєшся за безтілесним маревом. Закуті в

панцири вершники задихалися, тіла їхні горіли від металу, а роти висихали, й губи боляче тріскалися, і з них не вилітали бойові кличі. Зникала віра в перемогу, а натомість заповзали в душі безнадія, страх... Не провівши жодного бою, Дарій втрачав загін за загоном. Тепер до царської повозки неохоче мчали полководці, вісті були невтішні... Царя душив гнів. Гнів од безсилля. Такий гнів душив його, коли він штурмував Вавилон. Цілих дванадцять місяців стояли його війська під стінами Вавилону і не могли взяти укріплене місто. А вавилоняни із оборонних веж кривлялися і кепкували з них:

- Гей, перси! Чого ви сидите і ледарюєте під нашими стінами? Ваш цар ледащо і б'є байдики, а ви з нього приклад берете? Виберіть собі такого царя, який уміє міста здобувати!

Ні, персам тоді не прийшлося вибирати собі нового царя. Дарій узяв Вавилон, і за ті кпини велів розіп'яти три тисячі найзнатніших вавилонських мешканців. О, з якою мстивою насолодою розіп'яв би він зараз усю Скіфію, аби міг її нарешті наздогнати!

А кочовики все відходять і відходять, а куди відходять і допоки вони будуть відходити - того ніхто не знає і, мабуть, ніколи й не знатиме. Чимдалі заглиблювалися перси у степ, тим пустельнішим він ставав - ні води, ні паші... А тутешні саки, як вчора, як і позавчора, скачуть попереду персів і пускають вогняні вали. І як за ними не женися, а відстань залишається одна і та ж: денний перехід. А відхилиться який загін у ліву руку чи в праву - не повернеться назад. Дозорці, яких висилали на різні боки, зникали безслідно, і це наганяло страх на воїнів. Піші не хотіли далеко відходити від табору, особливо не перські племена, і на них не можна було покладатися. Не краще вели себе й перські вершники: від'їхавши за ближні горби і покрутившись там певний час, вони поверталися й розводили руками - ніде скіфів не видно. Аж до обрію оглянули степи, всюди пустка. Жодної живої душі.

Минуло вже двадцять днів, як перси перейшли Істр, а жодної, бодай незначної перемоги, ще не було здобуто, якщо не рахувати окремих дрібних сутичок, у яких перси здебільшого програвали. Чимдалі просувалося Дарієве воїнство на схід, тим пустельнішими ставали краї. Зрештою почали з'являтися солонці, вода (якщо щастило надібати колодязі чи джерела) чомусь стала гірко-солоною, непридатною для пиття. Війська, поділені на три колони, сунули спеченою, вигорілою землею, воїни задихалися в хмарах куряви та попелу, люди і тварини вибивалися з сил. Треба було на щось зважуватись, щось вирішувати, а Дарій все ще не міг нічого придумати і вперто гнався і гнався за скіфами. Тільки тепер він збагнув, що надто велика кількість війська в багатоденному поході обертається злом. Чим годувати і чим напувати таку велику орду людей і тварин у цій пустелі? Обози та піхота сковували маневреність, доводилось частіше робити днівки. А кількість днів, відведена на похід, катастрофічно зменшувалась. Міст на Істрі іонійці оберігатимуть шістдесят днів, і з тих шістдесяти днів він уже розмінює третій десяток, так і не провівши битви. Дні зменшуються, а відстань до Істру збільшується щодня і щодня. До всього ж десь у його тилу ховається нерозгромлене військо кочовиків. Нерозумно було і навіть небезпечно заходити в глиб

пустелі з ослабленим військом, та ще маючи в своєму тилу сильні загони ворога.

На двадцять перший день перси вийшли до озера-моря, званого тут Меотіда, і стали табором на березі ріки Оар, що впадала в те море-озеро. В той останній перехід до Меотіди впав царський улюбленець Вірний. Упав і засовав ногами. Перелякані конюхи намагалися його звести на ноги. Але якщо зусиллям їм і вдавалося його підняти й опустити на ноги, кінь знову падав... Тоді розіп'яли над ним намет і почали оббризкувати його водою. Під вечір Вірний звівся на тремтячі ноги, але всім стало ясно, що він довго не протягне. І тоді зашепотіли наближені Дарія, що скіфська погода не для царського коня... "Так, так, – шепотіли вони, – скіфська погода зовсім-зовсім не підходить царському коню..."

Розділ сьомий

10-й день місяця багаядіша

Дарій любив коней.

Він любив коней дужче, аніж людей.

Він кохався у конях, для нього вони були найбільшою втіхою у житті. Він вірив коням дужче, аніж людям. Не хто інший, як кінь, привів його на царський трон Персії.

Сталося те у 522 році...

"Говорить Дарій-цар: "...Камбіз, син Кіра, із нашого роду, був тут царем. У Камбіза був брат, на ймення Бардія, від однієї матері, одного отця з Камбізом. Камбіз убив Бардію. Коли Камбіз убив Бардію, народ не знав, що Бардія убитий. Тим часом Камбіз вирушив в Єгипет, народ обурився, було велике зло у країні, і в Персії, і в Мідії, і в інших країнах.

Потім з'явилася людина, маг, на ймення Гаумат. Він повстав у Пишияуді, у гори, на ймення Аракадріш. Це було в 14-й день місяця віяхна[32], коли він повстав. Народ він так обдурював: "Я – Бардія, син Кіра, брат Камбіза". Тоді увесь народ збунтувався і перейшов від Камбіза до нього і в Персії, і в Мідії, і в інших країнах. Він захопив царство. Це було в 9-й день місяця гарманада, коли він захопив царство. А тим часом Камбіз помер своєю смертю.

Царство, яке Гаумат-маг відняв у Камбіза, належало споконвіку нашому роду. І Гаумат-маг відняв у Камбіза і Персію, і інші країни, захопив їх, привласнив собі, став царем. Не було людини – ні перса, ні мідянина, ні кого-небудь із нашого роду, – хто міг відняти царство у Гаумата-мага. Ніхто не осмілювався сказати що-небудь проти Гаумата-мага. Народ дуже боявся, що він переб'є багатьох, які раніше знали Бардію, щоб ніхто не знав, що він не Бардія, син Кіра. Ніхто не зважувався сказати що-небудь проти Гаумата-мага, поки я не прибув. Потім я помолився Ахурамазді. Ахурамазда мені допоміг. Це було в 10-й день місяця багаядіша...Із напису Дарія, що вирізьблений на скелі Бехістун, в Мідії, на древній дорозі між Керманшахом і Хамадраном.

У написі, вирізьблені на скелі Бехістун, Дарій, зрозуміло, не розповів у всіх подробицях, як відбувся замах на мага, Лжебардію.

А було так.

Першими змовниками проти Гаумата-мага, перського царя Лжебардії, були Отан,

син Фарнаспа, Ардуманіш, син Вахауки, і Гобрій, син Мардунії, – всі перси. Вони й утворили таємну спілку проти мага, бо добре знали, що Бардія загинув, а маг на нього зовсім не схожий лицем. Їх було троє, і тому переходити до рішучих дій вони не зважувалися, гадаючи, що їхніх сил явно замало, як для такого діла. І тоді вони ухвалили, що кожний із них залучить до їхньої таємної спілки ще по одному мужу, якому особливо довіряє.

Отан залучив Інтафрена, сина Вайаспари, Гобрій – Мегабіза, сина Дадухії, Ардуманіш – Гідарна, сина Багабігни. Всі залучені були перси із найзнатніших сімейств.

Не вистачало головного проводиря, і він з'явився. Сьомим до них приєднався Дарій, син правителя персів Віштаспа.

Всі семеро поклялися у вірності один одному, створили таємну спілку і почали радитись, як їм бути і з чого починати.

Дарій рішуче наполягав на негайних діях.

– Чим швидше ми почнемо, тим більшою буде надія на успіх. Зволікання – смерті подібно, – запевняв він товаришів по змові.

Отан тоді звернувся до нього шанобливо, але обережно. Дуже обережно. (О, він обережний, як лис, цей Отан, може, тому і живе так довго!)

– Сину Віштаспа! Отець твій доблесний муж. І ти не уступаєш йому доблестю. Але не квапся так безрозсудно з нашим небезпечним ділом. Треба ще залучити на свій бік побільше знатних мужів, та вже тоді гуртом і нападємо на мага.

Дарій ледве стримався.

– Якщо ми приймемо пораду Отана, – сказав він тихо, але твердо, – то нас усіх чекає жалюгідна загибель. Адже хто-небудь із нас не витримає і донесе магу, щоб одержати вигоду самому і врятувати свою голову. Із змовниками так часто й буває. Ні, відкладати задумане – це смерть. Давайте здійснимо нашу задумку сьогодні, бо якщо ми проґавимо сьогоднішній день, то завтра я сам піду до мага з доносом на вас, щоб ніхто інший не встиг мене випередити.

Це було сказано так широко і переконливо водночас, що Отан ніби й погодився з думкою Дарія.

– Гаразд. Уявімо, що ми підемо сьогодні...

– Зараз! – жорстко вставив Дарій. – Негайно!

– Підемо зараз, – повторив Отан, – але як ми проникнемо в палац? Адже там стража.

Але в Дарія і на це була готова відповідь:

– Ніхто із стражів не стане затримувати таких знатних мужів, як ми. Або з поваги до нас, або зі страху перед нами. Коли ж вони зважаться... зроблять спробу не пустити в палац, то я скажу, що прибув щойно з Персії і хочу передати вісті од свого батька. Де лжа неминуха, – додав він, помовчавши, – там треба сміливо обманювати.

Отан все ще вагався, інші ж змовники позирали на нього вичікувально.

І тоді слова попрохав Гобрій.

- У Гатах Авести сказано: "Худоба потребує доброго хазяїна. Сам пророк молиться про вилучення від худоби поганого хазяїна". Так сказано в Яснах, у фаргарді 33. Там же далі сказано: "Душа худоби ремствує з приводу того, що в неї немає сильного захисника". - Він вмовк, обвів присутніх пильними очима, наче кожному з них намагався заглянути в душу, і закінчив так впевнено, ніби з ним уже всі погодилися: - Будемо виганяти від перської худоби поганого хазяїна, та й до того ж - самозванця. Я за те, щоб прийняти пораду Дарія, не розходитись, а прямо з нашої ради йти на мага. Так менше ризику, що провалимось, і більше надії на успіх.

- Що ж... - Отан ще мить повагався, зітхнув і закінчив: - Тоді - помолимося богам.

Після молитви змовники заховали під плащами кинджали і пішли до царського палацу. Йшли гордо, спокійно і впевнено, як і подобає таким знатним мужам. І стража їх мовчки пропустила. Ще б пак! Найзнатніші мужи Персії! Рівні самому цареві, хоч він і вважається богом. Щоправда, найзнатніших мужів у дворі перестріли євнухи і спробували було їх затримати, але змовники в один мент покололи магових прислужників кинджалами і ринулись в палац. Маг Гаумат і його спільник, теж маг, зачувши передсмертні крики євнухів, збагнули, що там коїться, і кинулись до зброї. Лжебардія встиг схопити лук, а його спільник - спис. Захищаючись, він штрикнув Ардуманіша в стегно, а Інтафрену виколов око. Але Гаумат не міг пустити в діло лук, бо Дарій і Гобрій підскочили до нього впритул і почали тиснути мага до стіни. (Дарій і досі бачить перед собою вирячені з жаху чорні очі мага і його скривлений рот із тремтячими губами.) Маг, мабуть, відчув свій кінець, бо щось белькотів нерозбірливе, і руки його дрижали, наче в лихоманці, наче на нього трясун насів. Дарій, зробивши випад, хотів було штрикнути кинджалом під ребро, але маг, підстрибнувши, на диво прудко кинувся тікати у внутрішні покої і навіть спробував було зачинити за собою двері. Дарій і Гобрій кинулись за ним, й обоє одночасно вдарилися у двері плечима. А були вони дужі і вдарилися з такого розгону (в Дарія потім довго нило забите плече), що двері розчахнулись навпіл, і вони ледве втримались на ногах, в'їхавши у залу, як по слизькому.

Першим із магом зчепився Гобрій. Він зробив випад, але маг встиг перехопити його руку вище ліктя і так стис її кістлявими пальцями, що Гобрій не міг її ані звільнити, ані нанести нею удар. А перехопити кинджал лівою рукою, як то треба було чинити в подібній ситуації, він з поквапу чи гарячковості не здогадався. Тож смикав свою руку з кинджалом і невідь-чому кричав: "Та пусти ж... пусти... вчепився, як пантера..." Маг же, затиснувши його руку, здавлював її ще міцніше, й обоє вони тупцялися посеред зали, і ні той, ні той не міг узяти верх. А навколо них крутився розгублений Дарій, робив змахи кинджалом, але маг вертівся так, що кожен раз під випад Дарія потрапляла спина Гобрія. І Дарій опускав руку. До всього ж у залі було темнувато, і Дарій боявся, щоб у тій хапатні та не прикінчити товариша.

Так довго тривати не могло. Першим отямився Гобрій і закричав:

- Та бий же, чому вагаєшся?!!

- Боюсь, щоб тебе не вцілити, - одказував Дарій.

А маг стискував руку Гобрія як залізом і вертівся так, щоб від другого нападника його весь час захищала спина Гобрія. Маг, певно, отямився від першого переляку і намагався виграти час, розраховуючи, що хтось із двірцевих слуг прибіжить йому на виручку... Це відчув і Гобрій, до того ж в палаці вже чулася тупотнява ніг – хтось комусь біг на поміч. І тоді Гобрій закричав до Дарія:

– Бий кого попало!!!

І Дарій, розмахнувшись, наніс удар. Кинджал його по саме руків'я увійшов у чийсь бік. Гобрій і маг на мить застигли.

Дарій висмикнув кинджал і теж застиг – в ту мить він був непевний і не міг ще збагнути, кого ж поцілив. Аж ось маг із шумом випустив повітря і як підрубаний впав на бік. До нього підскочив Гобрій і одним вправним ударом кинджала відсік Лжебардії голову. Бризнувши чимось чорним (у півтемряві палацу кров мага видалась чорною), голова покотилася по мозаїчній долівці. Гобрій біг за нею, раз по раз нахилявся, роблячи рухи, щоб наколоти її кінцем кинджала, але голова відкочувалась од нього, наче втікала.

– Та постривай же... постривай... – бурмотів Гобрій і таки ногою її зупинив, штрикнув у відрубану шию кинджалом і високо підняв голову мага.

– Дарію!.. – крикнув він, навіть не бачачи, що по його руці тече й з ліктя крапає на долівку кров мага. – Той, хто захопив перський престол, уже мертвий!

І тільки тут убігли до них товариші по змові – Мегабіз, Отан і Гідарн. Мегабіз тримав на кінці кинджала відрубану голову другого мага. І теж по його руці текла чорна кров мага і з ліктя лунко крапала на мозаїку долівки.

– Маг мертвий!

– Треба негайно про все, що сталося, розповісти люду, – сказав Дарій, і вони, захопивши голови магів, вибігли з палацу (поранені двоє змовників – Інтафрен та Ардуманіш лишилися у покоях). Вже за ворітьми царського палацу змовники, розмахуючи кинджалами із головами магів, почали кричати:

– Перси!! Славні мужі нашого царства!! Трон Персиди врятовано, маг мертвий! Бийте спільників мага! Винищуйте їх до ноги! З нами Ахурамазда!!!

На п'ятий день змовники знову зібралися і почали радитись, як бути: законний цар Персії Камбіз мертвий, а царство без царя не може довго zostаватися. Із семи змовників тільки один Дарій мав законні права на перський престол, адже походив із роду Ахеменідів, правлячої династії перських царів.

"Мій батько Віштасп, – думав він. – Батько Віштаспа – Аршама, батько Аршами – Аріарамна, батько Аріарамни – Чішпіш, батько Чішпіша – Ахемен. Тому ми й називаємось Ахеменідами. Тому наш рід споконвіку є царським.

Вісім душ із мого роду були царями до мене. Я мушу стати дев'ятим".

Так думав Дарій, але вголос не прохопився й словом про свої права на перський престол, гадаючи, що друзі-змовники і самі про те добре відають. І Дарій запитливо глянув на Отана: ти, мовляв, знаєш, чийого я роду, тож говори.

І Отан попрахав слова.

На превеликий подив Дарія, він сказав:

- Думаю, що не треба знову віддавати владу в руки одного самодержця. Ви добре знаєте, до чого доводило нас свавілля Камбіза. Невже ви знову хочете мати такого царя? Самодержець чинить що хоче, він творить зло, слухає нишпорок і шептунів, а кращих людей переслідує, губить їх без суду, а підлоту ще й підтримує.

- Лишити царство без правителя? - здивовано звів брови Дарій.

- Чому без правителя? - спокійно перепитав Отан. - Давайте запровадимо народне правління. Адже народ-правитель не творитиме нічого із того, що дозволяє собі самодержець, бо всі рішення будуть залежати від народних зборів. Отже, - закінчив Отан твердим голосом, - я пропоную знищити єдиновладдя і зробити народ владикою!

Дарій потемнів на виду, але й слова не мовив. Тільки подумав:

"Ач, куди занесло Отана! Народовладдя йому забаглося. Щоб чернь dokonala Персію, щоб худорідні захопили верховну божеську владу? Щоб усякі цвиндрики у царі пнулися, а ми щоб, знатні, у їхні слуги пошилися?"

Хто-хто, а Дарій добре знав ситуацію в країні. Внаслідок безкінечних війн, які вів ще Кір, батько Камбіза, знать розділилася на два протилежні табори: знать Заходу поривалася до влади й одночасно намагалася покінчити з положенням "народ - військо", а на Сході царства воєнно-племінна демократія намагалася не допустити до влади знать. По всьому царству або визрівали, або вже спалахували бунти, всюди непокоря, невдоволення, ворожнеча... Не сьогодні-завтра розпадеться царство, з таким трудом створене Ахеменідами, а Отану забаглося народного правління.

Другим слова попросив Мегабіз.

- Те, що сказав Отан про відміну самодержавної влади, підтримую і я, - почав він упевнено, але неясно було, куди він буде хилити. - Але щодо другої пропозиції - віддати верховну владу народу - то це, мені здається, не краща порада. - ("Молодець, Мегабіз", - подумки похвалив його Дарій і, не втримавшись, схвально кивнув головою). - Адже немає нічого жахливішого за розгнуждану чернь, - говорив далі Мегабіз, і Дарій удруге схвально кивнув головою. - Тож чи гоже нам, рятуючись від тирана, потрапити під владу черні? Адже тиран хоч знає, що творить, а народ навіть і не знає. Бо звідки у народу розум, як він невчений і не має ніякої природженої доблесті. Галасливою юрбою-юрмиськом кинеться народ до кормила влади, і тоді нам, знаті, хоч світ заочі втікай. Та й що нам доброго чекати від тлуму людського? - Він мить помовчав, ніби збирався із силами, і вигукнув: - Хай цінить народне правління тільки той, хто бажає зла Персії! Ми ж наділимо верховною владою тісне коло найвищої знаті, а в їх числі будемо й ми самі. А від кращих людей буде виходити і державна мудрість.

Добре почав Мегабіз, але й він не туди повернув. Дати владу знаті? Та завтра ж почнеться в Персії розбрат, і царство розпадеться на ворогуючі табори.

Далі мовчати Дарій уже не міг.

Але почав стримано, із похвали Мегабізу:

- По-моєму, Мегабіз правильно відгукнувся про народ, а ось на знать, бодай і найвищу, в мене інший погляд. Якщо ми візьмемо на вибір форми правління, кожна її в

найдосконалішому вигляді, тобто найдосконалішу демократію і найдосконалішу монархію, то остання заслуговує найбільшої уваги. Адже нічого немає кращого за правління одного найкращого владаря. Він бездоганно керує народом, і при такій владі краще всього можуть зберігатися в тайні рішення проти ворогів. Між верховною знаттю, якою б вона не була справедливою, неодмінно виникнуть розбрат, зваби, чвари. Бо кожен захоче главенствувати, тож спалахне ворожнеча. А від неї до кровопролиття – один крок. При демократії пороки теж будуть, адже в громадські справи проникне підлість. Виникнуть таємні спілки, змови. Аж доки який-небудь народний вождь не покінчить із демократією. І потім цей вождь швидко стає самодержцем. Отже, єдиновладдя – найкращий спосіб правління. І потім: звідки у нас, персів, свобода? Хто нам її дав? Народ чи самодержець? По-моєму, якщо свободу нам дав володар, то й мусимо міцно триматися за цей спосіб правління і не порушувати добрих батьківських заповітів і звичаїв.

Дарія першим підтримав Гобрій.

За ним, щоправда, повагавшись, до Дарія пристала й решта змовників. І Отан зрозумів, що ввести у персів демократію і не світить, а тому сказав так:

– Друзі! Отже: один із нас стане царем. Буде він вибраний жеребкуванням, чи рішенням перського народу, чи ще якимось – я, у всякому разі, сперечатися з ним не буду. Сам я бажаю бути вільним. Я відмовляюсь від престолу з тією умовою, щоб ні я сам, ні мої нащадки не підкорялися нікому із вас.

– Бути по-твоєму! – вигукнули всі.

Отан встав, поклонився і вийшов.

Шестеро змовників, провівши вдячними поглядами Отана, якусь мить сиділи мовчки, а тоді зненацька заговорили усі разом. Заговорили про Отана, про його благородний вчинок (сам відмовився від претензій на царську владу!), про те, що той, хто з них сяде на престол, буде щорічно жалувати Отану найкоштовнішу мідійську одіж та інші цінні дари надсилатиме. Адже він перший задумав змову і зібрав їх докупити.

Потім Гобрій сказав:

– Один із нас стане царем. Але хто б не став, моє слово таке: щоб кожен із нас за бажанням міг у будь-який час заходити до царя без доповіді, якщо тільки цар не почиває у своєї жони. Далі. Цар мусить брати собі жону тільки із наших сімейств.

І всі погодилися: хай буде так!

Далі надумали чинити ось як: сісти усім на коней і виїхати за міську браму. Чий кінь першим заїрже на сході сонця, коли вони виїжджатимуть за міську браму, тому й бути царем.

І всі сказали: хай буде так!

І Дарій вдячно глянув на Гобрія, він усе зрозумів.

Легенда це чи ні – не будемо тут доскіпуватися.

Може, й легенда, адже Дарій міг без будь-якого іржання коней стати царем, бо він був із роду Ахеменідів, представляв наймолодшу ахеменідську родову гілку.

Але так описує Геродот, тож закінчимо цю історію за Геродотом.

Дарій розповів своєму конюху Евбару про умову і додав:

- Якщо знаєш який хитрий засіб, то вчини так, щоб я, а не хто інший отримав царський престол.

Кмітливим був Евбар. І до слова був хаким, і до справ. Ще й мав веселу та безжурну вдачу.

Вислухавши Дарія, він легенько свиснув.

- Пане!.. Якщо тільки від цього залежить, бути тобі царем чи не бути, то не хвилюйся. Раніше тебе ніхто царем не стане. Твій кінь першим заірже на виході із міської брами.

- Тоді не витрачай марно часу, - велів Дарій, - адже завтра вранці справа мусить вирішитись.

Ну й хват був той Евбар!

І ось що він затіяв.

Вночі вивів за міську браму кобилицю, яку жеребець Дарія любив дужче всіх. Прив'язав її, а потім почав водити навколо неї Дарієвого жеребця. Жеребець поривався, конюх його стримував, та все водив, водив, а потім пустив. Жеребець покрив кобилу.

І коли рано-вранці шестеро змовників виїхали за міську браму, то жеребець Дарія, тільки опинився на тому місці, де була прив'язана кобила, як кинувся вперед, і "згадуючи" події минулої ночі, голосно заіржав.

Тієї ж миті змовники зіскочили з своїх коней і впали до ніг Дарія, кланяючись йому, як новому царю Персії.

Гобрій же вигукнув:

- Царствуй над нами, славний Ахеменід! Велике тобі дісталось царство, аж двадцять три країни нараховує воно. Тож віднині ти, Дарій, син Віштаспа, цар царів!

А збоку стояв веселий Евбар, хлопець-хват і щось безжурно насвистував...

А значно згодом на Бехістунській скелі з веління Дарія про його воцаріння на перський престол було вирізьблено коротко і надто сухо:

"Це було в 10-й день місяця багадіяша, коли я з небагатьма людьми убив Гаумата-мага і найзначніших його прихильників... Царство у нього я відібрав. З волі Ахурамазди я став царем. Ахурамазда дав мені царство".

А нижче було вирізьблено й таке:

"Говорить Дарій-цар: Ось ті мужі, які були при мені, коли я убив Гаумата-мага, що називав себе Бардією, тоді ці мужі діяли зі мною, як мої прихильники..."

І далі йшов перелік імен шести учасників змови проти самозванця мага.

Розділ восьмий

Царський кінь полетів на небо

А ще, як свідчить Геродот у своїй "Історії", Дарій "перш за все велів вирізьбити на камені і поставити рельєфне зображення вершника з написом, що звіщав: "Дарій, син Віштаспа, знайшов собі перське царство доблестю свого коня і конюха Евбара".

Дарій дуже любив коней.

Він любив їх дужче, аніж людей, бо людей він знищував скрізь і всюди, де

проходило його військо, а коней беріг. З кожного походу приводив їх у своє царство тисячами. Приводив не як рабів, як то було з людьми, а як таких, котрі вищі од людей.

"Того, хто в сідлі – знищуйте, якщо він вам не здається, – полюбляв говорити цар своїм воїнам. – А того, хто під сідлом, – погладьте по шиї, поляскайте по спині, заспокойте його, нагодуйте і напоїте. Той, хто під сідлом, може стати вашим другом і не раз вас виручить із біди. Вірте йому дужче, аніж тому, хто в сідлі".

Всі знали, як цар любить коней, не стайні для них мурував, а палаци зводив. А побачить де гарного коня – в друга чи недруга – не заспокоїться, доки той кінь не стане його власністю, не прикрасить собою його багаті та пишні царські конюшні. У недруга силою такого коня відбере, у друга за будь-які скарби викупить, все віддасть за доброго коня.

"Бо, тільки осідлавши коня, відчуваєш себе людиною, – у рідкісні хвилини відвертості казав цар. – А без прудкого коня ти ніби й ніхто – маленький на землі, і не видно тебе. А в сідлі сядеш – наче крила у тебе виростають. Летиш і землі під конем не відчуваєш".

Любив Дарій коней, а Вірного над усе. І беріг його, як найближчого друга. Найкращі конюхи доглядали царського улюбленця, годували відбірним зерном, напували джерельною водою. Коли в царя царів був добрий настрій, він любив приходити у стайню до Вірного, гладив його, розчісував гриву, бесідував з ним, і кінь, косуючи на царя великим оком, схвально кивав головою.

Дарій посміхався:

– Тварина, а все розуміє.

З Вірним йому завжди везло, з Вірним він завжди ходив у походи і завжди на Вірному в'їжджав у столиці підкорених країн. Може, тому і взяв із собою у далекий скіфський похід, сподіваючись, що й тут Вірний принесе йому удачу, і він, сидячи у сідлі Вірного, слухатиме, як скіфські вожді, стоячи на колінах, прохатимуть його про помилування.

Не збулося... Скіфи далеко, точніше, між ними і персами один денний перехід, який неможливо здолати, а Вірний лежить перед ним, відкинувши всі свої чотири ноги, – колись такі невтомні, такі прудкі ноги, що несли його, Дарія, як на крилах...

З конем трапилось лихо під вечір, він і до того ледве йшов, а тут захитався, з шумом видихнув повітря і впав, засовавши ногами. Він ще хотів звестися і намагався звестися, бо шкріб передніми ногами землю і навіть силкувався підняти голову, та відчув, певно, марність свого задуму, востаннє жалібно заіржав і затих, вишкіривши зуби.

Його накрили золотистими чепраками до ранку.

Того вечора полководці боялися потрапляти царю на очі.

У таборі всю ніч стояла тиша, яка буває, коли лежить покійник.

Тієї ночі Дарію знову (вкотре!) приснився Сірак, сак із берегів Яксарту. Він шкірив зуби і, як завжди, поляскував батогом себе по халявах розлізлих сап'янців.

– Тобі чого? – запитав Дарій.

– Я прийшов тобі поспівчувати, – раптом сказав сак Сірак. – Чув, що в тебе пропав

кінь.

- Це ти... ти мене завів у таку пустку, де й коні не витримують, - спалахнув Дарій. - Я велю тебе знищити!

- Ти вже мене раз знищив, а вдруге знищити людину не можна, - сказав Сірак. - Я завів тебе в таку пустку, де не витримують коні. А тепер поведу тебе туди, де не витримують і люди.

"Сон віщий, - думав Дарій, прокинувшись. - Далі буде гірше".

Відчував кволість у всьому тілі, сон не освіжив його, а знесилив. Важко звівся і подумав, що й сьогодні почнеться те, що вчора, позавчора, - безплідне бігання за скіфами.

За сніданком йому доповіли, що зник старший конюх.

Втік? Відчув вину за Вірного? Але куди він утече в цих степах? Велівши схопити його особистих конюхів, Дарій вийшов із шатра і попрямував до коня, що лежав з ночі, накритий чепраками. Слуги при його наближенні зняли чепраки. Дарій постояв якусь мить, дивлячись на вишкірену морду коня, і думав про ту неславу, яка ще чекає його попереду. "Сон зле мені віщує, - подумав він, - сьогодні погано коням, а завтра те чекає людей".

А Вірного було жаль. Як було жаль Вірного!

Дарій опустився на одне коліно біля голови коня, торкнувся рукою його вуха і шепнув: "Я відправляю тебе на той світ з усіма почестями, як найзнатнішого з усіх коней. Ти будеш на тім світі найзнатнішим конем, і сам бог неба, осяйний Ахурамазда, їздитиме на тобі".

І заворушилося військо, як мурашник.

Тисячі і тисячі вершників, кращих вершників царя, довбали акінаками яму для царського коня. Усім не вистачало місця, і довбати суху, затверділу землю підходили по черзі. І ті, кому вдалося хоч раз колупнути, пишалися потім честю великою - для царського коня яму довбали!

А коли яма була готова і її добре висушило сонце, дно заслали травою, а поверх неї поклали чепраки. Тоді "безсмертні" на своїх поясах, котрі вони посточували один до одного, опустили у яму Вірного. Конюхам, які з того ранку були під стражею, розв'язали руки і веліли стрибати в яму. І вони покійно пострибали і приготували коня в далеку дорогу на той світ: наділи на нього найкраще царське сідло, загнуждали його в золоту вуздечку, передні ноги коневі зламали під груди, а задні під живіт, і зверху здавалось, що Вірний мчить кудись землею. Потім розчесали гриву, поклали біля голови коня мішок із зерном і другий, вологий, з водою.

І застигли приречені конюхи в поховальній ямі царського коня: двоє біля голови, двоє позаду. Знали конюхи, що з ями їм уже немає путі, адже вони, конюхи, мусять оберігати царського коня і на тім світі. Але були спокійні: хоч на цім світі й скінчилися їхні дороги, але там, на небі, в обителі Ахурамазди, їх чекає вічне щасливе життя.

Тоді до ями підійшов білий старець, атраван Ахурамазди, і почав читати молитви, в яких вихваляв доблесть царського коня, який з волі творця Ахурамазди привів свого

господаря на перський трон.

- О царський коню! - звівши руки до неба, шамкотів атраван. - Бачу, як летиш ти, найдоблесніший з усіх коней, на небо, чую, як лунко, як радісно ти іржеш, найзнатніший з усіх коней, зустрічаючи творця Ахурамазду! Ми, маленькі люди з цього світу, ніколи не забудемо тебе, найславетніший з усіх коней!

Нахилившись до ями, атраван напучував конюхів:

- Ви - щасливці, адже вам випала найбільша честь супроводжувати на небо царського коня. Бережіть його, годуйте відбірним зерном, напувайте джерельною водою і бережіть царського коня дужче, аніж себе. Ідіть на той світ, конюхи, ідіть!

Ледве вигукнув ці слова атраван, як до ями підбігло кілька воїнів, змахнули списами, і конюхи попадали, проштрикнуті наскрізь.

- Царський кінь полетів на небо! - раптом закричав атраван і звів руки до голубого неба, в якому непорушно застигло пекуче сонце. - Бачу, як він летить! Бачу!.. Загортайте його яму пошвидше, він уже летить!..

Кожний із воїнів узяв пригорщу землі і висипав її на царського коня, і яма швидко була засипана. І взяли тоді воїни ще по одній пригорщі землі, і виріс високий горб над ямою з царським конем. Дарію підвели іншого коня в золотій узді, він востаннє глянув на могилу Вірного, тяжко зітхнув і важко сів у сідло.

Розділ дев'ятий

Табір на березі ріки Оар

А хіба йому було коли-небудь легко?

Біля озера-моря, званого тут Меотідою[33], на березі річки Оар[34], Дарій велів будувати укріплення. Рухатись далі на схід, женучись за невловимими скіфами, було вже нерозумно.

Більше того - небезпечно. Ослаблomu війську потрібний був перепочинок - двадцять один день безупинної гонитви за привидами вимотали його вкрай. А чимдалі на схід, тим пустельнішими та безводнішими ставали місця, і Дарій нарешті переконався, що тутешні саки не втікають від нього, ні. Їхній скіфарх - ватажок-проводир - нарочито водить його за собою, водить, глумлячись з нього, царя царів, водить, бо така в нього задумка - у відкритому бою він персів не здолає. А ось поповодивши їх мертвими краями, виснаживши до краю вершників і коней - вибере зручний час і тоді вдарить усією своєю силою. А попереду, скільки сягало око, простилалась пустка - гола, спечена сонцем і висušена гарячими вітрами мертва земля, солонці, закам'яніла твердь. Та - піски. Лише де-де стирчать кущики немічного полину. І всюди біліють ребра та черепи якихось тварин. Рухатись далі такою пусткою - то вже вірна загибель, бо військо його - колись грізне та непереможне - тримається вже з останніх сил. Владика сам бачив, як вершники падали з коней на гарячу землю і, намотавши на руки повіддя, миттю засинали важким сном. І це ті вершники - гордість і слава його війська! Піхота ледве-ледве плелась в хвості, діставшись табору, теж падала на гарячу землю, як мертва. Останні ж загони так і не доходили - їх десь знищували кочовики. Та й небезпечно заходити в глиб чужої країни, маючи в своєму тилу

нерозгромлену її воєнну силу. Ні, треба було ставати табором, подальша гонитва просто загубить його військо. Ось чому Дарій велів Мегабазу будувати на березі ріки Оар укріплення. Велів, все ще гаразд не розуміючи, для чого вони йому і скільки днів він буде відсиджуватися за ними. Але війську потрібний був перепочинок, а укріплення мали захистити його від раптової навали степовиків, котрі, водячи за собою персів, день від дня ставали все нахабнішими і зухвалішими. А в сміливості їм не відмовиш, особливо їхній кінноті. Вона мобільніша за перську, бо її не обтяжує ані піхота, ані обози, які геть уповільнюють рух перської орди. А відірватися від обозів військо не може – обози того ж дня опиняться в руках кочовиків. До всього ж скіфи краще знають місцевість, це теж дає їм чималу перевагу, у них вдосталь паші для коней і харчу для вершників, не кажучи вже про воду. До всього ж, як виявив похід, перська кіннота без підтримки піхоти не може протистояти ураганній навалі скіфських вершників. Недарма ж цей край звано землею Вершників з Луками. Ще жодної сутички не виграла перська кіннота у скіфської: царські вершники – славетні вершники! – махнувши на свою славу і гордість, на очах у свого владика втікали від тутешніх вершників з луками, втікали до своєї піхоти, при допомозі якої тільки й могли вони зупинити противника. А скіфи, прогнавши перську кінноту, відразу ж повертали назад. Чому? Царські полководці не знаходили відповіді, тоді як Дарій все розумів: очевидно, бій з основними силами його ще не входить у задуми кочовиків. І це насторожувало, злило і гнівило владика. Жах! Ганьба! Дарій вдавав, що не бачить, як майже кожна, бодай і дрібна сутичка із степовиками закінчується втечею його загонів. Тільки піхота й рятує. Ганьба! Заплющити очі і вдавати, що нічого такого... немає, що все йде добре. Та, зрештою, степовики втікають, степовики, а не перси. Це хоч якась, та утіха, хоч не зовсім цілющий, та все ж бальзам на зранене самолюбство царя царів. Від самого Істру орда рухалась без днів, котрі, як звичайно, на марші влаштовуються через три-чотири дні, а при швидкому русі, то й через кожні два-три переходи. На відпочинок війську давалися лише короткі літні ночі. Але рідко якої ночі кочовики не нападали на перський табір. Вдень, звечора, їх ніде не було видно, а досить табору влягтися, як вони виринають, наче з-під землі. А вночі перський табір ставав майже непридатним до бою: вершники, аби хоч якийсь відпочинок дати змученому тілу, змушені були знімати панцири. Коней, щоб ті, бува, не порозбігалися, путали та ще й прив'язували до паколів (кожний вершник мав такий пакіл і забивав його в землю щовечора). І ледве вершники, попадавши на землю, засинали, як налітали кочовики. Скільки їх, того в темряві ніхто не міг збагнути, тож у велетенському таборі здійснювалося чимале сум'яття, всі метушилися і заважали один одному. Кожному вершнику треба було по тривозі швидко одягнути панцир, осідлати коня, розпутати його, відв'язати і скочити в сідло, – а часу на це вже не було. Після таких нічних наскоків кочовиків вранці перси були сонні, ще більш виснажені і ледве трималися в сідлах. Ні, далі так тривати не могло, і Дарій велів ставати табором на березі ріки Оар.

Тут, де ріка Оар впадала в озеро-море Меотиду, кінчалися нарешті безмежні скіфські степи, і далі, аж до самого обрію, голубіли води. Перси могли нарешті

зітхнути: багатоденні блукання одноманітними і пустельними степами, яким, здавалось, не буде кінця, скінчилися. Що їх чекає завтра, післязавтра, про те ніхто, крім богів, звичайно, не знає, але принаймні сьогодні можна перевести дух – степи таки й справді урвали тут свій нестримний біг.

Озеро було велике, як море, і сині – вдалині – води його зникали за обрієм, зливаючись там з небом. Зблизька ж води зеленкуваті, ще ближче – світлі, навіть піщане дно видно, але для пиття непридатні. Озеро було не лише великим, як море, а й таким же, як море, солоним. Проклятий край! Військо потерпає від спраги, поруч стільки води, а напиться – зась. І для чого тутешні боги спорудили в цих краях таке озеро-море з гіркою водою? На зло, певно, персам, не інакше!

Меотіда хвилювалась, як справжнє море.

Зеленкуваті вали хвиль з білими баранцями на гребенях з шумом накочувались на вузьку смугу прибережного піску й відкочувались назад, всіваючи все навколо водоростями й драглистими тілами медуз. Було вітряно, і вали йшли на берег раз у раз, вперто штурмуючи його, намагаючись дістати до високих глиняних круч, що відливали на сонці золотом. І там, де прибережна смуга піску була вузькою, море діставало берег, підлизувало його, і високі кручі обвалювались, з гуркотом шугаючи вниз... Глиняні кручі високі й обривисті, з них далеко видно, а на їхній височині дихалось легше. Вітер з озера-моря трохи остудив перепечене за двадцять один день походу перське військо. Остудив, але ненадовго. Сонце пекло тут ще немилосердніше, тіло під його промінням шерхне, стає сухим та болючим, чорніє... Тяжко воїнам, закутим у панцири, тяжко.

Але до відпочинку ще було далеко – потрібно спершу захиститись на випадок наскоку кочовиків, щоб не зіпхнули їх, бува, з високих круч у синє озеро-море. Увесь той край, де впадав Оар в озеро, був порізаний глибокими ярами та балками, і це значно полегшувало спорудження укріплень. Загони ставали таборами між тими ярами та балками, і таких таборів, коли всі вже нарешті порозташовувались, вийшло вісім. Кожен табір з тилу захищало озеро, з боків – яри та урвиська, і тільки попереду чигала небезпека. Тому кожний табір споруджував з боку степів захисну стіну, себто вал. Копали глибокі рови, а перед ними нашвидкуруч насипали вали, квапились – часу не було. Та й не збиралися тут довго відсиджуватись. І все ж на випадок якої біди за валами можна було відбиватися довго, а при потребі сюди з Істру міг підійти і флот.

Дарій нарешті трохи заспокоївся. В таборах, на випадок чого, можна буде залишати залогів і хворих та поранених воїнів, а з головними силами робити рейди-наскоки в глиб Скіфії. Вісім таборів на березі Меотіди стануть тоді надійним тилом для війська.

Нагортаючи вали з боку степу, військо трудилося зранка й до темряви. Дарій остаточно вирішив далі на схід не йти, а почати бойові дії тут і тут змусити скіфів прийняти битву. Одночасно із спорудженням укріплень владика посилав великі загони у степ на пошуки скіфів. За задумом, такі загони мали здійснювати спустошливі наскоки на скіфів, вимотувати їх, розсіювати, знищувати, а виходило навпаки. Скіфи робили спустошливі наскоки на перські загони, вимотували їх, розсіювали у степах.

Сили перської орди танули.

Все менше й менше залишалося днів до тих шістдесяти, протягом яких іонійці охоронятимуть міст на Істрі, а вирішальної битви ще не було.

Кінчався харч... Військо трималося на самих лише підсмажених зернах гендуму. В обід іноді давали по шматку комача – прісного хліба з ячменю вперемішку з попелом (пекли його на багаттях), увечері – і то не всім – перепало по шматочку кешка – овечого сиру. Це була щоденна їжа бідарів перського царства, та їжа, про яку казали: "їж так, щоб не помер з голоду". І військо їло так, щоб не померти з голоду, і не лише не померти, а ще щоб вистачило сил ганятися за скіфами. Дарію ж та його наближеним готували кебаби, сіх-кебаби, лапшу ош, щоранку і щовечора була кава, був шербет, свіжа вода, не кажучи вже про яблука, інжир, виноград.

Цар жадає битви, охляле ж його військо жадало їжі і води: хоч чого-небудь, аби пожувати, аби кинути у шлунок...

– Айш!! – хрипіли воїни. – Дайте нам айш!!

Айш – хліб, їжа і взагалі, у ширшому розумінні, – життя.

Крикунів сікли, декого страчували.

– Доганяйте скіфів, – радили їм воєначальники. – Як доженете – буде вам айш. У скіфів є айш! Женіться!

Перські загони ганялися за скіфами і поверталися ні з чим. Це в кращому разі. Здебільшого ж такі загони зникали в степах безслідно. Почорнілий Дарій нічого не міг збагнути. Впадав у відчай. Задихався від люті. Яка ганьба! Круг пальця обвели. І це його – царя царів! Із роду самих Ахеменідів! І хто? Якісь дикі кочовики! Наздогнати! Покарати! Всю Скіфію розіп'ясти!

Гнів спадав, і тоді він відчував себе в западні. Ганявся за скіфами, а упевненості не було. Більше того, було відчуття, що з ним граються, що його водять за ніс. Такої ганьби з ним звідтоді, як він став царем, ще не було. Навіть насмішки і кпини вавилонян здавалися йому тепер дитячими жартами. А тут... Він не програв бою, але й не виграв його. Невже кочовикам нестрашне його військо? Хто повірить у таке? Затіваючи похід у Скіфію, він мріяв не лише приборкати непокірних кочовиків, і так приборкати, щоб вони навіки забули дорогу в Мідію, а й захопити безліч рабів, тисячні табуни коней, стада худоби. А сам похід здавався, як легка прогулянка у невідомі краї. І ось... Скіфи відходять і відчують себе переможцями, а він... Ганьба, ганьба! Воїнам важко блукати безводними степами, важко воєначальникам підбадьорювати їх, важко було і Дарію. Йому, мабуть, було найважче з усіх. Так важко, як ніколи. То він тільки виду не подає, а насправді на душі в нього тяжкий гніт. І Дарій покійно несе той гніт, і ніхто не бачить, як йому важко.

А хіба йому коли легко було? За всі роки царювання він не пам'ятає такого року, щоб вдалося тихо і спокійно посидіти на троні. Ні, не було такого, втішав, заспокоював себе Дарій. Роки його царювання минали у тяжких і виснажливих походах та в безкінечних битвах. Доки одну країну усмирить, тим часом три чи п'ять інших повстануть. І так з року в рік. З першого року його царювання.

Важко йому тепер, дуже важко, на тілі й душі – каміння. А хіба було йому легко,

коли він убив Гаумата-мага і повернув Ахеменідам престол? Чи він тоді спокійно на нім сидів? Впоравшись із самозванцем, відразу ж вирушив придушувати бунтівний Вавилон.

Один чоловік, вавилонянин, на ймення Надінтобайра, син Анірі, повстав у Вавилоні, підкореному Персією. А повставши, назвав себе Навуходоносором. Військо самозванця стало на березі Тигру. Дарій підійшов до ріки з іншого боку, ріка була непроходима вбрід, і той чоловік, що проголосив себе Навуходоносором, думав врятуватися за водою. Тоді Дарій посадив одних на міхи, інших на верблюдів та коней. Ахурамазда йому допоміг. З волі Ахурамазди він перейшов Тигр, там і розбив вщент військо вавилонського самозванця. Те сталося в 24-й день місяця ассіадія. Надінтобайра, який називав себе Навуходоносором, з кількома вершниками утік у Вавилон. Тоді він пішов у Вавилон і з волі Ахурамазди взяв Вавилон, схопив самозванця і умертвив його...

Легко йому тоді було?

О, доки він усмиряв Вавилон, за його спиною повстали: Персія, Елам, Мідія, Ассирія, Єгипет, Парфія, Саттагідія, Сака... То чи легко йому тоді було?

Дарій ходив і ходив по шатру, важко ходив, похмуро, та все питав і питав себе: чи легко йому було тоді, в 522 році?

О ні. Того року він витримав 19 битв, виграв усі, ще й захопив у полон дев'ять царів. Навіть для історії велів записати на пергаменті, на шкірі та вирізьбити на скелі таке:

"Говорить Дарій-цар: Ось що я звершив з волі Ахурамазди, і звершив за один рік. Ти, який з часом прочитаєш цей напис, вір тому, що мною зроблено, не вважай це лжею".

Тож чи легко йому було тоді?

О ні, було йому тоді важко, дуже важко, але він витримав оті дев'ятнадцять битв і виграв їх усі. То чому ж зараз йому, коли він не програв ще жодної битви, чому зараз йому так важко? Так важко, як ніколи не було, важче навіть, як у той рік, коли його чекали дев'ятнадцять битв. Чому йому так важко із скіфами?.. Ходив і не знаходив відповіді.

Тоді, в 522 році, йому не снилися повержені ним царі, він тоді спав міцно, спав будь-де: в поході, навіть на місці битви, серед порубаних тіл, і спав міцно, і вранці прокидався свіжим та бадьорим. То чому зараз йому - царю царів! - заледве чи не щоночі сниться той худоребрий сак, злидар, якийсь пастух без роду-племені, якому він хтозна-коли відтяв голову?..

Чому його безстрашне, добре навчене і витривале військо, яке ніколи не знало ні втоми, ні поразки, яке за рік витримало дев'ятнадцять битв, чому воно тепер, у скіфських степах, вибилось із сил і, не провівши жодної битви, вже втратило віру в перемогу?

Запитання, запитання, запитання...

А відповіді - жодної.

Розділ десятий

Якщо розумні - здогадаєтесь самі...

Настав день, і Дарій змушений був, пересиливши власну гордість, відрядити своїх

послів до невловимих скіфів. Це вже був початок поразки, хоча царські посли й мали передати скіфам таке послання:

"Дарій, цар великий, цар царів, Віштаспів син, Ахеменід, перс, син перса, арієць із арійського племені.

Ахурамазда подарував мені царство велике, багате на добрих мужів і добрих коней. Я привів добрих мужів на добрих конях до вас, скіфи. Я придушив Вавилон, Персію, Мідію, Елам, Єгипет, Парфію, Саттагідію, придушу й вас, кочовики, у вашій землі. Якщо ви сильні, якщо ви справжні мужі, а не боягузи, то вступайте зі мною у битву велику, а якщо слабодухі – то визнайте своє безсилля і прийдіть до мене із землею і водою".

Для скіфського царя Дарій велів заготовити ще й таке послання:

"Дивак! Чому ти все тікаєш і тікаєш? Якщо ти вважаєш себе сильним протистояти мені, то зупинися. Облиш своє блукання і бийся зі мною. Якщо ж визнаєш себе безсильним, то визнай мене своїм владикою і прийди до мене з поклоном, як і належить приходити рабу до свого пана".

Дарій мав гострий розум і, попри гнів свій та лють, що душили його щодень, все ж ясно усвідомлював марність такого послання. Якщо скіфи не злякалися його величезного війська і граючись водили його за носа по своїх безкраїх степах, то царських погроз і зовсім не злякаються. Все це він усвідомлював, але інакше не міг. Не буде ж він знову безцільно блукати степами, бачачи тільки хвости чужих коней? Треба ж було щось діяти, якось дістати скіфів, а він нічого кращого, крім погроз, придумати не міг. Якщо його велетенське військо не дістало скіфів, то, може, хоч посли дістануться до них?

Він сидів на коні, груди якого були забрані залізною сіткою, а голова захищена золотими пластинками, сам був у панцирі й шоломі, в центрі свого великого війська, в оточенні гвардії "безсмертних", готових кістьми лягти, а свого царя захистити навіть тоді, коли все військо виляже, але упевненості не відчував і на свої безсилі погрози скіфам надій не покладав. Надсилаючи погрози, він випрошував у них битву. Це була образа з образ, але виду він не подавав, ніби так воно й мало бути. І своїм особистим послам – знатним мужам Персії – він вкотре нагадував:

– Так і заявіть: або – або... Або хай скіфи здаються на мою милість, або хай б'ються з нами.

А сам думав: скіфи просто посміються з його послів!

Подумав так тому, що на їхньому місці він би теж сміявся.

Скіфи і справді сміялися.

Але хоч і дикі степовики, та, як приймати послів, знають, бо прийняли їх поштиво, з гідністю, завели їх до білої юрти і напоїли холодним кумисом. І в цій ввічливості теж відчувалася сила їхня. А ось із царського послання сміялися. Ні, не вголос, але очі їхні були веселі й глузливі. А сміється тільки той, хто відчуває за собою силу. Це Дарій розумів, але не міг тільки збагнути: в чому полягає сила степовиків? У війську?.. Але воно менше і не таке досвідчене, як перське. Тоді в чому?.. Хіба в тому, що вони вдома,

у своїх степах, а він, перський цар, блукає тут із зав'язаними очима. Та ще, мабуть, їхня сила у мудрості й хитрості їхнього царя. О, тільки стара і досвідчена лисиця може затіяти таку війну із персами!

А відповідь його, одна відповідь на царські погрози чого варта.

"Моє становище таке, перський царю! Я і раніше ніколи не тікав зі страху перед ким-небудь, і зараз не бігаю від тебе. А чому я відразу ж не вступив із тобою у битву, я тобі охоче поясню. У нас немає городищ, які нам треба захищати. Ми не боїмося їхнього розорення і спустошення і тому не вступаємо з вами у бій. Та є у нас отчі могили. Знайдіть їх і спробуйте зруйнувати – і тоді дізнаєтесь, будемо ми битися за ці могили чи ні... Тобі ж замість дарів – землі й води – я посилаю інші дари, на які ти заслуговуєш. А за те, що ти назвав себе моїм владикою, ти мені дорого заплатиш!"

Дарій мовчав, похмурий, як ніч.

Чи варто було набиватися на битву, щоб отримати у відповідь таке послання?.. Та й ким погрожувати скіфському цареві? Військом, яке зрання й дотемна канючить айш? Він не міг збагнути своє воїнство. Відколи почався скіфський похід, вони щодень вимагають одне й те ж: їжі, їжі, їжі...

Його воїнству байдуже, що персів переслідує одна невдача за іншою, воно вимагає одного: їжі, їжі, їжі. Воїнству байдуже, що воно покрило себе неславою, що з нього кепкує цар кочовиків, воно вимагає айш... У нього, царя, все є, вишукані страви у нього є, але жоден шматок не лізе в горло. Та і як він полізе, коли йому приносять такі послання скіфського владика... Не мав уже сили навіть гніватись. Сидів у своєму розкішному шатрі, і його ні на мить не залишав пекучий біль. Перед ним на килимі що тільки не стояло з їжі й питва, а він на ту їжу і на питво не міг і дивитись... Його, всесильного царя із таким військом, якісь кочівники водять за ніс! Ще й пропонують йому, як у насмішку, шукати могили їхніх предків! Дались вони йому, ті могили! Він – покоритель Азії! Як після такої поразки й неслави повертатися додому? Про його невдалий похід у Скіфію дізнаються всі народи і племена царства, а дізнавшись, відчують, що цар царів не такий уже й сильний, коли його обвели круг пальця якісь кочівники у кибитках! І почнуть піднімати голови. Ще й говоритимуть про нього: "Той, якого обхитрили скіфи".

Військо гинуло без їжі. Щодень стратеги посилали навсібіч загони у пошуках харчу, але скіфи спокійно знищували їх. Більше того, перські вершники, побачивши скіфських лучників, відразу ж повертали назад коней і, збиваючи з ніг власну піхоту, мчали до табору. Ганьба!

А ще через день скіфи спіймали десять вершників, але не забили їх і навіть не відібрали у них зброї. Вони напоїли їх кумисом і веліли відвезти своєму царю дари. І вони привезли Дарію незвичайні дари: три клітки, у яких сиділи птах, миша і жаба. А на клітках лежало п'ять стріл...

– Що це таке? – запитав цар своїх найближчих мужів. – Про що говорять дари варварів?

Знатні мужі старанно розглядали дари, але сказати певного нічого не могли.

Вершники, які привезли клітки, теж нічого не могли повідати.

- Скіфи сказали: якщо ви, перси, розумні, то здогадаєтесь самі.

- Я питаю вас, що означають дари степовиків? - повторив цар, і мовчати далі було небезпечно, бо в царських очах уже почали спалахувати блискавки...

Тоді наперед ступив один із полководців і так сказав:

- О владико всіх людей від сходу і до заходу сонця! Дари означають, що скіфи підкоряються тобі небом, землею і водою, визнають тебе своїм паном і повелителем!

- А стріли? - швидко запитав цар.

- Стріли?.. - зам'явся велеречивий полководець. - Стріли промовляють... ворог складає перед персами зброю.

Дарій люто бликнув на краснобая і крізь зуби процідив:

- Це тобі так хочеться, але не це символізують варварські дари! - Обвів присутніх важким поглядом: - Хто скаже правду? Я за правду не караю, навіть якщо вона буде неприємною для моїх вух.

І тоді наперед ступив давній сподвижник Дарія, з яким він колись убивав мага на перському троні. Це був Гобрій.

Він сказав:

- Владико мій, дозволь мовити правдиве, хоч і гірке слово. Скіфські посланці сказали ось що: якщо ви, перси, не полинете у небеса, перетворившись на птахів, або не зарієтесь у землю, як миші, чи не сховаєтесь у болото, як жаби, то не повернетесь назад, а будете поцілені ось цими стрілами!

Дарій подивився на свого давнього друга і сподвижника Гобрія і сказав:

- Це схоже на правду.

Запала довга і важка мовчанка.

Перси дивилися на незвичайні дарунки скіфів, і кожний думав одне і те ж: як вибратися звідси, як ноги винести із Скіфії?

- Я слухаю вас, мої полководці, котрі раніше не знали поразок у битвах! - глухо мовив цар.

Полководці мовчали, облизуючи сухі, потріскані губи.

- Говоріть, знатні мужі!!!

Тоді Гобрій зважився вдруге:

- Треба повертатися до Істру...

Схопився Дарій, вдарив ногою по клітках, не тямлячи себе, кричав:

- Дикуни!!! Ви навіть воювати по-чесному не тямите! Боягузи! Підлі боягузи! Хитрі лисиці! Я прийшов з вами битися, а не бігати за вами по степах! Так і бийтеся зі мною, доведіть своє лицарство! Так бийтеся зі мною! Шалійте! Покажіть свою силу, і я тоді покажу вам свою!

Але спалах люті минув так же раптово, як і виник.

Важко дихаючи, цар царів зневажливо сказав своїм полководцям:

- Ці дари означають одне: у мене дуже багато людей, але дуже мало справжніх мужів. У скіфського царя дуже мало людей, але дуже багато справжніх мужів!

Не допоміг персам укріплений табір на березі озера-моря. Того ж дня, як було одержано скіфські дари і вияснено, що вони означають, Дарій велів кидати недобудовані укріплення і негайно виступати в похід. Владика переконався, що, сидячи за валами, кочовиків не примусиш прийняти вирішальну битву, а загони, які його полководці посилали щодень в глиб Скіфії, танули, як лід на сонці. До всього ж вже минуло тридцять з чимось днів звідтоді, як перси перейшли Істру. До шістдесяти днів, доки іонійці зберігатимуть міст, залишалося надто мало часу. А ще треба було знайти скіфів, розбити їх (Дарій ще вірив, що йому це врешті вдасться) і встигнути повернутися до Істру у визначений строк.

Кинувши наполовину збудовані укріплення, перси знову подалися в гонитву за степовиками. Геродот у своїй "Історії" розповідає, що, йдучи дуже швидко, Дарій наздогнав скіфів: "він погнався за ними, а вони все йшли на один день путі попереду, і Дарій йшов за ними невідступно".

Все повторилося, як і перше: скіфи відходили, перси наступали, але між ними незмінно залишався один денний перехід, і здолати його перси ніяк не могли. "Ці блукання тяглися довго, – додає Геродот, – і їм не передбачалося кінця".

Так почався третій і – останній, завершальний період скіфо-перської війни. І кінець їй уже був недалеко. Дарій не знав, що на раді в Іданфірса було прийнято рішення: на завершальному етапі війни змінити тактику і перейти до більш активних бойових дій. Якщо до цього скіфи уникали великого бою (крім наскоків та дрібних сутичок), то тепер вирішено більше не водити персів, а нападати на них вдень і вночі. І особливо коли вони будуть зайняті добуванням собі провіанту.

З того часу ініціатива повністю переходить до скіфів.

Дарій уже розумів, що єдина його надія на рятунок – це негайна втеча до Істру. Але вголос про те ще не наважувався сказати. Він все ще гнався за скіфами, гнався, втрачаючи і обози, і загони, гнався, відчуваючи, що женеться за своєю загибеллю. Удари скіфів ставали все відчутнішими і спустошливішими, а нічні наскоки на сонний табір і зовсім вимотували персів. Дух у війську катастрофічно падав. А скіфів попереду ставало все більше й більше. Розвідка доносила: окремі скіфські війська об'єднуються в одне. Це не віщувало нічого доброго, і на одній із нарад Гобрій зважився і нарешті сказав те, що він думав:

– Царю! Непроступність цих людей мені приблизно була відома з чуток, а на місці я ще більше переконався у ній, бачачи, як вони знущаються з нас. – (Брови Дарія смикнулися і гнівно насупились, але Гобрій вирішив – будь-що-будь говорити і далі, і говорити те, що він думає, незалежно від того, подобається це владі чи ні). – Тому я гадаю, що, тільки надійде ніч, нам треба запалити вогні, як ми це завжди робимо, щоб освітити табір на випадок наскоку степовиків, обманути тих наших людей, які найбільш слабкі та негодящі для перенесення незгод, прив'язати всіх ослів і відходити, поки ще скіфи не поспішили до Істру з метою зруйнувати міст чи іонійці не прийняли рішення, яке б могло нас погубити.

Дарій хотів було сказати: "Знищення мосту на Істрі – це наша вірна загибель", але

промовчав. Насупився, засопів, лице його – почорніле і схудле – закам'яніло. В шатрі стояла така тиша, що чути було, як важко дихає цар.

Полководці завмерли в очікуванні лиха.

Гобрій зблід, прикусив губу, але відкрито дивився царю в очі. Від своєї поради він не думав відмовлятися.

Дарій подивився на нього гнівно, якусь мить посопів, а тоді з шумом зітхнув (це вказувало, що спалах гніву в царя царів минув), і полководці теж полегшено зітхнули.

Ні на кого не дивлячись і ні до кого конкретно не звертаючись, Дарій буркнув: "Треба добре поміркувати, як нам забезпечити своє повернення". Не сказав – втечу, а всього лише – повернення.

Розділ одинадцятий

Голова ватага Анахаріса

Тепер уже Тапур вів головні скіфські сили. Після погроз Дарія і вимог дати бій владика Гданфірс весело сказав на раді:

– Вожді мої! Мужі мої! Вітаю вас із першою перемогою: перський цар прохає у нас битви. У нього вже немає сил ганятися за нами, і він, аби вберегти свою гідність, прохає битви!

Вождь Таксакіс підняв свою важучу дубину, оковану залізом, із якою ніколи не розлучався, і прогудів басом:

– Треба зважити на прохання чужого царя і дати те, що він хоче: битву! Я готовий!

– І я готовий! – сказав Скопасіс.

– І я готовий! – сказав Тапур.

– Дамо битву, але... але не зараз, – відповів Іданфірс і хитро примружив свої очі. – Трохи-трохи пізніше. Як перси підступлять зовсім. Ще поводимо їх, потерзаємо, а тоді буде в самий раз. А зараз будемо чинити ось як. Вождь Скопасіс із своїм військом піде на захід до Істру для переговорів із іонійцями, які захищають царський міст. Його треба будь-що зруйнувати і відрізати Дарію всі шляхи до втечі, щоб він назавжди лишився у наших степах. Вождь Таксакіс із своїм військом піде на північ, обійде непомітно головні перські сили і вийде їм у спину. Вождь Тапур із своїм військом і моїми загонами буде стояти до персів лицем і триматиме їх у постійній напрузі. Загони, які Дарій посилає у різні боки за водою і харчем, – знищувати! Персам не давати спокою ні вдень ні вночі, кусати їх, смикати, тривожити і тримати на однім місці. Або водити по колу, доки Таксакіс не зайде їм у спину, а Скопасіс не зруйнує міст на Істрі. А вже тоді дамо персам те, чого вони від нас хочуть, – битву! Одну-єдину – і останню!

Спека.

Ні дощичу у Скіфії, ні хмаринки на небі.

Сонце – люте і несамовите, пече й пече, як найнялося.

Жовте марево гойдається у степах.

Горить степ під палючим промінням, вигорає. Хай пече Колаксай зліше, дошкульніше, хай задихаються без води у чужих степах перси, хай конають від спраги!

Не впорається небесний бог, вогонь допоможе. Трави стоять сухі, іскру пусти –

заготить у степу полум'я, шугне вогняний вал до неба... Мов голодна сарана, сунуть вороги спеченою землею, задихаються від гарячого попелу, падають коні, піші... Води... І здається персам, що й вода разом із скіфами утікає на північ.

А та, що залишається...

О, то страшна вода!

Один із перських загонів надивав у покинутому таборі колодязь. Така холодна, така смачна була у ній вода. Триста душ напилася. До останньої краплини вичерпали колодязь, а потім страшні корчі покидали персів на землю... Пило триста, лише десяток ледве-ледве дістався до своїх... Помирати...

Страшний скіфський степ!

Інший загін подався шукати хоч якусь поживу і наскочив на засаду. Де взялися степовики, з-під землі вискочили чи з неба впали, перси того гаразд і не второпали.

- Ар-р-р-а-а-а!!!

Закрутився, завертівся світ у смертельній круговерті.

Стріли, як злі оси, жалили чужинців звідусіль, а де вони бралися, важко було збагнути.

- Ар-р-р-р-а-а-а-а-а!!! - на всю свою могутню горлянку кричить Тапур. - Рубайте персів! Коліть!!! Топчіть кіньми! Витирайте об їхні чуби свої руки!!

Меч так і миготить у його руках. Навідліг рубав чужинців, кому голову зносив, і вона каменюкою летіла на землю й підстрибувала, бризкаючи і цвіркаючи кров'ю, кого з плеча й до самого коня розрубав, кого навскіс стинав... За ним мовчки й завзято рубався ватаг Анахаріс.

- Ну, як, ватаг, погуляємо?! - кричав йому вождь.

- Погуляємо! - відказував Анахаріс.

Зійшовшись впритул, стіна стіною, скіфи і перси оглушували один одного бойовими кличами своїх родів і племен. Змішалось все: коні, люди, крики звитяги, стогони, вигуки радощів і передсмертні зойки... Билися піші і кінні, рубалися мечами, хто мав мечі, кололи ножами, хто мав ножі, проштрикували один одного списами, хто мав списи... Поранили затоптували коні, але поранили було мало. Із коней падали тільки мертвими.

Перси билися вперто й завзято, лавою наседаючи на скіфів, надсадно кричали, підбадьорюючи себе криками.

А згодом і сили вже не стало кричати. Тільки хрипіли...

- Персиді нарешті заціпило! - загаласували скіфи. - Постривайте, чужі зайти, ми ще повитираємо свої руки об ваші чуби!

Розпалений боєм, Тапур ввірвався у саму колотнечу, де від пилу, піднятого кіньми, й дихати не було чим. Вертівся на коні, відбиваючи удари з обох боків, сам рубав... У смертельній тисняві перські і скіфські коні билися грудьми один в одного, іржали, кусалися за шиї, і вершники, перегнувшись, зчіплювалися в двобої, душили один одного і теж кусалися...

Тапур схрестив свій меч із мечем сотника-здорованя, але той відбив удар і сам

напав. Був він досвідченим рубакою і надзвичайно сильним. Відбивши напад вождя, він ринувся вперед, і його меч, розсікаючи повітря, полетів на Тапура. Тапур, вдавши, що він падає з сідла, метнувся попід животом коня і виринув з другого боку, тримаючись за повід. Мить, і він уже у сідлі й з усього розмаху розрубав сотника навпіл... І тут збоку налетів на Тапура перс у шоломі з пишним султаном із пір'я. Його довгий і важкий меч злетів угору, сяйнув проти сонця крицею і стрімко полетів на голову вождя...

- Тапур, стережися!!! - хотів було крикнути Анахаріс, але в горлі у нього все пересохло, і він не зумів повернути й язиком. Тільки бачив, як чужинський меч летів на голову вождя...

І Анахаріс, напружившись, стрибнув із свого коня на Тапура, прикриваючи його собою, і в ту ж мить, як він стрибнув, важкий і чомусь такий холодний меч розсік його навпіл... І болю Анахаріс не відчув, бо здалося йому, що крижаний водяний потік пронизав його наскрізь і остудив пекучий вогонь... І тільки згас той вогонь, як він провалився у густу і вічну пітьму... Але в останню мить йому здалося, що то не він провалився у чорну порожнечу-прірву, а провалився гарячий бій...

Тапур зупинив коня посеред побоїща і рукавом куртки витер мокре чоло. Задоволено оглянувся навколо. Перемога! Бодай і маленька, над одним лише перським загоном, але - перемога! А багато малих перемог складуть одну велику, і це добре. Перський загін винищено до останнього вершника.

- Воїнство моє славне! - звівшись у сідлі, крикнув вождь до своїх вершників. - Арес послав нам перемогу! Слава Аресу!!!

- Слава Аресу!! - загриміло на рівнині. - Слава Тапуру!

- Анахарісу слава вічна від роду до роду скіфського! - крикнув вождь, блискаючи збудженими очима. - Слава тим, хто відважно бився і хто своїм життям рятує товариша по зброї.

- Слава!!!

Воїни схилилися над розрубаним ватагом, один із них швидким, невловимим рухом відтяв у трупа голову, показав її всім. І воїни схилили у шанобі свої голови і випросталися.

- Це найхоробріша голова з усього скіфського роду з бойовим кличем "арара"! - крикнув старий воїн. - Ми висушимо голову ватага Анахаріса, настромимо її на священний спис, і вона, голова мужнього Анахаріса, водитиме нас у бої, і ми не знатимемо поразки!

І помчав рівниною, піднімаючи в руці голову ватага Анахаріса та вигукуючи бойовий клич:

- Арара, скіфи!.. Слава героям, смерть ворогам!!!

Розділ дванадцятий

На човні у небуття

Він спинився на березі, безвільно опустивши руки.

Низько, ледь не зачіпляючись за дерева й будинки, над щасливим містом сунули важкі сірі хмари. Хвилі билися в гавані, мов у западні, рвучись на волю, оскаженіло

кидались на берег і в безсиллі, запінені, скочувались назад, зрозумівши свою безвихідь...

І так раз у раз, раз у раз...

Вітер забивав дух, і йому здавалося, що на березі лиману нічим дихати. А чи, може, з його грудей уже зникло серце, і кров більше не вирувала по тілу, і він заляк, задихався... Вітер шарпав на ньому гіматій, наче хотів його здерти, і Родон сказав вітру:

– Нащо тобі мій плащ? Візьми краще мою душу... Якщо вона в мене ще лишилася...

Відв'язав човна, хотів було сідати, але в останню мить завагався. Ні, не злякався того, що задумав, а просто захотілося ще раз, востаннє, подивитися на рідне місто. Тримавши неспокійного човна за ланцюг, стояв, опустивши сиву голову, не в силі глянути на рідне місто. Човен злітав на хвилях, поривався у море. Родон ледве втримував його за мокрий ланцюг.

– Почекай... – глухо мовив до човна, – ще встигнемо... Та й місця вистачить, велике море... Глибоке...

Долоня від іржавого ланцюга зробилася червоною, іржа стікала з неї, наче кров... Родон до болю в руці стис ланцюг і рвучко повернувся посірілим обличчям до міста. Кущуваті колючі брови архонта зсунулись на перенісці, важко зависаючи над холодними, колись сталистими, а тепер безпомічними очима, у яких застиг бляклий туман... І на душі був такий же бляклий сірий туман, і ніде не видно було просвітку. І дивився архонт на місто з німим докором, як на друга, який зрадив його і відвернувся від нього. Але місто його не зраджувало і навіть не знало, що він затіяв і чому відв'язав на березі човен. Місто ще спало, бо надто було рано, а йому було все одно, що ніч зараз, день чи ранок, бо останні ночі він уже не спав... З незрозумілою злістю до самого себе подумав, що то не біда, виспить він на тім світі.

Човен поривався, борсався, злітав на хвилях, рука архонта смикалась, і з долоні стікали червоні краплі...

– Кажу, почекай, – вже гнівно вигукнув до човна. – Хочу востаннє подивитися на місто, у якому прожив двадцять п'ять літ. Мусить же воно попрощатися із своїм архонтом. Для нього жив і серцем своїм, і мечем... Хоча... хоча місто підбере собі нового архонта, а ось де він ще знайде таке місто? На дні моря його немає.

Човен ніби зрозумів його, на мить утихомирився (чи, може, вітер затих) і легенько гойдався на хвилях.

Архонт все стояв і дивився на місто.

І навіть бачив звідси свій білий будинок на горі. Покинув він його опівночі, щоб ніколи вже більше до нього не повернутися. І хто б міг знати, що ось так закінчиться його життя.

Десь жалібно квила чайка.

Чи плакала, чи скаржилась на свою долю.

– От і все... – мовив архонт до міста. – Спиш ти, то й спи, як маєш сни, а старий Хронос з косою уже відміряв мій час.

З міста не долинув жоден звук, наче вимерло все навкруг.

Ранок народжувався сірим, непривітним. І місто було сіре, пустельне, наче попелом засипане... А може, то так сіро і пустельно було в нього на душі?

Глухо зітхала вода.

- Ат!.. - сказав зрештою архонт. - Пора кінчати!..

Ступив у човен, той легко злетів на хвилях, радіючи, що вирвався на волю. Архонт наліг на весла, і човен швидко віддалявся від берега. Щоб не дивитися на місто, архонт сів до нього спиною і гріб швидко, наче квапився пошвидше втекти від міста.

Коли відплив далеко від гавані, випростав спину і подумав, що його ніхто не побачив, а з берега не впізнають... Подумають, рибалка далеко заплив...

Витяг весла з води, бо вони йому більше уже були не потрібні, і сидів, зігнувшись, відчуючи, як кам'яніє його тіло.

Хвилі кидали човен то вгору, то вниз, крутили його, намагалися перевернути, й тому було хвилию у борт, але Родон не звертав на те уваги. Човен крутився серед хвиль, а він, зайнятий думками, дивився в потемнілу далину спорожнілими очима. Єдине, чого він боїться, то це відчаю... Бо відчай - то перша ознака безсилля. Та відчай, вже, здається, прийшов до нього, і спершу він хотів було відігнати його, а потім подумав: а навіщо? Чи не все одно? Ніхто вже не дізнається, з яким настроєм розквітався він із своїм життям.

- Ольвіє... - забувшись, промовив уголос архонт. - Яка ти жорстока, дочко моя! У мене нікого немає, крім тебе, Ольвіє...

"Ольвіє... Ольвіє..." - почувся йому власний розпачливий голос.

Кілька днів тому із Скіфії повернувся його гонець. Скіфськими степами сунула перська орда. Греки з дня на день чекали нападу, але перси пішли в глиб степів. Місто обійшла біда стороною, але Родон хвилювався за долю дочки. Послав гінця, послав не як архонт. Як батько. Вибрав відчайдуха, котрому все ніпочім. Щедро заплатив, попрохавши будь-що пробитися до Ольвії, дізнатися, як там вона. І - негайно назад.

Гонець побував у скіфів, повернувся і довго не міг глянути в очі архонту.

Родон до найменших подробиць пригадує все, що йому повідав гонець. Вісті він приніс страшні.

Море шумить, і вчувається йому в шумі голос дочки...

Ольвія холодно дивилася на гінця рідного міста, не відчуючи ні радощів, ні бодай хвилювання.

- Слухаю тебе, посланець архонта, - промовила вона чужим голосом і глянула мимо нього. - Чому ти сюди примчав?

Гонець їй сказав:

- Я мчав до тебе багато днів, славна дочко нашого міста. Всюди перси, і я вужем прошмигнув мимо їхніх роз'їздів. Мене послав архонт, твій батько. Архонт дуже тривожиться за тебе, бо в скіфські степи прийшла велика орда. Архонт хоче знати, як живе його дочка, чи не потребує допомоги? А може, її життю загрожує небезпека?..

Гонець мовчав, чекаючи відповіді.

У кочовищі не затихав жіночий лемент, плач дітей, гавкіт собак: гонець уже знав,

що жінки та діти збираються в далеку дорогу на північ.

Ольвія мовчала і дивилася кудись мимо гінця.

Вже були зібрані всі юрти і шатра, завантажені збіжжям повозки, і кочовище заворушилося, закрипіло колесами.

А Ольвія все ще мовчала. Вона стояла перед гінцем у чорному довгому платті і таким же чорнім клобуці, горда і печальна водночас, вона була в ту мить далеко від нього.

І гонець, не дочекавшись відповіді, повторив своє запитання:

– Архонт хоче знати, як поживає його дочка.

Ольвія нарешті ворухнула губами:

– Спасибі тобі, мужня людино, що примчав сюди, прорвавшись крізь перські загони. Скажи, як поживає місто? Перси не погрожують моему місту?

– Слава богам, поки що добре. Щоправда, занепала торгівля, бо всюди у степах перси, і купці не відважуються бодай носа виткнути у степ. А так... все ніби гаразд. Дехто теревенить, що буцімто перси нападуть на Ольвію.

Вона заперечливо похитала головою.

– Ні, персам не до греків. Не сьогодні-завтра вони будуть тікати із скіфських степів до ріки Істру.

І вмовкла.

– Архонт цікавиться, як поживає у скіфському краї його дочка, – вдруге нагадав гонець. – Я поспішаю, дорога не близька.

– Архонт цікавиться, як поживає у скіфському краї його дочка? – з притиском повторила запитання Ольвія. – А чого архонт не поцікавиться, як всі ці роки проживала у Скіфії сліпа рабиня Мілена?

– Про віщо говорить Ольвія? – з подивом запитав гонець.

Ольвія глянула на нього так, що він мимовільно позадкував.

– Я питаю, чому архонт не поцікавиться, як жила і мучилася у скіфській неволі Мілена?

– Я не розумію... нічого не розумію... Яка Мілена?

– Тобі й не треба знати, – сухо сказала Ольвія. – Ти лише передай архонту... Скажи йому... Скажи, що Ольвія знайшла у Скіфії гречанку, котра була продана у рабство і котрій скіфи викололи очі, як це вони роблять з рабами. Ту гречанку звали Міленою. Помираючи, вона повідала мені таємницю її життя. Передай архонту... це не людському так чинити... І ще передай архонту, що дочки в нього більше... немає... Хай забуде її, як колись забув Мілену...

Старий білобородий скіф підвів Ольвії коня.

– Пора, господине. Кочовище вже відходить, перси близько.

Ольвія сіла на коня, рушила, але нараз круто повернула коня і сказала гінцеві:

– Повертайся додому. Скажи, щоб архонт пам'ятав Мілену. На старості буде це нелегко, може, навіть тяжко, але сліпій рабині теж нелегко було у тьмі рабства!

І геть погнала коня...

І – все...

Сіра ранкова мла нависла над лиманом.

Вона опускалася все нижче і нижче до води, і Родону було важко дихати, і нічим дихати. Сидів у човні, звисивши голову, і внутрішнім зором бачив ту сцену, чув страшні слова Ольвії...

Човен кидало, хвилі налітали із сірого мороку, і здавалося, що й вони важко зітхають.

Мілена... Мілена... Мілена... Шепотіли хвилі чи, може, то йому так вчувалося?

Мілена...

Мати Ольвії, його юна і вродлива дружина...

Далека, ой, далека його дружина!

Його любов єдина, і його горе єдине.

Сліпа рабиня скіфська...

Хтось невидимий колов ножем архонта в серце, і він нічого не міг вдіяти. Хай крає серце, коли є біль у серці, тоді відчуваєш себе живим, а не мертвим. Він любив Мілену. Він любив її до безтями. О, тепер нема чого таїтися перед самим собою; він любив Мілену, хоч і намагався останні вісімнадцять років вирвати її образ із свого серця. О, як він любив ту далеку і зрадливу Мілену! Все життя любив, життя ненавидів, проклинав, намагався її забути і... І нічого не міг вдіяти із собою. Вона впилася в його серце гострою скалкою, яку ні вирвати, ні загоїти рану... А ще він ненавидів зраду. Тому й продав її у рабство. Пробачити зраду – значить, зрадити себе... Богиня Ата, богиня блискавичного безумства, наслала на нього таку лють, що він осліп від ненависті. І забавнув жорстоко помститися вродливий, але невірний дружині. І він помстився.

Та хіба йому легко було потім? Чи не мучився він всі ці роки? Хіба вона, молода і гарна його жона, не приходила до нього у сні? Хіба він не скреготів зубами від болю? То він на людях себе не видавав, крем'яним здавався, а вночі... Мов люті звірі, терзали його думки. Не міг забути Мілени, але й пробачити їй теж не міг. Так і мучився він усі ці роки.

Та що тепер. Кому докоряти, кому кого винуватити, як уже літає над ним крилатий Гіпнос з головою маку в одній руці і рогом у другій. Ось він підносить ріг до губ... Родон чує трубні звуки... Гіпнос – син ночі, бог сну... Вічного сну для Родона. І він уже трубить, що архонтове буття вже скінчилося, віднині його чекає небуття. І сон... Вічний сон у підземному царстві Аїда.

А може, й там, у темному-претемному царстві Аїда, не зможе він забути Мілену? О ні, ковток води з підземної річки Лети, і він забуде все: землю і сонце, життя у білому світі і Мілену... То – швидше, швидше туди, до забуття!

Два голоси сперечалися у ньому.

Перший: "Тобі не буде прощення, жорстокий чоловіче! Твоя совість ніколи не знатиме спокою. Ти не тільки занапастив життя Мілени, ти й своє життя погубив! Гнів Немезіди не дасть тобі спокою!"

Другий: "Але ж Мілена зрадила тебе. Підло! Таємно! Ти не прощаєш зрадників.

Жінка, котра зрадила законного чоловіка й сім'ю, зрадить і народ, і святині народні".

Зціпивши зуби, Родон слухав ті голоси, і обидва вони здавалися йому правими. Коли він віддавав Мілену скіфам, то не думав, що вони можуть позбавити її очей... Він тоді нічого не думав, бо у гніві великому був. І думав, що забуде її на другий же день. Але не міг забути за всі вісімнадцять років і, очевидно, вже не забуде її до кінця своїх днів.

Коли Ольвія була поруч, він ще тримався. Чи вдавав, що тримається... А як не стало Ольвії – з'явилась Мілена. Вона завжди стояла перед його очима, дивилася на нього гірко і журно... Не з гнівом, а з тихим, німим докором, від якого він не знаходив собі місця...

Коли думав про дочку, трохи легшало на душі.

Думав... А тепер вже й думати немає про кого... Дочка... рідна дочка відреклася від нього. То на що тепер сподіватися? На кого? На яке чудо? Це був той удар, якого він уже не міг знести. Його гордість, його сила були зломлені. А без гордоців, без сили і гідності, без правоти у собі він уже не міг жити. І не міг, і не хотів.

Коли уявляв зустріч Ольвії із сліпою скіфською рабинею Міленою – кригою бралось тіло.

Мілена... Мілена... Мілена... Чи шепочуть хвилі й справді ім'я його далекої юної дружини, чи йому вчувається?

Стривай, які у неї були очі?..

Забув... О ні, хіба можна забути очі коханої...

Він побачив її вперше літ зо двадцять тому на осінніх піанепсіях – святі в честь золотокудрого Аполлона, бога сонця, світла й тепла. Щоосені, проводжаючи Аполлона, греки дякували йому за весняне та літнє сонце й тепло, і несли у руках ейресіони – гілки маслин, обмотані вовною та обвішані плодами, й співали хвалебні гімни.

На чолі урочистої процесії не йшли, а пливли юні дівчатка з ейресіонами в руках. Крайньою зліва на осінніх піанепсіях пропливала струнка і тендітна дівчина з довгим волоссям і карими очима, що сяяли, наче дві зорі. Він глянув на неї, зацікавившись її радістю і, вражений її вродою і чистотою, потонув у тих карих вологих очах...

– Як тебе звати? – запитав він.

– Мілена... – тихо відповіла вона, опустивши очі...

– Родон...

Він звів голову і побачив Мілену.

Побачив її у скіфській куртці та скіфському башлику.

Тихо й обережно ступаючи, вона йшла водою до його човна. Якось дивно йшла, немов уві сні... Та, власне, не йшла, а пливла... летіла... Плавно і легко, ледь торкаючись ногами хвиль... Замість очей у неї зіяли дві криваві ямки. Вона дивилася тими ямками на нього, і він дивився на ті ямки, не розуміючи, де її очі?

– Родон... – озвалася Мілена. – Коли ти нарешті повезеш мене у Грецію?.. Ти ж обіцяв, і я дуже хочу побувати в Афінах. Я хочу подивитися на столицю сонячної Еллади.

– Як ти можеш подивитися, як у тебе немає... – і вмовк, боячися сказати, що у неї

немає очей і тому вона не зможе подивитися сонячні Афіни...

- Все одно хочу побачити свою Грецію! - вперто сказала вона. - Тільки ж на кого ми лишимо Ольвію?

- Хіба ти забула, - сказав він, - що Ольвія вже доросла і в неї є чоловік, скіфський вождь Тапур?

- А-а... так, - засміялась Мілена. - Справді забула, що Ольвія вже доросла. Як швидко час летить.

- Швидко, - згодився він. - Ніби вчора я побачив тебе на осінніх піанепсіях, а вже... вже наша дочка доросла...

- І все одно я хочу в Афіни, - сказала вона. - Раз дочка доросла, ходімо в Афіни. Ти обіцяв мені показати Афіни.

- Ну що ж, - звівся він у човні. - Ольвія вже доросла, і ми справді можемо тепер піти в Афіни...

І Родон зробив крок із човна...

...Через кілька днів над лиманом прошуміла буря, і хвилі викинули на берег перевернутий човен архонта...

Розділ тринадцятий

Де ваша сила, сифи?

І настав той день, коли Дарій сказав одне лише слово: "Все!" І запала гнітюча мовчанка, і полководці злякано дивилися на свого владика. І Дарій тоді видавив із себе ще кілька слів: "Досить ганятися за скіфами, пора повертати коней до Істру".

Ні, він не сказав, навіть самому собі не сказав, що пора тікати... А сказав лише, що пора повертати коней до Істру.

Та на захід дорога нелегка, а військо було повністю виснажене, і Дарій звелів стати на день табором у долині.

А сам з Гобрієм, якому особливо довіряв і з думкою якого завжди рахувався, помчав до ближньої могили, що здіймалася над усією рівниною. Гобрій встиг гукнути тисячнику із гвардії "безсмертних", і той із своєю тисячею помчав за ними. Дарій з Гобрієм на конях піднялися на могилу, а тисяча гвардійців, наїжачена списками, оточила могилу внизу суцільним кільцем коней і списів. З високої могили було видно на всі боки. Спершу Дарій подивився на захід, туди, де за степами і долами мав бути Істр. На заході аж чорно було від скіфських вершників, вони носилися сюди й туди, а з-за обрію виринали все нові й нові загони.

- Яка до них відстань? - запитав він Гобрія.

- Гадаю, що десь біля денного переходу, - відповів Гобрій. - Вони завжди тримаються од нас на відстані денного переходу.

- Ні, - заперечив цар, - цього разу вони тримаються на відстані південного переходу. Що це означає? Невже скіфи так осмілилися, що стали підходити до нас ближче?

- І все одно вони кинуться тікати, як тільки ти велиш війську іти на них.

Цар промовчав і повернув коня на схід. Глянув поверх свого війська, що запрудило

всю долину, на обрій. Там теж сюди й туди снували вершники, і було їх багато.

Дарій нахмурився.

- Досі вони трималися тільки попереду нас, і ми їх увесь час гнали. Тепер же вони вирішили зайти нам ще й у спину.

Оскільки цар прямо не звертався із запитанням до Гобрія, то Гобрій нічого не відповів, пам'ятаючи, що чим менше висловлюватимеш владиці свої думки, тим довше житимеш.

Дарій повернув коня на південь і відразу ж - на північ. І на півдні, і на півночі теж носилися скіфські вершники.

- Схоже на те, - сказав цар, - що кочовики забагли нас оточити. Як ти гадаєш, Гобрій, їм це вдасться?

- Скіфи того тікають од твого війська, великий царю, що їх менше, - обережно почав Гобрій. - А коли їх менше, то як вони зможуть оточити тих, кого більше?

- Це так, - згодився Дарій, - у них не вистачить сили взяти у кільце мою орду. І все ж вони з чотирьох сторін світу оточують долину.

- Владико! Я думаю, що головні їхні сили знаходяться на заході й сході. А на півдні і півночі невеликі розвідувальні загони, які просто наглядають за нами.

- Гм... - Дарій мовчав, щось розмірковуючи. - Хай буде по-твоєму. І все ж нехайно вели оточити табір трьома рядами возів.

- Слухаю, великий царю.

- Мені казали, що скіфські коні ніколи раніше не бачили ослів та мулів, і тому бояться їхнього крику.

- Так, їхні коні шарахаються, як почують крик ослів.

- Тоді прив'яжіть мулів та ослів до возів і не давайте їм їсти. Хай вони кричать і криком відлякують скіфських коней.

- Слухаю, великий царю.

- Візьми кількасот "безсмертних", і роздобудьте мені одного живого скіфа. Якщо моє військо не може спіймати всю Скіфію, то спіймайте хоча б одного скіфа. Я подивлюся, що це за народ і чи варто з ним далі воювати.

- Слухаю, великий царю! - Гобрій повернув коня і з'їхав з могили. Гвардійці внизу розступилися, розірвавши кільце, випустили Гобрія і знову зімкнули навколо могили кільце.

А Дарій, лишившись сам, знову подивився на всі чотири сторони світу і більше не сумнівався у тому, що скіфи намагаються його оточити в долині. Але для чого? Тримати його в облозі у них не вистачить сили, та й він легко розірве будь-яку облогу. До всього ж і скіфський цар не такий простакуватий, щоб розпорошувати своє військо по всій долині. Гобрій правильно розсудив, що головні сили кочовиків на сході і частково на заході. А на півдні і півночі просто окремі сторожові загони. Але для чого скіфи зосередили свої сили на сході і заході? Невже вони вирішили у цій долині дати йому вирішальний бій? Той бій, якого він прагнув з першого дня походу в ці степи? І якого менше всього хотів би зараз, коли військо ослаблене блуканням по степах...

"Але ніщо так не піднімає дух воїнів, як битва", – подумав він і пустив коня з могили. Гвардійці розступилися перед ним, він промчав проходом до полководців, які вже чекали на нього.

– Готуйте військо, – сказав він їм, – у цій долині скіфи на власних шиях пізнають міць перського меча і руки, яка його тримає...

Того ж дня тисяча царських гвардійців, напавши на скіфський розвідувальний загін, в сутичці, ціною двох десятків "безсмертних" захопила одного скіфа.

Полоненого пригнали у перський табір на аркані, і всі збіглися дивитися на степовика, як на диво яке незбагненне, бо всім хотілося зблизька подивитися, а який же він, скіф? Бігли дивитися з надією побачити щось незвичайне, якщо не людину з рогами, то принаймні богатиря, а розходилися з розчаруванням. Скіф виявився дрібним на вигляд, такий собі звичайнісінький пастух, і нічого у ньому не було ось такого... незвичайного, як то вже говорили у війську про скіфів. Одне слово, не було навіть на що дивитися. І всі думали: а може, то спіймали і не скіфа?

Із полоненого зняли аркан і по знаку Гобрія завели до царського шатра, попередньо обмацавши і куртку його, і пояс, і штани.

І тільки полонений опинився у шатрі і глянув на царя царів, котрий сидів на похіднім троні, як гвардійці зашипіли до нього:

– Падай!.. На животі повзи до царя царів, дикун!

Але скіф відповів ледь насмішкувато:

– Хіба перси не відають, що добрий бог для стояння на землі дав скіфові аж дві ноги?

– Мерзенний!.. – люто прошепотів до нього Гобрій. – За неповагу до великого владики ти поплатишся головою!

– Головою – то й головою, – безтурботно відповів скіф. – Я торгуватися не люблю. Та й до всього ж я ваш гість.

Лівий кутік уст царя смикнувся, і він ворухнув бровою. Від полоненого всі відскочили: і Гобрій, і гвардійці. Цар пильним, не без цікавості поглядом розглядав свого "гостя" і скептично кривився. Дивуватися не було чому. Перед ним стояв низькорослий, навіть дещо малий, вузькоплечий, кістлявий чоловічок. Дрібний, непоказний, незнатний і, напевне ж, небагатий. Ношена куртка в кількох місцях пропалена вогнем, на ліктях дірки, заяложені штани з вистрьопаними холошами, сап'янці з дірками. Борідка ріденька, руда, очі безжурні, веселі. На носі й щоках – ластовиння. Як у жінок. Одного вуха немає, тільки дірка...

– Де позбувся вуха? – дещо добродушно запитав Дарій.

– Хазяйський жеребець одгриз, – так же добродушно, навіть аж безтурботно відповів скіф. – Ох і лютий же! Всім жеребцям жеребець.

– Як лютий, значить, справжній кінь, – одказав цар. – Я люблю лютих коней за те, що вони... люті.

– Ми й лютих коней укоськуємо! – дивлячись царю в очі, відповів полонений, і це Дарію не сподобалось.

Запитав сухо:

- Ти хто?

- Скіф, - охоче відповів полонений і в свою чергу поцікавився: - А ти хто?

- Перс!!! - не втримавшись, крикнув Дарій, бо його вже починала дратувати така поведінка цього непоказного чоловічка. - Перс я! Син перса!

- Перс - то й перс, - знизав плечима полонений. - Тільки ж чого кричати? Я ж не кричу на тебе, що я скіф?

Дарію на якусь мить забракло повітря, але силою волі він стримав себе і процідив крізь зуби:

- Я дуже радий, що ти скіф!

- То ти, напевне, з радощів бігаєш за нами степами? - заусміхався полонений. - Геть усі трави своєю ордою витовк.

- Ти звідки такий... веселий?

- Із Скіфії, царю.

- Знаю, що із Скіфії. Де твоє кочовище?

- Там, на заході, - махнув скіф рукою. - На березі Маленької річечки, що тече через толоку із старими вербами.

- На березі Маленької річечки, кажеш? - мовив цар. - Воно й по тобі видно, сам ти маленький.

- Малий, - охоче згодився полонений. - Не вдався ростом. Але наша Маленька річка впадає у дуже Велику ріку. Так і я... Сам маленький, а народ мій великий.

- Ти, я бачу, балакучий, - повільно тягне цар. - Все знаєш.

- Авжеж, дещо знаю.

- Тоді скажи, де початок і де край вашим степам?

- Там, де сходить сонце, початок, а там, де воно заходить, - край. - І, помовчавши, додає: - Тільки не йди, царю, на край, бо не повернешся назад. Ми не любимо непроханих гостей.

- Не любите, так бийтеся! Ви - боягузи. Ви втікаєте від перських мужів, як собаки від вовків.

- Ми втікаємо, а ви бігаєте за нами, - безневинно посміхається скіф, і очі його повні насмішок. - А ти, царю, спробуй нас наздогнати.

- Ви підступно воюєте з нами! - не стримавшись, кричить цар. - Ви підло отруюєте воду в колодязях!

- Воюємо, як уміємо, а що воду отруюємо, то... не пий. Ми тебе в гості не звали.

Дарій зовсім несамовитіє і хапається за руків'я меча, хоч через мить і шкодує за цей свій жест.

- Дай і мені меч, щоб і я мав за що хапатися, - раптом каже одноухий скіф.

- Ти й так загинеш від перського меча!

- Але, стративши мене, ти все одно не здолаєш Скіфії.

- Хто ваш цар? - уже спокійно питає Дарій, намагаючись придушити в собі спалахи гніву.

- Іданфірс.
- Не чув про такого.
- Не чув, а віднині знатимеш.

І Дарій подумки згоджується, що віднині він знатиме, хто такий Іданфірс, - стара хитра лисиця.

- Що ж, скіф із Малої річки, жити хочеш?
- Жила б Скіфія, а я собі місце і на тім світі знайду.
- Похвально, - згоджується Дарій. - Відповідь достойна воїна. Тебе як звати, невдатний із себе, але мужній духом скіфе?

- Спаніф. Пастух я.
- Тоді скажи, пастуше Спаніфе, де ваша сила?
- Наша сила?.. - Скіф шкребе пальцем у своїй рудій борідці. - Як тобі розтовкмачити... - І рішуче додає: - Так тому й бути. Дай мені меч або хоча б акінак, і я тобі покажу, де наша сила.

Гвардійці, котрі стояли позад скіфа, взялися за руків'я мечів.

- Не бійся, царю, - насмішкувато кидає полонений. - Сам-один я не в силі упоратися із твоїм військом. Бо воно у тебе не тільки велике, а й, ніде правди діти, відважне.

- Гм... - Дарій повертається до Гобрія: - Ану, кинь йому свій меч, подивимося, чи він хоч уміє його тримати в руках.

Гобрій вихопив свій меч з піхов і з презирливим жестом кинув його полоненому. Той схопив його на льоту, поспробував лезо на ніготь і лишився задоволеним.

- Замашний у тебе меч, знатний перс, - сказав він. - І гострий, сам у тіло лізе. Я все життя мріяв мати свій меч, але так і не добув його.

І зненацька, щось різко крикнувши, Спаніф змахнув мечем і застромив його собі у живіт.

Перські воєначальники оціпеніли, гвардійці рвонулися уперед і застигли вражені.

Спаніф стояв перед Дарієм, ледь зігнувшись, і в його очах клекотіла така ненависть, що Дарій здригнувся.

"Падай!.. - подумки сказав він. - Падай же..." І ще подумав, що цей скіф дуже схожий на того сака із берегів Яксарту...

Скіф ворухнув закривавленими губами, і з кутика його рота потік червоний струмок.

- Ти, царю, хотів знати, де наша сила? - захрипів він, важко дихаючи, і, висмикнувши меч, кинув його під ноги цареві. - Ось де наша сила. Забирайся геть, чужинський царю, коли хочеш живим повернутися у свою Персиду. А меч... меч у вас, перси, хороший... Все життя мріяв мати такий меч...

Захитавшись, скіф зробив було крок до царя, але ноги його підломилися, і він важко впав на правий бік.

- У мужності цьому малому скіфу не відмовиш, - сказав Дарій і перевів погляд на скіфа. Той лежав на боці, трохи підігнувши під себе ліву ногу, а праву руку викинув

далеко вперед, наче він хотів дістати царя. І дивився на персів відкритими застиглими очима.

- Тепер я зрозумів, хто такі скіфи. Вони дуже схожі на саків, - сказав Дарій і кивнув на труп. - А цього... малого скіфа із Малої річки поховайте із військовими почестями.

Перським воїнам варто брати приклад із цього непоказного і невдатного на вид скіфа, як треба бути мужнім.

І так було вчинено, як велів перський цар, і малого скіфа із Малої річечки, що впадає у Велику ріку, було поховано з усіма військовими почестями.

Розділ чотирнадцятий

Якщо скіфи ганяються за зайцем...

Ні світ ні зоря, коли Дарій ще лежав, накрившись теплим вовняним плащем, його розбудив Гобрій. У шатрі було напівтемно, тільки тьмяно блимали мідні світильники, у яких у жиру плавали гноти. Незважаючи на ранній ранок, у таборі стояв шум, чулися крики, іржали коні, кричали віслюки та мули, ревіли верблюди.

- Великий царю! - Гобрій - а тільки він один міг так рано розбудити царя - опустився біля непорушного Дарія на одне коліно. - Не гнівайся, що посмів потривожити тебе так рано - нові вісті.

- Знатний Гобрій хотів сказати: погані вісті? - чистим голосом, наче він і не спав, перепитав цар, не дивлячись на Гобрія і не встаючи. - Звідтоді як ми перейшли Істр, я вже звик до поганих вістей. Говори, я слухаю.

- На схід від табору виявлено велике скупчення скіфів - кінних і піших. - Гобрій помовчав, чекаючи, яка буде реакція царя, але цар мовчав, і Гобрій, зітхнувши, продовжував далі: - Кіннота кочівників вишиковується у бойові ряди.

Цар мовчав і не озивався з-під вовняного плаща.

Гобрій помовчав і зрештою делікатно й обережно кашлянув, аби нагадати про себе.

- Ти мене надто рано розбудив, Гобрій, - невдоволено озвався Дарій. - Чого хочуть скіфи?

- Вони прислали свого вісника, який і крикнув нашим дозорцям таке: "Перси! Ваш цар просив у нашого царя битви. Передайте своєму царю, що ми готові зараз дати йому те, чого він просив у нас".

- Ах, яка радість, - іронічно буркнув під вовняним плащем цар царів. - Ми просили, кочовики нарешті змилювались... Хочете битви - будь ласка... Ах, який щедрий жест!

Гобрій, нічого не розуміючи, стривожено прислухався до бурмотіння царя... Що це з ним?.. Невже і на нього подіяли ці прокляті степи так, як на воїнів, - ті зовсім занепали духом і, заглядаючи у степах скіфів, повісили носи...

Гобрій помовчав і сказав, щоб нагадати про себе:

- Їхній вісник чекає відповіді.

Дарій позіхнув і перевернувся на другий бік.

"Що з владикою?" - стривожено подумав Гобрій.

- Скажи їхньому посланцеві, - зненацька озвався цар, - таке: наш цар просив його

так рано не турбувати. Він, мовляв, живе не в степу і тому звик спати доти, доки не зійде сонце.

- О великий царю! Така дотепна відповідь приголомшить і налякає диких кочовиків! - палко вигукнув Гобрій. - Досить їм почути, що ти спокійно спиш на виду у всього їхнього війська, як їхній дух занепаде, а дух твого війська відразу ж підніметься.

- Мене не цікавить їхній дух, я хочу спати! - дещо сердито одказав цар. - І ще оголоси у таборі, щоб мої воїни не шуміли, доки їхній цар зболить уранці відпочивати. Мене ж збудиш, як зійде сонце.

І натягнув вовняного плаща аж на голову.

За всю минулу ніч Дарій так і не склепив повік.

Ні разу!

Не спав і тоді, коли у шатро ні світ ні зоря зайшов Гобрій із вісткою, що скіфи лаштуються у бойові порядки. Не заснув він і тоді, коли Гобрій вийшов із шатра і велетенський табір затих, чекаючи, доки зійде сонце. Не до сну було ні вночі, ні, тим більше, вранці, коли Гобрій повідомив про скіфського вісника.

Всю ніч і перед світанням лежав він під вовняним плащем із розплющеними очима і думав про одне і те ж: як, не принизивши своєї честі, виплутатись із невдалого скіфського походу? Військо виснажене до краю, настрої у воїнів зовсім нікудишній, гонитва за скіфами, їхні спустошливі щоденні напади зовсім вибили у його воїнів віру в перемогу. Коли він перейшов Істр, його воїни ладні були здолати будь-якого ворога, але тепер, після стількох виснажливих днів блукання, після голоду і спраги, коли в таборі стільки поранених і ослаблених, коли на піхоту вже не можна покладатися, битва й зовсім не бажана. Без віри у свою перемогу воїни уже не воїни.

Втратив віру в перемогу і він, цар царів.

Ще день тому, ще два дні тому він вірив, що досить наздогнати боягузливих кочівників, як він їх розіб'є наголову, знищить, змете з лиця землі... Ще день, ще два дні тому він так вірив. Ще день, ще два дні тому всі його бажання і помисли сходились до одного: догнати кочівників. Будь-що догнати кочівників і нав'язати їм бій, той бій, після якого їм уже не воскреснути ніколи.

Так він думав, цим він жив ще день, ще два дні тому. А коли побачив зблизька одного скіфа, коли поговорив з одним живим скіфом, із тим малорослим пастухом Спаніфом із берегів Малої річки, що впадає у Велику, то збагнув, що скіфів йому не здолати. А тому не здолати, що скіф той Спаніф дуже схожий на сака Сірака із берегів Яксарту. Всі вони, скіфи, однакові, всі вони, скіфи, такі ж, як і саки, - підступні, і хитрі, і відважні. Бо всі вони є породженням темних і злих сил Ангро-Манью. І всіх би їх винищити до одного! Зрубати на корню! Щоб жодна гілка ні сакського, ні скіфського родів більше не зеленіла і не приносила плоду.

Перевертався під вовняним плащем, щось бурмотів сам до себе і ніяк не міг заснути. Чим більше намагався не думати ні про саків, ні про скіфів, тим більше про них думав... О, як той скіф Спаніф та схожий на сака Сірака! Обидва низькорослі, обидва худорідні, незнатні, обидва бідняки з бідняків, обидва - пил на вітру... Хукни - і

немає їх. А бач... Обидва ніщо в порівнянні із знатними і сильними світу цього, а бач... Йому б побільше таких воїнів, він ще півсвіту завоював би!

Перевертався з боку на бік і все думав: як той скіф схожий на того сака! Намагався не думати і думав. Тоді, аби спекатись тих думок, почав повторювати молитви із Ясни, фаргард 12, вірш 1: "Проклинаю дайвів. Признаю себе прихильником Мазди, зороастрійцем, ворогом дайвів, послідовником Ахури, тим, хто славословить Амшаспандів, тим, хто молиться Амшаспандам..."

Повторював завчено, як повторював не раз і не двічі, але бажаного заспокоєння молитва не приносила йому. Бо молився, а думав про те, як той скіф схожий на того сака! Невже він, цар царів, володар такого війська, втратив віру в перемогу над якимись там дикими кочовиками? А що коли про це дізнається військо?

І коли Гобрій ні світ ні зоря сказав про скіфського вісника, Дарій негадано для самого себе і вирішив підняти дух воїнства. І це йому блискуче вдалося. Коли глашатаї помчали у всі кінці велетенського табору із словами: "Цар царів зболить спочивати і просить своїх воїнів не шуміти, доки не зійде сонце", табір вражено притих. Коли ж пронеслася чутка, що Гобрій передав скіфському віснику слова Дарія не турбувати його так рано, перське військо ожило. Воїни чи не вперше за останні дні заусміхалися. Якщо їхній цар на виду в чужинського війська спить і просить рано його не турбувати і в таборі не шуміти, то він вірить у перемогу, і самі боги, звичайно, вдихнули йому такий спокій і впевненість.

Так того ранку у перських воїнів з'явилася надія і віра у їхню перемогу.

У Дарія ж її не було, і він, перевертаючись з боку на бік під вовняним плащем, з тривогою думав: як відірватися од скіфів, уникнути битви і швидко, не блукаючи, дістатися Істру?

Думав і не знаходив відповіді.

Коли Гданфірсу передали слова Дарія не турбувати його, доки він відпочиває, Гданфірс тільки головою похитав і язиком прицмокнув:

- Ловко!.. Не інакше, як воїни Дарія вже втратили бойовий дух, і цар хоче його підняти своїм вигаданим спокоєм... Ах, як ловко придумав перський цар із своїм сном!.. Даю голову під заставу, що він не спав усю ніч і зараз не спить. Але ця хитрість йому вдалася, і в його таборі зараз панує пожвавлення. Виявляється, Дарій не такий уже й прямий, як я думав. Та ми теж задніх не звикли пасти. Цар підняв дух своїм воїнам, а ми той дух і зіб'ємо. І теж хитро та ловко!..

І скіфи збили персам бойовий дух справді ловко, хитро і просто.

Ось як розповідає про те Геродот у своїй "Історії" (Книга четверта. "Мельпомена"):

"Коли скіфи вже стояли у бойовому строю, то крізь їхні ряди прошмигнув заєць. Побачивши зайця, скіфи відразу ж кинулись за ним. Коли ряди скіфів змішалися і в їхньому стані здійснювався крик, Дарій запитав, що означає той шум у супротивника. Дізнавшись, що скіфи ганяються за зайцем, Дарій сказав своїм близьким: "Ці люди глибоко зневажають нас, і мені тепер ясно, що Гобрій правильно розтовкмачив про скіфські дари. Я сам бачу, в якому становищі наші справи".

І було так, що Дарій підняв своєму воїнству дух, а скіфський заєць в один мент його збив.

І вишикувалися скіфи на рівнині в бойові шеренги, і вже їхні горласті задираки почали брати на кпини супротивника:

- Ей ви, перси! Чи вже виспався ваш цар? Якщо виспався, то хай виходить. Він просив у нас битви, ми прийшли дати вам битву! Як ви хочете, так ми вас і розколошматимо! Бо чужі прохання ми завжди виконуємо!

Затрубили труби, в кількох місцях перси розсунули вози, якими був захищений табір, і кіннота почала хвиля за хвилею виплескуватися із табору і ставати бойовими рядами напроти скіфської.

Виїхав і став на узвишші Дарій із своїми близькими.

- І справді їхній цар виспався! - галасують скіфські задираки. - Вдома, видно, заважали йому, так він до нас прийшов спати.

- Ой, глядіть, перси, бо багато вас сьогодні засне вічним сном!

Ось уже обидві сторони вишикувалися на рівнині, можна й починати. Але скіфи чомусь не спішать нападати першими. Дарій теж вагається подати сигнал. За ним стоїть рівними рядами гвардія "безсмертних", і для неї через увесь табір на захід уже приготовлений широкий вихід. Це на випадок утечі. Кіннота - лучники і списоносці - будуть прикривати, а "безсмертні" втікатимуть з царем, як будуть непереливки...

Трубачі, піднісши вгору мідні труби, чекають помаху царської руки. Дарій уже зводить руку, як зненацька на супротивному боці зчиняється весела метушня... Передні вершники, зламавши стрій, носяться сюди й туди, свистять, регочуть...

Гру яку затіяли, чи що? Дарій повільно опустив руку, і трубачі трохи ослабли, передихнули.

Що скоїлося? Чому скіфи, зламавши бойовий стрій, гасають сюди й туди? Та ось до узвишшя, на якому стоїть цар, мчить начальник лівого крила кінноти, і на лиці в нього розгубленість, подив.

- Що там?.. - швидко питає цар. - Вони збожеволіли? Чи перешиковують свої ряди?

- Заєць, великий царю! - кричить начальник кінноти.

- Який заєць? - не йме віри Дарій.

- Звичайний... скіфський.

- Я питаю, в чому річ?! - вже кричить цар. - Кого ловлять кочовики на наших очах?

- Скіфи ганяються за зайцем, великий царю, - пояснюють уже близькі царя. - Вони побачили зайця між їхніми рядами і вирішили його, поки не почався бій, зловити.

Скіфи, ганяючись за зайцем, реготали, свистіли, улюлюкали... На персів навіть не дивилися, ніби тих уже й не було.

Потемнів на лиці Дарій, нічого не сказав, а мовчки повернув свого коня у табір. Воєначальники переглянулися між собою, і ніхто з них не зважився подати сигнал до початку битви.

Скіфи з реготом ловили зайця, а перси, підбадьорені того ранку своїм царем, в один мент так занепали духом, що, зламавши стрій і не чекаючи команди, повернули у табір.

Скіфи навіть не переслідували їх.

Не було вже такої потреби.

- Навіщо?.. - хитро посміхався Іданфірс на чолі свого війська і мружив променисті очі. - Заєць все зробив, що треба було.

Того дня, побачивши, як скіфи з галасом і безтурботністю, наче ті діти, ловлять на очах у його війська зайця, Дарій зрозумів, що похід він програв. І програв без вирішального бою, якщо не рахувати дрібних сутичок.

Ще день тому, хоч і збирався він повертати коней до Істру, але ні-ні, та й вагався, на щось сподівався, на чудо, зрештою, то тепер він уже і не вагався, і не сподівався ні на що! Ясно було одне: ці скіфи дуже схожі на саків, а тому треба пошвидше відходити до Істру! Але як це непомітно зробити на очах у всієї скіфської орди? Адже досить йому зробити хоч один крок на захід, як кочовики крикнуть:

"Перси тікають!.." - і тоді почнеться... Ні, не бій, а різанина. Але тікати треба, і тікати по змозі непомітно.

Ольвія

...Чим більше впаде у воду, тим більше буде решті на мосту...

Утвердившись у такій думці, він викликав Гобрія і сказав:

- Мені потрібна надійна порада, як нам безпечніше повернути додому. Говори, Гобрій, ти завжди відзначався кмітливістю.

- Царю мій! - Гобрій вирішив говорити всю правду. - Я чув і раніше про неподоланність цього народу, а тут я ще більше переконався у цьому, бачачи, як вони знущаються з нас.

- Так, - згодився цар. - Коли вони ловили зайця на наших очах, вони знущалися з нас.

- Цей народ не можна поневолити, - Гобрій не добирав слів. - Нам треба йти до Істру. І йти негайно. Сьогодні ж. Наприклад, вночі. І йти швидко, щоб скіфи нас не випередили і не знищили міст на Істрі. Той міст - єдине наше спасіння.

- Але як непомітно вийти із табору?

Гобрій на мить задумався.

- Треба по всьому табору розпалити великі багаття, ослів і мулів кинути прив'язаними і голодними. Вони всю ніч кричатимуть, і скіфи думатимуть, що ми в таборі. А ми тим часом до ранку будемо далеко звідси.

- На швидкість руху сподіватися не доводиться, - сказав із жалем цар. - У нас багато піхоти, крім того, поранені і ослабілі... Таких набереться чимало. Як бути, Гобрій?

І Гобрій зрозумів, що цар уже давно надумав, як бути, а питає лише для того, щоб на чийсь плечі перекласти наслідки за вчинки. Але швидкість - гарантія життя, і Гобрій вирішив моральний бік узяти на себе.

- Великий царю! Рятуючи поранених і ослаблених, ти ризикуєш втратити і гордість свою - гвардію "безсмертних" та кінноту. Без них повертатися у Персію не можна. А різні там піші племена, що є у твоєму війську, можна лишити. Вдома скажемо, що вони

полягли во славу перського меча!

І сказав Дарій:

- Бути по-твоєму! Досі твої поради, мудрий муже, мене виручали, гадаю, вони виручать мене і цього разу. Поранених і ослаблених воїнів, а також піших, втрата яких для нас нічого не варта, залишити у таборі. Їм сказати: цар з відбірним військом здожене скіфів, розіб'є їх і тоді повернеться за ними у табір... А вони хай підтримують усю ніч багаття.

Він тікав, тікав, кидаючи напризволяще ослаблених і поранених. Тікав, але навіть сам собі в тому не зізнавався. "Я не тікаю, - говорив він сам собі. - Я рятую своє військо. Я кидаю кілька тисяч негодящих уже ні на що людей, щоб врятувати десятки і десятки чудових воїнів, які мені ще знадобляться у Персії".

"Я програв цей похід, - говорив він сам собі, - але це не означає, що я слабкіший за скіфського царя. Просто обставини склалися не на мою користь. Ахурамазда далеко звідси, він у Персії, тому й не зміг мені допомогти. А тут, над Скіфією, носяться темні сили Ангро-Манью, тут - обитель дайвів[35]. Вони мені й нашкодили. Немає такого полководця, який би хоч раз, та не програв бій. Я не програв бою, я рятую своє військо..."

Але на душі було важко. Він знову і знову думав: а чи було йому коли легко? Ніколи, за всі роки царювання не було йому легко, адже щороку то одна країна повставала проти нього, то інша, то по кілька за раз. І він з незмінним успіхом їх придушував, зачинщиків брав у полон, відрізає їм носи та вуха і садив їх на палі. Як то було із Фарвартішем, який повстав у Мідії, чи із Чіссатахмою, який повстав у Асагартії, чи як то було із Вахїаздатом, який повстав у Персії, як то було з десятками інших, хто повставав проти нього.

Йому тоді було важко, але він - перемагав. Йому і тепер важко, але перемога від нього далеко, і тому йому зараз так важко, як ще ніколи не було до того. І Ахурамазда далеко від нього, і не рятує, як рятував раніше, а всюди - дайви, дайви, злі, підступні, мстиві... Йти звідси геть, пошвидше йти звідси! Хай лишаються в таборі ослаблені й поранені. Він не тікає, він рятує своє військо, яке ще йому знадобиться у Персії. Йти звідси - і жодної згадки про скіфський похід: ні в камені, ні на глині, ні на пергаменті, ні на шкірі. Не було такого походу, а були інші, ті, де він перемагав.

Розділ п'ятнадцятий

Втеча від злого духа

Вона лежала на ведмежому хустрі, відчуваючи, як тужавіє тіло і стає ніби чужим, а пальці на руках і ногах беруться кригою. Світло боляче різало очі, і вона з трудом склепила повіки. І відразу ж побачила Мілену. Мати ішла пустельною, довгою та чорною дорогою, над якою кружляла галич, і несла на руках Лікту. Ольвія хотіла їм помахати, але не могла ворухнути рукою. Тільки подумала: от і все. Мати вже у світі пращурів. І донька там, її маленька Лікта, яка і пожити на білому світі не встигла.

Застогнала крізь стиснені зуби... Одна за одною дві тяжкі втрати. Батька віднині у неї теж немає. Лишився у місті Ольвії лише архонт. І тільки. Жорстокий і безжальний

архонт. Але не батько. Більше не батько.

Тапур не знав, що в кочовище приїжджав гонець від архонта. Це було в останню мить, як скіфи залишали кочовище.

- Я сказала йому все про Мілену... Все, все...

Хто це сказав? Хто?

Вона хотіла подивитися, хто ж то говорить біля неї, але тіло не слухалось її, задерев'яніло, стерпло. Пальцями рук і ніг повзли крижані мурашки. Важкий тягар навалювався на груди, здавлював серце, стискував кощавими пальцями горло...

"Що це зі мною діється? - над силу подумала вона. - Земля піді мною гойдається... І провалюється. І я наче гойдаюся над прірвою. Може, і я йду у світ пращурів до матері і дочки?.."

Зборовши важкий гніт, що здавлював тіло, вона хотіла було рвонутись і, застогнавши, впала навznak.

- Мамо... - ледь чутно прошепотіла. - Доню моя... Почекайте, я зараз... прийду до вас...

Закрутилася під нею земля, і полетіла вона чайкою у чорне провалля. Але страху не було. Була якась полегкість... Коли вона була маленькою, їй часто снилося, що вона літає... Змахне руками і летить. Як чайка. І зараз їй здалося, що вона маленька і летить, і від того лету їй легко та радісно. Бо знає, що то сон, що вона зараз проснеться і побіжить до моря зустрічати світанок.

Вона й справді прокинулася.

Тільки не малою і не вдома, а у скіфському шатрі на ведмежій шкурі. Прокинулася раптово, наче виринула із гарячої води. В грудях пік вогонь.

- Де я?... - важко дихала і, схопившись, сіла на шкурі і руками потяглася до грудей. - Заберіть вогонь... Мене пече вогонь...

- Ольвіє...

Голос такий знайомий-знайомий...

Наче в тумані, вона побачила Тапура. Він сидів біля неї на п'ятці ноги у чорнім похіднім башлику, у бойовій куртці, підперезаний широким поясом, на якому висів акінак у золотих піхвах.

- Сядь ближче, - попрохала вона. - Мені так страшно...

- Я біля тебе, - він узяв її руку. - У тебе дуже холодні руки. Слава богу, що ти нарешті прокинулася.

- Чому - нарешті? - з подивом запитує вона. - Хіба я довго спала?

- Три дні і три ночі ти не вставала із цієї шкури.

- Що ти говориш, Тапуре? Як це я могла спати аж цілих три дні і три ночі? Що зі мною сталося? Як я опинилася у цій юрті?

- Ти не захотіла їхати із табором на північ і повернулася із загоном до мене у військо. Та мене вже не впізнавала. Ти вся тремтіла, кликала то Лікту, то Мілену, то якогось скіфського гінця. Я заніс тебе в шатро, і ти відразу ж заснула. І спала цілих три дні і три ночі. Але все вже минуло. Ти дуже стогнала і кудись поривалася, тому що в

тебе вселився злий дух. Він і мучив тебе три дні і три ночі.

Ольвія потерла скроні, пригадуючи події останніх днів. Загибель дочки, втеча з полону, смерть сліпої рабині... Гонець від Родона... Вона відмовилась від батька... Зібралась їхати на північ із жінками й дітьми, але в дорозі повернула назад. Хто її зустрів, не пам'ятає. Потім кволоість, земля кудись попливла – і сон... Не сон, а – небуття.

– Як ти себе почуваєш?

– У грудях пече, – зітхнула вона, – й голова крутиться. Але спасибі богам Телесфору, він приніс мені видужання.

– Як ти змінилася...

– Погіршала, – кволо всміхнулася вона. – У мене таке зараз відчуття, ніби я вже давно-давно живу на світі. Ніби я прожила ціле життя, і всім наситилася, і пора вже завершувати коло.

– О ні, ти так мало жила на світі.

Він дивився на неї і відчував, як у його серці наростає до неї ніжність. І ще смуток. І ще якесь незнайоме досі відчуття, не знане раніше. І те незнайоме відчуття його приємно здивувало. Виявляється, крім коней, золота і влади, є ще щось інше, чим людина живе. От він дивиться на неї і відчуває, що без Ольвії його життя було б не таким. Зовсім не таким було б його життя, якби він не зустрів Ольвію. Ось це нове, досі не знане почуття, що перед тобою стоїть не просто жінка, а дорога тобі людина, котру треба берегти і жаліти, вперше пробудилося в його серці. А пробудившись, сколихнуло, оживило у ньому доброту... О боги, яке то щастя мати кохану жінку! Коли навіть гіркі зморшки в кутиках її уст стають тобі дорогими.

– Ольвіє... Ольвіє... – наче вперше вимовляє він її ім'я. – Мені здається, що я без тебе був би зовсім не таким, як зараз з тобою.

Припавши до його плеча, вона беззвучно заплакала, і плечі її дрібно тремтіли.

– Ти чого... плачеш?

– У мене немає нікого, крім... тебе.

Він пригорнув її до себе.

– Тобі більш нікого й не треба. Але мені здається, що у тебе, крім горя з дочкою, є ще якесь горе?

– Дочка загинула, Мілена померла.

– А-а... сліпа рабиня? Ну й що?

– О, ти нічого не розумієш!

– Ти так говориш, ніби померла твоя рідна мати.

Ольвія враз відсахнулася.

– Звідки ти знаєш?

– Я нічого не знаю, крім того, що померла твоя рабиня, і ти дуже сумуєш за нею.

– Мілена – не рабиня! – вигукнула вона. – Не смій її так називати.

– Своєю добротою і лагідністю вона заслужила, щоб називатися людиною, – згодився він. – Я знаю, Мілена тебе любила і берегла. Але все ж таки не треба так за

нею побиватися.

Ольвія болісно думала: сказати йому чи не сказати про ту страшну таємницю? Повідати, що сліпа рабиня – її мати?

Заворушила губами, але так і не зважилась.

– Ох, Тапуре... У серці моїм камінь...

– То тебе мордує злий дух!

– Чи злий він – не знаю, але що не від добра він, то це так.

– Ми втечемо від злого духа! – гаряче зашепотів він.

– Як – втечемо?

– Сядемо на коней – помчимо в степ, а злий дух і відстане. Скіфи завжди так роблять, інакше злий дух тебе зовсім замордує.

– Ох, якби можна було утекти від злого духа! – запально вигукнула Ольвія. – Як би то гарно було тоді у світі жити!

– Утечемо! – зашепотів Тапур і приклав пальця до губ. – Тссс!.. Злий дух почує, що ми затіваємо, і нам важко буде його спекатись.

Він схопив її за руку і мовчки вивів із шатра.

Саме привезли від Борисфену воду у великих шкіряних мішках, і Тапурове воїнство оточило вози із мішками, з яких капала вода. Тапур підвів Ольвію до осідланих коней, допоміг їй сісти, сам сів на другого коня.

– Зніми із себе куртку та башлик і тримай їх у руках.

Ольвія зняла куртку і башлик, і вони рушили. Сонце стояло над головою, було спекотно, але Ольвія спеки не відчувала. Після трьох днів сну її приємно зігрівало сонячне тепло.

Виїхавши за табір, пустили коней швидше. Спинилися, коли від'їхали від табору на політ однієї стріли.

– Еге-ге-ей!!! – крикнув Тапур, і луна пішла степом. – Злий дух, ти чуєш нас? Озвися!

І вмовк прислухаючись. Зовсім поруч почувся слабенький писк. Тапур стрепенувся і радісно глянув на Ольвію.

– Чула?.. То злий дух озивається до нас посвистом бабака.

І крикнув у степ:

– Злий дух! Не ховайся в норі, не свисти бабаком, а втікай геть від Ольвії пошвидше! Я не хочу тебе бачити й чути. Не смій більше й близько підходити до Ольвії.

Вдруге свиснув бабак.

– Сердиться... – прошепотів Тапур. – Лютує, що ми хочем втекти од нього. – І крикнув Ольвії: – Кидай хутчіше куртку – і гайда!

Ольвія кинула куртку, і коні зірвалися з місця.

– Ар-р-р-а-а-а!!! – кричав Тапур. – Злий дух, бери куртку Ольвії і не женися за нами! Тобі ніколи нас не здогнати. Ми втечемо від тебе назавжди!

Ольвія припала до конячої гриви, вітер засвистів у вухах, замиготів степ, летячи разом із нею. Не відчувала коня, здавалося, що летить на власних дужих крилах, а

навколо такий радісний світ, де немає більше зла, а є лише добро і щастя.

- Ар-р-р-а-а-а!!!

За горбами вони стишили хід. Ольвія так і не могла зрозуміти: чи на коні вона мчала, чи летіла на власних крилах? Відчувала себе легко, ніби й справді утекла од усього злого і недоброго. З радістю вдихала міцне і терпке степове повітря, гаряче, туге, відчувала, як міцніють груди, як нова сила вливається у її змучене тіло. Як добре, коли можна утекти від зла!

- У нас більше немає зла? - все ще не вірила Ольвія.

- У нас лишилося тільки добро!

Ольвія помовчала і задумливо мовила:

- Якщо зло коли-небудь з'явиться, ми завжди будемо утікати від нього. І будемо жити з тобою, як Бавкіда та Філемон.[36]

- А хто це такі?

- О, то найвірніша подружня пара у всій Греції! - вигукнула вона. - Сам батько богів, великий сотер Зевс, гостював у них під виглядом подорожнього. Подружня вірність Бавкіди та Філемона так зворушила його, що Зевс подарував їм довголіття. "А коли відживете своє, - сказав Зевс, - то помрете разом, щоб ви й на мить не розлучалися..."

- Ви, греки, мабуть, усі щасливі?

- Ні, - зітхнула Ольвія. - Щасливі лише ефіопи, які мешкають далеко-далеко звідси, аж на краю землі. Ефіопи не знають хвороб, довго-довго живуть, не відаючи, що таке горе. У них часто гостюють боги. От би поїхати до них за щастям.

Тапур заперечливо похитав головою.

- На своїй землі горе краще, як на чужій щастя, - мовив тихо, але твердо. - Ми вдома будемо здобувати своє щастя. Ось виженемо персів і будемо з тобою жити зовсім по-іншому.

- Перси більше не повернуться сюди? - запитала вона з тривогою.

- Ніколи! - запально вигукнув Тапур. - Доки житимуть, сюди, у наші степи, вони вже не повернуться.

На її очах заблищали сльози.

- А хто мені поверне маленьку Лікту?

- Ольвіє!.. За смерть дочки я відомстив персам. Я ганяв їх, як зайців! Мої воїни здирали з них чуби і витирали об них руки!

- І все одно у мене немає Лікти... - Ольвія прикусила губу, помовчала, борючись із плачем, а тоді над силу прошепотіла: - Немає і ніколи не буде. А в моїм серці - важкий камінь. Але мені трохи легше, що ви збили персам пиху!

- О, перси без жодного великого бою програли похід і втікають зараз до Істру! - весело вигукнув він. - От як їх зумів поводити за носи мудрий і хитрий Іданфірс! Під кінець ми хотіли дати їм вирішальну битву. Ми підійшли до перського табору, сказали їм, що вранці будемо з ними битися. Усю ніч у їхньому таборі горіли багаття і кричали віслюки... А коли ми вранці увірвалися в табір, там виявилися віслюки та поранені і

ослабілі воїни, котрих Дарій кинув напризволяще. А сам він утік на захід. І тікає зараз туди, звідки прийшов: до Істру. Там, на Істрі, у них лишився міст – єдиний їхній порятунк. От Дарій і поспішає перебігти по мосту на той берег і сховатися у фракійській землі. Та він не втече, Іданфірс вже послав Скопасіса із військом, щоб він випередив персів і зруйнував міст. Ось тоді ми притиснемо персів до Істру і скинемо їх у воду...

Розділ шістнадцятий

Скопасіс біля мосту

Скопасіс таки випередив Дарія. Він повів загін навпростець до Істру, одному йому відомими шляхами, і, коли прийшов до західної річки, персів ще там не було. Йшли вони кружним шляхом, блукали, тож скіфи й випередили їх. Міст охороняв мілетянин Гістіей із своїм загonom та будівничий Кой із своїми людьми.

Вони підвели вільні трієри до скіфського берега і посадили на них лучників. Крім того, лучники залягли ще й на мосту і частково на березі, а також у човнах. При нападі на міст човни і трієри мали відходити од берега на глибоку воду, не пускаючи нападників до прибережного піску. Якщо ж нападники все ж таки прорвуться до води, Гістіей замислив відвести од берега кілька трієр з мостом. Коли ж скіфи кинуться вплав, їх легко можна буде перебити на воді. Так Гістіей замислив оборону мосту і сподівався, що він утримає його до приходу головних перських військ.

Скопасіс хотів було з ходу ринутись в бій і ціною будь-яких втрат узяти міст і спалити його. Одначе ватаги відрадили.

– За день навряд чи ми візьмемо міст навіть будь-якою ціною, – казали вони, – тож доведеться міст брати облогою. Сутичка біля мосту може затягнутися надовго, а з дня на день підійдуть зі степу перси, і тоді ми опинимося між двома вогнями – між Дарієм і охоронцями мосту. Кепсько тоді нам буде, адже Дарій веде із собою велику силу.

– То як тоді діяти? – запитав Скопасіс ватагів.

– Краще всього вступити у переговори з охоронцями мосту, – сказали ватаги. – Вони знають, що перси втікають із наших степів, і тому будуть зговоркішими. Міст охороняють іонійці та мілетяни, а їхні землі Дарій теж захопив. Дізнавшись, що перси програли похід, вони виступлять проти них.

Скопасіс, повагавшись, все ж погодився з думкою ватагів і послав до мосту свого вісника, котрий, наблизившись до берега, закричав:

– Гей, іонійці!!! Визначене вам число днів уже минуло, і ви, залишаючись тут, чините неправильно. Ви ж тільки зі страху перед персами лишилися тут. Тепер же ви руйнуєте переправу і йдіть вільними звідси по-доброму. Та дякуйте богам і скіфам. А вашого владика Дарія ми довели до того, що йому не доведеться виступати походом проти будь-якого народу!..

Тоді іонійці стали тримати раду.

На раді були присутні тирани міст Геллеспонта і тирани з Іонії. Рада проходила бурхливо й тривала довго. Дехто з тиранів Геллеспонта почав висловлюватися за те, щоб послухати скіфів. "Якщо вони прийшли й галасують на тім березі, – казали вони, –

то справді перемогли персів". Інші ж доводили, що це скіфи їх лякають, не можуть вони перемогти велетенську силу перського царя, і що їх не треба слухати.

Гістіей сказав:

- Що дали нам скіфи?..
- Нічого, - в один голос відповіли тирани.
- А що дав нам перський владика? - запитав Гістіей.
- Землі наші захопив! - хтось вигукнув.

Гістіей спокійно зауважив:

- Але тиранами міст ми стали з милості Дарія.

І всі згодилися, що це так.

- Якщо ж могутність перського царя похитнеться, - вів далі Гістіей, - то ні ви, ні я не втримаємося при владі. Якщо Дарій потерпить поразку, народні правління нас просто виженуть геть. Так я кажу чи не так?

- Так, - згодилися присутні і пристали на думку Гістіея.

Ще порадилися і вирішили: аби скіфи силою не перейшли на фракійський берег, треба зруйнувати міст із їхнього, скіфського, боку. Але зруйнувати на політ стріли. Тоді скіфам здасться, що іонійці їх послухали, і вони підуть назад, у свої степи.

На край мосту вийшов високий чоловік у білому плащі й повстяній перській шапці, з мечем при боці.

- Я Гістіей!.. - крикнув він молодим і дужим голосом. - Мені Дарій доручив охороняти міст, і я буду із вами, скіфами, говорити.

- Говори швидше, іонієць, ми не маємо часу! - крикнули скіфи, і охоронці мосту зрозуміли, що вони не ризикують довго стояти на березі, боячись, щоб на них не напали перси.

- Скіфи!.. - кричав чоловік у білому. - Ви прийшли з доброю радою і прийшли своєчасно. Ви показали нам правильний шлях, і за це ми готові служити вам. - Скопасіс при цих словах гордовито випростався у сідлі і схвально кивнув головою. - Зараз ми почнемо руйнувати переправу.

- Руйнуйте пошвидше! - крикнули скіфи.

- Зараз почнемо, - запевнив їх чоловік у білому. - А доки ми будемо знищувати міст, ви, скіфи, пошукайте персів. Коли ж ви їх знайдете, то відомстите за нас і за себе, як вони того заслуговують!..

Скопасіс був задоволений з того, що події так повернулися і охоронці мосту, злякавшись, пристали до скіфів. Хай самі руйнують міст, це буде, далєбі, краще, аніж затівати з ними бійку і гаяти добрий день. Краще він кине́ться навстріч персам і спробує несподіваним ударом в середину орди розколоти її і захопити Дарія або ж його полководців... Від цієї думки Скопасіс не міг усидіти в сідлі, і кінь під ним гарцював... Захопивши Дарія, Скопасіс прославиться на всі віки, і про нього будуть говорити, як про переможця персів. А коли Іданфірс збереться у світ предків, то він, Скопасіс, стане владикою Скіфії.

- Знищуй міст, бо нам немає коли чекати! - крикнув Скопасіс. - Наші коні не

вміють довго стояти на однім місці. Або на вас кинуться, або на персів.

- До вечора од мосту не залишиться і згадки! - пообіцяв чоловік у білому, і по якомусь часі іонійці справді почали розбирати міст. Вони зняли канати, які були прив'язані на скіфському березі до паль, і почали відводити перші трієри, на яких і лежав міст... Затріщало дерево, полетіли у воду колоди, посипалась земля із настилу... Чекати ж, доки вони розберуть увесь міст, нетерпеливий Скопасіс не став, а кинувся з усім військом навстріч персам, котрі, за його передбаченням, мусили вже бути десь близько. Міст його більше не цікавив, Скопасіс мчав уперед із святою вірою, що саме його боги вибрали тим, хто схопить царя царів і на своєму аркані приведе до владики Іданфірса.

Та тільки скіфи зникли за обрієм, як іонійці, посміюючись, почали зводити назад трієри, знову прив'язали канати на скіфському березі до паль, підсипали землі, що було висипалась, і міст знову був готовий, цілий, як і раніше.

Скопасіс розминувся із персами.

Він шукав їх на головному шляху до Істру, тоді ж як перси дісталися мосту кружним шляхом...

Мосту біля скіфського берега не було. Перси не знали, що іонійці, порадившись між собою, вирішили на ніч - а раптом скіфи повернуться до ранку? - відвести од берега трієри із частиною мосту. Якщо ж перси першими прийдуть, їх легко буде знову звести, якщо ж скіфи - тоді доведеться його руйнувати...

Але першими прийшли перси.

Висипали на берег опівночі, мокрі - всю ніч їх поливала злива - злі, налякані, нетерплячі, маючи лиш одне бажання: якомога швидше опинитися на тім боці. На тім боці у безпеці.

Мосту не було.

Билася у берег хвиля, тиша, пільма...

Злякалися перси, заметалися берегом, почали кричати, пересилуючи шум вітру і дощу:

- Іонійці, зрадники підлі, де ви поділи міст?!!

- Ми знайдемо вас і на тім березі і виріжемо до одного усе ваше плем'я!!!

І тут спалахнули посеред ріки головешки, і перси побачили, що міст цілий, а немає його тільки біля скіфського берега, а побачивши те, враз ожили...

- Владико?!! - кричав Гістіей. - Ми одвели кінець мосту, щоб скіфи його не захопили. Вони вже приходили сюди.

- Давай швидше міст!! - загаласувала орда.

Доки підводили до берега трієри і закріплювали канати, Дарій нервово кусав губи, бо до останньої миті чекав скіфського нападу і все ще не вірив, що йому пощастило вислизнути із їхніх степів. Але доки під копитами його коня лишатиметься хоч жменя скіфської землі, він не може почувати себе у безпеці. Лив дощ, та Дарій його не помічав, швидше б наводили міст!..

Плащ на ньому був мокрий, хоч викрути. Текло за спину, геть промокли плечі. Він

міг би пересісти в закриту кибитку і перевдягтися в сухе, але лінь було ворухнути рукою, не те що вставати з коня. Та й чого вставати? Що від того зміниться? Йому вже все одно, скіфський похід він програв, а решта... все дріб'язок. Надійшло якесь отупіння, збайдужіння, лише одна думка була ще живою: швидше б на той берег. Все інше – не варте уваги. І дощ також... Все минеться, все забудеться, тільки б швидше на той берег. Попереду його ще чекає багато блискучих перемог, і скіфський похід забудеться, як його й не було.

А дощ як найнявся, то припускав, зриваючись у зливу, то затихав і сіявся дрібний, настирливий... Із сірої дощової мли ледь виступали ряди "безсмертних". Військо його розтяглося степами, до Істру дісталася лише його голова – "безсмертні" з царем та його наближені, лучники і списоносці. А решта вершників ще десь скаче степами, десь бредуть ще степами піші, бредуть, якщо їх не вирубали піші скіфи.

Він заплющив очі, відчуваючи, як по його обличчю збігають потоки дощу, але сидів у сідлі непорушно, наче заляк... Кілька разів під'їздив до нього вірний Гобрій, щось говорив, певно, благав його пересісти в кибитку, та він не озивався і не ворухився, і Гобрій відставав... А дощ все лив і лив... Хоч би швидше навели міст, чи довго будуть вовтузитись на Істрі іонійці? Як повільно сунуть трієри, підводячи до скіфського берега міст.

І як повільно плине час.

І цей дощ... Який надокучливий дощ. Заплющити очі, щоб нічого не бачити, замкнутися в собі... в собі... Від усього світу відгородитися... Побути б хоч мить на самоті... Хоч одну мить.

Чи він задрімав під дощем, сам мокрий, сидячи на мокрому коні, і йому привиділось, чи й справді... На високім скіфським березі з'явилося двоє... Придивившись, він упізнав скіфа Спаніфа і сака Сірака. Обоє низькорослі, в якомусь дранті, вони стояли на кручі плече в плече і шкірили зуби.

– Підле плем'я!.. – пробурмотів він.

– Царю, із Персії прибув гонець, – донісся до нього голос, і він, здригнувшись, повільно звів голову.

– Царю, – говорив Гобрій. – Із Персії прибув гонець.

Він кивнув, і тієї ж миті до нього підбіг гонець у мокрому забрюханому плащі.

– Персія радіє, що цар покорив скіфів! – вигукнув гонець. – Персія готується врочисто зустріти царя царів!

Дарій мовчав, суплячи брови, з яких скочувалися краплини дощу.

– Царю! – Ми всі є свідками твоєї блискучої і незрівнянної перемоги над скіфськими племенами! – вигукнув Гобрій. – Кочовики розбіглися по своїх степах і тремтять, як бабаки в норах!

У Дарія наче камінь спав з душі. Він вдячно глянув на Гобрія і повернувся до гінця.

– Які ще вісті ти привіз мені?

– Твій син, цар Ксеркс, велів передати, що в царстві твоєму великому мир і благополуччя. Але саки повстали і не визнають тебе більше за владика. У царственного

твого сина Ксеркса замало сил, щоб іти на саків. Він жде твого повернення, царю царів.

Дарій нічого не сказав. Гобрій зробив ледь помітний жест рукою, і гінця як вітром здуло.

"Починається, – зітхнув цар. – Починається те, що вже було не раз. Досить піти усмиряти один народ, як відразу ж повстає інший. Ось чому мені не давав спокою сак Сірак!.."

Дощ не вщухав, Дарій, увібравши голову в плечі, зсутулився і сидів так – мокрий на мокрому коні, – вже не відчуючи, що по його обличчю і бороді течуть холодні патьоки. Від тих патьоків щеміло в очах і неприємно було дивитися на сіру й мутну дощову пелену, в якій копошилося розпорошене, перемішане, мокре, як йому здавалося, облізле військо. Навіть на очах у свого владика вже ніхто не дбав хоч про якийсь там порядок...

До горба, на якому владика бовванів на коні і підніжжя якого щільними рядами оточили "безсмертні", раз по раз мчали полководці, але їх переймав Гобрій, щось їм наказував, сам носився сюди й туди, намагаючись навести лад на переправі та кваплячи іонійців пошвидше відновити рятівний міст.

"Дарма Гобрій сказав про мою начебто перемогу над скіфами, – подумав Дарій роздратовано (від дощу вже нестерпно щеміли очі). – Поразки не втаїш, вона крилата і встигає швидше облетіти всі краї, народи й племена, аніж переможений встигне повернутися додому. І чим знатніший і знаменитіший муж, який програв, тим більшими виростають крила в його поразки, тим швидше і далі вона летить..." І був певний, що вдома, в Сузах, про його невдалий похід у степи до Понту знатимуть раніше, аніж він встигне повернутися в столицю.

Заплющив очі (від дощових патьоків, що збігали по обличчю, вони щеміли немилосердно), і відразу ж перед його внутрішнім зором постала Атосса – жона його велемудра. Ще коли вони побралися, цариця сказала йому просто і прямо:

"Цар! (О, свого величного мужа навіть на шлюбному ложі Атосса величала не інакше, як царем.) Ти не покорив ще жодного народу і не збагатив Перської держави. (Тоді, на початку його царювання, це було й справді так, і тільки вона одна-єдина у світі могла йому про те сказати, не тривожачись за свою безпеку.) Людині молодій, як ти, володарю великих скарбів, треба прославити себе великими подвигами, щоб перси знали: над ними панує муж! Це тобі буде удвічі вигідно: перси знатимуть, що на чолі їх стоїть муж, а, займаючись війною, вони не матимуть дозвілля, щоб повставати проти тебе!"

(О, вона мудра, його жона і дочка царя Кіра! Вміє бачити більше, і погляд її проникає в суть речей глибше, аніж можуть бачити і бачать прості жінки!)

І він, пригадує, відповів своїй мудрій і гостроокій жоні так:

"Все, що ти говориш, я і сам думаю звершити. Адже я збираюсь перекинути міст з нашого материка на інший і йти на скіфів".

Цими словами він ще тоді зарахував майбутній похід на скіфів до розряду подвигів своїх великих.

"....перекинути міст з нашого материка на інший..."

І ось іонійці лаштують той міст, по якому він має втікати із Скіфії. З великого подвигу вийшла велика неслава! Але як довго вовтузяться з тим мостом! Невже не розуміють, що дорога кожна мить. Об'єднане скіфське військо не лише вдень, а й вночі йде по його слідах, намагаючись будь-що наздогнати перське військо перш, ніж воно переправиться на той берег. І буцімто скіфи вже поруч (принаймні так йому доповіла розвідка), лише ніч, коротка літня ніч, сіра, навіть світлувата, а не рятівно чорна, відділяє їх від персів.

Гвалт у війську посилювався, в дощовій пелені все загоготіло, завирувало і загаласувало. Він поспішно розплющив очі, глянув стривожено і полегшено перевів подих – то його військо раділо, що міст уже готовий і можна починати переправу.

Щільні ряди "безсмертних" розступилися, утворюючи неширокий прохід, що вів з горба до мосту, Дарій спустився вниз і в сірій млі першим пустив свого коня на міст – мокрий, скрипучий, слизький, але такий надійний в ту коротку літню ніч, такий бажаний йому в ту мить – найдорожчий з усіх мостів і переправ, по яких він будь-коли рухався. А за владиною, витримуючи потрібний інтервал, на фракійський берег Істру ринулось його нетерпляче військо – спершу "безсмертні", потім кіннота, ряди якої таки досить поріділи за шістьдесят днів скіфського походу. Вершники сунули по мосту так щільно, а задні так натискували, що час од часу то там, то тут, відчайдушно іржучи й гризучи один одного у сплетених клубках, коні зривалися з мосту разом з людьми. У темних та швидких водах Істру з'являлась то кінська голова з ошкіреною мордою, то чиясь рука намагалась вхопитися за повітря... Та на них ніхто й не дивився – чим більше впаде у воду, тим вільніше буде решті на мосту... Вершники ні-ні, та й хапалися за зброю, прокладаючи собі дорогу, і ладні були давити всіх і вся. Міст розгойдувало, він хилитався, скрипів, наче кректав, і все навколо тонуло в галасі, іржанні та ревиську води внизу. А біля мосту, на скіфському березі, на узвозі й побіля нього творилося щось досі не бачене у війську царя царів. Все змішалось – коні, люди, худоба... Сотники і тисячники марно намагалися навести лад – вершники відтісняли кінськими піших, коли ті навалою кидались на штурм переправи, кололи списами, топтали кінськими. Найбільш нетерпеливі кидались у воду з берега, щоб плавом, тримаючись за повід коня, дістатися у Фракію. Їх швидко зносило, і невдахи, мигнувши раз-другий, зникали в мутній круговерті води. Піші поспішно надували бурдюки (якщо вони в кого ще вціліли, а не пішли на їжу) і, осідлавши їх, кидались в Істр. В тій колотнечі та паніці (пронеслися чутки, що неподалік ріки вже бачили передові загони степовиків) воїн, у якого не було бурдюка, міг непомітно штрикнути ножом під бік товариша і на його бурдюці рятуватися плавом...

І так тривало всю ніч.

Але всі переправитись на той бік не встигли.

Коли під ранок Дарію доповів Гобрій, що за даними розвідки (а вона чи не єдина у всьому війську зберігала спокій і порядок), об'єднане скіфське військо вже винищує окремі піші загони персів на відстані польоту стріли від ріки, владику велів зруйнувати

міст. Гобрій мовчки кивнув бородою на знак згоди і зник в дощовій пелені. І міст було зруйновано на очах у тих загонів, котрі, відбиваючись від степовиків, ще тільки-но підходили до ріки. Дарій пожертвував ними, остерігаючись, щоб на їхніх плечах скіфи не вдерлись на міст і не перейшли Істр.

Кажуть, що з того берега ще кілька днів (як вітер дув із Скіфії) доносились розпачливі крики. То, благаючи порятунку, конали під мечами степовиків покинуті піші загони. Лише небагатьом з них пощастило на бурдюках переплисти ріку.

Два дні на тім боці шуміла-стугоніла злива, змиваючи із скіфської землі сліди чужинської орди...

Рятівника свого, вірного мілетянина, Дарій не забув, хоча сам похід у Скіфію волів би з корінням вирвати з власної пам'яті. Вже в затишному шатрі на фракійському, а отже, й безпечному березі Істру, перевдягнувшись у все сухе і виспавшись чи не вперше за останні дні спокійно і всмак, Дарій проснувся вранці і відчув у жилах своїх гарячу кров. І ще відчув незбориму жагу до життя, ту жагу, яку відчують всі, кому пощастить вирватись із смертельних пазурів.

Радіючи, що він живий і житиме, владика зненацька для самого себе подумав:

"А що було б, коли б Гістіей та пристав до скіфів і зруйнував би міст через Істр?.."

І від думки тієї у жилах його почала холонути кров.

Того ж ранку цар царів велів нагородити Гістієя за збереження мосту у Фракії, а самого мілетянина нарік своїм "мудрим і вірним другом". Такого звання-титулу - "мудрий і вірний друг царя царів" - з уст Дарія рідко хто удостоювався.

А тут - було за що. Адже подвиг мілетянина Гістієя пам'ятатимуть у Персії навіть і по смерті самого Дарія.

Минуть роки, і син його Ксеркс, ставши царем, оцінюючи вірність Гістієя та іонійців з його загону, так скаже на одній із нарад:

"Від них, від охоронців мосту через Істр, залежали загибель чи врятування всього перського війська".

"О, так, - підтвердить дядько його Артабан. - Якби тоді Гістіей та послунав скіфів, то військо Персії загинуло б... - Потемнівши на виду, додав: - Навіть і подумати страшно, що вся держава царя була тоді в руках однієї людини!.."

Геродот розповідає:

Після втечі із Скіфії Дарій, будучи в Єгипті, забаг поставити перед храмом Гефеста свою статую, і не де-небудь, а поруч із статуями Сесостріса (Рамзеса II). Але "жрець Гефеста не дозволив цього зробити, заявивши, що Дарій не здійснив таких великих подвигів, як фараон, котрий не тільки покорив всі ті народи, що й Дарій, а й до того ж ще й скіфів, яких Дарій не зміг побороти".

"І Дарій, - додає далі батько історії, - змушений був погодитись з цим".

Розділ сімнадцятий

Для чого людина у світі живе?

Ще дотлівали численні пожежі в степах, ще не встигли влягтися хмари пилу, ще скіфи виловлювали там і тут розпорошені, заблукалі перські загони, ще звозили докупи

їхні обози, відбиті в боях, ще не вгамувався роз'ярений шал гарячих і стрімких сутичок, ще скіфські коні не встигли охолонути від нестримної погоні за втікаючим ворогом, ще мечі не були витерті від ворожої крові, а владика Іданфірс вже зібрав на раду мужів своїх знатних.

Примчали Скопасіс, Таксакіс, Тапур – кожний із своїми ватагами і знатними воїнами.

Вигукували:

– Владико! По той бік Істра побитою гадюкою уповзає перська орда в глиб фракійської землі!

Висока могила, далеко з неї видно!

Ге-ен могутній Арпоксай голубіє, а навсібіч і аж ген до обріїв, і ще далі й далі – земля скіфська простилається. Дотлівають на ній пожежі, останні чорні дими тануть у високості неба, і небо ясніє, і далина світліє – вільна віднині рідна земля. І вже на північ послано гінців швидкокрилих, щоб скіфський люд – жінки, діти, юнаки та діди – поверталися до своїх кочовищ – вільна земля!

Над широкою долиною вітри шумлять.

Над високою могилою вітри шумлять, біле волосся Іданфірса (а воно за шістдесят днів війни ще білішим стало) на вітрах скіфських має... На вершині могили біля владики три його найзнатніші вожді: Скопасіс, Таксакіс, Тапур. Царські слуги підносять їм золоті чаші, повні хмільного бузату. А нижче – знатні воїни і ватаги піднімають чаші за перемогу, за царя свого, за вождів, за воїнів їхніх відважних, за білого геть Іданфірса п'ють.

– Владико! По той бік Істра побитою гадюкою уповзає перська орда в глиб фракійської землі!

Іданфірс зводить до небес тремтячі висохлі руки свої, жовті, худі, маслакуваті, шкіра та кості.

– Батьку наш Папай! Ти чуєш радісні вигуки вождів моїх, що перська орда побитою гадюкою уповзає за Істром в глиб фракійської землі? Ми, опоясані акінаками, зібралися, щоб сказати тобі, батьку наш: ми розбили персів, земля наша, край наш вільний віднині. Осине гніздо Скіфії вжалило Дарія, втікає він вже за Істром, хоч і нахвалявся, йдучи на нас, що Колесо Персиди потрощить наші кості. Але перемогла ясна скіфська зброя, нагострена на чорному камінні. По скіфських степах світла та радісна яса летить – перемога, перемога, перемога!

Із золотих чаш здійснили жертвне узливання, пили хмільний бузат за Папая, за Ареса, за перемогу, за ясну скіфську зброю і мужів її кмітливих, за осине гніздо Скіфії, що, заворушившись і грізно загудівши, вигнало ворога з краю свого.

Тихим старечим голосом, стомленим і вицвілим, Іданфірс гомонів із своїми вождями.

А слухала його вся Скіфія.

– За шістдесят днів походу перси втратили багатьох хоробрих воїнів із свого війська. Живу силу їхню ми підрубали глибоко під корінь. Дарію треба чимало часу витратити,

щоб зализати рани і відновити свою колишню міць. Та й неславу він здобув, не швидко її спекається. Дарій раніше не знав невдач, а од нас потерпів поразку, тож слава дістанеться нам велика і поголос землею піде про нас великий. Персів було більше, а ми не злякалися і вступили з ними в двобій, вимотали їх і вигнали геть. Ми нав'язали їм свою задумку ведення війни в не вигідних для них умовах – і – виграли. Ми не лише сильніші, а й кмітливіші. Скажу більше: на в'язах у нас непогані виявились голови. Хоча ми й допустилися похибок. Перший наш прорахунок: не зуміли захопити і знищити міст на Істрі. (Скопасіс засовався, засопів і зрештою опустив голову, буркнувши: "Моя вина. Повірів іонійцям, будь вони..."). Другий прорахунок, – тихо говорив далі владика і мружився до сонця, – коли перси, полишивши в таборі ослаблених воїнів та обози, кинулись тікати, ми "загубили" їх. Досі не збагну, як це могло трапитись? Доки ми їх шукали в степах, час було втрачено, і перси встигли першими дістатися до рятувального мосту. Виходить, що персів ми хоч і побідили, але повністю не знищили, як то треба було, а лише вигнали їх з ганьбою із своєї землі. – Помовчав, замислено в далину дивлячись. – Але й це немало. Бо це – велика і славна перемога. І нею ми зміцнили своє становище, відчули себе силою, яка здатна ламати хребет іншій, ще більшій силі. Тепер ми будемо наводити лад у себе вдома, у своєму краї. Будемо гуртувати, збирати і зміцнювати Скіфію, щоб жоден ворог не посмів більше зазіхати на наші краї. А щодо персів, то маю ось що сказати вам, вожді мої: чи будемо сидіти й радіти, що перси втікають за Істром, що ми їх побили малою своєю кров'ю, а чи, може, сидіти нам ще рано?

– Дозволь слово мовити, владико, – забасив дебелий та кремезний скіфський богатир, вождь Таксакіс, аж чорний від степової засмаги. – Хто як, а тільки я радіти не збираюся. Я такий, що ще поганявся б за Дарієвим воїнством. А чого? Руки мої ще тримають зброю, то чого сидіти і радіти? Гнати персів треба, гнати і за Істром, – і погладив свою дубину, оковану залізом. – А потрошив я перських голів чимало, ой потрошив! Так і лушив їх, так і лушив, як шкаралупу!

– Владико, дозволь слово мовити, – озвався Тапур, ставлячи на білу повсть золоту чашу. Іданфірс кивнув головою, запрошуючи його говорити. – Я думаю, що треба негайно послати за Істр наше військо і поганяти Дарія ще й у тамтешніх краях. Заодно ми провчимо й фракійців у лисячих шапках – більшість із них виступила на боці персів, ворогів наших.

– Якщо не провчимо лисячі шапки, – втрутився Скопасіс, – то не будемо мати спокою на заході скіфських земель. Ти знаєш, владико, що фракійці давно зазіхають на наше добро, не раз їхні зграї перепливали Істр і шастали в наших краях – жінок ловили наших, коней. Настав час дати лисячим шапкам по... шапках! – весело вигукнув Скопасіс. – І дозволь, владико, це зробити мені!

Примружившись, Іданфірс потеплілими очима дивився на Скопасіса – одного з найвідоміших своїх вождів. Хитрий, кмітливий, везучий Скопасіс! Хоч трохи довірливий – іонійці й скористалися цим. Але навчений раз, вдруге Скопасіс не швидко повірить лисячим словам ворогів.

- Що ж, бути по-твоєму, - Іданфірс ляснув долонею по коліні. - Дай по шапці лисячим шапкам! На поміч тобі даю Таксакіса. Удвох поколошкаєте за Істром персів і будете їх гнати доти, доки вони не забудуть дорогу в наші краї!

- Я готовий! - вигукнув Таксакіс, однією рукою піднімаючи свою важенну дубину. - Ох і погуляє оця штука по перських головах ще й за Істром!.. Відведу душечку свою, відведу...

- Тапур залишиться зі мною, - підсумував Іданфірс. - Вдома зараз теж клопоту чимало, та й племена деякі треба провчити. Ті, які нам не хочуть коритися. А чого - ми тепер сила і будь-яку силу скрутимо в баранячий ріг!

Як було вирішено, так і вчинено: відбірні кінні війська під орудою вождів Скопасіса і Таксакіса перейшли невдовзі Істр (скіфи знали броди на Істрі) й кинулись в погоню за персами, "віддячуючи" заодно і їхнім спільникам - фракійцям.

За шістдесят днів і ночей перського походу в Скіфію, коли він ні на одну мить не випускав із свого ясного розуму хід війни, Іданфірс постарів, зсутулився, ізсохся, зробившись ще меншим, ще тендітнішим на вигляд і ніби увесь аж світився. Протягом тих шістдесяти днів і ночей війни він віддавав всього себе перемозі, віддавав до останньої краплі сили й життєвої снаги. І тепер тихо, на очах у люду свого догорав, як суха бадилля. Молоді та дужі його вожді ганялись десь за Істром за персами, скіфський люд з піснями повертався з півночі у свої кочовища, а владика їхній ніби вже нічого не бачив і не чув, і нічому не радувався. Віддавши всього себе перемозі, він більше собі вже не належав, і здавалось, що все інше його вже не цікавить, не хвилює. Він з трудом вже сідав на коня, а потім і зовсім перестав підходити до нього, зробився тихим, мовчазним та все думав, що час йому, що пора йому вже збиратися у світ пращурів. В цьому світі він своє зробив - врятував край свій від чужинської навали, віддав всього себе побіді, тож більше йому в цьому світі робити нічого. Відчував, що життя його завершувало своє останнє коло.

І добре - дякуючи богам! - завершувало.

Для чого людина живе у світі білому, думав Іданфірс і беззвучно шепотів сухими, синюватими губами: а заради справи, якій людина служить. Справа ж його, як владика Скіфії - захист землі рідної. Він захистив її, виконав свій священний обов'язок, тепер можна передати Золоту Вузечку молодим. Хай вони володарюють і захищають край свій. А він своє зробив, і справа його, якій служив - перемогла. Тепер нове життя почнеться у цих краях, а нове життя завжди належить молодим.

Для чого людина живе на світі білому?

Щоб слід свій лишити на чорній землі під ясным сонцем.

Він лишив свій слід, і добрий слід лишив на землі своїй. Тож - пора. До прадідів, до пращурів.

...Минуть віки, не один десяток їх пронесеться над скіфською землею, а люд скіфський з уст в уста передаватиме легенди про старого, і мудрого, і хитрого владика Іданфірса, про те, як він переміг велетенську орду чужинського царя. Переміг не більшим військом, а великим хистом полководця, не проливши при цьому скіфської

крові... Майбутні покоління співатимуть героїчних пісень про подвиг Іданфірса, передаватимуть перекази, де правда і фантазія вже переплетуться навічно, воїни і вожді в шанобі замиратимуть при одній лише згадці цього славетного імені, і кожний скіф, опоясаний акінаком, клястиметься іменем Іданфірса, як іменем самого бога. І виросте легендарна постать Іданфірса, і стане він найбільшим скіфським велетом для всіх майбутніх поколінь, і всі будуть свято вірити, що за життя Іданфірс і справді був богатирем, якого досі світ не знав і не скоро знатиме.

І слава про скіфів, як про непереможний народ воїнів, нестримних Вершників з Луками, облетить всі тамтешні народи і племена, прогримить у віках і набагато переживе самих скіфів.

Розділ вісімнадцятий

Де ти подівся, боже вічної молодості і життя?

Перед нею було озеро із джерельною водою.

Вона здивовано кліпала очима, не вірячи баченому.

Невідь-де взялася серед одноманітних рівнин гарячого степу ця незвичайна балка з живою водою бога вічності. Ніби із-під землі вона виринула, дихнула свіжістю. Мовби й не було нагорі спопеляючого сонця, пустельного степу навколо.

- Що це?.. - вражено питала Ольвія. - Наче інший світ.

- Це світ бога живої води і вічності, - казав Тапур. - Допоки б'ють тут джерела, допоки і родять у наших степах трави.

- А перси тут не були?

- Один їхній загін у пошуках води надібав було цю балку, але ми його знищили!

Спішилися і віддали коней охороні.

Ольвія, стоячи на схилі балки, задумливо дивилася на верхів'я дерев, що визирало з глибокої балки.

- Невже там унизу немає спеки?

- О, спека не владна над озером Пама-Лама, - Тапур показав рукою на середину балки, де блакитніло озеро. - Там - жива вода. Ти купаєшся в ній, змиєш із свого тіла сліди злого духа. І тільки тоді ти станеш здоровою. Знай: хто купається в озері із живою водою, той не відає, що таке старість. А я дуже хочу, щоб ти завжди була молодою і гарною! А скупавшись в озері, ми поїдемо до владики Іданфірса пити хмільне вино перемоги. Його гінці у рожевих плащах розносять цю радісну звістку по всіх військах.

Вузькою стежкою спустилися по схилу на дно балки, де земля була м'якою і проходною. Свіжий подих балки, пахощі трав п'янили Ольвію. Вона роззулася і ступала босоніж по м'яких травах, що були тут м'якіші за найніжніші килими.

А потім хідник пірнув у кущі, продирався крізь верболози вузькою звіриною стежкою, котра то збігала у глушину, то виплутувалась на маленькі галявки, на яких стояли старі верби, по коліна пірнувши у трави. Обабіч стежки жебонів маленький світлий струмок, весело поспішаючи до озера. Тапур і Ольвія пішли понад струмком і невдовзі в зеленій чаші кущів і трав побачили озерце, що привітно глянуло на них

світлим, чистим оком з-під зелених вій. На воді сиділа качка, наче зіниця озера-ока.

Качка здивовано дивилася на них, німо питаючи їх: як ви тут опинилися і що вам треба у царстві бога живої води?

- Ми прийшли по вічну молодість! - ніби відповідаючи на те німе запитання, вигукнув Тапур.

Качка схопилась, пробігла по гладі озера, гучно ляпаючи крилами по воді, хоркнула й, пролетівши над озером, упала десь у вербняки... Потривожене озеро заспокоїлось, і знову вода стала світлою, наче сріблом покрилась. Ольвія глянула вгору, високо над нею голубіло небо, на схилах балки виднілись охоронці Тапура і білі хмарки за їхніми плечима...

- А в білому світі все-таки гарно, - вихопилося в Ольвії. - Хоч і горя багато, а все одно - гарно... Коли б не було богині старості Грайї, і зовсім було б добре.

- О, в нас буде багато-багато життя, - посміхався Тапур. - На дні цього озера живе добрий бог, він ненавидить смерть і прогання її геть, як тільки вона наблизиться до Пама-Лама. Так скіфи називають цю балку. Пама-Лама, жива вода бога. Царство життя! Царство вічної молодості!

У заростях вербняка зненацька лунко тріснула гілка.

- Тапуре... - здригнулась Ольвія. - Я... я боюся. У мене таке відчуття, ніби зі мною тут має щось статися.

Тапур весело сміявся, блискаючи білими зубами.

- Авжеж, станеться. Ти назавжди залишишся молодою і гарною. От що з тобою станеться.

І радо крикнув:

- Чи правду я кажу, боже Пама-Лама?

- ...ама... ама... ама... - понеслося над озером.

- Чуєш?.. - шепнув він Ольвії. - Бог відповідає, що ти станеш молодою і гарною назавжди. І будеш жить, жить, жить...

- ...жить... жить... - понеслося над озером.

- Чула? - радісно засміявся він. - Бог говорить, що будеш ти молодою жить. Але щоб згинула старість, треба омити тіло живою водою Пами-Лами. Швидше роздягайся і біжи в озеро до живої води...

І Тапур відвернувся і по хвилі відчув, як щось пролетіло й опустилось на траву... Йому здалося, що зелена трава у тім місці трохи побіліла... Він тихо засміявся, обережно скосив очі: на зеленій траві лежала біла сорочка, й трава навколо неї посвітліла...

Тапур рвучко повернувся, Ольвія стояла на березі без сорочки. Руки - мов крила розпростерла, одна нога вже у воді... Відчувши, що він дивиться на неї, тихо ойкнула і застигла з піднятими руками, наче хотіла у ту мить злетіти...

Тапур зацікавився з подиву... А вона, стрівшись з його очима, стояла розгублена, злякана, не знаючи, що робити. І Тапуру здалося, що Ольвія ось-ось полетить від нього...

У вербняку знов тріснула гілка.

Тапур нічого не бачив і не чув. Він стояв перед Ольвією немов заворожений, дивився на неї спрагло і шепотів їй ім'я...

Це була остання мить його щастя.

Смерть свою Ольвія побачила першою.

Заросле бородате обличчя, божевільні очі... І рот оскалений, наче у мертвяка... Ні звір, ні людина... А ще вгледіла стрілу з гострим залізним наконечником, що тремтіла на туго натягненій тятиві...

- Тапур!!! - хотіла крикнути вона, але тільки прошепотіла.

Свиснула-дзизнула стріла...

І Тапур мов у жахливому, неймовірно жахливому сні чи маренні побачив, як щось довге й тонке із свистом прилетіло до Ольвії і клюнуло її посередині грудей, між персами... І вже не було у світі такої сили, котра б устигла відвести лихо. Воно клюнуло і глибоко впилося у її біле і таке гарне тіло...

Ольвія хитнулася, руки її безпомічно зметнулися вгору, наче в останню мить вона хотіла злетіти угору...

- Ольві-і-іє?!! - закричав Тапур і кинувся до неї, все ще не усвідомлюючи, що ж сталося.

Ольвія упала йому на руки.

Він підхопив її, обережно опустився з нею на траву.

Голова її відкинулася назад, хвилясте волосся розметалося по траві.

Вона ще була живою і встигла здивовано прошепотіти білими, як сніг, губами:

- За віщо?.. Я жити хочу... жи-ити-и... Чому бог впустив смерть у царство життя?..

І потім крикнула:

- Он вони!..

- Хто?!

- Кери летять... страшні кери. А за ними Ереб... а-а-аа...

Здригнулась, заплющила очі й застигла...

Лежала у нього на руках молода, гарна, наче спала...

А він усе ще не міг збагнути, відчувати, що її вже немає. Що її більше немає, що життя вже покинуло її... Навічно.

- Ольвіє?.. - вражено і тяжко кликав він її. - Це правда чи це страшний сон?..

Він ще сподівався, що вона житиме, бо не міг її уявити мертвою і холодною... Він ще відчував тепло її тіла і тому не міг повірити у смерть. Обережно витяг стрілу з її грудей, кров побігла по грудях швидше. Він злякано затулив долонею той кривавий струмок, у відчаї озирнувся, благаючи про поміч.

- Боже Пама, - кричав він і хлюпав водою на її рану в грудях. - Я благаю тебе, врятуй... Твоя ж вода жива. То оживи мою Ольвію, оживи-и... Де ж ти, боже? Чому мовчиш?

Чому баришся?.. Йди хутчій на поміч... Верни їй життя. Ти чуєш мене, бо-о-оже-е?..

Хлюпав і хлюпав їй на груди живою водою.

Бог мовчав.

Ольвія холонула...

Тапур у відчаї хлюпав і все ще вірив, що Ольвія оживе від живої води Пама-Лама.

Не бачив, як його воїни витягли із кущів божевільного перса з дико виряченими очима і розпухлими, спеченими губами.

Свиснув меч, покотилася голова у траву, а він встиг ще зробити кілька кроків до води, перш ніж упав безголовий...

- Боже... - шепотів Тапур, холонучи від того, що на його руках холола Ольвія. - Де ти подівся, добрий боже вічної молодості і життя? Чому мовчиш? Ти ж бог життя. Як ти міг впустити у своє царство смерть?.. Як міг??? Як міг??? - закричав він, не тямлячи себе.

Бог мовчав.

Руки Тапура тремтіли, й Ольвія на руках у нього теж тремтіла. І йому у відчаї здавалося, що вона оживає... Всього він міг чекати. Навіть власної загибелі, але тільки не цього... Багато, дуже багато бачив він на своєму віку смертей і звук до них, як звикають до чогось звичайного, буденного...

Але такої безглуздої, такої дикої і жорстокої смерті уявити не міг...

- Боже Пама-Лама-а-а??? - востаннє закричав він.

Бог мовчав.

На озері із живою водою - ані шелесне.

Ольвія не оживала...

І чи не вперше Тапур збагнув, що смерть - то не просто звичайна, буденна подія. Смерть - то страшна річ. І жорстока. Бо жорстокішого за вбивство живого життя не може бути нічого у світі.

"І вода у цьому озері мертва, і бог його - мертвий бог", - подумав він, і від тієї думки, від того усвідомлення своєї безвихідності йому стало боляче й тяжко.

Його пік тупий біль, а бог мовчав, а Ольвія холола на його руках, і тіло її терпло й дерев'яніло.

"Втікали від злого духа, а наздогнали смерть", - подумав він, і одна сльоза - перша й остання у його житті - викотилася з ока і впала Ольвії на холодне, мертве лице...

І пили того дня всі чоловіки Скіфії хмільне вино перемоги.

І пив його з усіма чоловіками Скіфії і Тапур.

Але дуже гірким і терпким видалося йому хмільне, солодке вино перемоги. І не міг він захмеліти, хоч і багнув того, і не міг він забутись, хоч і багнув того. І коли воїни заспівали давню скіфську пісню чоловічої мужності, він теж підхопив її, сподіваючись хоч у пісні знайти - хоч на мить знайти! - забуття:

Ми славим тих, хто степ любив безмежний,

Ми славим тих, хто зріс в сідлі коней прудких,

Ми славим тих, хто вмів любить жінок вродливих,

Хто сонце дав синам і звагу батьківську безстрашну.

Ми славим тих,

хто пив бузат хмільний у дружнім колі
І побратимству вірний був щодня й завжди.

Ми славим тих,
хто, полум'я уздрівши веж сторожових,
Сідлав коней і мчав на бій із кличем бойовим.

Хто в січі злій пив кров гарячу ворогів.
Ми славим тих, хто мужньо в інший світ пішов,
У битві смерть свою лице в лице зустрівши.

Епілог

І зачинив Тапур двері навіки

Ольвію поховали в межиріччі Борисфену і Танаїсу, у безмежнім краї кочівників, неподалік караванного шляху, що поспішав скіфськими степами до далеких берегів Гостинного моря.

Поховали на узвишші, на Трьох Вітрах, щоб здалеку було видно на рівнині її могилу, щоб і Ольвії також було далеко видно.

А видно Ольвії, як внизу, на рівнині, степ мріє, видно, аж ген до обрію, де кряжі синіють, де голуба стрічка Борисфену зливається з блакитним небом. Та ще видно, як вдалині неквапливо повзе валка по караванній дорозі, прямуючи до моря, до ласкавого і теплого Понтусу Еуксіносу – Гостинного моря, до щасливого міста Ольвії.

Далина...

Сива ковила на вітрах гойдається...

Марево вдалині блукає.

Пролетить орел.

Мигне степом руда лисиця, і довго потім зелені трави полум'яніють, наче підпалені лисячим хвостом.

Пронесеться табун, а ген на обрії промчать вершники.

Пройдуть обабіч могили сторожкі дрохви, свисне рудий бабак, прошумить вітер, линучи на південь, теж до берегів Гостинного моря, пропливе вгорі самотня хмарка... Зупиниться над високою могилою, задумається, потемніє...

І впаде тоді вниз кілька крапель, блиснуть вони сльозинками на зеленім листі, зітхне вітер, і попливе хмарка далі – сумна і печальна...

Тиша.

А то зненацька прокотиться степами грім, лункий, гуркітливий, зашумлять вітри, женучи поперед себе важкі чорно-сині хмари... Загуде, засвище вітрисько, пригинаючи ковилу до землі, потемніє в степу, насупиться-нахмуриться далина, закутається у важку сіру кирею... На обрії, де кряжі, аж чорно стане, там лютують блискавиці, небо крячи... Розійдеться грім-громенко над степами, погуркає, аж тріск та виляск навколо стоять, а тоді раптово затихне, затаїться десь у небі, ніби його й не було... На мить стане так тихо в степу, що аж у вухах лящить від тиші, і все живе припишкне в очікуванні чогось страшного... Сюркне десь коник раз-другий, сполошено крикне птах, і знову німо... А небо чорніє, як гнівом наливається, а тоді – тр-р-ра-ах!!! Аж виляски

пішли. І знову тиша, тільки тривожно засвистять бабаки, ховаючись по норах... Та ось вже вухо починає вловлювати віддалений шум, ще не ясний, не чіткий. Але тривожний, загрозливий, всеперемагаючий. Шум наростає з кожною хвилиною, він наче мчить з глибини степу на широких могутніх крилах, а іноді пересідає у залізну колісницю і – гримить, гримить, гримить... Та ось грім затих, тільки чути зляканий шелест ковили, а потім засвистіло все навколо, загуло, завертіло, як у вирі, і вже степ потонув у тім сум'ятті...

Потемніло до болю в очах, і линула злива...

І зник світ за водяною стіною, тільки тріск стоїть, а що там за дощем – підирозглянь.

Як зненацька примчить, так зненацька і вгамується водна стихія. Потягне грім за собою хмари, пошумить злива далі, на обрії ще дужче потемніє, і там – наче кінець світу. А тут почне хутко вигодинюватися, блискавиця ще кілька разів черконе по небу, і почне затихати грім, тільки далеке відлуння ще бурчатиме в степу, затихаючи, завмираючи... Вигляне сонце, зелений вмитий степ спалахне барвами, і встане між небом і землею веселка... Одне коромисло її, здається, там, у морі, воду п'є, а друге тут, за могилою Ольвії. А може, і на її могилі...

Тихо стане, свіжо, чисто, легко...

– Гроза... – скаже Тапур і вийде із білого шатра, і довго-довго дивитиметься в потемнілу долину, де під барвистою веселкою стоїть висока могила на узвишші Трьох Вітрів.

"Як вона там?" – подумає він і тамує біль, що ніяк не хоче вщухати, вмирати, зникати...

Тяжко стане на серці. Примчить до могили Тапур, зупинить бойового коня, задумається... Вітер колошматить чорне його волосся, щось гуде у вуха про далекі воєнні дороги, про чужі землі... Дивиться Тапур в долину, думає, степ слухає... Про неї думає... Про Ольвію... Блищить мокрий від роси степ, блукає степом марево... Зринає з того марева біла постать, руки до нього простягає... Ольвіє... Ольвіє... Ні, то не вона, то туманець після зливи блукає мокрим степом... Не вона... А він бачить її, бачить стрілу у її грудях... І червоний струмочок, що витікає з-під стріли, бачить. Вона простягає руки, все ближче і ближче підпливає до нього над степом, але Тапур не ворухиться, і Ольвія летить над землею далі і зникає за веселкою...

Минув уже рік з дня загибелі Ольвії, а Тапуру все здається, що те лихо сталося сьогодні, вчора...

Ніби вчора, ніби сьогодні, ніби у цю мить вилетіла із вербняка чорна стріла божевільного перса... Ніби в цю мить, а на її могилі вже послався чебрець і кров'ю полум'яніє горіцвіт...

Від кочовища до кочовища Ольвію везли на траурнім повозі, запряженому двома білими і двома чорними кінями. Дві тисячі вершників їхали з обох боків повоза, супроводжуючи свою господиню у світ предків. Процесія рухалася повільно, зупиняючись на перехрестях доріг, і в кожному кочовищі назустріч з голосінням

вибігали скіф'янки, виходили чоловіки... Як велить прадавній звичай, скіф'янки плакали й голосили, рвали на собі одяг, волосся, дряпали обличчя... І тягучий, тужливий плач линув над степом... Так скіфи прощаються з найдорожчими своїми співвітчизниками.

їхали кружними шляхами, щоб більше обхопити кочовищ, щоб більше степовиків попрощалося з Ольвією, оплакало її, і Ольвії тоді буде не так тяжко покидати цей степ.

Тапур їхав відразу ж за повозкою і нічого не бачив, крім білого плаття Ольвії, що холодним снігом зими біліло на повозі... І здавалось Тапуру, що увесь степ укритий снігом зими...

Скриплять колеса, рівномірно рухаються вершники у чорних башликах, лунає голосіння, а степ Тапуру видається білим і холодним. І думає він про неї... Ні, він не просто любив Ольвію. Він багатьох любив і знав... Але забув їх і ніколи не згадає за свого життя... А ось Ольвію не забуде. Вона йому дорога. Ольвія стала йому рідною. А це вище любові. Це – вічне. І скільки він житиме, він пам'ятатиме її і знатиме, що вона була у нього... А ще вона приходитиме до нього у сні... Часто приходитиме. І він буде з нею говорити, і обніме її у сні, і відчуватиме її живою, молодою і гарною...

Щось бринить у його душі, невловиме, не знане досі: він любив і любить. І вона йому рідна. І від цього йому легше прощатися з нею. Адже він став іншим. Тому іншим, що в нього була вона. Була і буде. Хоч у снах буде.

Скрипить сумний повіз.

З кожним обертом коліс все ближчає і ближчає і вічна домівка Ольвії, а отже, і мить прощання...

Яму викопали глибоку. Сонце висушило її, і стіни затверділи. А вже потім стіни вимурували камінням, а на дах поклали міцні дубові колоди, які напиляли біля Борисфену. Мусять вони віками тримати на собі важкий курган. В гробницю Ольвії ведуть маленькі двері. Посередині гробниці вже стоїть високе ложе, накрите пурпуровим покривалом, на кінцях якого тихо подзвонюють золоті бляшки...

Тапур не вірить, що це вже – все.

Не вірить, що віднині вона буде приходити до нього тільки у сні... Він заплющує очі, стоїть, ледь похитуючись. А коли глянув – на ложі вже був саркофаг із кипарисового дерева...

У саркофазі – Ольвія.

Наче жива, тільки зблідла і мовби чимось здивована. Тапур знає, чому вона здивована. Коли перська стріла її клюнула в груди, вона здивовано вигукнула: "За віщо?.." І так і пішла у той світ з німим подивом на блідому обличчі: за віщо?.. І зараз на її обличчі застиг той вічний подив, і все ж вона видається йому живою. Вкотре відганяє він думку про її смерть... Лежить Ольвія м'яко і спокійно, наче задрімала перед ранком. На вигляд – трохи втомлена, навіть зморена. Тому й прилягла відпочити...

Дихнеш – на ній ворухнеться легке біле шовкове плаття... Хвилясте каштанове волосся перев'язане золотою стрічкою, на голові сяє діадема із золота і коштовного каміння. У вухах блищать золоті серги, на руках – золоті браслети. Мовби на свято

вирядилася Ольвія.

"Вона жива... жива... жива, - думає Тапур. - Ось зараз вона встане, ми вийдемо звідси, скочимо на коней і помчимо у степ".

Але вона не встає, і він тяжко зітхає...

Біля лівої руки Ольвії поклали бронзове дзеркало із золотою ручкою та золотий гребінь, на якому зображені сцени із скіфського життя, а також поставили лекіф з парфумами. Вздовж правої руки лежить меч у золотих піхвах. Так велів Тапур. Щоб на знак її звиятиги поклали меч. А ще поставили у гробниці золоту чашу, в кутку - скриню з одягом, щоб на тім світі вона мала у чім ходити. Золота для Ольвії він не шкодував. Більше золота - легше житиметься їй на тім світі.

Поклали і вийшли.

І лишився Тапур сам.

З нею удвох...

Досі Ольвія, хоч і мертвою, а була поруч з ним, нині він прощається з нею назавжди... А серце не вірить і вірити не хоче...

- Ольвіє?! - зненацька вигукує Тапур, і голос у гробниці лунає глухо і тяжко.

- Ольвіє? - голосніше повторив Тапур. - Озвися до мене востаннє, бо мушу йти. Озвися, щоб я поніс у білий світ твій голос.

Дзеленькнула бляшка на пурпуровім покривалі.

Тапур кинувся до саркофага.

- Ольвіє? - крикнув збуджено. - Ти подала мені знак. Знаю, що смерть онімила твої вуста на цім світі. Слухай мої останні слова, доки я не зачинив гробницю. Я тебе любив. І люблю. Але "любов" - то не те слово. Я щасливий, що ти в мене була, будеш і є. Що ти назавжди залишишся у моїм серці. А тому моє серце і не порожнє. Воно наповнене тобою, як степ сонцем, як далина небом. Прощай, Ольвіє. Спасибі тобі за те, що ти була.

І зробив два кроки до виходу.

Але щось ніби його спинило, і він здригнувся. І прислухався. І здалося йому, що знову тоненько задзвеніла золота бляшка.

- Ольвіє...

Він повернувся до саркофага.

- Ольвіє... - повторив він і відчув, як тупий біль полосонув серце. - Ти не гнівайся, що покидаю тебе. Як мені не тяжко, але мушу йти. І я йду... - Проте він не йшов, а стояв і все дивився на неї, дивився. - Ось ще трохи подивлюся на тебе і піду. І зачиню двері. Вони заскриплять тужно і потім все життя скрипітимуть в моїй душі. Я зачиню двері, Ольвіє, навіки. Їх завалять камінням, щоб ніхто не міг потривожити твого вічного сну. А потім... Потім мої люди всю ніч палитимуть багаття і співатимуть прощальних пісень. А вранці до твоєї гробниці потягнуться повозки із скіфською землею. Їх буде багато, багато... І всі вони везтимуть землю... На твою могилу. День возитимуть землю, два, три, десять днів... Багато-багато днів возитимуть вони землю і зсипатимуть її на твою домівку. І доти зсипатимуть, доки не виросте над тобою найвища могила. Така

висока, що її видно буде усій Скіфії... А ще потім... Що ж буде потім?.. – Він задумався і довго мовчав, звисивши голову. – А потім будуть віки... Багато-багато віків пропливе над твоєю могилою. І виросте на ній ковила чи гіркий полин... Дощі шумітимуть над тобою, і грози гримітимуть, і сонце сяятиме... І може, коли прилетить від твого Гостинного моря біла чайка на твою могилу і нагадає тобі про твій край...

Прощай, Ольвіє!

Тільки частіше приходь у мої сни. Я буду чекати тебе цієї ночі, приходь у мій сон. Я так тебе чекатиму у сні... Живою приходь і радісною... Я так тебе чекатиму вві сні. Так чекатиму...

Тапур повернувся і вийшов, з пронизливим скрипом зачинив за собою важкі дубові двері Ольвіїної могили. Зачинив навіки...

Примітки

1

Колаксай – цар-сонце (скіф.).

2

Арпоксай – владика, повелитель вод (скіф.).

3

Наприкінці II – на початку I тисячоліття до н. є. Північне Причорномор'я населяли найдавніші з відомих під власною назвою племен – кіммерійці. За Геродотом скіфи жили в Середній Азії, їх потіснили массагети – одне з найсильніших скіфських племен, і вони, прибувши в Північне Причорномор'я, захопили кіммерійські землі. Сталося те, якщо вірити письмовим джерелам, у VII ст. до н. є.

4

Саями називали себе царські скіфи (давньопер.).

5

Як свідчить історик Страбон, скіфи називали себе скелотами. Слово ж "скіф" означає "блукач", "вічний мандрівник".

6

Гіппемологи – букв, ті, що доять кобил, назва одного із скіфських племен.

7

Кожний скіфський рід чи плем'я мали бойові кличі, по яких воїни впізнавали своїх.

8

Горгона – жіноче чудовисько, погляд якого всіх, хто дивився на неї, перетворювала в камінь (грец.).

9

Мегера – уособлення гніву і мстивості, зображувалась жахливою жінкою із зміями замість волосся (грец.).

10

Ламія – фантастичне чудовисько, що пожирає дітей і живиться їхньою кров'ю. Ламією лякали дітей (грец.).

11

Понтус Еуксінос, Понт Евксінський, тобто Гостинне море (грец.) – Чорне море.

12

Сауран – швидкий, невтомний світло-рудий кінь із темною смугою вздовж хребта, котрий, як гадали кочовики, походить від дикого коня.

13

Земля Герр (як і річка Герр) – як гадають деякі вчені, нинішня р. Молочна, над правим берегом якої і нині височать стародавні кургани.

14

Хоча ритуал очищення і мав релігійний відтінок, але це була швидше всього своєрідна скіфська лазня, адже з водою в степах завжди було скрутно.

15

Ахат – супутник і товариш Енея, в переносному значенні Ахат – вірний товариш і супутник.

16

Лімос – голод

17

Доблос – раб (грец.).

18

Ананке (Ананка) – необхідність. Богиня, що уособлює неминучість (грец.).

19

Село Парутине, котре виникло на території північної частини ольвійського некрополя.

20

"Велике вухо" – так скіфи образно називали чутки.

21

Тірас – Дністер.

22

Іліфія – богиня дітонародження, зображувалася молодою жінкою із закутаною в плащ головою, але з оголеними руками, з факелом у руці – символ початку нового життя, немовляти, яке щойно народилося (грец.).

23

Ріки Скіфії: Борисфен – Дніпро, Істр – Дунай, Гіпаніс – Південний Буг, Пантікап, Гіпокіріс (місце знаходження цих двох річок не встановлено), Герр – Молочна, Танаїс – Дон.

24

Ахурамазда (Ахура Мазда, по-грецьки Ормузд – Мудрий Господь, букв. Велика Мудрість) – верховний богу давньоіранських релігій.

25

Спітамен кшатра – осяйний хоробрістю і мужністю цар (давньопер.).

26

Як гадають вчені, міст на Дунаї (Істрі) було споруджено, очевидно, десь на ділянці

між сучасними містами Тулча і Рені, ширина ріки там 1 км, глибина до 7 м. Найбільш ймовірним місцем будівництва мосту є місцевість біля сіл Ісакчі (на правому березі ріки) та Орловка (на лівому). Шлях від тогочасної столиці Персії Суз до Дунаю (Істра) радянський вчений Б. А. Рибakov визначив у 2300 км.

27

Дар'явауш – староперська форма імені Дарія.

28

Парсастахра – давня назва столиці Ахеменідів, що означає "сила персів". У грецькій передачі – Персеполь.

29

Ноуруз – Новий рік за іранським солярним (сонячним) календарем.

30

Дарій про перську державу, Дарій про самого себе – наскальний напис із Накші Рустема, неподалік Персеполя.

31

"Своє військо вони розділили на два загони", так подає Геродот. За Історією Української РСР (том I) скіфи розділили свої сили на три загони, відповідно до племінного поділу. Це більше відповідає істині.

32

Давньоперський календар: адукапіш – березень-квітень, туравахара – квітень-травень, тайграчіш – травень-червень, гарманада – червень-липень, дрнабаджіш – липень-серпень, харапашія – серпень-вересень, багаядіш – вересень-жовтень, вркаджан – жовтень-листопад, ассіядія – листопад-грудень, анамака – грудень-січень, тваяхва – січень-лютий, віяхна – лютий-березень.

33

Озеро Меотіда – Азовське море.

34

Ріка Оар, як вважають історики, знаходилась на захід від нинішнього Бердянська, приблизно біля р. Корсак.

35

Дайви – божки злого світу.

36

Філемон та Бавкіда – щаслива подружня пара, яку боги нагородили довголіттям і надали їм можливість померти одночасно.